

Мұратхан Қожахметұлы ҚОЖАХМЕТОВ
Жандос Қожахметұлы СМАҒҰЛОВ

АБЫЗ ДАЛА, АҢЫЗ ДАЛА – АҚТОҒАЙ

Қарағанды - 2021

Мұратхан Қожахметұлы Қожахметов
Жандос Қожахметұлы Смағұлов

АБЫЗ ДАЛА, АҢЫЗ ДАЛА – АҚТОҒАЙ

(Толықтырған екінші басылым)

Қарағанды - 2021

ӘОЖ 908
КБЖ 26.89
Қ56

Қ56 Қожахметов Мұратхан Қожахметұлы
Жандос Қожахметұлы Смағұлов. Абыз дала, Аңыз дала -
Ақтоғай. Тарихнамалық зерттеу. Толықтырған екінші басылым.
Қарағанды: Теңгри, 2021. 444 бет.

ISBN 978-601-7652-27-2

География ғылымдарының кандидаты, профессор, географ-
ғалым Мұратхан Қожахметұлы Қожахметов пен Халықара-
лық Ақпараттану академиясының академигі, филология
ғылымдарының докторы, профессор, филолог-ғалым Жандос
Қожахметұлы Смағұловтың бұл кітабының мазмұнына
Тоқырауын арнасына орналасқан Ақтоғай ауданындағы ел мен
жердің тарихы, тайпалық-рулық құрылымы, географиясы өзек
болған. Еңбекке тарихи және мұрағаттық деректер негізгі арқау
болғанымен, олар ел аузында сақталып келген аңыз-әпсаналармен
тығыз байланыстағы салыстырмалық мәнде пайымдалған. Халық
бастан өткерген тарихи оқиғалардан мол мағұлымат беруімен
қағар, ата-баба шежіресін зерделеуде, өз бағасын ала алмай келген
тарихи тұлғалар мен ұлттық руханиятқа олжа салған өрендерді
танып білу мен бағалау жолында танымдық және тағылымдық
маңызы да жоғары екені анық.

Кітап туган ел мен жер тарихын білуге құмар жалпы көпшілік
оқырман қауым мен зерттеушілерге арналған.

ӘОЖ 908
КБЖ 26.89

ISBN 978-601-7652-27-2

©Қожахметов, 2021

Мұратхан Қожахметұлы Қожахметов (1946-2017)

Жандос Қожахметұлы Смағұлов

СӨЗ БАСЫ

немесе Аңыздан ақиқатқа

Адамзат қоғамында бір ғана Ұлы Сыншы бар. Ол – Тарих. Онда есік пен төр жоқ, сондықтан да тарих. Ал тарихтың жақсы және жаманы болмайды. Сол тарих сарайының есік-босағасын өз қалауымызша қолдан жасап алып, өткен дәуірлердің тылсымынан төр іздесек, онда ол тарих болмай қалады. Өйткені, ол тарихтың шаңырағы болмас еді. Бүкіл адамзат тарихында жеке адам, оның жеті атадан тұратын тайпалық-рулық генеологиялық құрылымы, шежірелік ұғымдағы ата, ру, тайпа, ұлт, халық ғайыптан бірден пайда бола қалмайтыны - дәлелдеуді қажет етпейтін аксиома. Жер Ана түгілі Айға адам қойдырып, Марсты зерттеуге көшіп отырған ХХІ ғасырға жеткен бүгінгі ұрпаққа дейін, олар қоғамдық даму формацияларына сай эволюциялық өсу-жетілу үдерістерін бастан кешірді. Тарих көшіндегі ата-тек шежіресінде сонау Адам Ата-Хауа Анадан басталған ұрпақ жалғастығының жолы ғасырлар бойы ұзаққа созылған қалыптасу сапарын бастан өткерді.

Ұлы Дала өркениеті тудырған шежіре мәліметтеріне деректік талдау жасау, көшпелілік болмысқа тән тарихи ой-сана мен таным өрісін, оның табиғатын және құрамдық бөліктерін, әлеуметтік-мәдени қызметін тануға жол ашады. Ежелден бергі ертегілер, жыр-дастандар, тарихи әңгімелер, аңыз, қария сөз, шешендік билер сөзі және басқа да ауызша айтылып, халық жадында сақталған мұралар шежірелік дәстүрді құрайтын ішкі деректерге жатады. Өз кезінде Ш. Уәлиханов қазақта «бірде-бір мәнді оқиғасы, бірде-бір керемет кісісі туралы айтылмай қалғаны, халық жадында сақталмай қалғаны жоқ», – деп атап өткен. Расында да халықтың ауызша жадынамасын құрайтын ауыз әдебиетінде мол тарихи деректік қор бар. Ол деректемелердің тарихи шындыққа қарым-қатынасы көп жағдайда ғылыми тұрғыда жан-жақты қарастырылмай келді.

Барлығымыздың да сазгер Д. Сәдуақасов пен ақын А. Бөкеннің «Алтын бесік - Ақтоғайым» әні шырқалғанда орнынан қарғып

тұрып қол соғатын, сағына еске алатын бір ғана қимасымыз, алтын бесігіміз – Ақтоғай бар. Ол жер шары картасында кішкентай ғана бір нүкте. Алайда сол бір жалғыз нүктеден таралып жатқан туған жердің нұрлы шуағы бәрімізді жылытып, армандарға бастап, алыстарға жетелеп келе жатыр.

Қарағанды облысындағы жеке әкімшілік-басқару орталығы ретінде құрылғанына 90 жыл толып өткен Ақтоғай ауданының тарихын тек осы уақыт өлшеміне сыйғызу мүлде дұрыс болмайтыны айтпаса да түсінікті жайт. Бұл 90 жыл - қазақтың хандық, би-шешендік және рулық-ақсақалдық тұрғыдағы ел билеу жүйесін талқандап, ұлттық ой-сана, тарихи таным-білік пен тағылымның астан-кестенін шығарған үш ғасырларға созылған отаршылдық үстемдіктің заңды жалғасы ретінде зорлық пен зомбылық, аштық, қуғын-сүргін зұлматтарын ала келген кеңес дәуіріндегі, яғни тоталитарлық социализмдегі бастан өткерген кезеңі мен егемендікке қол жеткізген жылдардың ғана тарихы. Ендеше 1928 жылы жеке аудан болып құрылғанға дейін де қасиетті Ақтоғай топырағы, толқынды Тоқырауын өзені бойын жайлаған елге ата мекені, кіндік қаны тамған туған жері болып келді.

Тарихы тереңде жатқан, батыры мен би-шешендер көп шыққан, әдебиет пен өнерде айтулы тұлғалар тарту еткен, ән мен жырдың өлкесі саналатын осы өңірдің көне тарихын былай қойғанда, Қазан төңкерісіне дейінгі бір-екі ғасыр бұрынғы тарихы туралы деректердің өзі тым мардымсыз. Болса да олар жылнамалық, шежірелік және тарихи анықтамалық еңбектер мен мақалаларда шашылып жатыр. Ал ел аузында ақиқаты басым түрде айтылатын аңыз-әпсенеларды кеңестік идеология ұлттық рухты әлсірету үшін барынша жокқа шығаруға ұмтылғаны айқын шындық. Келмеске кеткен тоталитарлық-әкімшілік жүйе халық санасын ұлы державалық шовинистік көзқарастағы орыстандыру, ділсіздендіру мен дінсіздендіру саясатымен ғана улап қойған жок. Сонымен қатар тарихи жадымыздағы ұлттық жәдігерлерді де ұмыттыру үшін зымияндықпен ұлтшылдыққа қарсы күрес

желеуімен космополитизм мен нигилизм секілді неше түрлі мәңгіртгендіру әдіс-тәсілдерін аяусыз қолданды.

Досбол би «Бәрінен сөз бастау қиын, тауып айтсаң мереке кылады, таппай айтсаң келеке кылады» деп, аталы сөзді бәрінен жоғары қойған екен. Кез келген қалам иесі өзіндік субъективті көзқарасын білдіруде қателесуден тыс қала алмайтыны ақиқат нәрсе. «Кім ізденсе, сол қателесуге мәжбүр болады» деп неміс акыны Гете айтқандай, шынында да ізденбей, айтпай-жазбай тыныш жатқан адам кемшіліктен ада болатыны анық. Әсіресе, тарихи және өлкетанушылық бағыттардағы зерттеулерге бой ұрған адамға барлық деректер атаулысын қамту мүмкін еместігі және бар. Сондықтан да ел-жер тарихына байланысты басқалардың көзқарасына сәйкес келе бермейтін кейбір қателіктерге ұшырап жатсақ, ол белгілі бір дәрежеде заңдылық деп ұққан жөн. Сонымен қатар барлық елге жағу мүмкін емес екенін есте ұстай отырып, «Платон - менің досым, бірақ маған шындық қымбат» деген Аристотельдің сөзін басты нысанға алдық. Себебі «турасын айтпай аталы сөзді талай өлтіргенбіз», енді оның реті болмас.

Біз бұл тарихи дерекнамалық кітапта Ақтоғай ауданы тарихы туралы бұрын-соңды ғылыми танымдық, публицистикалық сипатта жазылған еңбектер мен мақалалардағы жалпы жұртқа белгілі жайларды қайталаудан қаламды мақсатты түрде алыс ұстадық. Оларды тек ой өзегінде сөз болар тақырыпқа сай дәлел мен сілтеме жасау үшін ғана пайдаландық. Сол себептен де беймәлім болып жүрген немесе ел арасында ғана ауызша әңгіме деңгейінде ғана айтылатын және күмәні мен түйткілі көп тарихи оқиғаларға толы кезеңдерді зерделеуге ден қойдық. Әрине, кешегі Қонырат, бүгінгі Ақтоғай ауданы құрылғанан бергі уақыттағы тарихында әр салада еңбек еткен адамдары, әсіресе, басшы орындарда қызмет жасағандар мен олардың ұрпақтары өз әке-шешелерінің атын іздері даусыз. Франсуз жазушысы Мюлерме «Әлем кітапқа кіруге ұмтылып тұрады» деп жазған екен. Осы сөзге сай алатын болсақ, ауданның кеңес кезіндегі тоқсан жылдық тарихында өзімнің жүрген ізім мен атымды қалдырдым

деп санайтындар туралы жазудан саналы түрде бас тарттық. Оның басты себебі 1928 жылдан бергі аудан тарихының өзі-ақ бірнеше кітапқа жүк болатыны даусыз. Сондықтан үй иесінің көңіліне карамай берген «көжесінің сұйығын сұйық, қоюын кою» деп турасын бетіне айтатын және жазатын табиғат берген абадан мінезбен ашық айтын отырмыз.

Бұл кітаптағы басты кейіпкер – халық, оның тарихы мен тағдыры. Ғасырлар таразысы тұрғысынан алғанда, кешегі тоталитарлық және бүгінгі авторитарлық билік талаптары тұрғысына сай жазылатын ресми сипатта айтылып-жазылатын тарих бар да, тек халық жадында ғана сақталып, атадан - балаға, ұрпақтан ұрпаққа жеткен, айғайлап айтып-жазуға болмайтын шынайы шерлі тарих бар. Оны түбірлей жазатын болсақ, бірталай аруакты күңірептеріміз, немесе олардың ұрпақтары болатын бірталай адамның назасына қаларымыз анық. Сондықтан «ақыры жазған соң ананы неге жазбаған, мынаны неге айтпаған» деушілер де табылып қалар. Ондай сыншыларға айтарымыз, «таяқтың екі ұшы болатынын, бір шеті өзіне де тиін кететінін» де ойлаған дұрыс шығар. Мәшһүр Жүсіп: «Қазақ қариялары айтады жақтырмаған кісісін: «Бұл шіркін, өзін танымайды, кімді таниды, - деген екен. Олай болғанда, ғылым-білімге талап қылушылар алдымен өзін тануды мақсат қылуы керек», – дейді. Тамаша айтылған сөз. Жалпы ел-жер тарихы ғылымына ден қоюшылар, оның ішінде қазақ шежірелеріне көңіл қоямын дегендер әуелі, әрине, өзінің түп-тегін біліп, тайпалық емес, ұлттық сана-сезімін әбден жетілдіргендер қатарында болуы шарт. Ел болған соң оның өткерген тарихи жолында жақсы да, жаманы да болды. Енді оларды термелеп турасын айтамын деп жаңғыртып жату арғық болары түсінікті. Қалай дегенмен де бүкіл қазақ қауымында сөздің шетін шығарса-ақ, жауап қайтара алмай күмілжіп төмен қарайтын бетке шіркеу, сүйекке таңба боларлықтай келеңсіздіктерден аулақ болғаны үшін ата-бабамызға алғыс айтуға тиістіміз.

Халықтан артық сыншы жоқ, оның ішінде талғамы мен ой-өрісі, білім деңгейі мен парасат-пайымы әртүрлі деңгейдегі

оқырман бар екені белгілі. Осы тұрғысынан алғанда, кейбір нақтыланбаған деректер мен артық-кем айтылған пікірлер болып жатса, алдын ала кешірім өтінеміз. Себебі ел мен жер тарихына байланысты зерттеу мен зерделеу жүргізу - қиынның қиыны. Біздің басты мақсат – көненің көзіндей болып келген, бүгінде ортамызда жоқ қарттарымыздан естіген, қағазға түсірген аңыз-әпсана, естеліктер атаулысын уақыт тезіне сала отырып, бүгінгі күн талап-тілегіне сай саралау ғана. Сөзден – сөз, аңыздан - әңгіме туатыны рас болса, бұл кітапта жазылғанның бәрі де тура сол қалпында қабылдайтын қатып қалған тұжырым емес. Ойды дәлелді айтылған пікір түзейді және тура бағытқа бағытталған ізденіс толықтырады. Бізден кейін де туған өлкеміздің тарихына байланысты қамтылмай қалған мәселелерді тереңдете қарастыратын ізденушілер болса, нұр үстіне нұр!

Кітапты қолына алған соң кім де болса, оны жазған қалам иесі туралы білгісі келетіні анық. Жеті жастан білім соңына түстік, одан кейін ғалым болсақ деп мақсат қудық, содан соң азамат болсақ деп жақсы ат қудық. Балалық шағымды былай қойғанда, менің де еңбек жолында алғашқы қадамым туған жерім Ақтоғайда басталды. Ел таныдық, одан соң жер таныдық. Алайда ғылыми салада зерттеулер мен оқулық дәрежесінде 22 кітап шығарғанмен, туған жерім Ақтоғай туралы танымдық және публицистикалық мақалалар ғана болмаса, зерттеушілік сипатта ешбір еңбек жазбаппын. Ауданымыздың 90 жылдық тарихи мерейтойы аталып өтейін деп отырған осы тұста көкейде жүрген сол кемшіліктің орнын толтыруды ойлап, бұл кітаптың алғашқы басылымын 2018 жылы Алматыдағы «Арыс» баспасынан жарыққа шығарған болатынбыз. Кітап жалпы көпшілік жұртқа арналғандықтан, сол бірінші басылымды жалпы оқырман қауым жылы қабылдағанын байқадық.

Шынын айтар болсақ, сол алғашқы басылым ауданның 90 жылдық мерейтойына жеке басымыздан сыйлық ретінде шығарылғандықтан, аудан тарихына байланысты бірталай тұздығы ащы тарихи жайттарды кітапқа кіргізбей алып қалған

болатынбыз. Сонымен коса кейбір әлі де анықталмаған және күмәнді тұстары бар деректерді нақтылау қажет болған тарихи жағдаяттар туралы жазбаларды да іркіп қалған болатынбыз. Енді оларды түбегейлі салыстыра қарап, ел-жұртқа керек болар-ау дегендерін қосып, толықтырып қайта шығарғанды дұрыс деп ұйғардық. Ғұмыр бойы ғылыммен шұғылданып келген үйреншікті дағдымен ғылыми стильге қарай бұрыла бергенімізді айыпқа бұйырмаңыздар. Тарихи дерекнамалық зерттеу болған соң, оқырманға қиындық келтірмеу үшін пайдаланған еңбектерді мәтін арасында бердік.

Көк Тәңірісі осы кітапты жазуды менің маңдайыма бұйыртқан шығар. Иә, бәрі де хак тағаланың бұйрығымен. Әйтпесе бір басымызға жазатын ғылым саласы жоқ емес еді ғой. Осы арқылы атақ шығару да ойымызда жоқ. Пайғамбар жасына дейінгі адал еңбекпен алған атақ-абыройымыз өз басымызға жетеді. Шыны керек, бұл тарихнамалық зерттеуді жазу барысында даланың ауызша тарихнамасында (ДАТ) сақталған ескі сөздер, мұрағат құжаттары, тарихи оқиғалар мен деректерді бір жүйеге келтіруде үлкен бір қорқыныш болды. Ол – ағат айтып-жазып қалсам, Қарекен, Жидекен, Шабекен секілді киелі тұлғалардың аруағы алдында күнәлі де кінәлі болып қалмасам екен деп сескену. Сондықтан осы кітаптағы сөз болатын тарихи тұлғалардың аруағы алдында алдын ала кешірім өтінемін.

Орыстың діни кітабында «Не суди, будешь не судим» деген сөз бар. Көк Тәңірісі кәлламызға жазар ой, ауызымызға сөз салды, ал қол қағазға түсірді. Өткен ұрпақтың тарихы мен тағдырын жазсақ, бұл оларды ақиқаттың сотына тарту емес. Қанша адалын жазсам ба дегеніммен, жаңылыс ой айтып, қате тұжырым жасауым бек мүмкін. Жалған рулық намысқа тартып қаралауыңыз да, балағаттауыңыз да мүмкін. Мен де пендемін, оның үстіне барлығын білу, меңгеру мүмкін де емес. Қате жазып бұра тартқан жерім болса хабарлас, пікір алыс, дәлелде. Себебі ол ешқандай да қате пікір қағидаға айпалып кетпеуі үшін керек. Келешек ұрпақ қашан да сыншы болады, біз жазбағанды бәрібір

солар айтады және түзетеді.

Император Наполеон Бонапарт «Біз тарихты жасаймыз, жалған тарихшылар бұрмалап жазады, қалған жұрт соны оқып мәз болады» деген екен. Сол айтқандай, бүгінде тайпалық, рулық деңгейдегі ой-санада «жалған тарихшы» болып жүргендердің жазған кітаптары том-том СОКІІ тарихы сияқты айдалала қалатынына дау жоқ. Неміс ақыны Гете «кім ізденсе, сол адасуға мәжбүр болады» деген екен. Осы ізденіс барысында артық-кем пікірге жол беріп алып жатсам, сіз де ғафу етіңіз, құрметті оқырман қауым. Ақиқатқа сүйеніп білгенімізді жаздық, оның дұрыс-бұрысын әділдіктің таразысына тартып, асылын алып, жасығын жоққа шығару еріктеріңізде. Бұл тарихнамадан әркім тек өзіне керегін ғана іздейді және алады деп сенемін. Оқырмандар тарапынан аудан тарихы болған соң айтулы би-шешен, атақты батыр және тағы да басқа тарихи тұлғалар туралы неге көбірек жазбаған деген пікірдің болатынын да білеміз. Бірақ тәуелсіздік алғаннан бергі уақыт ішінде олар туралы ғылыми, танымдық, шежірелік еңбектер көптеп шыққан соң, қайталаушылыққа ұшырамас үшін бұл жағына мақсатты түрде бармадық және кітап көлемінің тым үлкен болып кетуінен сақтандық.

Кітапты жазу бар да, оны жұртшылық игілігіне айналдыру үшін баспадан шығару бар. Ал ғылым қуған адамның байлық жинамайтыны белгілі. Сол 2018 жылғы ауданның 90 жылдық мерейтойға арналған кітапты дер кезінде шығарып үлгеру қажет болған қысылтаянда, баспахана шығынын көтеретін қаражат іздеген менің осы қадамымды құп көріп, екі сөзге келместен жанашырлықпен демеушілік жасаған ақтоғайлық сана-сезімі ояу, ел тарихы дегенде намысы бар Сәмет Бабақов пен Маман Ибраһымұлы, Бейсентай Омарғалыұлы Жұмабаев, Серік Рақымберліұлы секілді азаматтар демеушілік жасағанын тағы да қайталап айтқым келеді. Себебі олардың сол жолғы мәрттік қолдаулары енді осы кітаптың толықтырылып жазылуына бастама жасады. Оларға айтар алғысым шексіз.

Халық «тойған түске жетпейді, ықылыс естен кетпейді»

деген. Енді сол кітаптың осы толықтырылған нұскасын баспадан шығару мәселесі туғанда Сарымнан руынан тараған рулас-аталас туыскандарым пейіл білдіріп, демеушілік жасауға дайын екендіктерін хабарлады. Сарым-Көшкіннен тараған тоғыз атаның ел танитын сөз ұстар азаматтарының қолдау білдірген ақыл-кеңесі мен басшылық ұйымдастыруының арқасында ғана бұл еңбек сіздердің қолдарыңызға тиіп отыр. Көк Тәңірісі тағдыр-талайына бұйыртқан азды-көпті байлығын бөксесінің астына тығып алып, кеуде қағып бос жүргенше ел-жер тарихы үшін шығып жатқан осы еңбеке қолдау білдіріп Атымтай Жомарттай мырзалық танытқандар азаматтарға таза пейілмен зор ризашылық айтуға тиістімін. Сол арқылы мен де, олар да кіндік қанымыз тамған туған жер алдындағы перзенттік парызымызды өтеуді мұрат тұттық.

I тарау

АҚТОҒАЙ АУДАНЫНДАҒЫ ЕЛДІҢ ТАЙПАЛЫҚ ЖӘНЕ РУЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

«Киіз туырлықты Алаш болғалы, керегесі ағаш болғалы» ел аузында айтылып, ес-жадында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа тарап келген шежірелік және азды-көпті жылнамалық деректер бойынша алып карасақ, Ақтоғай жұртының негізгі түп-тамыры Орта жүзде Арғын саналады. Арғыннан кейбір шежірелік жазбаларда, аңыз-әпсаналарда және тарихи деректерде есімі Асан Қайғы, Сыпыра жыраулармен қатар аталатын атақты Қодан тайшы туады. Ол Арғыннан тараған барша ұрпақтың бабасы болып саналады. Оның есімі тарихи жазба деректерде Қодан тайшы, Қодан жырау, Қодан батыр деген нұсқаларда кездеседі. Қодан тайшыға арнайы тоқталу керек. Себебі, ататек сұрасқанда елдегі көп жұрт «Арғын – Қаракесекпін» дейді де, түп атасының кім екеніне келгенде күмілжіп қала беретінін байқаймыз. Ал білгеннің, әсіресе жас ұрпақ үшін ешбір артығы жоқ,

Қодан тайшы, Қотан, Қотан би – абыз би, акын, Қазақ хандығының құрылуының куәсі болған тарихи тұлға. XIV ғасырдың 70-жылдары туып, XV ғасырдың 60-жылдары шамасында қайтыс болған. Энциклопедиялық еңбектерде Қодан бабамыз туралы дерек мынандай:

Қодан Тайшы (1370-1460) - акын, жырау. Әскери ақсүйек нәсілінен шыққан. Арғын руының көсемі. Қодан тайшы кезінде қазақтардың Әбілхайыр ұлысынан бөлініп, жеке дербес ел болуын жоспарлаған Керей, Жәнібек сұлтандарды қолдайды. Шу, Сарысу бойында қазақ хандығы и құрылғанда Асан қайғы, Қазтуғанмен бірге ел-жұртты бірлікке шақырған, жаңа хандықты уағыздаған насихатшы болған. Қодан тайшының баласы Дайырқожа бидің қазасына (шамамен 1456 жыл) байланысты толғаған «Қара қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным...» деген жоктау жыры ғана сақталған. Кезінде сөзі өткір, терең мағыналы жырлар шығарған, өз тұсындағы және өзінен соңғы

дәуірдегі әдебиетке үлкен әсер еткен жырау болған. XIX ғасырда жасаған Жанақ акын Қодан Тайшы талантын қастерлеп, оны өзіне ұстаз тұтқан».

Тарихи дерек бойынша алсақ, барлық Арғын тайпасының ақындары оны өздерінің түп атасы деп санайды. Бұқар жырау:

«...Бәрімізді сұрасаң,
Қотан бидің баласы,
Арғындардың сабасы.
Қарақожа бас болып,
Қабыл да болған дуасы», - десе,
«Біздердің түп атамыз акын Қотан,

Өзгеден өлеңге ұстын болса керек», - деп Көтеш акын жырлаған.

Шежірелер бойынша Қоданның баласы Дайырқожаны (Ақжол би) Қобыланды батыр өлтіргенде, Арғындар көшпелі өмір салтына сай кейін өзбектер ханы болған Әбілхайырдан бөлініп, Жетісуға көшкен. Қотан биден қалған әдеби мұра - баласына арнаған жоқтауы. Қодан би туралы түрлі деректер Ш. Уәлиханов, Г.Н.Потанин, Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім және т.б. шежірешілер мен зерттеушілер еңбектерінде кездеседі. Негізінен алғанда, Орта жүз туралы кез келген шежірелік түзілім бойынша қарасақ, Арғын баласы Қоданның тарихи тұлғасына байланысты бірнеше болжам бар.

Біріншіден. XIV ғасырдың соңғы ширегінде Ақ Орда аумағында хандық құрған шайбанид Әбілқайыр ханның қарамағанда өз ұлысының билік иесі, тайшы атағындағы беделді ел басшыларының бірі болған. Ол «Арғын – аға баласы» болғандықтан ғана емес, «Тайшы» атағы хандық биліктегі аса ірі лауазым иесі деген ұғымды білдіреді. Моңғол хандарының «хунтайжи» атағына қатысы болуы мүмкін. «Тайжиді» қазақ тілінің сөйлеу ерекшелігіне байланысты «тайшы» нұсқасында айтылып, қолданысқа еніп кеткен деуге болады. Ал бұл атақпен қазақ тарихында қалғандар санаулы ғана. Оны Қодан тайшының өзіне қараған ұлысымен Керей мен Жәнібек құрған

Қазақ хандығының негізін қалаушы кайраткердің бірі болғаны дәлелдейді.

Екіншіден. Ұлы далада ержүректігімен, әсіресе, асқан найзегерлігімен аты шыққан бағыр болған. Қодан тайшының жылнамалық тұрғыдан алғандағы өмір сүрген кезеңі - шамамен 1370-1450 жылдар аралығы болуы керек. Барша Арғын атаулының бабасы болып саналатын Қодан тайшыдан Дайырқожа жалғыз туған. Ол - бүкіл елге шешендігімен және ел басқарудағы парасат-пайымымен атағы шығып, қара қылды қақ жарған әділдігімен Ақжол атанған тарихи тұлғалардың бірі. Бүкіл Арғын тайпасының ел мен жер намысын қорғаудағы шақырар ұраны осы бабамыздың есіміне байланысты «Ақжол!» болып қалуының өзі-ақ көп жайтты аңғартса керек. Аты ұранға айналған Дайырқожа бабамыздан Қарақожа, одан Мейрамсопы туады. Қазақ хандығын құрушы Керей мен Жәнібек ханның бұндағы Дайырқожа - өз заманында «тура биде туған жоқ» дегенді дәлелдеп, ел арасындағы тайпалық қана емес, бүкіл қазақ халқының мемлекетаралық дау-шарларында әділ билік айтқандықтан «Ақжол би» атанған айтулы тұлға. Арғын баласы Қодан тайшының тұлғасы мен ғұмыр кешкен дәуіріне байланысты зерттеулер онша көп емес. Солардың ішінде филология ғылымдарының докторы Алмасбек Әбсадықовтың «Тарихи Рашиди және Шәкәрім «Шежіресі»: Ортақ иірімдер мен өзгеше интерпретациялар» атты зерттеу мақаласының айтары мол. Онда Қодан тайшы, Дайырқожа (Ақжол би) туралы мынандай деректер кездеседі.

Қазақ хандығын құрушы Керей мен Жәнібек ханның жеке бөлініп хандық болып шығу оқиғасын түркілік тарихи-шежірелік және халықтық аңыздық мазмұнмен қаныққан деректер арқылы қосақтай баяндау, 1911 жылы жарияланған Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» атты еңбегінде орын алған. Қазақтардың жеке бөлініп шығуына қатысты айтылатын «шынды-өтірікті» сөздерінің ішінен шежіре кітаптардың сөзіне «анықты дегенін һәм дұрыс шежіре хабарына тура келгендерін» ғана алған Шәкәрім былай деп жазады:

«...Сол кезде Шибан нәсілінен Әбілқайыр хан деген 1452 жылы Қазан ханына да, Қырымға да карамай өз алдына Жошы ұлысының күншығыс жағын билеп тұрды. Сонда қазақтың ханы Әз Жәнібек хан еді, Әбілқайырға карап тұрушы еді. Әз Жәнібектің шын аты Әбусағид еді. Токайтемір нәсілінен Барақ хан баласы еді. 1455 жылы Әз Жәнібек хан немере інісі Шаһгерей ханменен тамам қазақты алып, Әбілқайырға өкпелеп Шудағы Шағатай нәсілінен Есен Бұғаның баласы Тоғлук Темірханға қарады. Әбілқайырға өкпелеген себебін біздің қазақ былай айтады: «Біздің осындағы Арғындардың арғы атасы Дайырқожа ханның сүйікті қазысы екен, әділ айтқандықтан «Ақжол» атаныпты және Қара Қыпшақ Қобыланды батыр да Әбілқайырға сүйікті екен. Екеуі ішінен жауласып жүргенде, бір күні далада Қобыланды батыр Дайырқожаны өлтіріп кетіпті. Әз Жәнібек хан біліп, Қобыландыны шарияғат бойынша қысас кылып өлтіруге сұрапты. Әбілқайыр хан берейін десе, көп қыпшақ бұзылатын болған соң, бере алмай «үш кісінің құнын алып бітім қыл» деген соң, Әз Жәнібек хан өкпелеп кеткені біздің қазақта мақал болып жүрген «Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным» деген сөз - Дайырқожаның мәйітін айналып жүрні жылаған әкесі Қодан тайшы деген кісінің сөзі. Аты – Қодан еді, тайшы деген - өлеңші, акын дегені. Біздің қазақтың арғын атасы Қодан акын дейтұғыны осы және бұл сөзге бір дәлел арғын Жанак акынның уақ Жарқын биге айтқан өлеңі.

Жарқын би: «Атаңда акындық бар ма еді?» дегенде:

Алашта Арғын аға туған зерек,

Өзгеден өл кісінің жөні бөлек.

Арғынның түп атасы - акын Қотан,

Өлеңге бізден ұста болса керек, - деп Жанак акын айтыпты.

Жоғарыда Әз-Жәнібек хан қазақты алып ауарда Ноғай атанған туысқанымыздың жақсылары қазақтың жақсыларымен көрісіп, амандасып жыласыпты, соны біздің қазақ домбырашылары «Ормамбет хан өлгенде, он сан ноғай бүлгенде, ноғай-қазақ айырылғандағы жылау күй деп бір зарлы күй тартады...»

Екіншіден, бұл аңызға Мәшһүр Жүсіп жазып алған қазақтың шежіре деректеріндегі мына пікіріне көңіл аудару қажет. «Бұрынғылардан айтылып жүрген бір сөз бар еді: «Қыпшақ бұзады, Арғын түзейді». Қыпшақтың қарасы (қарақыпшақ) ашуланшақ келеді» деген қазақтың ескі сөзінің танымы енген. Орта жүздің ірі тайпалары Арғын мен Қыпшақ Сыр бойы мен Арқаның Торғай, Көкшетау өңірі, Ертіс бойларын қатар жайлап, көш-қоныстары көршілес болып келген. Тобықтылар, оның ішінде Шәкәрімнің арғы аталары ХҮІІІ ғасырларда Торғай, Ырғыз бойын жайлап, кейіннен Шыңғыстауға келген. Абай мен Шәкәрімнің арғы аталары Ырғызбай, Торғай деген есімдері осы өңірге байланысты қойылған». Олай болса, арғын мен қыпшақ ертеден қонысқа талас елдер болған секілді. Оның үстіне қыпшақ пен арғынға қатысты нақыл сөзді жазбаға түсірген Мәшһүр Жүсіп те, «Шежіре» авторы Шәкәрім де – Арғын руынан шыққан тұлғалар. Демек, оларға ел ауызындағы мәтел айрықша таныс болған деп санауға болады. Осындай халықтық танымдар негізінде «Шежіре» авторы Алтын Орда заманындағы эпос кейіпкері Қарақыпшақ Қобыландыны Керей мен Жәнібекке қатысты пақты тарихи оқиғаның ішіне кіргізіп, оны пақты тарихи оқиға деп бағалаған. Оны Мәшһүр Жүсіптің: «Бұл Арғында екі Қотан болған, бірі Қоғамның Қотаны. Ол қазақ үш жүз деген атқа иеленбей, жеке бөлінбей тұрған күнде шыққан. Бірі Боганның Қотаны. Қоғам Бұхардағы Қызыл Арыстан ханның тұсындағы болған. Арғын Қотан Бұхарада болған жақсы Ғабдолла ханмен тізерлесіп жүрген жан», - деп жазуы да дәлелдейді.

Ал Қодан тайшы мен Дайырқожа - түркілік эпос қаһарманы Қарақыпшақ Қобыланды сынды аса танымал кісі болмаса да, шежірелік аңыздарда есімдері тұрақты кездесіп отыратын кейіпкерлер. Қазақ шежірелік аңыздарында Құтан (Қодан) – Арғын руының арғы атасы. Оны аңыздар сөзге ұста болған ақын кісі деп таныса, ендігі бір тұста ол Үш жүз қазақтың құрылуына атсалысқан би, кей тұста ол - Үш жүздің атасы. Тіптен, кейбір шежірелер оны Байқотан деп атап, Майқы бидің ұрпағына

тіреді. Әз Жәнібек ханға уәзір болған Байқотаннан тараған тоғыз ұлдан қазақтың Үш жүзі құралады. Ал Қоданның ұлына саналатын Дайырқожаның есімі А.И.Левшиннің 1832 жылы жарияланған «Описание киргизказахских, или киргиз-кайсацких орд и степей» атты еңбегіне тіркелген аңызда аталады. Онда ол – Алаша ханға еріп, Бұқараны шапқан үш жүз қазақтың Орта жүзінің басшысы. Қодан (Қотан, Құтан) атты кісінің қазақ шежірелеріне танымал болуы кездейсоқтық емес. Көне түркі-моңғолдық тарихи-шежірелік еңбектерде «Қотан» (Қоңқотан) деп аталатын ру аты және сол рудан тараған кісі есімдері туралы деректер кездеседі. Тіпті, кейбір шежіреде, айталық «Моңғолдың құпия шежіресінде» Қаракыпшақ Қобыландының қолынан баласы Дайырқожа өлгенде Қодан тайшының қайғыланып, зар төгетін көрінісіне ұқсас оқиға желісі кездеседі.

Олай болса, «Моңғолдың құпия шежіресіндегі» Қоңқотандық Менілік – өзі кішкентайынан қолдап, қамқорлық жасаған кісіден зорлық көріп, соған қайғырған қария. Осыған ұқсас көріністі Дайырқожа өлгенде Қодан тайшы да қайталайды. Оның «Қаракыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным!?» деп жырлауы – зорлықтан туған жыр, шыққан зар. Баласынан айырылған Қоңқотандық Менілік әкей Шыңғысқа істеген жақсылығын айтып өкіне жыласа, Қодан тайшы Ноғайлы еліне көп қамқорлық жасағанын тілге тиек етіп күңіренеді:

- Қаракыпшақ Қобыландыда
- Нең бар еді, құлыным?
- Сексен асып, таянғанда тоқсанға,
- Тұра алмастай үзілді ме жұлыным!
- Адасқанын жолға салдың,
- Бұл Ноғайлы елінің.
- Акқан бұлақ, жанған шырақ
- Жалғыз күнде құрыдың!
- Қара қыпшақ Қобыландыда
- Нең бар еді, құлыным!
- Қазақ аңыздарындағы Арғынның түп атасы Қодан (Құтан)

«Моңғолдың құпия шежіресіндегі» Қоңқотан руының, ал оның баласы Дайырқожа мыңбасы Дайырдың прототипі болуы ғажап емес. Ал Дайырқожаның есіміндегі «қожа» сыңары – кейінгі замандағы мұсылман дінінің әсерінен қойылған қосымша атау. Қодан тайшының түп бейнесінің моңғолдың аңыз, шежірелеріне тірелетіндігін айқындайтын қосымша бір белгі – оның есіміне қосарланып отырған «тайшы» деген атау. Бұл атау – моңғол-калмак билеушілерінің қытай тіліндегі лауазымы. Оның түркілік мағынасы Әбілғазы шежіресінде «жағымды дауыс иесі» немесе Жалайыри шежіресінде «ұлы бахшы» дегенді білдіреді. Ал «бахшы» сөзі түрік тілдерінде жыршы, ақын деген мағына да қолданылатыны белгілі. Екінші сөзбен айтқанда, Қодан тайшы бейнесінде хан жанында кеңесші, ақылшы қызмет атқаратын жырау бейнесінің белгісі бар. Тіпті моңғолдық Дайырдың әкесі Чирка (Шырқа) да хан жанында отырып жоқтау немесе жұбату айтатын жырау кісі. Қоңқотан руынан шыққан Меңілік әкейдің Шыңғыс ханға көрсеткен қамқорлығы мен Әбілқайырдың жанындағы Қодан тайшының Ноғайлы жұртына қамқоршы болған бейнесі және олардың бастарынан өткізген оқиғалары (мысалы, балаларының қапылыста қаза туып, зорлықшыларға өзі қызмет жасаған әміршінің әділ жаза қолданбауы) бір-біріне жақын. Ортақ көріністің екі халықтың мұрасында сақталып жеткені кездейсоқтық емес. Бұл халықтар – Шыңғыстық биліктегі бір жүйенің ұқсас көшпенділік танымының шекпенінде болған жұрт. Әрине, көне аңыздың барлық бөліктері жаңартылмаған, тек жалпы жобалы мазмұндық фабуласы сақталған. «Моңғолдың құпия шежіресіндегі» Қоңқотан руына қатысты айтылатын оқиғалардың Шәкәрім келтіріп отырған аңызбен оқиғалық тұрғыдан ғана емес, кейінкерлердің аттары арасында да жақындық, үндестік бар. Біріншіден, моңғолдың Қоңқотан («конк» - Әбілғазының жазуынша моңғол тілінде үлкен деген мағынаны білдіреді) руының атауы мен қазақ шежірелері бірде «ер», бірде «бай» деп атайтын Қотан (Құтан, Қодан) есімдері, сондай-ақ Шыңғыс әскерінде мыңбасы болған Дайыр мен Дайырқожаның есімдері бір-біріне

өте жақын. «Моңғолдың құпия шежіресінде» Дайыр деген атпен белгілі мыңбасы – Шыңғыс ханнан мыңбасылық лауазымын алған 92 әскербасының бірі. Мыңбасы Дайырдың есімі қазақ хандарының жылнама-шежірешісі Қалырғали Жалайыридың жылнамасында да аталады. Ол оны Менілік ечегенің ұрпағынан таратады. «Мыңар Дайр, шул қайм Қоңқутан ерді, Шунун жүмлә уругы Мүңлік ичигенің уругы білә» деп жазады Жалайыри. Шыңғыс хан тарихында болған оқиғалар мен тарихи тұлғалар аңыз, шежіре деректерінің әсері Қазақ хандығы құрылып жатқан жаңа саяси оқиға тұсында қайта көрінеді. Өйткені аңыз жанрына үнемі жаңғырып, үнемі толығып отыру тән. Көне дәуірден жетіп, қайта жаңғырған жаңа шежірелік аңызға қазақ қоғамының хал-ахуалына, оның сұранысы мен танымына қарай көптеген қосымшалар қосылған. Қорыта келгенде, Шыңғыс заманындағы Қоңқотан, Дайыр есімдерінің Әбілқайыр хан тұсындағы Қазақ хандығының құрылу оқиғаларында жаңғыруына себеп болған тарихи-фольклорлық негіздері осыындай сипатта болды деген пікірге тоқталамыз.

Ұлытаулық өлкетанушы Жакыпбек Дайыровтың «Елдікке қозғалыс Ұлытаудан» атты мақаласындағы зерттеушілік ізденіс Қара кыпшақ Қобыландының Дайырқожаны өлтіруінің тарихи себептерін келтіреді. «Бұрынғы Ақ Орданың шаһарлары Үзген, Созақ, Сығанақты жаулап алған Әбілқайыр хан 1446 жылы Сырдың бойына дендей кіреді. Астанасы да Ордабазардан Сығанаққа көшіріледі. Орыс ханның ақ сарайы өзбек мемлекеті билеушісінің ордасына айналады. Әбілқайыр сарбаздары, негізінен, Алтын Орда билеушісі Өзбек ханды жақтайтын. Бұл Әбілқайыр ханның жаз жайлауы орналасқан Хан ордасына көшіп келген кезі болатын. Хан ордасы қазіргі Ұлытау ауданы, Аманкелді ауылынан (Сарлық селосы) шығысқа қарай жеті шақырым жазықтықта орналасқан. Жаздағы Ордада ел басқару ісімен қатар, түрлі салт-дәстүрдің, саятшылық, тағы басқа жұмыстардың атқарылар кезі болса керек. Осы Хан ордасының Солтүстік шығысында елу-алпыс шақырымдай қашықтықта Арғанаты тауынан бастау алатын

«Бозай» өзеннің бойында аң аулап жүрген жерінде Қобыланды батыр Ақжол биді өлтіріп кетеді. Ақжол бидің әкесі Арғынның атасы Қодан тайшының тоқсанға келген шағы болса керек, мерт болған баласының жансыз денесін айналып жүріп, «Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным» – деп зарлы толғау айтатыны сол кез», - деп жазады.

Арғын-Қаракесек Кәрсөн-Кернейден шыққан жазушы Софы Сматаев өзінің «Мейрамсопы-Қарқабат» (Алматы, 2010) аталатын сыр-дастанында Қодан тайшыдан қалды деген өлең жолдарын былайша жаңғырта жырлайды. Үзінді ұзақтау болса да, тура сол кезең оқиғасын поэтикалық үлгіде дәл бере білуіне орай толық келтірелік:

Қаракыпшақ Қобыландыда
Нең бар еді, құлыным?
Сексен асып, таянғанда тоқсанға,
Тұра алмастай үзілді ме жұлыным!
Адасқанын жолға салдың,
Бұл Ноғайлы елінің.
Аққан бұлақ, жанған шырақ
Жалғыз күнде құрыдың!
Қара қыпшақ Қобыландыда
Нең бар еді, құлыным!

Құшағымнан ұшып шыққан,
Қыраным ең аспанға.
Өң беріп ең, дем беріп ең.
Қуғанға да қашқанға.
Қазағына қанатыңмен
Су сеуіп ең, құлыным!
Жол табам деп ұлысына
Ұлардай шулап сасқанда.

Қаракыпшақ Қобыландыда
Нең бар еді құлыным!

Бөлтірігінен айырылған
Көкжалдай боп ұлыдым.
Хан жазасы – жан қазасын
Тұқырпастай берді ме,
Көк Орданың бұйрығымен
Үзілді ғой жұлының!
Қалың казак өрттей лаулап
Жетті ханның алдына
Қауып түсер енді өзінді
Қанішерлік қылығың.
Қара қыпшақ Қобландыда
Нең бар еді Дайырым!
Әділ би ең, уәзір ең,
Адалдық бар – айыбың!
Кеме қылып жеткізем деп,
Өткізем деп дауылдан,
Ұмтылып ең қазағыңның
Қалт-құлт еткен қайығын..
Аттанатып Алашыңа
Озан-ұран тастап ең,
Әбілқайыр ханға бүгін
Естілмейді-ау жай-үнің.
Қаракыпшақ Қобыландыда
Нең бар еді, Дайырым!

Омырауды қанға бояп,
Көзден жасым үзілді.
Жазсын Тәңірім мақшар күні
Бір көруді жүзінді!
Қобыланды емес, ханнан ғана
Сұрап сенін құныңды
Көк Орданы қоршап алып,
Арғын, Найман тізілді.
«Азаттық!» деп сен бастаған

Сілекейдей сүрлеуден
Даңғылына айналдырмақ
Аттандатып ізінді.
Қарақыпшақ Қобыландыда
Нең бар еді, құлыным!
Жүрегімді жұлкындырып
Жұлын-жүйкем үзілді.
Қастандық пен жауыздықтың
Хан пердесін түргесін,
Ажыратты халқың бүгін
Көк Ордадан іргесін.
Көнбіс құлдай көзін сүзіп,
Мазак болған қазақ ем,
Пәк жаныңның қазасымен
Қайта оянып кірді есім!
Тас бұғауды быт-шыт етіп,
Талқандадық түрмесін!
Қарақыпшақ Қобландыны
Қаракеттеп кайтейін,
Батыр емес, хан жыртқыш боп
Қан құмартып үргесін!

Адалдық пен әділдіктің
Ұстаған соң ақ жолын
«Ақжол!» атқа не боп ең,
Дайырқожам – Ақжолым!
Халқың бүгін азаттықтың
Ақ отауын көтерді.
Салар ертең Көк ордаға
Қызыл өрт пен ақ жалын!
Қарақыпшақ Қобыландыны
Неге ертпедің, Ақжолым!

Ерте алғанда Қыпшағыңды,

Тырп етпес ет, хан мынау.
Жұлынар ед мойнымыздан
Тұзағы мен қарғыбау!
«Қанға қан!» деп ханның басын
Шауып қана түсірмей,
Неғып мүлгіп тына қалдың.
Үйсінім-ау, Аргын-ау!
Ой-бойыңды шырмалды ма,
Арыстан боп Айға ұмтылмау,
Жолбарыс боп қарғымау?

Ханды турап, Көк Орданын
Шығармасак ойранын,
Басылады қарғыс таңба
Сүйектерге, бойға мін.
Кек пен қайрат сөніп қап пед
Аргын, Керей, сендерде,
Түскеннен соң жанға жара,
Жүрекке зіл, ойға мұң.
«Кегім!» деуге жарамайды-ау
Қарақожаң – Құланың.
Дәл өзіндей болар, ұлым,
Жас немере – Мейрамың!

Балаң емес, Мейрамсопын
Ұстайды әлі басты үлкен.
Тәубам сонда!
Төге бермей
Көкіректен жасты іркем.
Тар болғанмен жердің үсті,
Көк аспанның асты кең.
Аргын, Алшын! Дауыл боп соқ!
Ал, «Аттанға!» бастым мен!»

Қодан тайшы Орта жүздегі Аргын руларының атасы саналса,

Акжол бидей (Дайырқожа) ардақтысының қазасына ашынған Арғын тайпасы дүр көтеріліп, Әбілқайырға шарият жолына қысастық жасаған Қаракыпшақ Қобыланды батырдан құн өндіруді талап етеді. Шұғыл өткізілген хан кеңесінде Қодан жырау бастаған бүкіл Арғын тайпасы мен Керей-Жәнібек сұлтандардың талабы орындалмайды. Дегенмен ханның маңындағы сенімді сарбаздардың жергілікті халықтың наразылығын күшпен басуға шамасы жетпейтін еді. Әбілқайыр Ақ сарайы орналасқан Сығанақ шаһарын қорғауды үлкен ұлы Шаһбұтаққа тапсырып, өзі шағын жасақпен қосымша күш жинауға Ноғайлы ордасына аттанады. Хан шешіміне наразы халық пен Шаһбұтақ сарбаздары арасында қақтығыс болып, Шаһбұтақ қаза табады. Шаһбұтақтың қазасын естіген Керей мен Жәнібек өзара ақылдасып, бұрынғы сөз салған Есенбұға ханға астыртын елшілікке Керейдің үлкен ұлы Бұрындықты аттандырады. Бұлай еткені – Әбілқайырдың бұл екеуін де аман қоймасын түсінгені. Есенбұға хан уәдесінде тұрып, Талас өзенінің бойынан Шу-Балқашқа дейінгі аумақты бөліп беруге келіскендігін хабаршы Бұрындық жеткізеді. Содан Керей мен Жәнібек бастаған ұлан-асыр көш, жүк тиеген түйелер, күймелі арба, аттылы-жаяу халық ханның жазғы ордасынан аттанып, бір айға жуық жүрсе керек.

Керей мен Жәнібек бастаған қазақ тайпаларының көшіп кеткені туралы хабар Әбілқайырға да жетеді. Хабарды естіген хан қаһарына мініп, Қобыландыға көп әскер жинап беріп, «Сенің әлегіңнен кетті, енді, кінәңді жу, көнсе кері айдап кел, көнбесе еңбектеген баласынан еңкейген кәрісіне дейін қырып сал да, қалғанын олжала» деп тапсырма береді. Қобыланды қатты қайғырып, үйінде теріс қарап жатып алады. Әскербасылар «батыр қашан аттанамыз?» деп қайта-қайта келеді. Батырдың зайыбы – анамыз өте ақылды адам болса керек: «Батыр, ханға көз қылып аттан, бірақ, былай шыққаннан кейін әскерді қалдыр, кінәң – арыңның садағасы болсын. Арғын ғана емес, барша қазақтың алдында. Бар да басыңды өз еркінмен ұсын, не көрсен де жеке өзің көргенің жақсы» деген ақыл береді. Батыр ойланып,

осы байламға тоқтап, әскерді бастап аттанады. Біраз жүрген соң әскерін Кекілік тауында қалдырып, өзі қазақ көшінің соңына түседі. Қуып жеткен бойда Ақжол бидің әкесі Қодан тайшыға келіп, қылышын қынынан суырып қолына ұстатып «міне, алдыңа өзім келдім, балаңның кегін ал, басымды шап» дейді. Сонда Қодан тайшы «иілген басты қылыш кеспес болар» деп қылышты лақтырып жіберіп, домбырасын алдырып, бір зарлы күй шертіпті. Бұл күй «Қодан зары» кей жерде «Кештім» деп аталатын күй екен. Ендеше Арғын атасының «токсан ауыз сөзге тоқтап, алдына келсе, атасының құнын кешетін» тектілігі сол кезден бері қанға сіңіп, тұқымға тараған қасиет деп ойлай беріңіз.

Қодан тайшы қазақты төніп келген қанды қырғыннан сақтап кешірімдесіп табысқан соң, Қобыланды қыпшақтарымен өз қандастары қазақ рулары жағына өтіпті. Әскердің соңынан ере шыққан жары қазіргі Ұлытаудағы Хан ордасы тұрған жерден солтүстік-батысқа қарай 120 шақырымдай жердегі жоғарғы жағы селеулі жазық, төменгі өзенге құяр беті терең сай болатын жазыққа келіп тоқтап, киіз үй үстіне бақанға көйлегін байлап жалау етіп, бағдарлап күтеді. Сол жердегі терең сай бұл күнде «Жалаулы» деп аталады. Тарихшылардың дерегіне сүйенсек, Қобыландының Ақжол биді өлтіруіне себеп болған жағдай – Самарқанды басып алып тонағанда Ұлықбек ханның немересі Рәбия сұлтан бегім де Әбілқайыр хандығына қолға түссе керек. Сол Рәбияда Ақжол бидің де, әскербасы Қобыландының да көңілі болған. Әбілқайырдың да бұларға деген наразылық көңілінен екеуі өзара іштей өшпенділікте болып, соңы Ақжол бидің өлімімен аяқталады. Қобыланды Әбілқайырдан қол үзіп, Қазақ хандығы қосынына қосылғанда, Рәбия сұлтан бегімді Әбілқайыр хан төртінші әйелдікке алған делінеді. Кейін Әбілқайыр хан да, Рәбия сұлтан бегім де Қожа Ахмет Яссауи кесенесі іргесіне жерленген. Әбілқайырдан бөлінген елдіктің алғашқы қозғалыстағы көші Ұлытаудан бастау алған Қазақ хандығы Шу-Қордай өңірінде, болашақта Ертістен Еділге, Сібірден Қызылқұмға дейінгі алқапты алып жатқан өңірде Қазақ хандығының туын тігін, Қазақ елінің

іргетасын калайды. Керей мен Жәнібекке қолдау көрсетіп, елдік мұратқа атсалысқан Қобыланды батырдың ерлік іс-қимылының тарихта өз орны бар екені күмәнсіз.

Қодан тайшы туралы соңғы кезде тың ізденістер көрініс тауып, әр түрлі сипаттағы тарихи болжамдар айтыла бастады. Соның бірі Көкбөрі Мұбарак есімді зерттеушінің «Қидан мемлекетін Арғындар құрған» деген мақаласы. Дау туғызатын жерлері болғанмен оны қаз-қалпында беруді дұрыс санаймыз.

«Шежіреміз бойынша Арғыннан Қодан тайшы, одан Дайыр-Қожа туады. Дайырқожаның енді бір аты Ақжол би. Қожа жалғауы кейінгі ғасырларда жалғанған діндар Қожалардың бұрмалауынан келіп шықты. Қытай тарихында «耶律阿保机的前辈是契丹迭刺部的酋长» Жол (Ляо) патшалығын құрған Амбахан{Абаужи} – Қодан {Қыдан} халқының Дайыр (Диела, Диера) руының көсемі. Ол 872 жылы туған, 926жылы 6 қыркүйекте өмірден өткен. Абаужи енді бір жерде Анбажян (安巴坚) деп жазылған. Амбахан деп айтып отырғанымыздың себебі сол. Ең ескі көшпенділер әлеміндегі тайшы, амба (анба) деген билеушілік атауларды лауазым, мансап аты ретінде, кейінгі Цин империясы Тәйжі, Амбы деп қолданды.

Ал, Қодандардың (Қыдан) ең әуелгі ханы - Дайыр тайшы. Оны Қытайлар 大贺咄罗 деп таңбалаған. Дайыр тайшының билік жүргізген уақыты 619–623 жылдар. Шежіреміз қайталай еске түседі. Қодан тайшыдан Дайырқожа би емес, Қодан тайшыдан Дайыр тайшы туған. Дайыр тайшыдан соң Мұқы тайшы (摩会, 628 жылы Қодандарды билеген), Мұқы тайшыдан соң Көкі тайшы (大贺窟哥, 648-656 жылдары билеген), Көкі тайшыдан соң 660 жылға дейін Абұға тайшы (大贺阿卜固), Абұға тайшыдан соң Машан (Мошан) қаған (660-696 жылдары тақта отырды, Корейлер оны 무상가한 деп таңбалаған билеген. Мошан қағаннан соң, Қоданды Сүйін тектен (Сүйіндіктен) шыққан «Сүйін Оң хан (孙万斩)» деген адам биледі.

Қорыта келгенде, Дайыр руы Амба ханның басшылығында Қодандарды бірлікке келтіріп, Жол хандығын құрған. Бұл хандық

Қытай тарихында Ляу деп аталды. Қодандар Қыдан, Қытан, Қытай, Қадан, Қатан, Қағай деген аттармен аталды. Әйгілі Қара Қытай патшалығын Арғыннан тараған Дайыр руы құрған.

«契丹»是k'eiduan的音译，意为“大中”，鲜卑当年分为中东西三部，晋朝以后，“段”部落统治中部地区。“段”的读音与k'eiduan中的duan吻合，意思为“中”。在“段”前冠以“大”字，而称“契丹”。Бұл жазуларда Қидан атауының мағынасы бөліп қаралған. Қый және Дуан (Доан) сөзі. Дуан (Доан) сөзі - орта, орталық, ортаңғы жақ мағынасында. Қый сөзі - ірі, үлке мағанасыда. Қидан сөзі - үлкен орталық деген мағынада, яғни бүгінгі тілмен айтсақ, «Қотан (Дөңгеленген үлкен орта. Қотандасып отыру. Алқа-Қотан жиын)». Арғынның таңбасы да - көз таңба, дөп-дөңгелек қотан таңба. Сонымен Қодан (Қотан) тайшының ұлы Дайыр тайшының елінен Дайыр руы қалыптасып, кейін келе осы рудан Ақжол бидің атын жаңғыртқан Амба хан шығып, Жол (辽, Ляо) хандығын құрып, Қотандардың атын әлемге әйгілі етті. Амба ханнан кейін Ляо елін өзін Шолпон хан (述律平) деп атаған адам басқарды, Шолпон ханның өз аты – Жолды (月里朵). Шолпон ханнан кейін Ляо елін Жолды Қуан - 耶律德光 (Қуан-Тек, Қуандық руынан болуы мүмкін) басқарды. Ол өзін «Ел тайшы (遼太宗)» деп атады. Шын есімі - Жауку, Жаукашар мағанасында. Қытайша: 堯骨. Одан кейін Ұлу хан, одан соң Сұлу хан, одан соң Меңлі хан болып жалғаса береді. Ең соңы екінші реткі Қидан мемлекеті саналатын Батыс Ляо елін 32 жыл билеген Жолғы ханның тағын тартып алып, оның елін 1212-1218 жылдары билеген Найман ханзадасы Күшлік ханмен (Көшкін хан) аяқталды. Тарым шөліндегі Қотан аймағының аталу тарихы да осы жерде өзінің тарихи күшін танытқан Батыс Ляо, яғни Қотандар елінің өмірінен сыр шертеді».

Міне, Қодан тайшы туралы тарихи деректердің жалпы нобайы осындай дәрежеде белгілі болып отыр. Жасыратыны жоқ, өз руын, ата-тегін бекзат, асыл тұқымды деңгейінде көрсетуге тырысқан қалталы байшікештер, биік жолында жүргендер ататек тарихын аласапыран араластырып, «аксақты тыңдай,

өтірікті шындай» қылып бұрмалап жіберді. Тура осы жерде Мәшһүр Жүсіп жазып қалдырған мына бір сөзін тарата баяндау қажет болып тұр. «Бұрынғылардан айтылып жүрген бір сөз бар еді: «Қыпшақ бұзады, Арғын түзейді». Қыпшақтың қарасы (Қаракыпшақ) ашуланшақ келеді» деген сөзді әулие бабамыз босқа хатқа түсірмеген. Өткен ата-бабадан қалған накылдың ел жадында қалған сақталып келуіне сан талай тарихи оқиға себеп болғаны даусыз. Басқадай әртүрлі деңгейдегі ел бұзарлық оқиғаларды айтпағанда, ұлт тағдырын басқа арнаға бұрған ірі тарихи талқыны ғана жазсақ та болады. Ғылыми дүниетанымда тек белгілі бір ортада ғана айтылып жүрген «Қыпшақ бүлдіреді, Арғын түзейді» тұжырымын тарих былайша дәлелдейді.

1. Алғашқысы осы біз жазып отырған Қаракыпшақ Қобыландының Ақжол биді (Дайырқожаны) аң аулап жүрген жерінде өлтіріп кетуінен барша қазақ арасы бүлінді. Соның салдарынан қазақ тайпалары екіге бөлінді де, жарғысы қазіргі өзбектерге барып сіңіп жоғалды. Оларда ұлтым өзбек, түбім Қонырат, Дулат, Үйсін т.б. дейтіндер молынан кездеседі. Бұл оқиға Қодан тайшы басшы болып, Керей мен Жәнібектің Қазақ хандығының құрылуына себеп болды.

2. 1916 жылы 19-31 жас аралығындағы ер-азаматтардан оқоп қазу жұмысына солдатқа алу туралы орыс патшасының июнь жарлығына қарсы ұлт-азаттық көтеріліс басталды. Ә. Бөкейхан бастаған Алаш арыстары көтеріліске шығудың зардабы қарашайым халыққа ауыр болатынын, елге әскер шығып, қанды қырғын ашатынын білгендіктен де оған қарсы болды. Соған қарамастан Торғайда А.Имановтың, Жетісуда Бекболат батырдың көтерілісі бұрқ ете түсті. Ел арасына жазалаушы отрядтар шықты. Бақытымызға орай Ақпан төңкерісі болып, патша тақтан тайды. Уақытша үкіметтің әрі-сәрі кезеңінде Алашорда үкіметі құрылып, «Алаш автономиясы» жарияланды. Бірақ большевиктер Қазан төңкерісін жасап, жер дүние ақ пен қызылдың соғысынан аласапыранға түсті. Осы кезде Алаш арыстарының көтерілісшілерден құрылған жиырма мың колмен Алаш әскеріне

келін қосыл» деген ұсынысын А. Иманов қабылдамай тастады. «Ел бүлдіргіш қыпшақтығына» басып, бұл да қыпшақ, христиан дініне кірген шоқынды Ә.Жанкелдиннің азғыруымен қызылдар жағына шығып кетті. Соның салдарынан Алашорда үкіметінің соты А. Иманов бастаған 19 адамды өлім жазасына кесті және үкім орындалды. Алаштықтар автономияны нығайту үшін амаалсыздан Колчакқа алақан жайып, жәрдем сұрауға мәжбүр болды. Бұның акыры қазақ халқын патшалық отаршылықтың кеңес дәуірі кезеңіндегі жалғасы болған қызыл империяның езгісіне түсуге душар етті. «Қыпшақ бұзады, Аргын түзейдіге» баска да ірілі-ұсақты мысалдар келтіруге болар еді, бірақ ол бұл кітаптың мақсатына жатпайтындықтан осымен доғарамыз.

Әлқиса, тарих керуенінің ізімен жылжып отырсақ, тарихи мағлұматтар ХҮІІ ғасырдың соңы мен ХҮІІІ ғасырдың басында Аргын-Қаракесек руы Ташкент шаһарының түбінде тұрыпты. Ә.Бөкейханов 1905 жылы Санкт-Петербург қаласында шыққан «Материалы киргизкому землепользованию» деп басталатын еңбегінің Семей облысы Қарқаралы уезіне арналған VI томында: «1728 жылы Алтай мен Қаракесек рулары мұнда Түркістаннан келіпті. Мұнда тұратын калмақ пен түрікпендермен жер үшін ұзақ уақытқа созылған күреске түсіпті. Алтай мен Қаракесек рулары мұнда орныққан соң 20 жыл өткен соң, яғни 1748 жылы Бөкей сұлтан келіп орналасқан... Қу болысының қырғызы (қазағы) Мұсатай Тәттімбетұлы осыдан 200 жыл бұрынғы, яғни 1700 жылдары Қаракесек руы Ташкент маңында тұрғанын, сол қаракесектердің бірі, Акбота және Қу болыстарындағы көптеген рудың түп атасы Бертіс хан қала басшылығында лауазымды қызмет атқарғанын айтты. Шамамен 150 жылдай бұрын, яғни ХҮІІІ ғасырдың қыркыншы жылдары Бошан бұтағынан тарайтын қаракесектер Қазыбек биі бастап (Бошанның 5-ші ұрпағы), Қу-Едірей тауларында көшіп жүрген қанжығалы руының билері Абыз бен Шомақтың шақыруымен, Сарыарқадан қоныс қарауға әуелі шолғыншылар жіберіп, көп ұзамай оздері де қозғалады. Саны мол, әрі мал басы өскен қаракесектер көп

ұзамай қанжығалыларды Баянауылға және одан да әрі солтүстікке ығыстырып, босаған жерге өздері қоныстанады» (Қараңыз: Ә.Бөкейхан. Шығармалары. III том. Астана, 2015. 234-бет).

Басқа бір дерек көздері бойынша Қаракесектердің байырғы қоныстары Қаратаудың түстік етегі, қазіргі Түркістан қаласына таяу маң екен. Қыс ауыр жылдары олар Сырдарияның оң жағасына, орта ағысын бойлап өскен қалың тоғайды мекендеген. Әйгілі Қаратаудың бұрынғы аты – Арғынтау болған. XIX ғасырдың басына дейін арғындар Сарыарканың өне бөйына, батысында Ұлытаудан бастап, шығысындағы Шыңғысқа дейінгі өңірге жайыла қоныстанды. Қарқаралы төңірегін Арғынның Қаракесек, Қуандық, Қарауыл, Қанжығалы, Тобықты руларымен қатар Кіші жүздің Тама, Алшыны мен Жағалбайлысының ауылдары, Ұлы жүздің кейбір аталары мекендеді. Арқадан жер алғанда Қазыбек бимен бірге Әлтеке-Сарым елі қоса келгені белгілі. Қазыбек бидің қызы Маңканның: «Сырдың бойын жаратпай, Арғын баласын өрдірін, Жер әнердің Арқадан», - деп айтқан жоктауында да бар. Міне, қазіргі Қарағанды облысы Бұқар жырау ауданындағы елді мекен Жауыртау. Семізбұғы аймағынан бастап, жерге орналасуы бірте-бірте Тоқырауын өлкесіне де жеткен.

Бұған күдік келтіретіндерге Ш. Уәлихановтың «Қарқаралы сыртқы оқургіндегі болыстықтардың қысқы қоныстары» атты мақаласын дәлелге тартамыз. Бұл зерттеу Ш. Уәлихановтың 5 томдық шығармалар жинағының (1985) 4-томының 148-155 беттерінде берілген. Ол қазірде В.В. Григорьевтің жеке қорында (ЦГАЛИ, ф. 159) сақталып тұр. Оған «Записка представляет собой официальный статистический материал, собранный еще в 30-х гг. XIX в» деген анықтама берілген. Онда ғалым осы оқурғке жататын 17 болыстықтарды жеке-жеке атап тұрып көрсете келіп, олардың қысқы-жазғы атамекендерінің атауларын береді. Яғни, 1850 жылға дейін Қарқаралы сыртқы оқургінде 17 болыстық болған. Олар:

1. «Надан Тобықты болысы».
2. «Төлеңгіт болысы».

3. «Керей болысы».
4. «Таракты болысы».
5. «Көшім-Байбұрын болысы».
- 6 «Жағалбайлы-Байбұрын болысы».
7. «Жалықпас болысы»
8. «Нұрбике-Шаншар болысы».
9. «Айбике-Шаншар болысы».
10. «Қара-Әйтiмбет болысы».
11. «Әлтеке-Сарым болысы».
12. «Кәрсөн-Керней болысы».
13. «Қояныштағай» болысы.
14. «Дүйсенбай-Шекшек» болысы.
15. «Қарауыл-Қамбар» болысы.
16. «Мамбетай –Тобықты» болысы.
17. «Жүзбенбет-Тобықты» болысы.

Бұл мақаладағы «Әлтеке-Сарым болысының» жайлау-қыстаулары атауын толық берсек, көзі қаракты ойлы жан көп жайды аңғарары анық. «Қысқы орындары мына мекендерде орналасқан: Әулие, Тоғанбай-Сарша, Нұртай, Кенелі, Елек, Серкебас, Майтас, Бектауата, Орынкой, Тұзбасы, Сымбық, Жәнет, Қуыс, Бас-Қарабұлақ, Бесапан, Аққұм, Сарыкөл, Қоныратшат, Ағадыр, Әуезбақы, Қаракозы, Байкозы, Сарытерек, Дубана, Керегетас, Желтау, Бегазы, Көлденең, Шомбай, Жіңішкеөзек, Айдай, Қуыстас, Жыланды, Шымтау, Тиектас, Тоқырауын, Берікқара, Қызыларай, Шан, Қонысбай, Қараменді, Қызыладыр, Үштаған, Бесшоқы, Үйкі-Кермнке, Аюлы, Маутан, Аққоян, Қарағанды, Қазбек, Қайрақты, Қатпере-Маутан, Сарыжал, Байпақ, Баспалдақ, Қызылқұрт, Қаратүлкі, Жаман Қаражал, Сарша, Сарыоба, Сырт Түйінбай, Терек, Нұра, Алмалық, Шерше, Қаратоғанбай, Шымдысай, Аркарлы, Қоянкөз, Жаманеспе, Қушоқы, Жосалы, Қарғалы, Жанәлі, Мағаш, Шамақ, Құмемшек өзенімен, Айтуған, Қоғалы, Соналы, Тасан, Желдітау, Керегетас бүкіл өңірімен, Сарытерек барлық жер аймағымен. Ал жазғы жайлау өзендері Нұра, Сарысу, Талды; Топар өзені бойындағы мекендері Қоянды,

Үштаған, Жауыр, Ереймен, Қушоқы, Байғара көлі, Семізбұғы, Алтынды, Тағанак, Көкпекті, Сарысу, Өртенгенжал. (4-том, 152-бет).

Әрине, бұл бұрынғы тарихи жер атаулары кеңес дәуіріндегі әкімшілік-территориялық бөлістер мен шаруашылықтардың құрылуына байланысты өте қатты жаңаша өзгерістерге түсіп кеткені белгілі. Жоғарыда астын сызып көрсеткен жер атауларында «Жауыр» – қазіргі Теміртау қаласының жанындағы «Жауыртау» атылатын екі шағын биіктік. Жер атауы да солай болған, өндірісті қала салынғанда сол кезгі билік басындағылар Теміртау атап жіберген. «Семізбұғы» - қазір де сол атаудағы елді мекен. «Көкпекті» деген кеңес кезеңіде «Свердлов атындағы совхоз» аталды да, қазір тарихи атауы қалыпына келді. «Қушоқы» деген жер атауы Баянауылға шыға беріс жолда тұр.

Осы 4-томдағы бұл мақалаға көптомдықты құрастырушы авторлар Шоқан қолжазбасына сүйене отырып түсініктеме жазған. Онда болыстықтың аталу себебі мен мекендеген жер атаулары берілген. (408-409-беттер). Мысалы, «Надан-Тобуктинская волость – названия от имени казахского племени дадан-тобыкты. Зимовка: на северном берегу Балхаша, в устье р. Токрау до урожище Кандыкты. Летовки: на юге по р. Токрау» деп мекендеген жер атауларын нақты көрсетсе, енді басқаларына «Альтеке-Сарымовская волость – Территория, занятая казахами отделения альтеке-сарым из рода каракесеков» деген сипаттағы екі түрлі үлгіде берілген. Аудан тарихына қатысы болмағандықтан, басқаларын тізіп жазуды дұрыс деп таппадық. 1850 жылға дейін Қарқаралы сыртқы окурғінде 17 болыстық болған деп отырған себебіміз де жоқ емес. Шоқан «Жүзбенбет-Тобыкты» болысы дегенге «Дүзбенбет-Тобуктинская (Жүз-Мамбет Тобыктинская) волость. Выделилась в 1850 г. из «Мамбет –Тобыктинской волости» деп атап көрсетеді.

Ш. Уәлихановтың «Қарқаралы сыртқы окурғіндегі болыстықтардың қысқы қоныстары» атты мақаласындағы жоғарыда келтірілген жер атауларын шежіре бойынша қуалап,

неліктен осылай аталу этимологиясын жазу ұзақ болар еді. Тарихи жер атауларына ие болған қасиетті тұлғаларды өз руымен атасына қарай икемдеп, «аңқау елге арамза молла» болып жүргендерді не аруакқа, не адамға тапсырудың амалын таппай отырмыз. Шокан келтірген жер атауларының біреуіне ғана, яғни Әуезбақы әулие туралы ғана сөз етелік.

Әуезбақы (Әуез енең) әулие туралы жазылған алғашқы деректі С.Кенжеқараұлының «Дадан Тобықты (Өмір) шежіресі» (2002) атты кітабынан кездестіреміз. Автор бұл тарихи әпсананы кімнен және қашан, қайда жазып алғаны туралы ешбір сілтеме де, түсінік те бермеген. Алдағы талданатын сөз өзегіне қажет болатындықтан түгелдей берелік.

«Халқымыздың ерлермен бірге ел қорғаған болған, есімдері аңызға айналған аналар өмір сүргені тарихтан белгілі. Солардың бірі - Дадан Тобықты елі аса қастерлеп, әруағына бас иетін анамыз - Әуезбақы – Әуез-енең. Әуезбақы анамыз шамамен XVII ғасырдың аяғында Түркістан өңірінде Түсінтөре деген адамның шаңырағында дүниеге келген. Бораншы баласы Байбазардың бәйбішесі. Әуезбақының бойында ерекше қасиет барын аңғарған үлкен атасы Арық батыр екен. «Әуезбақы келін елді ауызына қаратқан әулие, шарапатты адам болады», - деген екен ол. Әулие анамыздың тарихта өз орны бар. Қараменде би, Сана би, Жидебай, Жалаңтөс батырлармен тұстас болуы және олардың Әуез-енені аса құрмет тұтуы, ақыл-кеңес алуы туралы әңгімелер күні бүгінге дейін ел ауызында келеді.

Сол аңыздардың бір парасы: Солтүстік Балқаш өңірінің Шұбартүбек маңында қазақтардың қалмақтармен ауыр шайқасы болады. Сол соғыстың бір тынысты кезінде қазақ қолын бастаған Жидебай батыр үй сыртынан Әуез-енеңе: «Әулие-ана, жау алдырмай тұр. Нендей кеңесіңіз бар», - дейді. «Батырым, Қоныртасқа түне. Ертеңіне жауды Итішпестің Алакөліне дейін қуып, ақсүйек етіп үйерсің», - деген екен анамыз үй ішінде отырып. Анамыздың айтқаны келіпті. Жидебай бастаған қол жауды Сарышаған, Мыңарал, Буырлыбайтал асырып, Қорынтай

құдығында талкандалты. Сол жер күні бүгінге дейін Аксүйек деп аталады. Жасы ұлғайғанда әулие анамыз үйден көп шықпай көрінкелдігімен еліне шарапаты тиіп отырған. Науқастарды емдеген. Жау тиерде, жылқыға ұры келерде алдын ала біліп, елді сактандырып отырған. Ұзақ жасапты. Дүниеден өтерінде балаларына: «Мені шыбықтан асырып, Қоңырбелдің батысына жерлендер, 40 күнге дейін басыма келмендер. Далада тамақ бермендер», - деген өсиет айтыпты. Балалары: «Басына қырық күн бойы бармауымыз қалай болар екен», - десе, анамыз: «Бекер жатпаспын. Қырық күнге дейін бір мәнісі болар. Мен жатқан жер ел өтетін кең жол болар, ел шөлдемес жер болар», - деп жауап береді. Әуез-енен өзі өсиет еткен жерге Балқаш көлінің солтүстігіндегі 90 шақырым Бектауата тауының шығысына жерленеді. Қырық күннен кейін басына келсе жазық далада бұлақ көзі ашылып бұрқырап су ағып жатады. Бұл жер сонан бері Әуезбақы аталады. Киелі, қасиетті жер саналады. Балқаш қаласы мен Ақтоғай ауданы жолаушыларының тоқтап өтер жол торабы» (247-бет).

Шежіредегі Әуезбақы әулие туралы осы мәтін әр түрлі өзгерістермен толықтырыла түсіп, «Ақтоғай. Энциклопедиясының» 389-бетінде, Т.Аршабеков, А. Туғанбаев, М.Қожахметовтың «Арқаның Ақтоғайы. (Ақтоғай ауданының тарихы мен географиясы)» (2018) кітабының 155-бетінде берілген. Айырмашылықтары мынада:

1. С.Кенжеқараұлы шежіресіндегі Әуезбақы әулиенің туған-өлген уақытын жалпылама түрде ғана «XVII ғасырдың аяғында» деп жазылса, «Энциклопедия» мен «Арқаның Ақтоғайында» туған жылы 1748-1850 деп нақты көрсетіледі. С.Кенжеқараұлы жазып отырған «XVII ғасырдың аяғы болса» 1680 жылдан кейінгі уақыт болып шығады. Кейінгі аталған екі кітапта туған-өлген жылын «1748-1850» деп көрсетушілер бұл датаны қайдан алғанын жазбайды, аңыздық түрде болса да ешбір дерек келтірмейді.

2. С.Кенжеқараұлының Әуезбақы әулиенің дүниеге келуі «XVII ғасырдың аяғы» деген дерегі мен «Қараменде би, Сана би,

Жидебай, Жалаңтөс бағырлармен тұстас болуы және олардың Әуез-енені аса құрмет тұтуы, ақыл-кеңес алуы» туралы жазғанын тарих растамайды. Туған-өлген жылын «1748-1850» деп жазған соңғы екі еңбек санаға сиымсыз қателікке бой алдырған. Оны дәлелделік.

1. С.Кенжеқараұлының «Дадан Тобықты (Өмір) шежіресінде» (2002) Қараменде бидің өмір сүрген уақыты 1720-1810 жылдар деп көрсетілген (245-бет).

2. «Ақтоғай. Энциклопедиясында» 1709-1776 жж. деп берілген (468-бет).

3. Т.Аршабесков, А. Туғанбаев, М.Қожахметовтың «Арқаның Ақтоғайы. (Ақтоғай ауданының тарихы мен географиясы)» (2018) кітабында 1707-1797 жылдар арасы деп көрсетілген (158-бет).

4. Уикипедияда Қараменде бидің өмір сүрген жылдары екі мақалада екі нұсқада берілген. Ол - 1720-1818 және 1707-1797 жылдар.

5. Ал «Ақтоғай. Энциклопедиясында» Жидебай батырдың туған-өлген жылдары 1713-1812 жылдар аралығы деп берілген.

6. Жалаңтөс (Соқыр) батыр Құлықұлы 1698-1775 жылдар арасында өмір сүрген деп көрсетілген. (431және 439 беттер). Ал кейінгі деректерде 1576-1656 жылдар екені дәлелденді. Бұл туралы Қ. Сәденовтің жазбаларын қараныз.

Сонда 1748 жылы туылған Әуез енеңнен 1576 жылы, яғни 172 жыл бұрын туған Жалаңтөс (Соқыр) батыр жорыққа аттанар алдында Әуез әулиеден қалай ақыл кеңес алып жүргені жоғарыдағы олардың «тұстас болуы және олардың Әуез-енені аса құрмет тұтуы, ақыл-кеңес алуы» деген пікірді жазғандарды еш ойландырмаған. Бар мақсаттары Әуезбақы анамызды қайткен күнде де Тобықты руына жақындату үшін тарихты бұрмалап жіберген. Тіпті жастары ең кемі 25-30 жас үлкен және көріпкелдігі мен әулиеліктері жұрттан асқан Жидебай батыр мен Қараменде бидің сол шапқыншылықтар кезінде ғана түскен жас келінге келіп ақыл салуы, соғыстың жай-жапсарын сұрауы тіптен де нанымсыз екеніне ой жібермеген.

«Ұлттық Энциклопедияда» «Қазбек би 18 ғасырдың 40-жылдары Сыр бойынан Арқаға ауа көшті» деп нақты көрсетілген (5 том, 45-бет). Бұл кезде Балқаш бойында Тобықтылардың исі де жоқ. Олардың келуі XVIII ғасырдың аяғы – XIX ғасырдың басы арасында ғана. Ұлы Абай «Құдайдан қорық, адамнан ұял» деп жазып еді. Өз руыңды, атаңды құрметте, қадірле, бірақ шындықты бұрмаламасаңшы. Аруақ пен сөздің киесі бар екенін ұмытпасаңшы. Осындай жалған ақпарат таратушылардың жүгенсіз жұмыстары Ақтоғай ауданындағы Сарым руына келген кірмелердің ата-тегінен безініп, дәурені жүріп тұрған руға телінуіне және жас ұрпақтың ой-санасының бүлінуіне әкелгені рас. Оларды қандай Түлен-шайтан түртіп жүргенін кім білсін.

XVIII ғасырдың ортасында Қаракесек руы төмендегі топтарға жіктелді: Ақша - Бошан: Таз (Айбике-Шаншар, Нұрбике-Шанинар) - Ақбота, Бөрлі, Қу, Дегелең, Едірей болыстары, Байбөрі - Абыралы, Сарытау болыстары, Жанту, Манат, Машай (Кәрсөн-Керней, Қояншы-Танай, Дәулет) - Қызылтау, Мойынты, Ақшатау болыстары, Түйте: Танас (Бөргөз, Әлтобет) - Ақсары, Берікқара болыстары, (Қара-Ішор, Әлтобет) - Кент болысы, (Ер, Тоғалақ) - Темірші, Түйте, Майқы (Әлтеке, Сарым) - Нұра, Тоқырауын болыстары, Жалықбас. Оны келесі беттерде келтірілетін Қарқаралы уезінің картасына қарасақ, айқын аңғаруға болады. Бұл Ә.Бөкейхан қатысқан 1896 – 1903 жылдары Далалық өлкені зерттеу үшін арнайы шығарылған атақты Ф.Шербин экспедициясы материалдары негізінде жасалған. Далалық өлкенің барлық уездерін зерттеуді мақсат еткен бұл экспедицияны құрғанда Мемлекеттік мүлік министрлігі зерттеу нәтижелерін Қазақстандағы жер саясатын жүргізуге пайдалануды көздеді. Экспедицияның міндеті аумақты табиғи, тарихи жағынан зерттеп суреттеу, осы мәселедегі ауылдар мен болыстардың маңызын, шаруашылық жүргізу, жер пайдалану тәсілдерін анықтау және көшпелі, жартылай көшпелі шаруашылықтарға қажетті жер көлемін белгілеп, оның қоныстандыру қорына алынатын көлемін анықтау болатын. Әсіресе, Ресейдің орталық

губернияларынан көшіріп әкелінген крепостной шаруаларды қоныстандыру мақсатында шаруашылық құру мақсаты жолындағы статистиканы зерттеуге баса көңіл бөлінді.

Отаршылдық және миссионерлік саясатқа сай құрылған экспедицияны земство статистигі маманы Ф.А. Щербин басқарды. Құрамына қазақ зиялыларынан Ә.Бөкейханов, Т.Жалмұхаметов, И.Жақсылыков, И.Құдайқұлов, И.Тілекеев, Г.Саркин, Р.Мәрсекөв, Е.Итбаев, М.Бекетаев, М.Сағыбалдин, Т.Есенқұлов, Ұ.Базанов, т.б. кірді. Щербина экспедициясы Ақмола, Торғай және Семей облыстарының бар 12 уезін мұқият зерттеді. Экспедиция осы аймақтардың «бос жерлерін» анықтауы тиіс болды. Нәтижесінде 1893 – 1905 жылдары далалық облыстарда қазақ руларынан 4074180 десятина, оның ішінде Ақмола қоныстандыру ауданында – 2550202 десятина, Семейде – 499566 десятина, Торғай – Орал аймағынан 1024412 десятина жер тартып алынды. Жиналған материалдардың негізінде қазақтардың жер пайдалануы жөнінде он үш томдық жинақ басып шығарылды (1-13 т. 1898-1908). Экспедиция материалдарын патша өкіметі қазақтардың «басы артық» жерлерін күшпен тартып алуды күшейту үшін пайдаланды. Бұл материалдар ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ шаруашылығының жай-күйі жөнінде теңдесі жоқ тарихи деректеме болып табылады. Осындай кезде алаштың айтулы ұлы Әлихан Бөкейхановтың ерлігі еске түседі. Ол 1896-1903 жылдар аралығында Щербина экспедициясына мүше болып, қазақ жерін отарламақ болған орыс отарлаушыларына «қазақтың жерінде бос жатқан ұлтарақтай жер жоқтығын» ғылыми негізде дәлелдеп, қауіптің бетін қайтарып тастаған еді.

Қазақ халқының құрамындағы үш жүздің әртүрлі ру адамдарының Қарқаралы округінде тоғысуын қалмақтармен және жоңғарлармен өткен соғыс салдарымен ғана түсіндіруге болады. Жоңғар басқыншылығы салдарынан көп рулар оңтүстіктен ауа көшсе, біразы жауға қарсы қылыш көтерген сұлтандар жасағы қатарында болды. Сонымен қоса, Орта жүздің Ордасы

Қазақстанның кіндігіндегі Ұлытауға ту тіккенін ұмытпауымыз керек. Едірей - Қу тауларына қоныстанған Қаздауысты Қазыбек би, Көкшетауға ордасын орнатқан Абылай сұлтан жоңғар, қытай және орыс басқыншыларына қарсы күресін осы жерлерден басқарды. Сарыарқа қазақ жерінің қақ ортасында, жау өтінен тыс жатқандықтан, бұл өңірде емін-еркін көшіп жүру де біршама қауіпсіздеу еді. Сондықтан, XVIII ғасыр соңынан бастап бұл өңірде халық барынша тығыз орналасты. Қазақ тайпаларының орналасу картасы мен Қарқаралы уезіндегі елдің орналасуы туралы картаға мұқият қарасак, шын мәнінде де солай екенін байқау қиын емес. Осындағы цифрлы сандарымен белгіленген жерлер туралы тереңдей нақты білгісі келген адам Ә.Бөкейханның 15 томдық жинағының III томындағы Қарқаралы уезі бойынша халықтың жерге орналасуы туралы жазбалары мен кесте-таблицаармен салыстыра қараса көп жайға қанығады және өз ата-бабасының мекен еткен күзеу-қыстауларын анықтап ала алады.

РАССЕЛЕНИЕ КАЗАХСКИХ ПЛЕМЕН в XIX – начале XX вв.

- Граничные линии
между племенами
- Граничные линии
между жузами
- Рельефные линии
- Климатические зоны
по данным Бюро погоды

МЛАДШИЙ ЖУЗ:

- ПЛЕМЯ АЛМАТЫ**
Племя А. (А.А.), племена А.А. (А.А.), племена А.А. (А.А.), племена А.А. (А.А.)
- ПЛЕМЯ БАЙУЛЫ**
Племя Б. (Б.Б.), племена Б.Б. (Б.Б.), племена Б.Б. (Б.Б.), племена Б.Б. (Б.Б.)
- ПЛЕМЯ ЖЕЗДЫР**
Племя Ж. (Ж.Ж.), племена Ж.Ж. (Ж.Ж.), племена Ж.Ж. (Ж.Ж.), племена Ж.Ж. (Ж.Ж.)

СРЕДНИЙ ЖУЗ:

- ПЛЕМЯ АРТЫН**
Племя А. (А.А.), племена А.А. (А.А.), племена А.А. (А.А.), племена А.А. (А.А.)
- ПЛЕМЯ КЫРГАН**
Племя К. (К.К.), племена К.К. (К.К.), племена К.К. (К.К.), племена К.К. (К.К.)
- ПЛЕМЯ РАЙАН**
Племя Р. (Р.Р.), племена Р.Р. (Р.Р.), племена Р.Р. (Р.Р.), племена Р.Р. (Р.Р.)
- ПЛЕМЯ КАР**
Племя К. (К.К.), племена К.К. (К.К.), племена К.К. (К.К.), племена К.К. (К.К.)
- ПЛЕМЯ КОНЫРАТ**
Племя К. (К.К.), племена К.К. (К.К.), племена К.К. (К.К.), племена К.К. (К.К.)

СТАРШИЙ ЖУЗ:

- ПЛЕМЯ АЛБАН**
Племя А. (А.А.), племена А.А. (А.А.), племена А.А. (А.А.), племена А.А. (А.А.)
- ПЛЕМЯ ДУБАЕ**
Племя Д. (Д.Д.), племена Д.Д. (Д.Д.), племена Д.Д. (Д.Д.), племена Д.Д. (Д.Д.)
- ПЛЕМЯ ЖАЛПАР**
Племя Ж. (Ж.Ж.), племена Ж.Ж. (Ж.Ж.), племена Ж.Ж. (Ж.Ж.), племена Ж.Ж. (Ж.Ж.)
- ПЛЕМЯ БАЙЫ**
Племя Б. (Б.Б.), племена Б.Б. (Б.Б.), племена Б.Б. (Б.Б.), племена Б.Б. (Б.Б.)
- ПЛЕМЯ ОШАКТЫ**
Племя О. (О.О.), племена О.О. (О.О.), племена О.О. (О.О.), племена О.О. (О.О.)
- ПЛЕМЯ САРЫУСХ**
Племя С. (С.С.), племена С.С. (С.С.), племена С.С. (С.С.), племена С.С. (С.С.)
- ПЛЕМЯ СИГЕЛИ**
Племя С. (С.С.), племена С.С. (С.С.), племена С.С. (С.С.), племена С.С. (С.С.)
- ПЛЕМЯ СУАН**
Племя С. (С.С.), племена С.С. (С.С.), племена С.С. (С.С.), племена С.С. (С.С.)
- ПЛЕМЯ ДАЛРАШТЫ**
Племя Д. (Д.Д.), племена Д.Д. (Д.Д.), племена Д.Д. (Д.Д.), племена Д.Д. (Д.Д.)
- ПЛЕМЯ МЕСТЫ**
Племя М. (М.М.), племена М.М. (М.М.), племена М.М. (М.М.), племена М.М. (М.М.)

Алайда осы Ақтоғай жұртының тайпалық-рулық құрамы туралы жазылған шежірелерге карасақ, Тоқырауын бойындағы елде бір кезде жұрт билемесе де өздерін аксүйек саналған төрелер, кожалармен қатар, Кенесары-Наурызбай көтерілісінен кейін қалып қойған Кіші жүзден «Алшын-Табын» руының кейбір аталары, аумалы-төкпелі заман ыңғайымен келіп орналасқан Шыңғыстаудағы Тобықтыдан «Дадан Тобықты» мен «Жуантаяқ» ру тармағы, төре тұқымдарымен араласуына байланысты және болыстық құрылуына орай жер бөлінісіне сай қоныс тепкен төлеңгіт, түрлі себептермен келіп орнығып қалған Қарқаралы және Абыралы Қаракесектерінен «Қамбар» мен «Байбөрі», не Найманның «Қаракерей» руынан, не Керей тайпасының бір атасы екенін біле қоймайтын өздерін «Керейміз» дейтін бір қауым да бар. Шет ауданы Қаракесектерінен «Қояншы-Тағай» руларының кейбір аталары және қазақиланып кеткен түпкі тегі белгісіз ноғай, сарг, татарлар сияқты аздаған кірмелер бар. Олардың қасиетті Ақтоғай топырағына келін мекендеуінің әртүрлі себептері болғандықтан арнайы тоқталмаймыз. Оны тек аудан тарихына байланысты алдағы тарауларда ішінара сөз етсек те жеткілікті.

Сонау «Атабан-шұбырынды, Алқакөл-сұлама» атанған кезден бері Тоқырауын арнасы қоныс болған ел-жұрттың ата-тегінің жалпы алғандағы сыр-сипаты осындай дәрежеде. Арқа беліндегі Қызыларай-Бегазы тауларын, тарихтың тылсым сырларын бауырында сақтап жатқан құпия тас сандық деп бағалаймыз. Академик Өлкей Хақанұлы Марғұланнның археологиялық зерттеулерінің нәтижесінде «Бегазы қорымы» қола дәуірінің құпия сырын ақтарып, қазақтың ұлы даласындағы өркениет пен мәдениеттің ошағы ретінде әлемді дүр сілкіндірген ғылыми жаңалық болып танылғаннан бастап, бұл өңір зерттеуші ғалымдардың, зиялы қауым өкілдерінің, табиғат жанашырлары мен қызығушы саяхатшылардың арнайы іздеп келін, ат басын тірейтін киелі мекеніне айналды. Тарих ғылымының кандидаты, ғалым Арман Бейсенов: «Айналасы 5 мың гектардай осы бір алқапқа, адамзат дамуының қола дәуіріне тән қорымдар мен

таңбалы тастардың, сак дәуіріне жататын қорған-обалардың, түркі дүниесін бейнелейтін мүсін тастардың, тіпті Дешті Қыпшак заманындағы ғибадатхананың шоғырланып, тізбектеліп орналасуы – бұл жердің тегін емес, текгілікте болғандығының айғағы, тарихи туризмінің таптырмас сатылары болатындығын қуаттай келе, саяхатшылар үшін жол сапар картасын табиғаттың өзі – көліктің кай түрі болсын, пайдалануға жарайтындай етіп үйлестірін қойған», - дейді. Бегазы аталуын күні кеше ғана көрермендердің көз айымына айналған «Жау жүрек мың бала» фильміндегі батыр қыз Қорлан сияқты, Бегазы да жауға шапқан батыр қыз болған, таудың аты соның ерлігіне сай қойылған деген аңыз ел аузында сақталған. Рас-өтірігін кім білсін, бірақ бала кезімізде бұндай әңгіме айтыла қоймаушы еді. Таудың аталуына байланысты Ә.Марғұлан өз еңбектерінде де ештеңе жазған жоқ.

Сарыарканың кіндік тұсы саналатын Қызыларай тауына жақын жердегі «Қайдауыл-Шеруке» аталатын өңірдегі ұсак шоқылы «Қызылтас», «Балапан» тауларының бөктерлерінде бүкіл Арқадағы су арнасы екіге бөліне ағады. Алғашқы айырығы «Нұра» өзенінің бастауынан бастап солтүстікке Қарағандыға қарай «Қара Нұраға» бағыт алса, екінші айырығы оңтүстікке «Тоқырауын» өзені бастауынан жол тартып, жолдағы ірілі-ұсақты өзендер қосыла отырып Балқаш көліне қарай ағады. «Ақтабан шұбырынды» заманынан бастап өткен ғасырларда ата-бабаларымыз, сонау Балқаш көлінің бауырындағы Бектауата тауынан шығып Тоқырауын өзенін бойлай келіп, «Қайдауыл-Шерукеге», «Наршөккен» арқылы «Нұра», «Байқасқа», «Айқынбай», «Жарас» өзендерінің бойын өрлей отырып, «Қара Нұраға» жетіп, «Қорғалжын», «Теңіз» көлдеріне дейін жайлап қайтады екен. Нақ Бектауата тауынан бері қазіргі Қарағанды қаласының дәл түбіндегі «Соқыр» өзені, «Саран», «Топар» елді мекендері тұрған осы жерлерді «Әлтеке-Сарым» болысына қарайтын рулар жайлау ретінде мекендеген. Осы екі тайпалық одақтан тұратын бұл елді сыртқы жұрт бұрындары «Жалпақ жатқан Сарымдар», Шет ауданындағы Сарымның Токсан

атасынан тарайтын ру-аталарды «Ой Сарымдары», ал Қоңырат ауданындағы Өтемістен тарайтын ру-аталарды «Қыр Сарымдары» деп атап кеткен. Ен далада жөн сұраспайтын жолаушы болмайды. Сондайда жол сұрасканда сапар шегуші адам:

- Сарым еліне бара жатырмын, - десе,

- Оның қайсысына жол тарттың? – деп нақтылаған. Сонда не «Ой Сарымы», не «Қыр Сарымдарын» атауы арқылы барар жерінің негізгі бағыты айқындалған.

Сыр бойының тумасы Досбол шешен ел аралап жүрген бір сапарында жолы Тоқырауын арнасындағы Сарым еліне түсіпті. «Сырт көз сыншы» деген ғой, сонда елмен жата-жастана танысып-біліскен соң қайтарында біздің елге:

Тұяқтысын семіргіп,

Пұл қылатын жер екен,

Құл-құтанын сөйлетіп

Би қылатын жер екен,

Ағаштарын әсемдеп,

Үй қылатын жер екен.

Алпыстағы кемпірін,

Қыз қылатын жер екен, -

деп баға беріпті деген де сөз қалыпты.

«Елің, жерің жаман» деу былай тұрсын, «игің нашар екен» екен дегенге бола намыстанатын қазақ емеспіз бе? Қалай дегенмен де бұрындары да, қазірде де Ақтоғай жұрты туралы ұрпағы намыс тұтатындай кемдіктің болмағаны анық. Қой қоралас, ауылы іргелес отырған Қаракесектің рулары мен болыстықтары Сарым еліне, оның ішінде Тоқырауын бойындағы ел-жұрт туралы бұлтартпас тарихи дерекке негізделген басы артық намысқа тиерліктей оқиғаларды ауызға ала қоймайды. Ел болған соң ішінде тексізден туған нашары мен тентегі, кірмелер жасаған кемдігі болған шығар-ау, алайда оғаш сөзге өзек боларлықтай көрінгенге күлкі, сөзге түрпі, сүйекке таңба боларлықтай іс-әрекеттерден аулақ болған. «Жеті жарғыдан» бері келе жатқан ата заңға, не болмаса шариятқа қайшы келер оқиғалар атаулысынан ада

болғанымыз ата-бабамыздың көрегендігі мен бірлігінің арқасы екендігі мақтануға тұрарлық. Ұлы хакім Абайдың «Ел жаманы Тобықты» дегенді неге айтып-жазғанына пайыммен тереңдете ой жіберсек те жеткілікті.

Содан да болар, ел арасындағы жер-жесір дауының кесірінен шетке ауған кейбір рудың әлсіз де нашар аталары қонсы қону үшін ел таңдағанда Сарым елінен пана іздеген. Оған намыстанып жатудың қажеті жоқ екенін түсінген жөн болар. Ескерте кетелік, кім де болса да ақиқаттан атай алмасы анық. Әрине, шындық - өте ащы.

Тұжырымды ой айтқан екенбіз, ендеше дәлел келтірелік. «Кәрсөн» руының «Қозыбақ» атасының сөз біледі деген Иманбай атты бай да беделді бір адамы атақты Керней Құлжанбек болыстан:

- Бізде ел жақсысы кімдер болады? - деп сұрапты. Сонда Құлжанбек болыс еш ойланбастан:

- Ол – Сарым елі, - депті. Иманбек өркеуде, тентек мінезді адам болса керек, бұған бірден ашу шақырады да:

- Қалайша Сарымдар жақсы болмақшы? - деп келісе қоймапты. Сонда Құлжанбек болыс айтыпты:

- Оған үш бірдей айтарым бар. Біріншіден, Майқы баласы қонсыны көп қондырады, іштеріне келген Тобықты, Табын, Қожа, Алшын, Керей баласын бөлектемеді, әрқайсысын тайпа ел қылып, өз билігін өзіне берді. (Кәрсөн-Керней Акша-Бошаннан тараса, Әлтеке-Сарым - Майқыға жағады. Ж.С.)

Екіншіден, біздің ел мына шөлден жайлауға Наршөккенге көшкенде жолда Талды мен Нұрада отырған Сарым елі жері үстіне барып қонамыз. Сонда «мұның қалай?» демейді, «қашан көшесің?» демейді, көшкен күні жылап айырылысамыз. Ал әрі «Қызылтау» барып қонғанда Қояншы-Тағай ағамыздың балалары қолында бір-бір сойыл алып, жылқыға күн туғызбайды, тез арада көшкенше малға маза бермейді.

Үшіншіден, Майқының артықшылығы бізде де қожа бар, сізде де қожа бар, соларды біз не істедік? Біздер ұры еттік, сіздер

жынды еттіңіздер. Ал Майкы баласы елін иманға ұйғытып, баласын қожадан оқытып отыр» деген баға беріпті. Бұл ашаршылық жылдары Қоңырат ауданында жетім балалар үйін ашып, соның директоры болған Нұрбек Бөкеевтің ел аузынан жазып алған дерегі. (Қараңыз: А. Нұрбеков. Мәңгілік тұғыр. Алматы: Нұр-Принт. 2015. 35- бет).

Сол жалпақ жатқан Сарым елі өз бауырмалдығы мен момындығынан әлі де бір айныған емес. Осыған сай тура реті келіп тұрған соң айтуға тиістіміз. қожа-молла ұстап, бала оқытып, тілдерін кәлимаға келтіргенімен біздің ел, яғни Ақтоғай жұрты, онша Аллашыл емес. Керісінше, құдайшылдығы исламға сіңісіп кеткен Тәңірішілдіктің қағидаларына бейім тұрады. Ол дегеніңіз біздің көне кездегі ата-бабалық діни салт-дәстүрімізбен астасып жатыр. Тәңірішіл діни әдет-ғұрыптары мен ырымдарын былай қойғанда, қайтыс болған адамды жерлеуінің өзі Қазақстанның басқа жерінде кездеспейді. Бізде мәйітті таң атқан соң тура күн шығар алдында ғана жерлеу дәстүрі кейінге дейін берік сақталып келді. Оның себебін кейбіреулер кешегі Сталин шалдың кезінде жұмыстан кешікпеу үшін осылай жерледі деп түсіндіргісі келеді. Мүлде олай емес. Ол - ата-бабамыздың сталинизм дәуірінде де берік ұстанып келген діни ата-салты. Социализм кезеңінде де көрші аудан, совхозда қайтыс болған рулас-аталас адамға бару үшін жұмыстан сұранғанда билік ешбір қарсылықсыз босатқан.

Қ. Қараманұлының «Тәңірге тағзым» (1996) атты кітабын қарасаңыз, онда ислам діні кіргенге дейін түркі жұрты өлген адамды таңертен ерте жер қойнына тапсырағыны жазылған. Осы бір салтты сақтаған көне көз қариялар «жерленетін адамның қабіріне күннің нұры түспеуі керек» деп түсіндіретін. Тегі пәниден бақиға аттанған адамның бұл жарық дүниедегі атқарар жұмысы аяқталды дегенге сай ой айтатын. Бұның нақты бағзыдан бері сақталған себеп-салдары да бар. Ежелгі түркі заманынан бері келе жатқан осы жерлеу дәстүрін біздің елдің бұлжытпай сақтауына таң қалмасқа болмас. Ол Аспанды – жер бетіндегі барша тіршілік ағаулыға нәр берген Ата, ал Жерді – сол тіршілікті бауырында

міпелеген Ана деп ардақтаудан туған. Ежелгі түркілердің мұрагері ретінде ата жұртқа не болып қалған казактар Күнге табынбаған. Алайда Күнді ерекше қадір тұтып, Тәңірдің көктегі белгілерінің бірі ретінде құрметтеген. Халқымыздың Күнді ерекше қасиет санайтынының әлі ұмытылмаған жоралғысы ретінде біздің елдің мәйітті күн шықпай жер қойнына тапсыруы айғақ.

Түркітанушы ғалым Л.Н. Гумилевтің түркілердің осы ежелгі сенімі жайында: «Күнді қастерлеу дербес ғұрып емес, сол ғұрыптың бір бөлшегі ғана. Күн (Ежелгі Митра) Мәңгілік Аспанның (Хормустың) көзі саналатын» деп жазады. (Қараңыз: «Поиски вымышленного царства» Москва: Наука, 1970. 287 бет). Ендеше Көк Тәңіріге құрметі оның аспандағы белгісі саналатын Күнге байланысты жөн-жоралғылар арқылы сақталған. Күнді қастерлеуге байланысты сақталған әр алуан салттардың бәрінің түп-тамыры Тәңірге деген қошамет нышанынан туындаған.

Осындай ежелден келе жатқан, оны тіпті кеңес дәуірі өзгерте алмаған дәстүрі тәуелсіздік алғаннан кейін, елде білікті де білімді дін иелері азайып, тез арада «оқып шыққан» жаңа моллалар ислам шаригаты бойынша «танертең, түсте, кешке жерлеуге болмайды» дегенді шығарды да, қазір сағат он бірлер шамасында жерлеу үрдіс алып кетті.

Ерте жерлеуді басты себебі: Көңіл айта келген адам сол марқұм болған жанның қонақасысы мен дәлеліне қатысып, түнімен естелік айтып, таң атқан соң жаназасына тұрып, топырақ салғаннан соң барып қайтатын болған. Сол үшін ауылдан бірнеше үй дайындалып, келген адамдарды соған орналастырып, ас-су беретін. Ал қазір көп аймақта бейіт басына тек марқұмның ет-жакындары ғана барып, қалғаны тамақ аңдып қонақасы берілетін дәмхананың маңында топырлап жүретін жаман әдет пайда болды. Құдайға шүкір, бұл біздің елде онша белең алып тұрмағанына тәуба. Топырақ салу, мәйітті арулап жерлеуге қатысу ұлттық бір рәсім еді ғой. Қатты өкпелесіп, қайта көрместей болатын ағайынның бір-біріне «Өлсем топырақ салма» дегенге дейін баратын қарғысы айтылудан қалғаны қашан!?

Ата-салт пен дәстүрді берік ұстанған сол койдан қоңыр біздің елге кеңес өкіметі орнағанан бері аудан басқаруға кім келіп басшылық құрмады дейсіз?! Халық олардың жақсысын да, жаманын да көрді. Аудан халқының тарихи жадынамасында олар туралы ризашылық көңілмен де, ащы сатиралық күлкімен де еске алатын ауызекі әңгімелер дегеніңіз, жаза берсе толып жатыр. Олардың бәрін термелеп жатудың қажеті де шамалы. «Гитлер келеді де кетеді, неміс халқы калады» деп Сталин шал айтқандай, олар келді де кетті, халық қалды.

Аудан құрылғаннан бастап оның басшылығына тек сырт жердін адамдары басшы қызметке тағайындалуының саяси тұрғыдағы себептері де жоқ емес. Кеңес өкіметіне қарсы көтеріліс ашып қарсы шыққан ең қауіпті деген аудандар республика басшылығының «қара тізіміне» ілінді де, ол сол жергілікті жердегі ұлт кадрларының мансаптық өсу жолын кесті. Сондықтан Созақ, Ырғыз, Абыралы, Бокты, Адай және Тоқырауын көтерілістері болған аудандардың көзі ашық және оқыған ұлтжанды азаматтарына жасырын түрде саяси сенімсіздік білдірілді. Оған Алаш көсемі Ә. Бөкейханов пен оның саяси күрестегі сенімді серіктері Ә.Ермеков пен Ж.Ақбаевтың да тура осы Қоңырат ауданынан шығуы өз әсерін тигізбей қалмады.

Кейбір деректерге қарағанда Алматыдан Қарағандыға қарай салынатын теміржолды жоспарлаушы М.Тынышбаев басында оны келешекте өндірісті қала болуға тиісті Қоңырат руднигі мен Балқаш арқылы «Қоңырат ауданы» территориясы бойынша салуды ұсынған. Оның өнеркәсіптік, экономикалық, шаруашылық тиімділігі жеткілікті түрде зерттеліп барып жоспарланған болса керек. Ақын С.Ақсұңқарұлының «Жас Алаш» газетіне жариялаған «Алашорданың соңғы тұяғы» атты мақаласында мынандай деректі келтіреді. Кеңес дәуірінде М.Тынышбаевтың жоспарынан хабары бар бір оқыған адам теміржолдың Ақтоғай жері үстінен салынбауы себептерін білгісі келіпті. Сонда жергілікті қариялар «Совет өкіметінің Ә.Бөкейханов, Ә.Ермеков пен Ж.Ақбаевтай қас жаулары шыққан аудан арқылы теміржол салу саяси тұрғыда

көрсөкырлық саналып, негізгі жоспарды мақсатты түрде бұрып жіберген» деп жауап беріпті. Анық-қанығына куәлік бере алмаймыз, бірақ білетіндердің айтуынша, темір жол салудың алғашқы жоспарында Алматы-Шу-Балқаш-Ақтоғай-Шет-Жарық арқылы жүргізу белгіленсе керек.

Сталин шалдың жеке басына табыну кезеңі мен одан кейінгі тоталитарлық жүйе мезгіліндегі уақытта, әрісі Мәскеудің, берісі Қазақстандық республика басшылығының қадағалауындағы ең қауіпті деген аудандар «қара тізіміне» іліккен «Қоңырат-Ақтоғай» ауданы ел-жұрты осының барлығына төзін, өз ұрпағынның негізгі бағытын өнер-білім мен ғылымға қарай бұрды. Осы салалар бойынша бізден өнер таланттары мен оқымыстылардың көптеп шығуының саяси-әлеуметтік себептері осында жатыр.

II тарау

ҰРПАҚҚА ҰРАН БОЛҒАН ҚАРҚАБАТ АНА

Бізді еліміздің басқа өңірлерінде «Арғын» немесе «Бес Мейрам» деп ағайды. Әулие Мәшһүр Жүсіп өз жазбаларында Абылай ханның осы «Бес Мейрам» туралы айтқан мына сөзін хатқа түсіріп кеткен. «Кезінде ұлағатты Абылай хан екі сөзінің бірінде айтып отырады екен: «Осы «Бес Мейрамның баласы» деген ел, пайғамбар мен шадияр туғызбады демесеңдер, адамның бұлбұлы мен дүлдiлi түгел туған ел. Олардың Қуандығы бар, оның өлгенше бітпейтін жуандығы бар. Оның қара күйедей жегенін білдірмейтін Сүйіндігі бар. Қара құрттай қаптаған қалың Қаракесегі бар. Батыры көп, жаудан қорықпайды, шетінен шешен туады да, даудан қорықпайды», – деп жазады.

Осы Бес Мейрамның бірі Болатқожа бабамыздың бір тайпа ел дәрежесіне дейін өсін-өрбіген ұрпақтарының Қаракесек атануы туралы даланың ауызша тарихнамасында бірнеше нұсқадағы аңыз-әңгіме, әпсана-хикаят бар. Қазақ шежіресі мен жылнамалары Қаракесек руының шығуын Мейрамсопының үшінші әйелі Қарқабаттан туатын Болатқожаның есімімен байланыстырады. Ол - нақты дерек. Қолда бар шежірелер бойынша, ол 1500 жыл мұғдарында туған. Ә.Бөкейханның жоғарыда аталған еңбегінде жазылған аңыз-әпсанада мынандай дерек бар:

«Қазіргі кезде ояздағы қазақ тұрғындардың көпшілігі Қаракесек руының түрлі тармақтарына жатады, олар ояздың барлық өңіріне кеңінен орналасқан. Қаракесек - Мейрамның Қарқабат есімді тоқалынан туған ұлының лақап аты. Ол ұлдың аты - Болатқожа, аңыз деректеріне қарағанда, оның лақап аты төмендегі жағдайда пайда болған. Бірде Мейрамның бәйбішеден туған балалары тоқалдан туған ұлдармен «қазақ – қалмақ» соғыс ойынын ойнап жүргенде, оның соңы төбелеске ұласып кетеді. Осы жанжалда Болатқожа Мейрамның кейінгі әйеліне еріп келген Шұбыртпалымен бірге ағаларынан кесек атып қорғанады. Лақап

ат осылай пайда болады. Оның үстіне, «қара» Болатқожаның тоқалдан туганын көрсететін, кемсітушілік мәнде айтылса керек. Болатқожаға Қаракесек лақап атының берілуі рулар арасындағы бәсеке барысында өзгені кемсіту үшін жұрт ойдан шығарған (соның ішінде, Найман тайпасы), таза тұрмыстық әпсана болса керек» (239-бет).

Айтпасак-жазбасак «асыл сөздің атасы өледі», негізі бәйбіше балалары әйтеуір мазак сөзге дайын тұрады. Қазақ деген ұлттан ғарышқа тұңғыш рет Қаракесектің Құдайберлі руының ұланы, кешегі кеңес заманында одаққа қараған он бес республиканың, қаптаған орыс жұртынан бір адам қолынан келмеген СУ-29 истребителін кемеге қондырып әлемді тандандарған Токтар Әубәкіров космосқа ұшқанда олар: «космосқа бірінші Лайка мен Белка деген иттер ұшты, одан соң Қаракесек ұшты» деп мазак сөз шығарды. Ойпырм-ай, жетпіс жыл кеңес үкіметі кезінде бір қазақты ұшырмай қойған орыс билігіне наразы болудың орнына, ғарышқа қазақ ұшқанына, Орта жүз, оның ішінде Бес Мейрамның бірі Қаракесектен ұшуын мақтан еткеннен гөрі, «көре алмайтын көп жаманның» деңгейінде танылды. Ендеше Болатқожаның Қаракесек атануына Әлекеңдей дананың келтірген дерегінің негіз жоқ емес.

Әлкиса, бұл да болса Болатқожаның Қаракесек аталуына байланысты ел арасында айтылған, қағазға түскен бір нұсқа болса, тағы басқа да мазмұндағы үлгілегі түрлері бар. Соның халықтың тарихи жадынамасы арқылы ел аузындағы сақталған шынайы шындыққа жақын нұсқасында Болатқожаның Қаракесек атануы былайша баяндалады.

Мейрамсопы бабамыздың қартайған шағында Қарқабат Анамыз:

«Екі әйелдің баласы екі рулы ел болар» деген. Сіз көзіңіздің тірісінде мына балаларыңызға енші бөліп беріп кетіңіз. Енші бөліспегеннің басы өскенмен малы өспес деген бар, - деген өтініш жасаса керек. Мұны құл көрген Майрамсопы бабамыз балаларына енші бөліп беретінін хабарлап, бір күнді белгілейді.

Содан енші бөлетін күні ел жиналып жатқанда Қарқабат Анамыз баласы Болатқожаны шақырып алып:

– «Бүгін енші бөліскен кезде сабыр сақта. Жылқы суға құлаған кезде тал түске дейін келген жылқыға таласушы болма. Таза тұқымды қаны бар және өсетін жылқы суға тал түсте құлайды. Оған дейінгі келген малды ағаларына бер. Олар аларын алып болған соң, күн түске таянғанда бәйбішенің балаларына «Ал, ағалар, осы уақытқа дейін келген жылқының бір үйіріне де таласқан жоқпын. Жолды сіздерге бердім. Ендігі қалған жылқыны маған алуға рұқсат етіңіздер» деп сұра. Сонда әкең Мейрамсопыдан бастап бүкіл елдің ақсақал-қарасақалдары сенің сөзіңді қостар» деген ақыл үйретіпті.

«Мейрамсопы балаларына енші бөледі екен» деген хабар аймаққа тарап, «досы бар, дұшпаны бар», арнайы шақырғаны бар, сынай келген бар, басқа рулардың да адамдары келеді. Күн арқан бойы көтерілгенде Мейрамсопы бабамызға біткен қалың жылқының алды өзенге суға құлайды. Бәйбіше балалары саналатын Қуандық, Сүйіндік, Бегендік, Шегендіктер «Анау үйірді мен аламын, мына үйір менікі» деп өзара бөлісіп алыпты. Қарқабаттай анасының ақылына ден қойған Болатқожа бабамыз ешқайсына таласпай, өз ұрпағымен тоғты адамның бір шетінде ешқайсысына да таласпастан үндемей тұрыпты. Бәйбішеден туғандығын алға тартып өктемдікке басқан ағалары осы алғашқы келген қалың жылқыны өзара бөлісіп мәз болысыпты. Содан күн түске таянып, келген қалың жылқының соңы сұйыла бастағанда Болатқожа бабамыз ортаға шығып:

– Уа, әке, ел жақсылары және ағаларым! Анам – Қарқабат, тоқалдын туды демесеңіздер, мен де Мейрамсопының бір баласымын. Менің де енші алуға қақым бар. Бағанадан бері ата дәстүр бойынша «алғашқы жол ағанікі» деген салтқа сай мына келген қалың жылқының бір үйірін алам деген жоқпын. Ағаларым алған еншілеріне риза болса, ендігі келетін жылқыны менің еншіме байлаңыздар, - депті.

Сонда «тоқалдан туғансың» десе де кеудесін ешкімге

бастырмай жүрген баласынын ешбір қимыл да жасамай, сөз де қатпай тұрғанын түсінбеген Мейрамсопы бабамыз да, ел жақсылары да, тіпті «Е-е, қанша мал қалды дейсің» деп тоқмейілсіген ағалары да Болатқожа бабамыздың сөзін құп көріп, қоштау білдіріпті. Енші бөлуге жиналған жұрттың ризашылығын алған соң, бабамыз жылқышыларын сайлап, қалған жылқыға ие болуға кіріскен екен.

Сол-ақ екен күн шыққаннан бері тал түске дейін келмей қалған бір қос жылқы жарыса құйғытып өзенге суға келеді. Барлығы назар аудара караса, ылғи қаракөктің тұқымы! Сан жағынан аздау көрінгенімен бірінен бірі өтетін асыл тұқымды нағыз дала сәйгүліктерінен тұратын үйірлер болып шығыпты. Ол кезде мал танымайтын қазақ болушы ма еді, бәйбіше балалары өздеріне тиген жылқы мен Болатқожа бабамызға бұйырған үйірлерді салыстырып жібергенде көзге қораштығы байқалып-ақ қалса керек. Өзара күңкілдесіп, «мына тоқалдан туған қу бізді тағы алдап соқты» деп ашу-ызаға ерік беріпті. Оған қарап жатқан Болатқожа бабамыз жоқ, өзіне еншіге тиген жылқыға көңілі өскен ол, тиесілі еншілік барлық малды тура ағалары тұрған көптің алдынан шұбырта айдап өтіпті. Олардан көріп жүрген қорлық-зорлықтарына деген іште жүрген қыжылын бір қайтарсам деген де ой болған да шығар, бәлкім. Сонда енші беруге жиналған барша жұрт бабамызға тиген жылқының тұрпатына сүйсініп, жабыла «қайырлы болсын» айта құттықтап риза болысыпты.

Еншіге тиген жылқысын ауылға алдына айдап әкелгенде, ылғи бір таза қанды қаракөктің тұқымы бұйырғанына көңілі толған Қарқабат Анамыз малды ағаларына қыр көрсете алдарынан айдап өткенін естігенде:

– Қап, балам-ай, оны бекер жасағансың, барша елге мазак қылғандай болыпсың ғой. Енді олар жалған намысқа бой алдырып тыныш жатпас, бір қимыл жасар. Өлтірмесе де сабап алуға тырысар. Егер олай болып жатса, ағаларыңа қол көтерін, қамшы үйіріп, сойыл салма. Қазір анау төбеге қарауыл қой. Ол жақтан топтанған адамдар шыкса, ана кермедегі Ақтанау атты

мін де, алдынан қарсы шыға көлденеңдей қаш. Таяқ жесең етін көтерер, «Ақжол» ұранды Арғын баласы «сырты түк, іші бок» мал үшін жауласып кетіпті деген сөз кейінге қалар. «Бәйбіше балалары тоқал шешесінің аулын шауыпты» деген де жаман атқа қалармыз. Саған келетін ажалды көріп тұрған жоқпын. Қалғанын өз ақылына сай әрекетің арқылы көрерсің. Қанша қуса да өз еліңнің шегінен шығып кетіп, өзге рулы жұртқа күлкі болмандар. Қалай болғанда да ағаларыңа қарсы ұрыс ашып, бас жарып, сүйек сындыра көрме. Өйтпесе ол өшпес кекке айналып, ұрпақтан ұрпаққа кетер, - депті.

Айтқанындай-ақ ашу-ыза бой алдырған және көре алмаған коп жаманның сөзіне ерген бәйбішеден туған ағалары бастаған бір топ адамның даурыға шауып бет алып келе жатқаны белгілі болады. Үйден атқа мінуге сай сыпа киініп шыға келген баласына Қарқабат Анамыз:

— Аман қайт, балам, - деп батасын беріпті де, Ақтанау атқа мінерде, - Құғын түссе, бұл жарықтық өзі де шабады, - деп қонышындағы дырау қамшысын алып қапты.

Ауыл арасы жақын, Болатқожа бабамыз ауылға төніп келіп қалған топтың алдынан көлденеңдей шауып өте шығыпты. Қазақ барымта мен ұрыс-жанжалға осал ат міне ме, аналар да тани салып соңынан атой сала қуады. Осы аңыз-әпсананы айтушы ақсақалдардың бірі «кешке дейін қуыпты» десе, бірі «таңнан қуғаннан ымыртқа дейін соңынан қалмапты» деп әсірелей әңгімелеуші еді. Мәселе қанша қашып, сонша қуғанда емес. Анасының ақылына ден қойған Болатқожа Бес Мейрамға тиесілі жер көлемінен сыртқа шықпай, айнала шауып жеткізбей қойса керек. Қашқанның да, қуғанның да бар сыйынары - бір Құдай. Сойыл сілтер жерге жеткізбеген соң, қуғыншылар тоспа қоя қоршай қаумалап, жан-жақтан ортаға ала қамай қуады.

Көріпкел қасиетке не Қарқабат Анамыз баласына тегін атты таңдап мінгізе ме?! Ақтанау тұлпарға ерік берсе, жеткізбей-ақ кетер еді. Бірақ құтыла қашатын жер шектеулі, айнала қашқанның барар жері шамалы. Жаны қысылса да Болатқожа бабамыз

баска ру мекендеген жерге ат басын бір бұрмапты. Себсібі, «бас жарылса, борік ішінде, қол сынса жең ішінде» деп ата намысына кір келтірмеуді ойласа керек. «У ішсең де руыңмен» деген ата дәстүрлік қағиданың мықты орнаған шағында, «ел арасын бұзар тентек» атанатынын білмеді дей алмасак керек. Енді еш амалы қалмай, қоршауға түсер болған соң Болатқожа бір қыстаудың ескі корасына атын кіргізіпті де іштен берік бекініп алыпты.

«Ана ақылын алған арымас» дегендей, шешесінің өнегелі тапсырмасын ойынан бір шығармаған Болатқожа қыстаудың қора есігін іштен мықтап бекітіп тастап, қуғыншыларды кіргізбеуге амал жасайды. Ол кезде қазіргідей құрылыс материалдары, яғни кірпіш мүлде жоқ. Қолдан құйғаны болған күннің өзінде оны қора салуға пайдаға жаратпайды. Тек бейіт, мола салуға ұзақ сақталуы үшін ешкінің майын, жылқының қылын қосып арнайы құйғаны шындық. Қора-қопсы атаулысы кірпіш тәріздес етіп шымнан кесіп алынған кесектерден қаланатын болған. Қораның құлаған ашықтау тұсына тұрып алып, төбесінен суырып алған сырғауылмен қуғыншыларды жасқап, ал атпен тәніп келгендерін қораның шым кесектерімен ұрып жолаптай қойыпты. Дәлдеп бастан ұрған тастай кепкен шымкесектерден үріккен аттар қораға жақындамай алмаған болса керек. Жаяулап келіп қорадан сүйреп шығармақшы болып бай балаларына жақпақшы құл-құтаннан шыққан кейбір итаршы немелерді сырғауылмен ұрып тастап отырыпты.

Содан қуғыншылардың алғашқы ашуы басылып, амалы таусылған соң өзара ақылға салыса келіп:

– Қой, бұл тоқалдан туған қу жалғыз енді алдырмас. Осы қыстау қораның кара кесегі біткенше атқылар. Мыналардың біріне «қолы бата тимесе де, қате тиіп жазым болар» да құныкер қалармыз. Ажалы мен көрер бейнеті жоққа құлаған қыстаудың каракесегі де қару болады екен ғой. Даудың ендігі қалған сөзін әкеміздің алдында шешелік, - деп тарасып кетіпті.

Жалған намысқа бой алдырып өз бабамды ақтап, басканың атасын даттарым жоқ. Бәйбішеден туғанымен, бір атаның баласы.

«сырты түк, іші бок» мал үшін ашу-ызаға бой алдырғанымен, Болатқожа бабамыздың жан сағалап басқа ел-ру ішіне қашпауынан көп жайды түйсінген де шығар. «Жалғыздың жары - құдай» дегенімізбен де, қалайда «көп қорқытады, терең батырады». Алғашқы дүрмекпен атой сала шығып қалғанымен, ақыл тоқтатып, сабырға бой алдырудың да уақыты жеткен шығар. Олардың арасында басу айтар ара ағайын да болмады дей алмасак керек. Шындап өлтірмекші болса, қораны ортеп жіберсе де амалын табар еді ғой. Абыз жасына келіп, енші бөліп берін, әрқайсын бір-бір ауыл етіп отырған Мейрамсопыдай әкелеріне атамекен болса да «қалатұғын сай үшін де емес», «ысқырса желдікі, айдаса жаудыкі» болатын, «өлетұғын тай үшін» «ұлыңды өлтіріп келдік» деп бармақшы ма?! Жолы кішілігін біліп, жағасынан алған жоқ, қару асынып қарсы тұрған жоқ, жәрдем сұрап басқа руға барып ел арасына іріткі салған жоқ. Енді не керек?! Ақылға салса, есті адамды ойландырап іс-әрекет емес пе?!

«Мал ашуы - жан ашуымен» бірдей болатын көшпелі тұрмыс-тіршілікте малдың, оның ішінде жылқының орны ерекше екенін айтып жату артық. Ол күн көріс қамы үшін ғана емес, «байлық – қолдың кірі» дейтін мал дегенмен де атақ-даңқ, абырой үшін де қажет екенін кім жоққа шығарады. Ашу-ыза басылғанымен, іштегі ыза-қыжыл тарқай қоя ма? Мал танитын адамдардан жансыз салып байқатса, шын мәнінде де бірінен бірі өтетін кіл асыл тұқымды үйірлер Болатқожаның еншісінде кеткеніне көздері жеткен соң, бәйбіше балалары:

«Тоқалдан туған қу жалғыздың еншісіне бізге қарағанда көп жылқы кетті. Біздің наразылығымыз бар, үйір басын санаймыз, артық болғанын аламыз» деген сөзді ара ағайын арасына салады. Содан ел жақсылары қайта жиналып малды санап келіп жібергенде, Болатқожаға еншіге бұйырған жылқы бір үйір басы кем болып шықса керек. Енді басқадай қарсы дау айта алмаған даугерлердің аузына осылайша құм құйылыпты.

Міне, содан бері Болатқожа бабамызды сабамақшы болып қуғын салған бәйбіше балаларынан қорғанғандағы осы бір көзсіз

ерлікке бергісіз ақылмен жасаған қимылы әуелі Бес Мейрам арасында, одан соң барлық ру-тайпалар арасына тарап кетіп, бүкіл ұрпағы «Қаракесек» атаныпты.

Бұның барлығы - ескіден қалған асыл сөз. Бұл нұсқаны мен өз ауылымның шежірешіл ескі көздерінің өкілдері болып келген Мұсахан, Іңкәбай, Исатай, Қабдолла, Сейдіғазым және әкем Қожахметтердің бір-бірін толықтыра отырып айтатын әңгімелерінен алғаш рет бала шағымда естіп едім. «Түбі Қаракесек қой, қашпағанда қорқа ма?» деген мазак сөз осыдан қалған деп отырушы еді, қайран шежірешіл қарттар. Содан бері мен Болатқожаның Қаракесек атануына байланысты осы деректі, кешегі 25 болыс болып өсіп-өнген осы тайпаның жолым түскен қай аймағында болса да ғұмыр бойы сұрастыра жүрдім. Сонда аздаған әсірелеушілік бағыттағы өзгешеліктер болғанымен, негізгі жобасы осы жазғанымнан бір ауытқыған емес. Тіпті Қытайдың Шыңжаң өлкесіндегі Іле казак ауданындағы бес ауыл Арғындардағы Қаракесектерден де осы нұсқадағы аңыз-әңгімені естідім. Қытайдағы Арғындар шежіресін жазушы қариялар да оны сол шежіреде келтіріпті.

Мейрамсопы бабамызды Қарқабат Анамыз ерекше құрметтеп, қызмет көрсетеді екен. Өмірінде Мейрамның табанынан сыз өткізбей, етіне суық су тигізбей күтіпті. Түзге отын тере шыкса, қу көдені жұлып әкеліп отағасының табан астына төсеп, түнде дәрет алатын құманды бауырына басып жылытып жатады екен. Қарқабаттың осындай ықыласын көрген сайын Мейрамсопы: «Ой, көсегең көгерсін! Бір туғаныңнан бір туғаның аса берсін! Өсіп-өнген ұрпағыңның ұранына шык!» - деп бата беретін көрінеді. Аруақты атаның сол батасы қабыл болып, Қаракесектер іргелі елге айналды, патша заманы кезінде 26 болыс ел болды, елі мен жерінің айбары сияқты нелер жақсы-жайсаңдар шықты, Қарқабат Ананың есімі інісі «Қаракесек» руының ұранына айналды. Оның да ел аузында сақталған өзіндік тарихы жоқ емес.

Қарқабат анамыздың сәуегейлігімен еншіге бұйырған малдан кіл тұлпар жүйріктер шығып, Болатқожаның қосқан

аттары бәйгенің алдын бермеуге айналыпты. Үш жүздің бар баласы бас қосатын ас-тойларда шабандоз бала атғашқыда мәредегі кермеден бүкіл Арғынның ұраны «Ақжол! Ақжол!» деп шақырып өтіп жүріпті. Бір заманда Үш жүзді былай қойғанда, түркі тілдес қырғыз, өзбек, түрікпен, қарақалпақ секілді көрші елдер қатысатын аса үлкен асқа сауын айтылып, Болатқожа да соған жүйрігін жаратса керек.

Асқа аттанайын деп дайындалып жүргенде Қарқабат Анамыз баласын шақырып алыпты да:

– Ұлым, сапарың сәтті болсын. Бұйырса бәйге де, атак-абырой да сенікі. Жүйрігінді ешкімнің көзіне түсірмей бөлек ұста. Бірақ сен бұл жолғы бәйгеден үлес алма. Барлығын да ағаларың бастаған Бес Мейрам баласына қараған елге таратып бер. Тек шабандоз бала мәреден өткенде «Қарқабат! Қарқабат!» деп ұран шақырып өтсін. Маған да, саған да осы абырой жетілікті, - деп батасын беріпті.

Содан айтқаны келіп, Болатқожаның тұлпары басқа аттардан кара үзіп бәйгеде жеке келіпті. Үйреткеніндей шабандоз бала мәреге жақындасымен-ақ «Қарқабат! Қарқабат!» деп бар дауысымен ұран шақырыпты. Бәйге десе ауыл қазағы түгіл, қазіргі қаладағы асфальтта туғандардың өзінің делебесі қозып шыға келеді. «Қай ат келді? Кімнің аты озды?» деп даурығысқан жұрт бұрын естімеген «Қарқабат!» деген ұраннан жүйрік ат кімдікі екенін білмей дал болса керек. Арғынның жөн білетіндері түсіндірген соң барып қана бәйге Арғын Бес Мейрамның Болатқожасына тиесілі екенін, ұран болған Қарқабат анасы екені белгілі болыпты. Міне, содан бері қалың Қаракесек жауға шапқанда «Қарқабат!» деп ұраны шақыратын болды. Тек осы Қаракесектен өз руларына ұран дәрежесіне көтерілген Әлтекеде – Жидебай батыр да, Шұбыртпалыда Ақжолтай Ағыбай батыр ғана. Ал Бес Мейрамның басқа аталары сол баяғы «Ақжол!» ұранымен шектеліп қалды. Тек кейіннен өз руынан шежіре жазып, ататегін түгелдеушілер басқалардан қалысамыз ба деп, кейбір адамдарын ұран болды десіп жүр, бірақ оның шындықтан ауылы алыс жатыр.

Рас-өтірігіне бүгінде мен түгіл, көнекөз тарих та куәлік бере алмас. Бірақ осы енші бөліскен кезде Қуандықтың бес ұлы бес ауыл болып, өсіп-өнуге бет алған кез болса керек. Мәшһүр Жүсіп бабамыз Сүйіндік бәйбішеден кенже туған деп көрсетеді. Сүйіндіктен жалғыз – Айдабол болса керек те, Бегендік, Шегендік - онша өспеген аталар. Осыған байланысты тағы бір аңыз-әпсананың шеті шығады. Ол Сүйіндік тайпасының ішіндегі Қаржас руының пайда болуы турасында. «Қарқабат!» деп алғаш рет ұран шақырылған осы аста аттұяқ алтын мен қалы кілем жапқан нар түйе бастатқан тоғыздатқан бәйге беріліпті. Анасының сөзін екі етпеген Болатқожа барлығын Бес Мейрам балаларына тең бөліп, сыйға тартыпты. Мұндай үлкен аста бәйге басы нар түйенің бұйдасын артында сұраушысы жоқ жетім ұл балаға ұстатып, ортағаға сол жетелеп шығады екен. Бәйгенің бәрін алуға дәмелі болған жуан жұдырық Қуандықтар бірге туса да, оның басқа бауырларына бөлініп кеткеніне наразылық білдіріпті. Бұл кезде Мейрамсопы да, Аргүл бәйбіше де қайтыс болған. Сонда Бес Мейрамның барша билігіне ие ақылшы, бүкіл елге сыйлы Қарқабат Анамыз тапсырмасы осылай екенін білгенен кейін ғана, ас үстінде жиналған елден ұялып шу шығармапты.

Сүйіндіктен жалғыз – Айдабол ғана екен дедік қой. Осы бәйге басы болған тоғыздатқан малдың нар түйесін жетелеген жетім ұл баланы алғысы келген Сүйіндік ағасы Қуандыққа:

– Менде баланың басы кем ғой. Жалғыз ғой. Мына баланы маған қиыңыз, мен алайын, - деп өтініш жасайды. Бес Мейрамның үлкені ретінде аттұяқ алтын мен бәйге басының ең тәуірін алса да, ол кісі іштарлық жасап, баланы бермейді. Алайда Болатқожа бұған келгенде Сүйіндікті қолдап шығыпты. Астан елге келген соң да баланы алғысы келген Сүйіндік осы әңгімені қайта қозғаса керек. Ел басшылары өздері болғандықтан, амалсыздан сөзді ара ағайын ортасына ақылға салыпты. Әдет-ғұрып, салт-сана, жөн-жоба білетіндер ақылдаса келіп, бұл дауды Қарқабат Анамыздың алдына барып шешуге ақыл қосады. Айтылды-бітті, баланы алып кесімді сөзді айту үшін Қарқабат Анамыздың алдына жүгінісіпті.

Есімі бір тайпа елге ұран болған дана анамыз құлжаның сакасын алдырыпты да:

— Олай болса, бір реттен ғана асық иіріңдер. Асыққа қайсыңның таңдауың түссе, бала сонікі болсын. Қарсы жақ соған келісіп, дауды үдетпесін, - дегенінде, Қуандық өзінің туа біткен өктемдігіне басып, қолына сақаны алып:

— Алшысы мен тәйкесі де, бүгі мен шігі де менікі, - деп шексіз жуандық мінез танытыпты. Сонда Қарқабат Ана:

— Қайтесің енді, Сүйіндік балам, тәнірдің жазғаны болады да. Саған енді бар қалғаны асықтың омпысы мен қаржысы ғана. Қуандық, сенің таңдауың төртеу, мынанікі екеу ғана. Ендеше асық иірудің бірінші жолын Сүйіндікке бересің және мен айтқан жерге иіресіңдер, - деп көндіріпті. (Омпы - иіргенде асықтың тікесінен тоңқая түсуі болса, қаржы – оның екі айыр ұшы бар жағы жоғары қарап түсуі. Бұлай түсуі сирек болады. Сондықтан көп адам оны біле бермейді. Ж.С.). Қарқабат Анамыз барлығын далаға алып шығып, асықты бір құмдау жерге иіруге шешім жасаған. Құдай қолдап, аруақ жебеп, Сүйіндік сақаны иіріп жібергенде, ол топ етіп барып қаржысынан тұра қалыпты. Бүкіл жұрт шу етіп, таңдай қағысыпты. Бұны кездейсоқтықтан болған дегеннен көрі, анамыздың көріпкелдік қасиеті басым жатқанына дау айту қиын болар. Сонда Қарқабат Анамыз:

— Ал, Сүйіндік, балаң құтты болсын! Артынан бір рулы ел тарасын. Атын бұдан былай Қаржыасық қой, - деп батасын беріпті. Баланың сол Қаржыасық деген есімі кейін айтылу бойынша Қаржас болып кеткен екен деседі.

Міне, қазіргі Сүйіндіктің ішіндегі Қаржас руы сол баладан тараған ұрпақ деп аңыз қылатындар осы оқиғаны дәлелге келтіреді. Ескі көздердің айтуынша Мәшһүр Жүсіп жазбасында осыған ұқсас бір нұсқа болса керек. Алайда оны кейін жарыққа шығарушы қаржастар мұны айналып өтіп, танымдық айналымға қоспағанға ұқсайды. Сондықтан қазіргі Сүйіндіктердің өзі мұны мойындай қоймайды. Әрине, ол жағы да түсінікті. Кім де болса «бәйгеге тігіліп келген жетім баладан тарады» дегенді

жолға шығарғысы келетіні анық. Бұны олар «Әкеміз қартай келе бір жас тоқал алыпты. Содан туған баланы кәрі мен жастың арасынан туған соң, Кәріжас деп ат қойыпты. Ол кейін Қаржас болып кетіпті» дегенді негіздейді. Шамасы келгендер төрт-бес әйел алған ата-бабамызда қартайғанда тоқалдан туған баласы аз болды дейсіз бе? Солардың бәрі Кәріжас атанған жоқ қой. «Естіген құлақта жазық жоқ» болса, оны білу үшін сұраған тіл мен естігенін жазған қолда да жазық жоқ. Біз білгенімізді жаздық, айыпқа бұйыратындар болса, өз аталарының тегін өздері қазып алсын.

Қарқабат Анамыздың әулиелігі мен қорегендігі, парасаттылығы мен даналығы, адамгершілігі мен адалдығы жайында аңызбен астасқан әңгімелер көп. Тағы бір даналығы туралы мына бір аңыз да ел аузында сақталып келді. Жаугершілік бір кез тап болып, ел азаматтарының бәрі соғыста жүргенде, осыны пайдаланып аңдыған жау Болатқожаның ауылын шауып, бір бөлік жылқысын барымталап айдап кетіпті. Сойыл тиіп жаралы болған жылқышы келін хабарлағанда, ауылда жау алған жылқының соңынан қуар белді адам жоқ болса керек. Сонда Қарқабат Анамыз әлгі жылқышының атын міне салып жаудың соңына түсінті. Арттан шыққан қуғыншы жоқ екеніне көздері жеткен жылқы алушылар ел шетінен шығып біраз жерге келген соң бір сайға бекініп, бір тайды сойып тастап аялдап жатса керек. Қарауылшы «бір салт атты адам келе жатыр» деп хабар береді. Олар «жалғыз өзі қуғыншы болып шығатындай бұл қандай жүрек жұтқан адам» деп қайран қалысады. Жақындағанда тоспадан ат қойып қамап алғанда қараса, ат үстіндегі бір кейуана кемпір екенін көреді.

— Оу, шешей, не іздеп жүрсіз? Жалғыз жүргеніңіз не? — деп аң-таң қалысыпты.

— Ой, балалар-ай, мына сендер айдап кеткен жылқыда менің жалғыз кәрі биім кетіп бара жатыр. Соны қуып келдім, - депті анамыз.

— Пәлі, шешей, кәрі бие үшін осыншама жерге келдіңіз бе? Қане, қандай бие еді, алып қайтыңыз, - деген мал жаулаушылардың

басшысы Қарқабат Анамыз көрсеткен кер биені ұстаттырып, ерттеп беріп мінгізеді.

– Ал, елдеріне аман жетіндер, - деген ықылас білдіріп, Қарқабат Анамыз жақын төбенің басына шығып алып, жағасынан тебен инесін алып биенің шоқтығына бойлата сұғып алыпты. Сонда кер биесі кісінеп жібергенде барлық жылқы елең етін, дүр ете қалысыпты. Қарқабат Анамыз тура сол сәтте «Ойхой, жануарларым, құрау-құрау» деп шақырып, шауып жөнеліпті. Қалың жылқы сол дүр еткен бетте қайырмақшы болған жауға ешбір ие берместен, анамыздың соңынан жөңкіле қашыпты. Тіпті бейқам отырған жаудың аттары да қосылып кетіп, олар жаяу қалыпты. Сөйтсе кәрі кер бие осы бар жылқының құты саналатын, мал басы болған ежелері екен. Соны білген Қарқабат Анамыз осылайша өз ақылымен жаудан жылқы да айырса керек.

Тура осыған ұқсас аңыз Ұлы жүздегі Албан, Суан, Дулаттың анасы атанған, есімі ел ұранына айналған абыз аналардың бірі - Домалақ ана, яғни Бәйдібек бидің үшінші әйелі Нұрила туралы да бар. Соның бірі мынау: «Бірде Бәйдібек баба жоқ кезде жауласып жүрген бөтен елдің адамдары келіп, оның бар жылқысын айдап кетеді. Олар жол-жөнекей Домалақ ана отауына жолығып, сусын сұрайды. Домалақ ана сусын беріп, олардан олжа қалайды. Үйір-үйір мол жылқыны оңай қолға түсіріп бара жатқандар «қалағаныңды ал» дейді. Сонда айдалып бара жатқан жылқының Бәйдібектікі екенін іштей танып, біліп тұрған Домалақ ана мал басы саналатын Сарыайғырды күндігімен нөкталап алып қалады. Өйткені Сарыайғыр бір кісінесе, қалған жылқылар қайтып келетінін біледі. Олар кеткен соң көн ұзамай жау қуып кеткен жылқыны іздеп, Бәйдібек бабаның бәйбішесінен туған тоғыз ұл келеді. Домалақ ана тоғыз ұлға «сендер әрі бармай-ақ қойыңдар, жылқылар өздері қайтып оралады» десе, тоғыз ұл «тоқалдың сандырағын қайтеміз» деп ана сөзін елеместен, жылқы соңынан кетеді. Алайда тоғыз ұл жау қолынан түгел мерт болады да, Домалақ ана айтқандай Сарыайғырдың кісіпеуінен кейін жылқылар дін аман түгел қайтып келеді. Домалақ ананың

өмірі жүген-құрық тимеген шу асауды еш қарсылықсыз қолына тоқтатқан қасиеті, жылқының қайтып келетінін білген әулие, көрегендігі ел ішінде аңыз болып тарап кетеді». Бұл қарға тамырлы қазақ жайлаған ұланғайыр даладағы оқиға сюжетінің ауысуы ғана дер едік. Осы аңызды жазушы Шерхан Мұртаза өзінің «Домалақ ана» атты драмасының негізгі желісіне айналдырды.

Үш тайпа елдің анасы атанған Домалақ ананың дана болғанына еш күмән-күдігіміз жоқ. Бірақ осы аңызды айтып жеткізушілер тарапынан кеткен логикалық тұрғыдағы селкеулікті айтпасақ болмас. Біріншіден, жылқы алған барымташылар сол ел түгіл, жақын маңдағы жұртта ешбір із қалдырмауға тырысады. Үйір-үйір жылқы ізделмей қалмақ емес, ендеіс олар ешқандай айғақ тастамауды ойлайды. Ендеше келіп Домалақ ананың отауынан сусын сұрауы, олжа қалағанда Сарыайғырды беріп кетуі ақылға сыймайды. Өзі айғыр болса, өз үйірі бар жылқы кетіп бара жатқанда ол кісінемей тұра ма, онда қалың жылқы сол кезде-ақ қайыру бермей қайта оралар еді ғой!?

Екіншіден, Шерхан Мұртаза өзінің «Домалақ ана» атты драмасында осы Сарыайғырдың қара санына қыл шылбырдан бұрау салғанда кісінеген дауысынан жылқы қайтып оралды деп келтіреді. Сарыайғыр - қанша құт болса да еркек мал, қазақта қие саналуы мүмкін, бірақ ешқашанда айғыр мал басы саналмайды. Әдебиетте уақыт және кеңістік деген ұғым бар. Жылқыны алғаннан кейін біраз уақыт та өткен. Бәйбішесінен туған тоғыз ұлдың іздеп барып мерт болуы оған дәлел. Дауысы қанша зор болса да, жер түбіне кеткен және ел арасына таратылып жіберген жылқыға айғырдың кісінеген дауысы жетіп, оның қайтып келуі тым әсіреленген қиял-ғажайыпқа тән нәрсе.

Бұған салыстырмалық тұрғыда қарағанда, өз ақыл-білігімен жаудан жылқы айырып алып қалған Қарқабат Анамыздың жасаған іс-әрекеті ақылға қонымды және қазақы тұрмысқа сай нанымды. Қанында қазақи мінезі бар және жылқы малынан хабары бар адам Кербие мен Сарыайғырдың мал басы боларлықтай қасиетін өздерінің таным-білік деңгейімен саралай жатар. Егер күмәнді

болып жатса, онда мына бір аңыз-әпсанаға ой жүгіртсін.

«Бағзы заманда бір патша өз ханзада ұлына екінші бір араб елі ханының ханшасына құда түсіпті. Ол отыз күн ойынын, қырық түн тойын өткізіп, жасауын беріп, қалыңдықты керуенмен ұзатыпты. Мезгіл көктемгі шақ болса керек, қайтып келе жатқанда жолдағы бір үлкен өзеннің қатты тасып кетуіне тап болыпты. Керуенбасы тәжірибесі бар деген сақа түйелерді көн басына қанша салғанымен, үлкен сең мұзы көшіп, тулай аққан өзенге беттемей қойыпты. Амалсыздан керуен көш кідіреді. Нар түйенің үстіндегі балағанда отырған ханша-қалыңдық пердесін ашып не болғанын сұрастырыпты. Мән-жайды білген соң керуендегі түйелерді қарап жіберіп:

– Анау алтыншы тұрған жас түйені керуеннің алдына салындаршы, өзенге бір түссе сол ғана өтеді, - десе керек.

– Ханның еркеготайы не біледі дейсің, - деп күнкілдеген керуенбасы орындамасқа еш шарасы жоқ, сол жастау түйені керуеннің басына салса, ол сескенбестен суға түсіп, көшті бастайды. Соңынан басқа түйелер де еріп, қарсы жағалауға өткен соң ханзада қалыңдықтан:

– Сен ол түйенің өзенге қорықпай түсетінін қайдан білдің? – деп сұрапты. Сонда қалыңдық:

– 99 мың ғаламда жаратылған қандай да болсын тіршілік иелерінде анасына тартпайтыны болмайды. Біздің арабтардың өмірі мен тұрмыс-тіршілігі түйе малына тығыз байланысты. Мен бұл түйенің енесін білуші едім, батыл, жүректі мал болатын. Суға бір түссе осы түсер дегенім сол, - деп жауап беріпті. Ойланып қалған ханзада керуенді түнге сол жерге қондыруды бұйырыпты. Ертеңіне жолға қамданған шағында керуенбасын шақырып алыпты да:

– Керуеннің басын кері бұр. Ханшаны барлық жасауымен апарып еліне жеткіз, қайтадан ханының қолына тапсыр, - деп бұйырыпты. Қаннен қаперсіз отырған ханша көштің басы кері бұрылғанын көргеннен кейін себебін сұрамай ма?! Сонда ханзада:

– 99 мың ғаламда жаратылған тіршілік иелерінде анасына

тартпайтыны болмайды деп өзін айттын және дәлелдедің. Ендеше ел сенің шешеннің жас кезінде жеңіл жүрісті деген атағы шыққан әйел екенін айтады. Сенің де шешене тартпағаныңа кім кепіл? Сондықтан да осындай берік шешімге келдім, - деп керуенді тастап аттанып кетіпті».

Міне, бұл да болса, Қарқабат Анамыз бен оның Кербиесіне байланысты оқиғасының негізі тереңде жатқанына бір дәлел. Қазақстанның түпкір-түкпірінен ат қосатын аламан бәйгелерде шабандоз бала Қарқабат Анамыздың атын ұран шақырып мәреден шауып өтіп жатса, несі айып, несі шам!? Оның орнына ауылының атын айтады, бұл да болса аруакты былай қойғанда, ата салтымызды білмей мақұрым қалып бара жатқанымыздың белгісі.

Ал осындай көріпкелдік дана қасиетке ие Қарабаттай Анамыздың түбі күн еді деушілердің парықсыздығына жүректі ауыртып қайтеміз, надандығына қарнымыз ашады. 25 болыс болған қабырғалы Қаракесектен бір кезде надан аталған тобықтысын асырғысы келген С. Кенжеқараұлы «Дадан Тобықты (Өмір) шежіресінде» (2002) атақты Дайырқожаны атауды тастап кеткені былай тұрсын, Болатқожаны Күннен (Қарқабат) туған деп ерекшелей көрсетеді. Кеңгірбай би мүйіздеуінен қаңғып Шыңғыстаудан ауғанында, тұяқ тірер жер таппай Балқаштың шөліне камалған Дадан Тобықтыны бауырына басқан Қаракесектерге айтқан алғысының түрі осы. Өздерін қойшы, бүкіл тобықтыға сөз келер дегенді ойлай алмаған санасыздар айтқыш, білгіш, жазғыш болып кетті. Иә, Шерхан айтқандай «бір кем дүние». Есім-сойыңмен кітап шығардың ба, алған дерегіңді айтқан-жазған адам аты-жөнін келтір де дәлелде. Болмайды екен, «анау айтты деген» алжыған шалдардың лакпа сөзі қажет емес. Сөздің киесі бар, Қарқабаттай Анамызды күн еді деп ағат айтушыларға бар қарғыс-лағынетіміз бағыттамай-ақ қоялық. Әйтпесе, аруакқа тапсырсақ, бар пәле-жала қате айтып-жазған адамның өзін табар. Ел арасында «Көшкіннің қарғысынан сақта» деген бір сөз болушы еді...

Арнайы білімі болмаса да тарихшы-өлкетанушы немесе шежіреші болғандардың көбісі осы бір кемсітушіліктен туған ағат сөзді бірінен соң бірі ауыздарына түкірін қойғандай қайталайды. Ал басқалар өз тума ру-аталары туралы шежіре мен мақалаларда осы сөзге намыстанбақ тұрсын, елеусіз етіп жазбай кетуді де білмейтініне таң қаласың. Олардың бәрінің тілге тиек ететіні кыргыздың Жүнді руынан Шөже ақын Қаракесек ақындарымен айтысқа түскенінде олардың мысын басу үшін айтағын екі ауыз өлеңі. Ол:

«Қаракесек қап-кара күңнен туған,

Қазбегі би болып бетін жуған», - деп келетін сөзі. Оны бір деректерде Шөже ақын Кемпірбай ақынмен айтысканында айтыпты делінеді. (басқа ақын да болуы мүмкін. Ж.С.) Абылай хан кыргыздарды шапқанында Қаз дауысты Қазбек би бабамыз құлдыққа алып келген кыргыздардың бір руынан шыққан сіңірі шыққан кедей және екі көзі зағип Шөже көбіне көп Қарқаралы төрелерінен шыққан аға сұлтандардың сөзін сөйлеп, жырын жырлады. Оның Алшынбай мен Құнанбайға айтқан өлеңі аға сұлтандықтан айырылған Құспек төренің тапсырмасы бойынша айтылған.

Дүрілдеп сөз сөйлейсін, Алшынбай таз,

Өлең айтпай қайтемін дәулетім аз.

Екі сөздің бірінде соқыр дейсін,

Шыныменен жаратқан құдай болсаң.

Былылдамай алдымен өз басың жаз.

Жылың - қой, келдін Балта елу төртке,

Бойыңа қартайғанда өсек ертпе.

Құсбектің төрт қара атын параға алған,

Алшынбай не айтады акыретте?! - деп түйрейді.

Ақын Балтаның «ит соқыр» деген дөрекі сөздеріне ақын елінің аға сұлтаны болып тұрған Құнанбайдың да бір көзі кем екенін айтып:

Жалғыз соқыр халқыңа тиышсыз болса,

Құтылсаңшы мына отырған Құнанбайдан, - деген өлеңі кешегі

кеңес кезеңіндегі таптық көзқарасқа сай асыра бағаланып және бұрмалана дәріптелді. Кеңес дәуірінде «Шөжені езілген кедей таптың ақыны» деп осы өлеңін оңды-солды пайдаланушылар сондықтан да терең мәніне бара бармеген. Түбі қырғыз болса да Шөженің төрелердің ортасынан ойып тұрып орын алуы өзі-ақ осы сөзімізге дәлел. Сол Құспек төре аға сұлтандықты қайта алу үшін ебін тауып Алшынбайдың бір тойында каракөк сәйгүліктің бір үйірін сыйға тартыпты дегенді барша шаншарлар аңыз етіп айтады.

Мейрамсөпының бәйбішесі Нұрпая Кіші жүздің қызы еді деген ел жадында сақталғандықтан айтылып келді және жазылып жүр. Нұрпаяның шешесі қайтыс болып кеткен екен. Ол ұзатылғанда оны туған жеңгесі Айнамкөз бен Қарқабат атты немере сіндісі ұзатып салуға бірге ере келген. Бұл дегеніміз қазіргіше алғанда – қалыңдықпен бірге келетін және тойда отыратын қыз жолдас. Олар елге қайтқанша ел басына жаугершілік заман туып, ауылдарын жау шауып еркек кіндіктінің бәрін қырып кеткені, ағасының жау қолында қаза тапқаны туралы да хабар жетеді. Содан бұлар ізделмей қалып, еліне қайта алмай қалса керек. Сол көне дәуірдегі ескіден жеткен аңыздарда Нұрпая бәйбіше «Ағамның төсі тиген жеңгемді ешкімге де қимаймын және қор қыла алмаймын» деп Мейрамсопы бабамызға өзі алып берген деседі.

Осы тараудың басында Алаш көсемі Ә. Бөкейханның «Осы жанжалда Болатқожа Мейрамның кейінгі әйеліне еріп келген Шұбыртпалымен бірге ағаларынан кесек атып қорғанады» деген сөзін келтірдік. Осы кейінгі әйелі деп отырғаны - Нұрпая бәйбішенің ұзатып салуға келген жеңгесі Айнамкөз. Жазушы Софы Сматаев өзінің «Мейрамсопы-Қарқабат» (Алматы, 2010) аталатын сыр-дастанында Нұрпаяның әкесін Құдысбай қарт деп атайды да, ал жеңгесінің атын Нұржамал деп береді. Айнамкөз емес, бұл есімді жазушы неге сүйеніп алғаны белгісіз. Әрине, көркем шығарма болған соң кейіпкерінің атын қалай атау автордың өз еркі. Алайда барша Қаракесек рулары аңыздарында,

шежірелерінде Айнамкөз аталып жүрсе де неге өзретіліп алғаны белгісіз. Ә. Бөкейханның «еріп келген бала» деп көрсетуінде негіз жоқ емес. Ал шежірелік аңыз-әпсаналарда Шұбыртпалы аталған бала Айнамкөздің ішінде келген дегенді дәйектейді. Яғни, Нұрпаяны ұзата келген сапарында Айнамкөз екіқабат келген де, жаугершілік күн туып еліне қайта алмай қалғанда Мейрамсопы ауылында босанған. Әлекеңнің «еріп келген бала» деп отырғаны осы – Шұбыртпалы.

Садық Смағұлов деген автор өзінің «Abai.kzтегі» «Сыпағайдың өлімі» атты мақаласында бұларды қожалардан шыққан қыздар еді дегенді айтады. «Аргынның Мейрамсопы батыры Түркістандық қожалардан қыз алғаны белгілі. Нұрпая қызды шығарып салуға жеңгесі Айнамкөз, қайын сіңлісі Қарқабат ере келеді. Сол жылы Арқа қысы ерте түсіп қалың жауған қар, мамыр айына дейін астынан еріп, мұртын бұзбай жатып алады. Көктем шыға қалмақ-қазақ соғысы басталып батыр жорыққа аттанып кетеді. Соғыстан аман есен келген батырға үш мұңлық өзара келісе келе Қарқабатты Мейрамсопыға қосады. Қызға бергісіз сұлу жеңгесі Айнамкөзді де Нұрпая үгіттеп «үшеуіміз бір жерде болайық» деп Мейрамсопыны қондіріп, үшеуі үш отау болып отырады. Қарқабаттан Болатқожа (Қаракесек) туып шешесінің аты Қаракесектің ұранына айналады» деп жазуы да сөзімізді дәлелдей түседі. Әрине «Түркістандық қожалардан қыз алғаны» деген пікір дәлелдеуді қажет ететіні анық. Бұл тәуелсіздік алғаннан бергі уақытта өздерін барынша «тектіміз, ақсүйекпіз» дегенді дәлелдегісі келіп жүрген қожалар әулетінің шығарған бір жорамалы да болуы мүмкін. Бірақ барша Қаракесек тайпасының ақсақалдарынан жеткен сөзде «Нұрпая мен Қарқабат анамызды Кіші жүздің қыздары еді» дегенге ден қояды. Ал қожаның қыздары дегенде де бір сөздің ұшығы болуы да керек. Мүмкін Айнамкөз жеңгесі қожаның қызы шығар, оны Аллатағаладан басқа ешкім де білмейді. Жазба жәдігерлік қолжазба, бұрынғы шежірелер мен жылнамалардан нақты дерек келтіре алмаған соң, олардың да, менің де айтқаным бос сөз болып шығуы кәдік. Мәселе Қарқабат

анамыздың қай нәсіл, қай тайпадан шыққанында емес. Бірақ әркім өзіне тартып, өз білік-танымының деңгейінде айтып-жаза беруіне де болмайды. Одан есімі ұранға айналған анамыздың абырой-беделі түсіп қалмақ емес.

Мейрамсопы бабамыздың Қарқабат Анамызды алуы туралы да аңыз-әпсана жетерлік. «Ұлы сөзде ұяттық жоқ» дегенге сайсақ, соның бір парасы - Қарқабат Анамыздың дәретке отыруына байланысты айтылып келеді. Бәрінде де шешеміз түзге отырғанда дәреті тоң жерді қарс айырып кетеді екен. Оны көрген Нұрпая бәйбіше мен жеңгесі таң қалатын болыпты. Ақыры ақылдаса келіп: «Қой, бұл Қарқабат жақсы тұқымның қызы еді ғой. Тағдыр айдап бір жерге келген үшеуіміз бірге болайық. Мынаның жатырынан бір тайпа ел тарайын деп тұр-ау осы» деп оны да Мейрамсопыға қосады. Ақиқаты сол - Анамыз Нұрпая бәйбіше ұзатылып келгенде Қарқабат күн болып келмеген. Керісінше Мейрамсопы бабамызға балдыз, Арғын еліне құдаша болып келеді. Артында Қаракесектей бір тайпа ел қалдырып, аты ұранға айналған адамды күн болған деу ақылға сыя ма?! Құлдан құл туады, ал тексізден иісалмас туатынын айтып жату артық болар. Ал Шөже ақынның күннен туған дегенінің де өзіндік мәні бар. Ол көбіне көп Қаракесектегі Қамбар мен Жалықпас руларына байланысты айтылады. Қамбар жаудан қолға түсіп күн болып жүрген қалмақ қыздан тараған десе, Жалықпас та жаудан олжаға түскен тұтқын баладан тараған деседі. Біз Мейрамсопы бабамыздың әйелдері мен олардан тараған ұрпақты таратып жазбаймыз және ол біздің осы кітапты жазудағы міндетімізге жатпайды. Болатқожаның Қаракесек атануы мен Қарқабат Анамыз туралы айтылатын аңыз-әпсаналар толып жатыр. Олардың ішінде бізді кемсітетін пиғылда айтылатындары да бар, оның бәрін тәппіштеп жатсақ, әңгіме ұзаққа кетеді. Сонымен әзірше осы жазғанымызбен тоқтаттық. Сөз соңында жалғыз айтарымыз сол: барша қаракесектер тұратын елді-мекендер мен аудандарда аты ұранға айналған Қарқабат Анамыздың атына қойылған не бір көше немесе ескерткіш белгінің жоқтығы ғана өкінішті. Қуандықтың кей аталары тарихта

бары-жоғы белгісіз барымташы бір адамын батыр етіп көрсетіп, астына ат мінгізін, қолына найза ұстатып еңселі ескерткіш те қойып, ас бере тойлады. Жарар, олардікіп «азған ұрпақ атасымен мақтанады» дегенге сайып жібергенімізбен, Қаркабат Анамыздың ұлықтанбауы сүйекке таңба және тайпалық елдігімізге сын!

III тарау

ЕРКІНДІК АҢСАҒАН ҚАЙРАН ЕЛ

Қалың Қаракесектің Ақша-Майқы тармағынан тарайтын Өлтеке – Сарым руларының Сарыарқаның ең биік тауы болып саналатын Қызыларайды бетке алып, Тоқырауын мен Талды Нұра бойына келін тұрақты орналасуы, тарихи тұрғыдан алғанда әйгілі «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» оқиғасынан кейін болған. Бүкіл Орта жүз Арғын осы жоңғар шапқыншылығынан кейін Сыр бойынан ауганда Сарыарқаны бетке алғаны тарихи шындық. Қалың Қаракесекпен және өз аталас туысы Өлтекемен бірге Сарымның Токсанының ұрпақтары Шет ауданы жеріне тұрақтаған, олар «Ой Сарымы» атанса, Өтеміс ұрпақтары Ақтоғайға, Тоқырауын өзені бойына қоныс тебеді. Бұлар Қызыларай тауына байланысты жер ыңғайына орай сыртқы ел арасында «Қыр Сарымдары» аталып кеткен.

Содан бері бұл өлкені жайлаған қалың жұрттың Жер-Анасы – Ақтоғай, Су-Анасы – Тоқырауын, Тау-Анасы – Қызыларай, Бегазы, Бектауата болып кетті. Ақтоғай – бұл өңірдегі қазіргі аудан орталығы тұрған жердің ежелден бері келе жатқан атауы. Ал бұрынғы әкімшілік тұрғыдағы ел атаулары бойынша бір кезде Тоқырауын болыстығы, Қоңырат ауданы болып аталған кезеңдері де болған. Тоқырауынның бойы боса-болмаса да қалың жынысты тал-тоғайға толы, ал өткен ғасыр басында Ақтоғай кенті орналасқан Шатырша тауының баурайы аппақ ақ қайыңды орман болған деседі. Оған күманданатындар болса, «Жамшы» елді мекеніне бара жатқан жолдағы алыстан өте сұлу шоқы болып көрінетін Жалпаққайың аталатын биік таудың баурайында жайкала өскен ақ қайыңдарды мысалға алар едік. Сондықтан аудан мен оның орталығының Ақтоғай деген ұғымда аталуына қандай да болсын географиялық, лингвистикалық, топонимикалық талдау жасап жату артық. Баршаға белгілі жайтты құр білгішсініп қайталай беру ешкімге де абырой әпермесі анық.

Тура осы жерде арнайы тоқталып айта кететін күрделі мәселе бар. Ол – Тоқырауын өзенінің аталуына байланысты. Әзірше тарихи-этнографиялық тұрғыдан біз білетін үш түрлі болжам бар. Оларды ономастика ғылымындағы географиялық жер-су аттарының қойылу тарихын зерттеп-зерделейтін топонимика саласы бойынша қарастырып көрелік.

Бірінші. Барша қазақ халқының басына зұлмат болып төнген «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» оқиғасынан кейін Сыр бойындағы ата-мекенін тастап шыққан жұрттың шеті осы өзенге жетіп тоқтаған. Сонан соң шұбырған ел көшін осы өзенге келіп доғарған соң, «Болды, осымен тоқырадық, тоқтадық» деп, келіп орналасқан өзенді басында «Тоқырау, кейін Тоқырауын атап кеткен екен» деген болжау сөзді бұрындары ел ақсақалдарынан жиі еститін едік. Немесе «олар әрі қарай қайда барарына жол таппай, бұл жерде тұрақтап қалуға не болмаса көшерін білмей дағдаруға мәжбүр болғандықтан, яғни, тоқырауға түскендіктен де осылай аталды» деген сипаттағы нұсқада да айтылатын еді. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» тоқырау сөзіне екі түрлі түсініктеме берілген (Алматы, 2008 ж. 808-бет).

1. Сал кідіру, тоқтау, бәсеңсу, бөгелу.

2. Өнеркәсіп орындарының өнім, табыс бермей дағдарысқа ұшырауы. Ендеше ұлттық тіл білімі ғылымында осы айтылған тоқтау, бөгелу мен дағдарыс ұғымдарының Тоқырауын өзенінің осылай аталып кетуіне себеп болды деген жоғарыдағы болжамнан алыс түсіп жатқан жоқ. Шынында халық ұғымында тоқырайтын не өзі? Біздің білуімізше, қуғынға түсіп, жаңа өріс таппаған көш тоқырайды, шабуылға шығудың жолын таппаған әскери қол тоқырайды, жаңа арна таппаған ағын су тоқырайды. Атақты Ақтамберді жырау өзінің бір толғауында:

Көкорай шалғын көк майса,
Сырдың бойын жайладық,
Жетісу, Балқаш, Ұлытау,
Сауық құрып тойладық,
Сұмырайға күтпес сұмдықты

Тіледік қашан, ойладық!
Көшіп, босып қоныстан
Қанжығаға сапгаяк
Қалайша бүгін байладық?
Үдере көшіп қонған жер
Тоқырауын, Жамшы кеп.
Сарысу мен Атасу
Бермекпіз кімге алшы деп?!
Ертістің ұзын бойына
Шақырып едік біз қашан,
Осыған қорған салшы деп,

- дегенде жұртынан көшіп, босқындыққа ұшыраған елдің жай-күйін тарихи шындыққа сай бейнелеген. XVII ғасырда, егер нақты айтсақ 1675-1768 жылдары казак тарихындағы аласапыран кезеңде өмір сүрген Ақтанбердінің «дұшпаннан көрген қорлығым, сары су болды жүрекке. Он жетіде құрсанып, қылыш ілдім білекке. Жауға қарай аттандым, жеткіз деп, құдай, тілекке» деп, өзі айтқандай, он жеті жасында ақ қолына қару алып, ел қорғауға аттанған батыр екені тарихтан мәлім. Ендеше осы толғауда айтылатын «Тоқырауын», «Жәмші» жер атаулары сонау XVII ғасырдан, яғни одан да бұрын бар деген сөз.

Егерде географиялық жер бедеріне сай қарасақ, Қаракесектің Сарыарканың осы өңіріне орналасқан ру-аталары Қызыларай тау сілемдерінің шығыс-солтүстік жағынан әрі қарай аспаған. Ол шамамен алғанда Тоқырауын арнасынан ең әрі кеткенде 100 шақырым ғана жер. Одан әрі қарай Қазан төңкерісіне дейін «Қотанабұлақ», «Төлеңгіт» болыстықтары атанған тобықтылар мен төре-төлеңгіт және басқаларының жері кетеді. Ал өзен-су атауларымен байланысты алсақ, үлкен арналы Тоқырауынның екі жақ қабағы, оған шығыс пен солтүстік тараптан келіп құятын Қаратал, Қасабай, Жіңішке, Қусақ, Қаршығалы, Ақтайлақ секілді орташа өзендер мен сай-салалардан келетін шағын өзеншелер жатады. Олар ел арасында еспе деп те аталады, мысалы, «Ақтұмсық еспесі», «Ахмет еспесі» «Шұбарөзек еспесі»,

«Сарыөзек еспесі» деп келеді. Бұл өзен-сулардың кейін әкімшілік басқару орындары болған колхоз, совхоздардың құрылуына немесе басқа да себептермен аттары өзгеріске түскендері де жоқ емес. Мысалы, аудан орталығының дәл желкесінде Тоқырауын өзені екіге айырылып барып қайта қосылады. Соның бірі Дадан Тобықты-Шақа Қараменде бабамыз жерленген соң ел ішінде «Қараменде айырығы» деп аталды да, оған келіп қосылатын орташа өзен картада Қараменде өзені болып белгіленіп кетті. Ал оның алғашқы тарихи атауы қазір ел жадынан мүлде ұмытылды.

Әрине, ел аузындағы аңыз-эпсана нақты тарихи жазба дерек болып табылмайды. Ш.Уәлиханов айтқандай, «Аңыздың бәрі тарих емес». Бірақ олар ақиқаттың ауылынан да алыс жатқан да жоқ. Себебі, Арғын ішіндегі «Жеті момынның» біріне жататын Тобықты руы Сырдан ауған соң Батыс Қазақстандағы Ырғыз, Кеңгір өзендері бойынан қоныс таппай Орға барып, одан қалың Найман-Матайды ығыстырып карт Шыңғыстаудан әрең дегенде қоныс тапқан. Оған атақты акын Шәкәрімнің «Еңлік-Кебек» дастанындағы:

Арғындар сол көшкеннен көше берді,
Батырлары жер шалып, қоныс көрді,
Есіл, Нұра, Сарысу, Қарқаралы,
Шалқар көл, Ұлытаудан алды жерді.
Орнығып қалың Арғын сонда қалды,
«Жеті момын» олардан өте салды.
Ор, Елек, Ойыл, Қиыл қыстамақ боп,
Жаз жайлауға Мұғаджар тауын алды...

- деп келетін өлең жолдары нақты дәлел. Ал Тобықтыдан басқа осы «Жеті момынға» жататын Атығай-Қарауыл, Қанжығалы және Бәсентиіннің үш атасының қазіргі Қазақстанда қай жерлерді мекендеп жатқанын шежіреден хабары бар адамға айтып жату артық. Ендеше Тоқырауын өзенінің топономикалық тұрғыдағы аталуына қазақтың ауызша тарихнамасындағы осы бір деректі жоққа шығаруға болмас.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Арғын-Тобықты шежіресінде»

жазылған: «Тобықтыны Өрдің (Ордың) кара ағашынан осы жерге шейін бастап келген Мамай батыр еді. Қанжығалы абыз Шомақ Боктыбайдың жасауын ұрлап алатұғын осы мырза. Мамайдың ұрлағандығы айкындалғаннан кейін, Арғын ортасында тұра алмай, өзіне ерген Тобықтыны ертіп алып, Найманға ауып кеткен. Боктыбайдың жасауын ұрлағандықтан, бұл жақтағы қалың Арғынға жексұрын болғандықтан, Еңлік, Кебек те бұл жаққа беттей алмай жатқандығы – сол». Бұл - бір. (Қараңыз: edq.kz/2017/11/03/арғын-тобықты).

Екінші. Тоталитарлық-әкімшілік жүйеге негізделген кенес дәуірінде коммунистік идеология ұлт тарихына тамыр тартатын кез-келген аңыз-әпсаналық деректерді жоққа шығаруға ұмтылғаны жалған емес. Бүкіл рулас-аталасына камқор болған байлар атаулыны «кәмпескелеп жер аударған» қызылкөз белсенділер «батыр» аталып дәріптелген заманда Тоқырауын өзенінің аталуына байланысты жоғарыдағы айтылатын даланың ауызша тарихнамасының деректері бұрмаланып кеткен деуге толық негіз бар. Соның салдарынан өзен атауына байланысты екінші бір нұсқа пайда болды. Оған - Тоқырауынның Балқаш көліне жетіп тікелей құймай, жақындап барып 20 шақырымнан астам жерден құмға сіңіп, оған жер асты арқылы барып қосылуы себеп. Ол мекен кейінге дейін Саға деп аталып келді. «Саға» сөзі үлкен өзендердің теңіз-көлге барып қосылатын жеріне байланысты ғана қолданылатыны әлімсақтан белгілі. Жоғарыда «жаңа арна таппаған ағын су тоқырайды» деп отырғанымыздың өзі де осыдын. Бірақ Тоқырауын бойына орналасып, Бектаута тауына дейін жайлаған ел оның сағасына барып құмға сіңгенін көріп барып қана өзенге ат берді деп жату мүлде ерсі. Тегі ол осы кенес дәуірінде шығып, ел арасына тарап кеткен бір болжау сөз болар дегенге сенгіміз келеді. Бұл жорамалды айтушылар Балқаш бойына кейін келіп орналасқан Дадан Тобықтының ақсақал-қарасақалдары болар. Себебі, бұл ел «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» оқиғасы кезінде, одан біраз кейінде де Тоқырауын-Балқаш бойына табан тіреген жоқ. Жеке болыстыққа

колы жетіп, Ақтоғайдың ақ бидайына тойынған соң Тобықтының аузы дуалы бір шалының «жер - біздікі» дегенді дәлелдеу мақсатында ділмарсып айтқан жорамалы ел арасына тарап кетсе керек.

Сондықтан да қалай дегенмен де Тоқырауын өзенінің тілдік мағынадағы гидротопонимикалық тұрғыда аталуына жоғарыда ел-жұрт көшінің келіп тоқтауына байланысты айтылған бірінші нұсканың тарихи ғана емес, этнографиялық, этнотопонимикалық негізі бар дегенге ден қоятынымызды жасыра алмаймыз.

Үшінші. Ғасырлар бойы азаттық үшін болған қанды күрес барысында сан мыңдаған құрбандықтарға бара отырып қол жеткізген тәуелсіздігіміз орнаған соң, құлдық санада сілкініс туып, ел-жер тарихына жаңаша көзқараста қарай бастады. Тарихымызды ұлттық мүдде тұрғысынан қарауға мүмкіндік алып, өшкенімізді жандырып, өлгенімізді тірілте бастады. Ол үшін Көк Тәңіріне мың да бір алғыс! Алайда ата-бабасын қадірлеп, халық тарихындағы өз орнын алып беруге ұмтылған жаңашыл қадамдар кейбір «пысықайлардың» атақ шығаруға деген пендешілік пиғылдарын тудырды. «Атасының атын – ауылға, көкесінің атын - көшеге» қойдырған ақшалылар біршама келеңсіздіктерге бой алдырды да, халық тарапынан наразылық тудырып, сынға ұшырады. Қазір бүкіл қазақта «арқалы ақыны, қамал бұзған батыры, дауга түспеген шешені» жоқ рулар қалмай бара жатқаны да жасырын емес. «Азған ұрпақ атасымен мақтанар» дегендей, ондайлар келсін-келмесін ел-жер тарихына өз руластарының аты-жөні белгісіз немесе ұқсас есімдерін келсін-келмесін тықпалауда.

Бұның өзі – айтылып отырған ойдың өзегі болып тұрған Тоқырауын өзенінің атына байланысты. Оның себебі: Балқаштың шығысын жайлаған Жалайыр елінде Тоқырау деген батыр болыпты-мыс. Сол Жалайыр бір кезде осы Сарыарканы жайлапты-мыс. Тоқырауын өзені сол батырының атымен қалыпты-мыс. Ол бір шал айтқан кейінгі кезде жазылған шежіреде жарияланыпты-мыс.

Ал, ендеше, саған керек болса!? Егерде бүкіл Арғын жиылып

Сібірдегі Аргун өзені бойына барып, бабамызға ескерткіш қойып, ас беріп жатсақ (онымыз тарихи тұрғыда дәлелді де болар еді), барша әлемге күлкі боларымыз анық. Бірақ, қазірдегі казак оргасында ата-бабасымен мақтану үдеріске айналып ортырған кезде, «аузы қисық болса да бай баласы сөйлеп кететіндікке» қайран қалмасқа болмас. Егер Жалайырдан шыққан бір атак шығарғыш ақшалы «даңғой» ертең келіп Тоқырауын бойына «Бабамның жері» деп ескерткіш қойып жатса, таң қалмаңыз.

Рас, көшпелі казак жұртында бұл өңір мен өзенді кім қоныс етпеді дейсіз. Ол түгілі түрікпен мен қалмак та жайлаған. Бір кезде Жалайырларға да мекен болған шығар, оның Тоқырау деген батыры да болған шығар. Бірақ, бабаларының жерленген бейті қайсы екенін көрсете алмаса, бәрі «анау айтыптыдан» аспайтын бос сөз боп қалары анық. Батырдың бәрі Қаракесектің Қуандықтың Сармантай-Мұратымен шекарасында жатқан Сарым-Құлық Жалаңтөс батыр емес қой. Оның атын да сол жердегі өзенге қойып атамай, «Соқыр» өзені деп кеткен. «Соқырдың» не себептен осылай аталғанын байланысты тарихи оқиғаға негізделген аңызды ешкім де жоққа шығара алмайды. Себебі, тіл білімі ғылымы гидротопонимика саласында өзен-су атауларын адам атымен атау өте сирек, ал кейбір жерлерде мүлде кездеспейді десе де болатыны ғылыми дәлелденген. Гидротопонимикалық атаулар көбінесе сол өзен-судың белгілі бір қасиетіне, ерекшелігіне байланысты берілетініне талай мысал келтіруге болады.

Әрине, ашығын айтқанда, бұл үш болжау-жорамалдың үшеуі де даулы мәселе. Оларды барлық Сарымдар - өзінше, Дадан Тобықтылар - өзінше, ал Жалайырлар өз бетінше қолдана беруіне болады. Одан біздің елге де, оларға да келіп жатқан пайда да, зиян да жоқ. Тек «атасымен мақтанатындар» үшін кеуде қағар сөзінің сыралғысы үшін ғана керек. Біз тек ел-жер тарихын білсем деушілерге дерек беру мақсатында жазып отырмыз және өз пікірімізді де ашық айттық.

Қаракесектің Әлтеке-Сарым рулары бірден осы Ақтоғай

өлкесі. Тоқырауын бойындағы жерге бірден келіп орналасты десек, қателескен болар едік. Бұл турасында екі түрлі жорамал бар. Біріншісі - көнекөз қариялардан ел аузында қалған әпсана-аңыз. Ақтоғай тумасы Құтжанов Ғазиз бұл туралы мынандай дерек келтіреді: «ХҮІІІ ғасырдағы «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл-Сұлама» атанған ел басына күн туған кезде Сыр бойынан ауған Аргын-Қаракесек руларымен қатар Сарымның Құлсары-Көшкін руы ауылдары Нұра бойына келіп қоныстанған болуы керек. Ол - қазіргі Нұра ауданы, кешегі кеңес кезеңінде «Шахтер», «Урожайный», «Энтизуасский», «Путь Ленина» совхозы болған жерлер. Ел өсіп, мал көбейіп, жылқы-қойға жайылым тарыла бастаған соң қалың Қуандық жуан жұдырықтығын жасап, Нұра өзені бойындағы жерден ығыстырып шығарғанымен, жауынгер Қаракесектігіне басып бүкіл Сарым елі, оның ішінде Құлсары-Көшкін және Құлық руы ұрпақтары Соқыр өзені бойын, қазіргі Саран қаласы маңын жайлауға ұстап қалған» (Бұл туралы толық білгіңіз келсе, 2005 жылы жарық көрген «Тағылымға тағзым» атты еңбегімді қарап көріңіз). Содан бүкіл Сарым рулары біртіндеп ел танып, жер алып, қоныс ауыстара келіп Тоқырауын бойына қоныстанып, Ақтоғай өңірінің көп жерін жайлаған. Бұған тағы да Шәкәрім ақынның «Есіл, Нұра, Сарысу, Қарқаралы Шалқар көл, Ұлытаудан алды жерді» деген өлең жолдарын мысылға келтірсек те болады.

Ал екінші жорамалды алсақ, атакты ғалым Әл-Машани мен Төкіш Ақышев өздерінің «Қазақтың тас-қола дәуірі мирастары» (Алматы, 1996) еңбегінде: «Болатқожа, Ақша – Түйте тұқымдары 1760 жылдары Қазбек би, Жидебай, Жарылғап батырлар бабалары Қаратау-Сыр бойындағы ежелгі қоныстарын тастап, Орталақ Қазақстандағы Солтүстік Балқаш өңіріне, қазіргі Ақтоғай – Қарқаралы – Абыралы – Баянауыл жерлеріне қоныстанған», - деп жазады. Реті келгенде айта кетейік, Ақжан әл-Машани Қаракесек-Сарым-Көшкін руының бір атасы Орысбайға жиен болып келеді. Ендеше ғұлама ғалымның өз нағашыларының тарихына бей-жай қарамағаны анық.

Біз осы екі жорамалдың бірін қолдап, екіншісін терістеуден аулақпыз. Алайда аңыз-әнсана тарихи тұрғыда алғандағы шындыққа жақын. Себебі «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл-сұлама» оқиғасы 1723-29 жылдары өтті. «1723 жылы көктемде Жоңғар шапқыншылары қазақтың оңтүстік-шығыс аудандарына басып кіріп, Талас өзенінің алабына дейін жетті» (Қазақстан. Ұлттық энциклопедия, I том). Егер қазіргі Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан облыстарының жері жау аяғының астында қалған болса, онда Арғын руларының Шу өзенін бойлай Балқаш арқылы Ақмола, Қарағанды, Баянауыл, Қарқаралы төңірегіне жетуі еш мүмкін емес. Ал босқынға ұшыраған ел Бетпақдала арқылы өтті деу ақылға сыймайды. «Босқан халықтың жағдай тым ауыр болды. Жұрт жолшыбай шөптің тамырын, жаужұмыр, алғыр, козықұйрық, кайыңның қабығын жеп күнелтті. Әйелдер, балалар мен қарттар ауыр жолдың азабына шыдай алмай, аштан қырылды. Ш.Уәлихановтың жазуы бойынша, бұл қазақ халқының өміріндегі ауыр кезең болды. Жоңғарлар, Еділ қалмақтары, Жайық казак-орыстары, башқұрттар тұс-тұстан қазақ ұлыстарын талқандады, малын айдап әкетті, құл-күндікке тұтқындады, ел қыстың суығы мен жұт, аштықтан күйзеліске түсті» (Сонда, 220-бет).

Қазақстанның географиялық картасына көз салсаңыз, біздің ойымызша, Арғын рулары Сыр бойындағы Шиелі ауданының тұсынан Сырдарияға барып қосылатын Сарысу өзенін өрлей келіп, Орталық Қазақстан жеріне жеткен. Шапқыншылықтан қашқан жұрттың ішінен Кіші жүздің Тама, Жағайбайлы руларының кейбір аталарының және Арғын-Қуандықтың бірер руларының Жанаарқа ауданы жері мекендеп қалғаны соны дәлелдесе керек. Олай болса Ғ.Құтжановтың келтірген дерегіндегі Сарым-Әлтеке руының алғашқыда үлкен Нұра өзені бойына, яғни осы ауданындағы аталған жерлерге келіп орын тебуі әбден ықтимал.

Кіші жүз сұлтаны Әбілқайыр бастан Ресейге отар болуымыздың алғашқы басталуын ресми түрде 1731-32 жылдар деп жүргенімізбен, жоңғарлардың шапқыншылығының 1742-43 жылдарға дейін жалғасқаныны тарихи шындық. 1750

жылдардың аяғында орыс отаршылары солтүстік өңірде бекініс салу жұмыстарын шұғыл түрде қолға алып, казак-орыстар мен қарашекпендердің алғашқы легі бүкіл Қара Ертістің, Қорғалжын-Теңіз көлдерінің, Есіл-Нұра өзендерінің бойына қоныстану шарасын жоспарлы түрде қарастыра бастады. Арғын рулары солтүстікке қарай жайлауға шығатын сулы-нулы жайылым жерлерінен айрыла бастады. Малмен ғана күн көрген казак амалсыз жаңа қоныс пен жайлау іздеуге душар болды. Ол келіп баска тайпаларды былай қойғанда, Арган руларының өз ішінде жер дауын туғызбай қалмады

Жер, ата қоныс, атамекен ұғымдары - казак жеке ұлт атанып казак болғаннан бері оның барша жандүниесі, болмыс-бітімімен біте қайнасып, ажырамас тұтастыққа айналып кеткен қасиетті түсінік. Көшпелі өмір сүрген дана халықтың дербес тәуелсіздікті сақтап қалу, ұлтты ұлықтау, ұрпақ өсіру жолындағы барлық іс-әрекеті де осы атамекен ұғымына тығыз байланысты.

Міне, орыс отаршылдарының жергілікті жұртты шұрайлы жерлерден ығыстыра бастауы мен ел арасындағы жер дауы Әлтеке-Сарым руларын Нұра ауданындағы алғаш қоныстанған жерлерінен кетуге мәжбүрлеген. Ендеше тың игеру кезіндегі жаппай жырту салдарынан талай ата-бабамыздың моласы бұзылып, сүйектері орыс соқасы мен тракторының астында қалды деген сөз. Шет ауданы жерінде ағатын Талды мен Нұра өзендері Шерубай Нұраға қосылып, ол қазіргі Саран, Шахтинск қалаларының жанынан өтіп барып, Шахан қаласының маңында Үлкен Нұраға, яғни халық аузындағы аталуымен айтсақ, Қара Нұраға құяды. Әлтеке-Сарым рулары осы Шерубай Нұраны өрлей жаңа мекен іздеуге мәжбүр болғанға ұқсайды. Әлтеке мен Сарымның Токсанының ұрпағы Нұра, Талды өзендері бойын қоныс етіп, Шет ауданы жеріне тоқтайды. Ал Сарым-Өтемісінің Боксары, Құлсары-Көшкін, Құлық аталарының ұрпағы әрі асып, Тоқырауын өзені ағысын қуалай Бектауатаға дейінгі жерге ие болып, ата-мекенге айналдырып ұрпақ таратты.

Олардың Сырдан аууы Әл Машани мен Т.Ақышов айтқан

1860 жылға сәйкес келмейді. «Ұлттық Энциклопедияда» «Қазбек би 18 ғасырдың 40-жылдары Сыр бойынан Арқаға ауа көшті» деп нақты көрсетілген (5 том, 45-бет). Олай болса Ғ.Құтжановтың дерегінің негізі жоқ емес. Ақтоғай ауданында тұратын елдің ата-мекендік тарихын осы кезден, яғни XIII ғасырдың орта шенінен бастап зерделеген жөн секілді. Оған Сарым-Өтеміс ұрпағына қатысты ең көне дейтін күмбезді мола-бейіттердің өзі шамамен осы уақыт кезеңінен аса қоймайтыны таға да дәлел.

Егерде бұл жер иесіз жатыр еді десек, тарихқа қиянат. Қаз дауысты Қазбек бидің көрегендік саясатынан Қу, Қарқаралы, Абыралы аудандарының жеріне түпкілікті қоныс тепкен Қаракесектің кейбір тармағы бұл жаққа да қол созған. Тоқырауынның шығыс жақ жағалауы, Қызыларай тауының күнгей баурайы Қаракесек Сенкібай би бастаған Қара-Шор, оның ішінде Майлық руының және оларға кірме қырғыздардың иелігінде еді. XX ғасырдың I жатысында Сарым Өтеміс ұрпағы оларды біртіндеп Қарқаралыға қарай ығыстырып жіберді. Қазір олардың басым бөлігі ауданның Қызыларай елді мекенінде ғана тұрып жатыр.

Аргын-Қуандық руы шежіресіндегі деректерде жалғыз Әлтеке-Сарым емес, Қаракесектің бірталай ру-аталары Қорғалжын-Теңіз төңірегіндегі қалың Темеш пен Қарағанды маңындағы Қара Тоқа, Қареке-Сармантай руларының арасында қыспақта қалған. Ұзаққа созылған және өте қиын жер дауы болса керек. Нұра ауданындағы қоныс болған жерді тастап шыққанымен, Әлтеке-Сарымдар жоңғарға қарсы күрестегі белді батырлары Жидебай мен Жалаңтөстің беделі арқасында Қарағанды төңірегінен біржола кетпеген. Қарағанды қаласының маңындағы Соқыр өзені мен қазір қаланың дәл ортасында қалғаан Бұқа өзені - Қаракесек Әлтеке-Сарым мен Қуандық Қаракесек-Сармантай-Мұраттың шекарасы. Жайлауға бүкіл қыр Сарымы Тоқырауынды өрлей келіп, Шеттегі Сарым-Токсан балаларына қосылып, Талды Нұраны бойлай Құлық Жалаңтөс, Әлтеке Жидебай батырлармен бірге Соранға (қазіргі Саран қаласы) және

Топар елді мекеніне дейін көшкен. Жалаңтөс батыр бабамыздың мазары Соқыр өзенінің бойында (қазіргі әуежай жанындағы бейіт) тұрғызылуы тегін емес.

Кейін Ресей кәсіпкерлері жергілікті байлардан тас көмір, мыс, сирек металл кен орындарына бай жерлерді тым арзанға жалдап та, сатып алып та жатты. Осылайша, мыс рудасына бай Нілді шатқалы Байзақов деген байдан 86 рубль күміске сатып алынды. 1859 жылы Н. Ушаков Қарағандының бас шатқалындағы тас көмір кен орнын Игілік Өтепов деген байдан 255 рубль күміске, сонымен бірге Сарань кен орнын 114 рубльге сатып алды. Бұл - Ғ.Мүсіреповтің «Оянған өлке» романында суреттелетін Қареке-Мұрат руының Игілік байы. Тас көмір кен орны - қазіргі Майқұдық көмір шахталары. 100 кв. км ауданды Қарағанды пайдалы қазбаларды қазу жөніндегі компанияның жеке меншігіне өтті де, жергілікті рулар және Әлтеке-Сарымдар бұл жерлердегі ежелден қолданып келе жатқан жайлауынан айрылып қалды.

Ел ішінде жер дауы болмай тұрмайды. Сонда ата-бабаның, атакты адамдардың бейітін көрсетіп дәлелдеу қажет болған. Мысалы, Қаракесектердің дәл осы Қара Нұраның бойын тастап шығуына байланысты бір оқиғаны айта кетелік. Қаракесек Шаншардың ішінде «Мола бұзған Сәдібек» деп аталатын ру атасы бар. Нұра өзені бойындағы бір жерге Қуандықтың Тоқа руымен арада үлкен дау болады. Шаншар-Сәдібектер Тоқалардың бір жерін:

— Ақыры бос жатыр ғой. Біз жайлай тұралық, - деп қолқа салып өтініп, сұрап алыпты. Арада оншақты жыл өткен соң олар:

— Ал, ағайын, мал-басымыз өсті, жерді қайтар, енді басқа өріс ізде, - деген талап қойса керек. Сонда Сәдібектер:

— Қайдағы жер? Біз бұнда Сыр бойынан келгеннен бері мекен етіп тұрып жатырмыз. Өз жерімізде отырмыз, - деп жеңістік бермеггі. Даушылар:

— Құдай куә, ел-жұрт куә, жер біздікі. Дау-шарға салатын болсаңдар, оған дәлелге осы жерде қайтыс болған беделді адамымызға салынған моламызды көрсетеміз», - деп белсеніп

шыққан. Қара Нұра бойындағы мал өсіруге қолайлы жерден кайткен күнде де айырылғысы келмеген сәдібектер:

– Онда бір аптадан кейін даугерлеріңді ертіп келіңдер. Мола тұрған жерді көрсетіп, жер иесі екендеріңді дәлелдендер, - деген шарт қойыпты.

Солтүстік өңірге жайлауға шығуға қолайлы, жағасы ну шалғанды Қара Нұрадағы жерден айырылғысы келмей қалай да ие болуды мақсат тұтқан Сәдібек руы бір түнде моланы бұзып, кірпішін өзенге ағызып жіберіп, уағдаласқан күні тура моланың орнына отарлап қой иіріп тастаған. Не моланы көрсете алмай, не «аруағымыз қойдың тұяғының астында қалды» дей алмай, Қуандық-Алтай Тоқасы амалсыздан өз жерін дәлелдей алмай мысы құрыпты. Бұның аяғы үлкен дауға ұласып, содан бері ол руға «Мола бұзған Сәдібек» деген ат тағылса керек.

Ел өседі, жұрт жаңарады, сонда ұрпақ ауысқанда немесе ел жерден ауар жаугершілік, ашаршылық, жұт сияқты әр түрлі жағдайларда барша қазақ мойындаған атақты адамдардың күмбезделіп салынған бейті елге нұсқа, жерге меже болған. Өйтпесе Жалаңтөс батыр Соқыр өзенінің бойына сонау Балқаштан Қарағандыға дейінгі жерден жерленетін екі метр орын таппай келіп жатқан жоқ емес. Мысалы, Қаракесек Шаншардың Алшынбай биін жерлейтін Қарқаралы мен Қу тауында бейіт салар жер табылмап па?! Мазары тура Баянауылдың Сүйіндігімен шекара болып табылатын бұрынғы Бабасөз совхозының Құрама бөлімшесіне қатысты «Би басы» деген бұлақтың жанында. Дадан Тобықты Қараменде әулиенің де сонау Балқаш, Бектауата аумағынан жер таппай, Тоқырауын айырығына келіп жерленуі де бостан бос емес. «Елу жылда ел жаңарады, жүз жылда қазан», ұрпақ ауысқанда жер дауы болып қалатындай болса, «міне, бабамыздың мазары» деп көрсету үшін даулы сөзге дәлел.

Қазан төңкерісінен соңғы аумалы-төкпелі заманаға орай кейіннен келіп қосылған кірме ру-атаның шағын өкілдерін айтпағанда, Ақтоғай ауданының негізгі жұртының бұл топыраққа келіп орналасуының негізгі қысқаша тарихы

осындай. Ал XV ғасырдан «Ақтабан шұбырындыға» дейінгі тарихы Қаратау баурайы мен Сыр бойында қалды. Оның жалпы нобайын Қазақ хандығы тарихын зерттеген тарихшы, археолог ғалымдардың еңбектерімен танысу арқылы білуге болады. Ақтағай топырағының көне тарихы Ә.Марғұлан, Қ.Ақышев, М.Қадырбаев және тағы басқа да ғалымдардың еңбектерінде сөз болады. Әсіресе, Ә.Марғұланның «Бегазы-Дәндібай мәдениеті», зерттеуі мен ұжымдық авторлардың «Орталық Қазақстанның көне мәдениеті» және тағы да басқа еңбектердің туған жердің ежелгі тарихын зерделеуге көмегі мол.

IV тарау

АҚТОҒАЙ ЕЛ-ЖҰРТЫ ЖӘНЕ КЕНЕСАРЫ-НАУРЫЗБАЙ КӨТЕРІЛІСІ

Орыс отаршылдығының басқыншылық саясаты күшейе бастағанда бүкіл казак халқы сияқты Ақтоғай-Тоқырауынды жайлаған ел-жұрт Абылай, Уәли, Бөкей хандықтарын бастан кешірді. XIX ғасырдың бас кезінде Абылайдан соң Орта жүзді билеген Уәли ханның Ресей мен Қытай арасын бөлмей ұстанған бұтпақ саясаты патша үкіметіне ұнамады. Сондықтан 1815 жылы Орта жүзге Қарқаралыдан қарт Бөкей екінші хан болып тағайындалды. Бұл басында қазақтың ел басшылығының хандық билік жүйесін сақтап қалуға жасаған ең соңғы талпынысы сияқты көрінгенімен, артында патшалық Ресейдің ұлы державалық және отарлаушылық китүркі саясаты жатты. Басты мақсаттары Қарқаралыда жаңадан оқурғ ашып, аға сұлтандық билік жүйесі енгізудің негізін қалауда болатын. 1817 жылы Бөкей хан, 1819 жылы Уәли хан қайтыс болған соң, Ресей Орта жүзге ешкімді хан етіп бекітпеді. Яғни, 1817-24 жылдар аралығында бүкіл ел ресми түрде мүлде хансыз қалды. Жарғы-жарлықпен арнайы түрде хабарлана қоймаса да, қазақ даласында хандық билікті жою туралы іс-шараларды жоспарлау жолындағы іс-шаралар ұйымдастырыла бастады.

Орта жүздің соңғы хандарының бірі Уәли ханның мұрагерлік ата салты бойынша орнына хан болып сайлануға тиісті ұлы Ғұбайдолла - 1817-1824 жылдар аралығында хандық билікті сақтап қалу жолындағы күресті бастаған бірінші тарихи тұлға десе де болады. Көкшетау сыртқы оқургінің ашылуына наразы болған осы қарсылыққа онымен қатар ашылуға тиісті Қарқаралы оқургіне жататын біздің елдің де қатысы болғандықтан, аз да болса айта кеткен жөн болмақ. Оның себебі, тарих ғылымынан соңғы кезде жарияланып жатқан ғылыми еңбектер мамандар болмаса, жалпақ жұрттың қолына көп түсе бермейді. Сондықтан да ең

құрығанда өз ел-жұртының тарихына байланысты деректерді біле жүргені дұрыс деп ойлаймыз. Бірақ біз түрлі құжаттардан сілтеме келтіре отырып талдаудан аулақпыз. Мәселенің жалпы мәнін түсіну үшін орыс генарал-майоры С. Броневскийдің Санкт-Петербургтен шығатын «Отечественные записи» журналының 1850 жылғы №120-122 сандарында жарияланған «Записи о киргиз-кайцах Средней Орды» аталатын мақаласын ғана алдық. Мақаланың Ғұбайдолла сұлтанның хандық билікті сақтап қалудағы әрекетінің не себептен қарулы күреске ұласпағанын танытатын тұстары мен Қарқаралы аймағына қатысты жерлерін ұзақ та болса түгел келтіруді құп санадық.

Сонымен орыс отарлаушыларынан қазақ даласын түрлі биліктерге бөлуде ерекше қызмет атқарған генарал-майоры С. Броневский былай деп жазады:

«Орта жүздің соңғы ханы Уәлидің баласы Ғұбайдолла сұлтан Орта жүзде жаңадан орнығып жатқан басқару тәртібіне байланысты Кокшетау сыртқы оқуіне аға сұлтаны ретінде сайланды. Осыған орай Омбы басшылығы оның дәрежесін бекітті, ол орыс өкіметіне қызмет етуге ант беріп, осы қызметке ие болды. Алайда осыған қарамастан ол хандыққа сайланудан бас тартпай келеді. Хан болуға оған біз жақтан рұқсат етілмеді. Қытай елінің шені мен атағына масаттанып және қытай тату-таралғыларына қызығып, ол Қытай патша ағзамына адамдарын жұмсап, астыртын келіссөз жүргізуде. Ол қытай билігіне «Мен мұрагерлік тәртіппен Орта жүздің ханы болдым» деп айтатын көрнеді. Қытай өкіметі өзінің ежелден келе жатқан саяси дәстүрі бойынша, 1824 жылы Баянаула таулары арқылы Ғұбайдолла сұлтанмен кездесуге арнайы елшілік жіберді. Кокшетау дуанының орыс шенеуліктері Ғұбайдолла сұлтанның өзінің соңынан ертіп әкету ойымен халықты жинап жүргені туралы біліп, оған бұл іс дұрыс емесін түсіндірді. «Сен бір жола орыс патшасының бодандығына түскен соң, енді шыға алмайсың, әйтпесе Ресей заңы бойынша сотқа тартыласың» деп Ғұбайдоллаға ескертті. Ресейдің «Сібір казактарының билік жүйесі туралы Жарғысындағы» талаптарға

сәйкес бүкіл Орта жүз Ресейдің қол астына қараған уақытында енді сенің хандық құрам дегенің заңға қайшы болады» деп айтылған болатын. Бірақ Ғұбайдолла бұл кеңесімізге құлақ қоймай, көзімізден таса болды. Сондықтан біз оның соңынан қарулы әскер жіберін іздедік.

Ал Қарқаралы сыртқы оқургі тарапынан қытай елшілігіне өтуге рұқсат беріп, олардың межелі кездесетін жеріне әскер жіберілді. Атты казактар дәл уақытында үлгерді. Сібір линиялық казак әскерінің бастығы сотник Карбышев қытайлармен бірінші болып кездесу жасап, оларға ақыл айтып, Ресей қол астына қарайтын казактар ортасынан хан сайлап, қолдау жасаудан бас тартуға көндірді. Қытай елшісі қарсылық білдіріп, өзінің келген мақсаты бойынша Ғұбайдолла ханды қабылдау рәсімін орындайтынын айтты. Себебі ол Қытай Императорының жарлығымен жұмсалған көрінеді екен және осы жарлықты іске асырмай қазақ даласынан елге қайтпайтынын айтып жатты. Ал сотник Карбышевтің қолында облыс басшылығынан алған тиянақты жазылған нұсқаулары бар еді. Соған сәйкес сотник Карбышев қытай елшісіне «Бұл әрекетіңіз араздық туғызады және сондай күшпен сақтап келе жатқан түсіністігімізді бұзасың» деп өз сөзінде айтқан болатын. Қытай елшісі қонбей отырып алды. Сол уақытта сотник Карбышев Көкшетау округінен Ғұбайдолла сұлтанның өзінің пікірлес серіктестерімен межелі жерге келе жатқаны туралы хабар алып, Ғұбайдолла сұлтанды тұтқындауды ойға алып, түн жамылған шақта шабуыл жасап Ғұбайдолланы қолға түсірді. Карбышев халық арасынан кек шығатынынан қорқып Ғұбайдолланы қулық жолмен қолға түсірген еді. Сөйтті де қарауылға бақылатып отырып Омбы қаласына заң бойынша оның ісін қарауға тез аттандырып жіберді. Содан кейін қытай елшілерімен айлакерлік етіп жөнге салды да, бейбіт жаймен тарасты. Оларға сотник Карбышев азық-түлік жағын қамсыздандырып, казактардың қарақшылық шабуылынан сақтандыру мақсатында әрекет етті. Олар казактардан сақтанатын еді, қасында 300 адам қарулы әскері болса да қарауыл ретінде

біздерден бірнеше казак адамын алдыртып, шекара жаққа шығарып салуға өтініш етті. Сонымен жиырма бес (25) атты казак оларды шығарып салып, алты жүз (600) адам әйелдерге ұксаған қытай әскерін 300 шақырымнан астам жерге дейін шығарып салды. Қытай елшілігі қанағаттанып кеткендігінің дәлелі сол, өздерінің кекшіл мінездеріне карамастан біздерге ешбір кінә артпады. Және Ғұбайдолла сұлтан оларға екінші мәрте елшілік жібергенде, оны қабылдамай «Ресей қол астына карағансыңдар» деген» (75-88 беттер).

Бұл үзіндіде Ғұбайдолла сұлтанның Қытай елшілерімен Қарқаралы аймағының жерінде кездеспекші болғаны ерекше көңіл аудартады. «...Ал Қарқаралы сыртқы окургі тарапынан қытай елшілігіне өтуге рұқсат беріп, олардың межелі кездесетін жеріне әскер жіберілді» деген пікір тегіннен тегін айтылмаған. Ендеше Қарқаралыны жайлаған қалың Қаракесек руларының елбасшылары мен халқы да (оның ішінде біздің Ақтоғай елі де бар) Уәли хан баласы Ғұбайдолла сұлтанның хандықты қайта орнату жолындағы күресінен тыс қалмаған болып шығады. Өттең, шіркін, оның қандай дәрежеде болғанына көз жеткізу қиынның қиыны. Сол кезден қалған тарихи құжаттарда аз-маз айтылғанымен, олардың көбісі орыс отаршылдығының мүддесінде және ұлы державалық шовинистік пиғылдағы ұлттық кемсітушілік сипатта жазылған. Жергілікті халықты «дикари», «туземцы» деп таныған орыс отаршылары казак халқын «бұратаналар» деп есептеді. Сонымен қатар, мақалада Сібір линиялық казак әскерінің бастығы сотник Карбышевтің Қытай елшілерімен кездесуді тасталқан жасауы мен Ғұбайдолла сұлтанды тұтқындаудағы ерекше «ерлігі» осыны айғақтайды. Қарқаралыға барар жолдағы қазіргі Көктас елді мекенінде оның жасағы тұрған жерді сол кездің өзінде-ақ Карбышевтің есімімен атады, ол тіпті кеңес заманында да өзгерген жоқ.

Қытай елшілерінің Қарқаралы аумағына Кереку жағынан Баянауыл арқылы келгеніне дау жоқ. Себебі, оларға орыс еркін орын теуіп қалған Көкшетау, Ақмола төңірегіне сұғынуға мүлде

жол жөк. С.Броневскийдің осы мақаласындағы қытайларды «300 шақырымнан астам жерге шығарып салды» деп жазуы да соны меңзейді.

Бір таң каларлығы Қытай елшілерінің құрамында болып отыр. Елшілікке жүретіндердің саны әрі кетсе 50-60 адамнан аспаса керек еді. Ал олар 600 адаммен келген. Оның 300 адамы қарулы әскер де, қалғандары әр түрлі дәрежедегі қытай шенеуіктері мен қызметшілері болып шығады. «Олар қазақтардан сақтанатын еді, қасында 300 адам қарулы әскері болса да қарауыл ретінде біздерден бірнеше қазақ адамын алдыртып, шекара жаққа шығарып салуға өтініш етті. Сонымен жиырма бес (25) атты қазақ оларды шығарып салып, алты жүз (600) адам әйелдерге ұқсаған қытай әскерін 300 шақырымнан астам жерге дейін шығарып салды» дегенде бұл орыс генарал-майоры С.Броневский жалған айтып отыр. Біздің ойымызша, Ғұбайдолла сұлтанды тұтқындаған соң, Ресей жағы қайткен күнде де Қытай елшілерін басқа Қарқаралылық Қаракесектердің төре-сұлтандар мен ел басшыларына жолықтырмауға бар айла-шарғысын салған деуге толық болады. Сонымен Ғұбайдолла сұлтанның хандық билікті қалпына келтіремін деген талпынысы осылайша сәтсіздікке ұшырады. Ал оған Шет, Ақтоғай жерін жайлаған Шұбыртпалы, Карсөн-Керней, Қояншы-Тағай-Дәулет, Әлтеке-Сарым рулары ел басшылары мен батырлары араласпауы мүмкін еместігі айтпаса да түсінікті.

Осыдан соң-ақ Ресей патшалығы тез арада 1822 жылы «Сібір қазақтары туралы Жарғыға» сәйкес хандық билік жойып жіберді. 1824 жылы «Орынбор қазақтары жөніндегі Жарғыны» шығарып, қазақтардағы билік атаулының барлығы Ресейдің отаршылдық әкімшілік жүйесімен түбегейлі алмастырыла басталды. Бірақ бұл жарғыларды қазақтар қабылдамады да, 1841 жылы Ұлытауда Кенесарыны үш жүздің ханы етіп көтерді. 1846 жылы Кіші жүздегі Бөкей Ордасының ханы Жәңгір хан қайтыс болып, 1847 жылы Кенесары хан өлтірілгеннен кейін барша билік атаулы отаршылар мен олардан шен-шекпен киген жандайшаптарға қошті.

«Кенесары Қасымов бастаған казактардың ұлт-азаттық қозғалысы» (Құжаттар жинағы. 1996) аталатын еңбекте Кенесары хан 1841 жылы Орынбор шекара комиссиясының төрағасы генерал Генске жазған хатында: «1825 жылы Қарқаралы, Қазылыққа Имантай Бөкейұлы сұлтан-правитель болып, еш кінәсіз үстімізден дұшпандық көрсетті» деп көрсетеді (36-бет). Бұл жерде айта кететін бір мәселе бар. Кенесары хан «Имантай» деп жазбаған болуы керек, құжатты араб қаріпінен аудару барысында қате кеткен. Себебі, Қарқаралы окургіне алғаш сұлтан-правитель болған Тұрсын Бөкейұлы. Оны халық Жамантай төре атап кеткен. Міне, Кенесары ханның Жамантай Бөкейұлы деп жазғаны осы құжаттар жинағын шығарушылар тарапынан Имантай болып кеткен. Сонымен қатар оның аға сұлтан болуы 1825 жыл емес. Себебі, Ғұбайдолла сұлтан тұтқындалған соң, Ресейдің отаршылдық саясаты мен билігі үшін енді еш кедергі болмады. Олардың ендігі қаракеті казактардан тезірек ант кабылдап, Ресейдің қол астына толықтай қарату, өз «Жарғыларының» мақсат-мүдделеріне сай жүргізілуге тиісті әкімшілік және билік жүйелерін жүзеге асыру еді. Соның негізінде 1824 жылы ашылған Қарқаралы окургіне Бөкей ханның Шыңғыс деген екінші ұлынан туатын немересі Тұрсын (Жамантай), ал Көкшетау окургіне Уәлихан баласы Ғұбайдолла бекітілді. Ғұбайдолла дәл осы жылы тұтқындалып, Сібірге жер аударылды. Қазак даласындағы баска аға сұлтандықтардың ашылуы сәл кейінірек жүзеге асты. Нақты айтар болсақ, олар мыналар:

1831 ашылған Аякөз окургіне Әбілпайыз ханның немересі Өшін сұлтан, 1832 жылы ашылған Акмола окургіне Сәмеке ханның немересі Қоңырқұлжа Құдаймендин, 1833 жылы ашылған Баянаула мен Үшбұлақ окурттеріне Едіге баласы Шон мен Абылайхан немересі Нұрмағанбет, 1834 жылы ашылған Аманқарағай сыртқы окургіне Уәлихан баласы Шыңғыс, 1844 ашылған Көкбекті окургіне Абылайхан шөбересі Қисықаға сұлтан болып сайланды. 1824 жылы 8 сәуірде ашылған Қарқаралы мен 29 сәуірде ашылды деп бекітілген Көкшетау окурттері құрамына

басында осы жоғарыда аталған окурттердің көп жері 1831 жылға дейін тұтастай қараған. Мысалы, Сүйіндік Едіге баласы Шоң би Қарқаралы аға сұлтандығына бағынуға әрдайым қарсы болып, 1833 жылы Баянауылды жеке уездге бөліп әкетті және ол төре тұқымынан шықпаған алғашқы аға сұлтан еді.

Олай болса Қарқаралы окуртіне қараған бүкіл елдің сұлтандық билікке бағынуы 1824 жылдан басталады да, Шет-Ақтоғай жұрты жататын Өлтеке-Сарым болыстығының құрылуын да осыған байланыстыра қарау керек. Осы еңбекте Менькович деген шенеуіктің Кенесары ханның Ресей мен Орта Азия хандықтары арасындағы сауда керуендеріне кедергі келтіріп отырғаны туралы 1837 жылы жазған жасырын хабарламасы (донесение) берілген. Ол: «Менің дерегім бойынша, Қарқаралы окуртінің Өлтеке-Сарым және Кәрсон болыстықтары Кенесарыға қосылу үшін Кіші Ордаға бет алып көше бастағанын хабарлауды өзімнің міндетім санаймын. Ақтау бекінісінен алыстау далалық жерлермен айналып өту арқылы, олар өздерін аңдыған әскери отрядтармен кездеспеуді ойластырған. Әрине, өз жасырын адамдарын жіберу арқылы К.Қасымовпен қосылу үшін алдын ала келіскен. Бұндай жағдайда окурттік басшылықтың тез арада сақтық шараларын ұйымдастырғаны теріс болмас еді» деп жазады (58-бет). (осыдан бастап сілтемелерді қазақшалаған біз. Ж.С.).

Шет, Ақтоғайды жайлаған ру-аталардың Кенесары ханды жақтаған 500 ауылдың қатарында болғаны бұрыннан белгілі жайт. Ұлт азаттық көтерілістің алғашқы басталуы 1837 жыл екені тарихтан белгілі, ал осы дерек бойынша біздің елдің Кенесары ханға алғаш қолдау көрсетуі мен көтеріліске қосылуы 1837 жыл болып шығады. Ал 1838 жылдың 16 сәуірінде аға сұлтан Т.Шыңғысов пен заседатель Избасар Алдабергенов патша окіметіне түсірген хабарламада 1837 жылдың аяғы мен 1838 жылдың басында Кенесары көтерілісіне қосылған болыстықтардың аттары, ел басқарған төрелер, билер және әр старшындар аты-жөні және үй саны берілген:

1. Дүйсенбай-Шекшек болысы. Би Косет Жанғысов

бастаған Шекшек руынан 4 үй. Дүйсенбай руынан билер Құдас, Манас, және Жанай Бұлановтар, Едіге Жапанов, Байтұма Ботпаев, Төртұғыл пен Төлес Қожанов, Жүнбай Шоғанов және қазақ Саркылдақтың балаларымен 60 үй. Шашты руынан билер Айтан Райымбердиев, Байболат Баймурзин, Бекет Дарабаев, Аркабай Есенкелдин, Жапек Тосатов, Сатай Бекболатов Жүнді Қайданов және Малай Тілесов бастаған - 45 үй. **Барлық жиыны: 109 шанырақ үй.**

2. **Әлтөбет болысы.** Би Ахмен Көтенов, Жансыбай Жанкин, Төртұғыл мен Теке Мырзабаев бастаған әлтөбет руынан - 20 үй, Барлық майлық-шор руы: старшын Мыңбай Түменбаев, және билер Онбай Түменбаев, Қараш Байменов, Сәти Әлімбаев, Көшек Меңдібаев, Сүтемген Наурызбаев бастаған 128 үй. **Барлығы: 148 шаңырақ.**

3. **Қара-Әйтімбет болыстығы.** Қара руының старшыны Дүйсенбай мен биі Сарыбай Сенкебаевқа қарайтын 70 үйлі қазақтар, осы рудың мойнақ атасының старшыны Сайдалы Сармурзин қол астына жататын 30 үй, әйтімбет руының билері Елемес Жанакөв пен Итқара Игізекөв бастаған 10 үй. **Барлығы: 110 шаңырақ.**

4. **Қырғыз болысы.** 684 үйден тұратын бұл болыстық өз сұлтаны Батыр Бөкеев және старшындары Өтеген, Байтлес, Жидебай Бекпасовтар, Бердіқожа Көшекбаев, би Әлібек Ізбасаровтардың бастауымен кетті. Тек оқуртте сұлтан Әшімтай Батыров қасындағы аз ғана үй қалды. **Барлығы: 684 шаңырақ.**

5. **Надан Тобықты болысы.** Бұл болыстықтың 903 үйі өз сұлтандары Тастамбек Күшіковтің кезінде көшті. Тек старшындар Кебек Қалымбаев пен Айдобол Дулатовқа қарайтын 148 үй көшпей қалған. **Барлығы: 903 шаңырақ.** (Құжатта тура осылай «Надан Тобықты болысы» деп жазылған соң бұрмалауға еш хақымыз жоқ. Тобықты нағашыларым әдейі алды деп реніш білдірмеуін сұраймын Ж.С.)

6. **Төленгіт болысы.** 891 үйден тұратын бұл болыстық сұлтан Шатемір Болатханов бастауымен кетті. **Барлығы: 891 шаңырақ.**

7. Керей болысы. Қасқа атасы. Старшын Пішан Көрпебаевқа жататын 20 үй қазақ. Шақантай-Матақ атасынан старшын Ескібай бастаған 36 үй, Құттыберді-Қарабай атасынан старшын Ермен Естемесов пен билер Бұғынбай мен Төлеміс бастаған 36 үй, барлық Қамбыс руы, би Байұзақ Қамбысов бастаған 29 үй. Барлығы: 101 шаңырақ.

8. Әлтеке-Сарым болысы. Билер Есенаман Жидебаев пен Тәнірберген Үкібаев бастаған Дос атасы, 37 үй. Старшын Әйнек Болатов пен би Қыншақбай туыстарымен 16 үй,

Барлық Тоқсан атасы: старшындар Байыс Жаманкүлов, Торпақ Байтоқин және билер Солтан Қошықбаев, Дәулен Есілбаев, Бөрі Кенжебаев, Құрманбай Шұбышев, Тұрақ Жандыгеков, Аю Табылов, Құлжанбай Тілеулин, Қашке Жантуғанов бастаған 390 үй, Тек ғана би Қыдырәлі 22 үй туысқандарымен көшіней қалды. Барлығы: 390 шанырақ.

Барлық Өтеміс атасы: Старшындар Балапан Шабанбаев, Жақсыбай Қазыбаев пен билер Наурыз Қазыбаев, Қуандық Тоғанбаев, Тарбақ Байгелов, Шегентай Башкеев, Аркар Мәдебаев, Арақбай Бұланбаев бастаған 240 үй, Бұлардан тек билер Тезекбай және Дағар Бұланбаевтар өз туыстарымен көшкен жоқ. Барлығы: 240 шаңырақ.

9. Кәрсөн-Керней болысы. Ұшағайынды руы, старшын Базар Ескергенов пен билер Тобышақ Ұрынбаев және Асау Ботахановқа қарайтып 99 үй. Карсөн руынан би Соқыр Бошанов бастаған 15 үй, Бесағайынды руынан старшын Есберген Садырбаевқа қарайтын казактардан және билер Желке Күшіков, Дүбін Мендібаев, Қосқұлақ Қангелдин, Қойшы Жанкелдин, Сүгір Жәутіковтер бастаған 50 үй, Керней руынан старшындар Қара Байтықов пен Жаркынбай Тазовтарға жататын 30 үй. Барлығы: 194 шаңырақ.

10. Қояншы-Тағай болысы. Билер Байарыстан мен Беспай өз туысқандарымен 15 үй. Бар-жоғы 15 қана үй.

Бұл деректер «Кенесары Қасымов бастаған казактардың ұлт-азаттық қозғалысы» (Құжаттар жинағы) атты еңбектің 72-

73 беттерінде көрсетілген. Тек бір ескеретін жайт - құжатта ру, ата және адам аттары орысша берілгендіктен қазақшаға түсіргенде тура келмеуі мүмкін екенін айта кеткіміз келеді. Және Қаракесектің ішінде «Үшағайынды руы», «Бесағайынды руы» деген ру-аталар жоқ. Тегі топтастырып айтқандықтан құжатқа солайша жазылып кеткен болуы мүмкін. Немесе Бес Бошанды кейде «Бесата» деп атайтындықтан осылай жазылған шығар.

Бұл тарихи құжат бойынша Кенесары Қасымов бастаған қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысына аталған болыстықтар бойынша барлығы 3 мың 858 шаңырақтан тұратын ауылдар қатысқан. Жинақтай айтар болсақ: Дүйсенбай-Шлекшек болысы - барлығы – 109 шаңырақ, Әлтөбет болысы - барлығы – 148 шаңырақ, Қара-Әйтімбет болыстығы - барлығы – 110 шаңырақ, Қырғыз болысы - 684 шаңырақ, Надан Тобықты болысы - 903 шаңырақ, Төленгіт болысы - 891 шаңырақ, Керей болысы - барлығы – 121 шаңырақ, Әлтеке-Сарым болысынан барлығы – 683 шаңырақ. Оның ішінде: Әлтеке руынан бар-жоғы – 53 үй ғана болса, Сарым руының Токсан атасынан - 390 шаңырақ, Сарымның Өтеміс атасынан – 240 шаңырақ, Кәрсөн-Керней болысынан барлығы – 194 шаңырақ, Қояншы-тағай болысынан бар-жоғы - 15 үй.

Егерде болыстық ашу үшін 1000 шаңырақтан астам үй болу керек ететін әкімшілік талапқа сай қарайтын болсақ, әр болыстық қандай деңгейдегі құрамда көтеріліске қатысқаны көрініп тұр. Осылардың ішінде ең азы - Әлтекеден – 53 үй, Қояншы-Тағай болысынан бар-жоғы - 15 үй. Қояншы-Тағай болысынан аз үйдің қатысуын олардың жерін ертерек орыс алуымен түсіндірсе де болады. Қояншы-Тағай болыстығының жері қазіргі Шет ауданына қарайтын Батық, Ақой (бұрынғы «Просторный» совхозы), Красная Поляна, Өспен, Еркіндік, Мұқтар, Жарық елді мекендер территориясын қамтыған. Қояншы-Тағайдың бір тармағы Дәулеттің қыстауының орны Ақойдың қарсы бетіндегі таудың бауырында жатыр. Алғашқыда Кенесары ханның Ақтау бекінісін шабуынан кейін бұл жерлердің көбін орыс отаршылары басып

қалды. Қазіргі Сарысу, Жарық станцияларына қарай сытыла сырғыған Қояншы, Тағай, Дәулет рулары негізгі атамекенінің көп бөлігін тастай келіп, Жарық-Шет маңайына қарай ығысты. «Өспеннің» халық жадындағы атауы – Кеңөзек. Осы өңірде кен көздері бар екені анықталған соң Қареке-Мұраттың капитализмнің нарықтық саясатын тап баса тани алған Игілік Өтепов бастаған шонжарлары бас болып, Қуандықтың Қара Тоқа атасының бай-билері бірігіп, Кеңөзекті Қояншы-Тағайлардан 100 қойға сатып алды. Осы Кеңөзектегі мыс рудасына бай Нілді шатқалы Байзақов деген байдан 86 рубль күміске сатып алынған. Егер сол кездегі рубльдің құнымен есептегенде 1 қой – 3 рубль, құлынды бие – 25 рубль тұрғандығымен салыстырғанда Өспен-Нілді кен орнын орыс көпестері су тегінге алып, қыруар пайдаға кенелген.

Қазақтың кең байтақ жерінде осыдан басқа Нілді деген жер атауы жоқ. 2008 жылғы «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» «Ніл» сөзіне 3 түрлі түсініктеме берілген. Олар: Ніл – көк шөптің шырынды бояуы, Ніл кара көк – шымқай кара көк, Нілдей бұзылды – аяқ астынан айнып қалды, бұзылды. Яғни нілге салу – бояуға салу да, нілдей бұзылу – бояу түсінің өзгеруі. Бұлардың ешқайсысы жер атауы болуына негіз бола алмайды. Тегі өспендік жұрт арасында жүрген мына бір сөздің жаны бар. Успен кеніші ағылшындардың қолына өткен кезде сондағы кен басшысы бір ағылшынның Нельда деген қызы ауыр дерттен қайтыс болып, сонда жерленген. Нельдаға бейіт салды ма, оны білмейміз, бірақ сол өңір Нельданың қазақшаға бейімделген нұсқасы Нілдіге айналып кеткен. Өспенде тұратын Қара Тоқалар Нілді атауына әр түрлі нұсқадағы байламдар айтып жүр. Мысалы ата-бабаларымыз мысты бұрын ніл деп атаған деген сияқты. Бірақ олары шындықтың ауылынан алыс жатыр.

1907 жылдан бастап Успен кеніші (Кеңөзек) Лондондық банкирлер қаржыландыратын Спасск мыс кеніші акционерлік қоғамының қол астына көшеді. Ұзындығы 40 шақырымды құрайтын «Спасск зауыты – Қарағанды кені» тартабанды теміржол іске қосылады. Бұнымен қоса, өлкенің ауыл шаруашылық

өңірлерінен алыстығы және өңірде аграрлық саланың дамымауы азық-түлікпен қамтамасыз етуде біраз қиындықтар туғызды. 1847 жылы Н.А.Ушаков деген көпес Ақмола округтік приказына бірнеше өтінім беріп, көп уақыт отпестен Нілді және Соқыр-Саран мекеніндегі мыстың бірқатар бай кеніштерін сатып алады. 1852 жылғы 16 ақпанда Екатеринбургта Саран-Успен ауданының пайдалы кен орындарын игеру бойынша компания құрылды. Оның қатысушылары: А.Т.Рязанов (35 пай), Т.П. Зотов (35 пай), Н.А. Ушаков (20 пай) және Н.И.Севостьянов. Мыс қорыту зауытының құрылысы басталды. Бұл жерде 1855 жылдан бастап мыс өндірілді. Успен кеніші Спасск мыс қорыту зауыты үшін мыс кенінің негізгі шикізат базасы болды. Зауытқа кенді қазақтар арба жегілген түйемен, атпен немесе өгізбен тасыды. Қысы-жазы кен тиелген ат-арба мыс қорыту пештерінен түтін будақтаған Спасск зауытына қарай баяу қозғалып бара жатар еді. Бастапқыда Успен кенішінде кенді ашық тәсілмен өндірді. Кеннің құрамында 16-дан 30%-ға дейін мыс болды.

Осындай отаршылдық зорлықтың салдарынан Қояншы-Тағай болыстығына жататын үш ата (Қояншы-Тағай-Дәулет) Жарық, Шет аймағына қарай ығысып барып, Әлтеке-Сарым, Кәрсөн-Керней болыстықтары жерінен пана іздеуге мәжбүр болды. Олар Кенесары қотерілісіне қатысуға түгелімен қосылып кеткендіктен босап қалған Сарым-Қожағұл, Байдәулет руларының ата-мекенін басып алып орнықты. Кейінде ұрпақтары Қояншы-Тағай-Дәулет аталарына ас бергенде, негізі ата-мекені болған жерлерде емес, Шет ауданы жерінде өткізіп, ескерткіш-белгі қоюының себебі осында жатыр.

Қазір айтуға оңай болғанмен, орыс отаршылдары билігіне қарсы болып, соңына ерген елді ертіп Кенесарыға қосылу әншейін шаруа емес. Ендеше «Бұлар кім?» деп Ақтоғай жұртын екі ойлы қалдырмас үшін және құжаттағы қате көрсетілген жайларды анықтау мақсатында тоқтала кетуге тура келеді. Ататек шежіресіне сүйене отырып діптегенімізде, Тоқырауын болыстығына жататын елді Кенесары-Наурызбай бастаған ұлт-

азаттық көтерілісіне бастаған Сарымның Өтеміс тармағынан тарайтын елбасылары мен билерінің қай ру атасына жататыны төмендегідей болып шығады.

1. Балапан Шабанбаев – Сарымның атақты биі Шабанбайдың екінші баласы, Боксарының старшыны.

2. Жаксыбай Қазыбаев – Көшкін Қазыбайдың алтыншы ұлы, Құлсары-Құлықтың старшыны.

3. Наурыз Қазыбаев - Көшкін Қазыбайдың бірінші баласы, Көшкіннің ауылдарының биі.

4. Қуандық Тоғанбаев – Құлық-Танат Тоғанбайдың үшінші ұлы, Танат ауылдарының биі.

5. Бәйгелов Тарбақ – Құлық – Жалаңтөстің төртінші баласы Бәйгелдің ұлы, Жалаңтөс ауылдарының биі.

6. Шегентай Башкеев - дұрысы Шегетай Бәкшеев, құжатта кате берілген. Құлық-Жалаңтөс-Алтайдың ұлы Бәкшенің тұңғышы, Жалаңтөс ауылдары биі.

7. Арқар Медебаев, Арақбай Бұланбаев – Боксарының алты атасы ауылдарының билері. Арқар - Жоламанның екінші ұлы Қуаттан туған, бірақ неге екені белгісіз, үшінші ұлы Медебенің атына жазылған. Арақбай Бұланбаев емес, Құланбаев болуы керек, кате кеткен. Бұл да Жоламанның үлкен ұлы Құланбайдан туған. Ал көтеріліске ермеген Дағар, Тезекбайлар Боксарының үшінші ұлы Қалқаманнан туатын Бұланбайдың балалары.

Бұл жерде айта кететін тағы бір мәселе - Балқашты жайлаған Дадан Тобықтылар осы кезде жеке болыстық болған жоқ. Сұлтан Тастамбек Күшіков бастаған «Надан Тобықты» мен сұлтан Шитемір Болатхановқа ерген «Төлеңгіт» болыстықтары - Семейдің елінен. Дәл осы кезде Балқаштық Дадан Тобықтыларының қай болыстыққа қарағаны туралы ешбір дерек қолға түспеді. Оларды Кенесары көтерілісіне қосылмады деуге ешбір негіз жоқ. Жалпы алғанда жер ыңғайына байланысты Қарқаралы округіне жатуға тиісті, сондықтан не Әлтеке-Сарым болыстығының немесе Кәрсөн-Керней болысы құрамына қарауы керек. Бірақ Кенесары-Наурызбай көтерілісіне қосылу үшін

көшкен елдің қатарында жекелей айтылмайды. Соған қарағанда Кенесары ханды қуған еңбегі үшін хоружный әскери шеніін алған Құнанбайдың ықпалынан аса алмаса керек деп топшылаймыз. Қалай дегенмен де С.Кенжеқараұлының «Дадан Тобықты (Өмір) шежіресінде» осы рудан шыққан ел басы болған Байжомарт және Мәнжігүл секілді бағырларына байланысты деректерде олардың Кенесары-Наурызбай көтерілісіне қатысқаны туралы ешқандай да деректер келтіре алмаған. Қайта Мәнжігүл батырдың Құнанбайдың тапсырмасымен Кенесарының сенімді серігі бола алған, ел арасында «Тентек төре» атанған Құдайменде сұлтанды ұстауға көмектескені ғана жазылады.

Бір таң қаларлық жай, Қарқаралы округінің әскер бастығы Карбышев осы 1838 жылы 7 қыркүйегінде жазған Ақмола және Қарқаралы округтерінен Кенесары ханға қосылған тайпарулардың атаулары мен мекендерін көрсеткен рапортында болыстық аттары өзгерген және толыққан. Онда Қарқаралы округі бойынша:

Қаракесек Қара-Шор және би Жаманбай бастаған Дүйсенбай-Шекшек болыстары;

Болыс Арап пен би Жабай бастаған Әлтөбет болысы;

Сұлтандар Өңке мен Жадык Уәлин және би Сарыбайға ерген Қара-Әйтiмбет болысы – Шу өзені бойында Қоңыр тауы маңайында;

Қаракесек Бесата болысы (мәтінде – Биш-ата Каракисетская) және болыс Байсейiт бастаған Керней болыстықтары;

Кәрсон және Қояншы-Тағай болысы мен Әлтеке-Сарым болыстығының рулары – Ақтау, Жалтас, Тайатқан-Шұнақ таулары мекендеп жатқаны туралы айтылған (Сонда 104-бет).

Біздің ойымызша, бір 1838 жылдың сәуірінен қыркүйегіне дейінгі арада болыстық атауларының аяқ асты өзгеруі мүмкін емес. Әскери қызметтегі Карбышев тарапынан ел жағдайын нақты білмегендіктен де болар, дәлме-дәлдік жетіспеген. Оған қарағанда аға сұлтан Тұрсын Шыңғысовтың (ел арасындағы аты – Жамантай төре) жазған хабарламасында (4 наурыз, 1839 жыл)

көтеріліс құрамындағы Әлтеке-Сарым болыстығының жағдайы біршама анық айтылған. Төрт беттен тұратын бұл құжатты түгел келтіру мүмкін емес. Негізгілерін қысқаша айталық. Хабарламада Балхаштың оңтүстігін ала көшіп, Шуға бет алған Әлтеке-Сарым болыстығына Қарқаралыдан заседательдер Шушерин, Черемисиновтерді тілмаштарымен және Ребровтың 50 адамдық әскери отрядының жіберілгенін мәлімдейді. Оларға он бірдей міндет жүктелген. Бастылары мыналар:

а) көшкен ауылдар санын, олардағы үйлер мен адамдар санын анықтау;

ә) ел арасында үгіт-насихат жүргізіп, ру басылары мен болыс-билерден Ресейге басеркімен бағынуға ант алу, болыстықтағы қазақтарды қорғауға алуды міндеттену, өз ата-мекендеріне қайтарып, қалған елге қосу;

б) төленбеген алым-салықтарды өндіру;

г) Сұлтан Құдайменде Ғазиннің көтеріліске қосылғысы келмеген ауылдардан шауып әкеткен барымта малдар саны мен ол тұтқында ұстап отырған адамдарды анықтау;

д) 650 үйден тұратын Кәрсөн-Кернейдің болысы атағын өз еркімен иемденген Құдаймендені түсіріп, елдің жаңа болыс сайлауына жағдай жасау;

е) сұлтандар Қ. Ғазин, Тұртан және Қоске Ормаковтарға қосылған болыстықтарды қайтарып, кінәлілерді беделді адамдардың кепілдемесін алу арқылы Қарқаралығы жеткізу (126-бет). Міне сонда ғана осы сұлтандардың ел арасындағы беделін түсіріп, күшін азайта аламыз деп жазады.

Рас, патшалық отаршылыққа қызмет еткен аға сұлтан және басқалардың жазған құжаттарында көтерілістің шынайы болмысын ел, халық мүддесіне сай көрсетті дей алмаймыз. Олар отаршыл саясаттың талабына сай жазылды. Шынын айтқанда, елді көтеріліске ұйымдастырған сұлтандар тарапынан өздерін қолдамай патша жағына қосайғандарға қысымшылық жасалған. Бірақ Кенесары-Науырызбайдан бүкіл Арғындарға қысым болмаған секілді, оны мына құжат дәлелдейді. Орынбор

казактарының сұлтан-правителі Ахмет Жантөрин 1844 жылы Кенесарының Кіші жүз Жаппас руы мен Арғындарға деген қарым-қатынасын салыстыра келін былай деп жазады: «Кенесары Арғындарды өзіне зорлықпен қорқытып қосқан емес, өзінің қылмыстық шапқыншылықтарына қатыстыра қоймады. Арғын казактары оның бірде бір бүлікшіл іс-әрекетіне қатысқан жоқ десе де болады. Сол арқылы ол барша Арғынды өз жағына шығарып алуды армандайды» (237-бет).

Кенесары хан көтерілісіне қатысуға ұмтылған барша казакты қайтару жолында Ресей барлық айла-шарғыны, зорлық-зомбылықты қолданғанына, қанша адамды өлтіріп, қанша мал әкеткеніне осы кітаптағы көптеген құжаттар дәлел болады. Ел арасына іріткі салушыларды былай қойғанда, бұл жолға татар, башқұрттардан шыққан дін иелерін де кеңінен тартқан. Қазір кейбір тарихшылар, журналистер Кенесарыны Кавказда Ресейдің отарлау саясатына қарсы шыққан имам Шәмілге, оның көтерілісін мұсылмандардың қасиетті соғыс жиһадқа теңестіртіреді. Олар: «Егерде Кенесары қазауат жарияламаған болса, патша үкіметі оның қол астындағы әскерлердің арасына іріткі салу мақсатымен 1837 жылы Омбы мұсылмандарының діни басшысы Ахун Мұхаммад Шариф Әбдірахимовты Ақмолаға жібермес еді» деп жазады. Мысалы, осы Омбы мешітінің ахуны Шариф Әбдірахимовтың жазған жасырын хабарламасын алып қаралық. (9 тамыз, 1839 ж). Ол сұлтан Бірәлі Тоқов бастаған семейлік тобықтылардың көтеріліске қосылмаған Бәсентін, Найман ауылдарын шауып барымта алғанына куә болғанын айта келе, Қаракесек Шаншар болысынан Алшынбай мен Берді Тіленшин, Қазанғап Мүшекин және Меңдекелердің Кенесары-Науырызбайға іш тартатынын, хат алысып, елге келіп кетуге шақырғанын айтады. Мұнда бізге ең керегі - сұлтан Құдайменде Ғазин жайындағы пікірі. «Бұл сұлтан өзінің тентек мінезімен Өлтеке-Сарым болыстығының басшылығын өзінің әкесі Ғазы сұлтан Бөкеевтен тартып алды және Кәрсон-Керней болыстығы мен басқа да казактарға билік жүргізін, наразылығын тугызуда.

Сондықтан Ресейді мойындаған билер мен құрметті адамдар оқуғ басшылығының әлсіздігіне арыз білдіруде. Қалай дегенмен де олардың Кенесарыға деген қарым-қатынасы шын берілгендік пен сабырлылыққа толы. Алайда Қарқаралы оқуғынен Қаратау тауына дейін барған олардың шағын бөліктері Қарқаралыға қайтып жатыр» деп жазады (138-бет).

Тыңшы ахун бізге тарихи маңызды дерек берін отыр. Себебі көтеріліс кезінде Әлтеке-Сарым болысы Жаксы Жәкен – Жанғұтты Ботантаев еді деп жазылып жүр. Бұл шындыққа сай келе қоймайды, хан-сұлтандарға деген теріс көзқарастан бұрмаланып кеткен болу керек. Өйткені Орта Жүздің соңғы ханы Бөкейдің бәйбішесінен Көксал мен Шыңғыс туады. Шыңғыстан Тұрсын төре (Жамантай), төртінші әйелінен туатын Тәукенің ұлы Күспек - Қарқаралыда алғашқы аға сұлтандар болып сайланғандар. Ендеше олар төртінші әйелден туған Сұлтанғазыны Әлтеке-Сарымға болыс сайлаған. Себебі, біріншіден - хан баласы, ақсүйек төре, екіншіден - өздеріне туыс болғандықтан ел билеуде сенімді серік. Ұлт көсемі Әлихан Бөкейханов екінші әйелден туатын Батырдың төртінші ұлы Мырзатайдан тарайды.

Жоғарыда айтылған Омбы мешітінің ахуны Шариф Әбдірахимов өз хабарламасында ел шағын топпен көшіп жатыр дегенімен, Арғын рулары, оның ішінде Қаракесектер Кенесарымен көтеріліс соңына дейін қалғанға ұқсайды. Орынбор шекара комиссиясының 1844 жылы 12 қыркүйектегі хабарламасында: «К.Қасымов бүлігіне қатысу үшін жергілікті билікке бағынбай көтеріліске қосылған тайпа-рулар мыналар: Төртқара, Қаракесек, Назар, Шекті, (мәтінде – чиклинского) оның Қабак ру тармағы, Алшын, оның Серкеш ру тармағы, Арғын, оның Алтай-Қарнык және Әлтеке-Сарым ру тармағы, Балталы, Бағаналы ру тармақтары» деп жазылған (269-бет). (Қате кеткен, соңғы екеуі Ұлытаулық Наймандарға жатады. Ж.С.).

Ел ішінде, оның ішінде Шет ауданындағы ой Сарымдарының қалам ұстағандары мен өлкетанушылары пайымдауынша, Кенесары-Науырызбай көтерілісіне Әлтеке-Сарым болыс-

тығындағы елді бастап апарушылар Жаксы Жанғұтты мен шұбыртпалы Ақжолтай Ағыбай батыр деген ұғымды оңды-солды келтіріп жүр. Еңбекте Ақжолтай Ағыбай батырдың Шұбыртпалы және Қаракесектің басқа руларымен Ұлытаудағы көтерілісшілерге келін қосылғаны туралы ғана дерек бар (203-бет). Атақты тарихшымыз Е.Бекмахановтың «Кенесары хан көтерілісі» (1992) еңбегінде басқа батырлармен бірге Ағыбайдың әскер колбасшылардың бірі болғандығын, Ақтау бекінісін талқандағанда Қыпшак Басығара батырдың денесін жауға қалдырмай алып шығудағы ерекше ерлігі мен 1844 жылы Наурызбай батыр екеуі Екатерина бекінісіне шабуыл жасап, 100 солдатты тұтқындап алып, көптеген әскери қару-жарак, 1847 пұт астықты қолға түсіргені туралы деректерді келтіреді (14 және 30-беттер).

Жаксы Жанғұтты осы көтеріліс кезінде Әлтеке-Сарым болысы болған еді деушілердің сөзін тарих растамайды. Себебі Жанғұтты Ботантайұлы, 1810 жылы Қарағанды облысы Шет ауданы Аюлы тауының баурайында дүниеге келіп, 1873 жылы Сауд Арабиясының Мекке қаласында дүниеден өткен. Ендеше Кенесары хан көтерілісі басталған 1937-38 жылдары Жаксы Жанғұтты бар-жоғы 27 жаста ғана. Қанша дана да дара туғанымен осы жаста бүкіл Әлтеке-Сарым болыстығына басшы болды деу көңілге қона қоймасы да анық. Оны Жаксы Жәкең туралы жазылған мына бір дерек растай түссе керек.

«Жанқұттының алғаш жұртқа танылуы Жамантай төремен жауаптасуы. 1924 жылы Қарқаралыға аға сұлттан болып сайланған Жамантай төре елдің барлық игі жаксыларын жинапты. Жер көріп, ел танысын деген ниетпен Ботантай өзімен бірге Жанқұттыны ертіп келеді, мұны көрген Жамантай:

— Бұл қатын-қалаш, бала-шағаның өсек айтатын жері емес, алқалы топ бас қосатын мәжілісі емес пе, мына бала кім? - депті. Сонда Жанқұтты:

— Ғафу етіңіз, кеше келгенде бір үйге қонақ болып, дәм ішіп едік, бір ақсақал «еті арық екен» деп тыжырынып отырды, бүгін

мені көріп сіз тыжырынып отырсыз!? Сонда бұл қалай? «Адам алжыса астан шошиды, төре алжыса жастан шошиды» деген осы ма? Болмаса, «асыл тастан шығады, ақыл жастан шығады» деген аталы сөзді аттап кеткеніңіз қай саскандығыңыз? - депті. Жамантай қасындағылардың бірі:

– Сөзін қара, болайын деп тұрған бала екен! - дегенде, Жамантай төре:

– Болайын деп емес, болып тұрған, төрт құбыласы тең түсіп толып тұрған жас екен, бұдан былай біздің округтің ішіндегі дауға қатысты мәселені осы шешетін болсын, - деген шешім шығарыпты.

Әрине, бұл да болса Жанқұтты шешенді зерттеушілер тарапынан «қанына тартпағанның қары сынсын» дегеннің ықпалында тым артықтау айтылған пікір. Бірден және бір көргеннен бір округтің билігін бере салу еш қисынға келе қоймас, бірақ осыдан кейін барып қапа Жаксы Жанғұтты Әлтеке-Сарым болыстығының дау-шарына араласқан. Жамантай төре 1824 жылы ғана Қарқаралының сұлтан-правительы болып бекіді. Ендеше осы оқиға Жаксы Жанғұттының он бес-он алты жастағы мұғдарына сәйкес келеді. Бұл жастағы бозбалаға барша округтің дауын сеніп тапсыру мүмкін емес екені айтпаса да түсінікті.

Кәмел Жүністегі 1998 жылы «Парасат» журналының №5 санында жариялаған «Жаксы Жәкең» атты мақаласында:

«Жәкеңнің өмірінің бір кезеңі тәуелсіздік жолындағы Кенехан бастаған көтерілісшілердің қатарында өтті. Бесата елі кешегі Саржанға да қолдау көрсеткен, Қармыс өзенінің бойында Саржан орда тігіп, оны жылдан аса мекен етіп, орыспен арбасқанын көне көз қариялар айтып отыратын еді. Кенесарының Ортауда Орта жүздің, Ұлытауда бар қазаққа ханы сайланғанын Ескей жырышы да, Қасым Сырымбетұлы да бізге жеткізген. Ал Анарбек Шортанбай жыраудың бұл туралы:

Ортауда Кенесарыны хан көтерген,

Орта жүз соңына ерген тым ертеден.

Бесата баласынан Жанғұтты бар,

Бәйсейіт, Дүйсенбай мен Есбай, Қара,

Бір қол боп көрінетін жеке дара, - деген сөзін кейінгіге қалдырып кетті. Коп мылтықпен жасанған жаудың мысын сойылмен сан басқан көтеріліс жеңіліс тауып, Кенесары қапылыста қаза болған соң Жанғұтты елге оралған. Елге оралған Кенесарының жақтастарына орыс үкіметінің жылы кабак танытпағаны анық» деп жазады.

Айтылар ойдың өзегі - Әлтеке-Сарым болыстығының алғашқы болысы болған кім екенін анықтау. Оған «Шет өңірі тарихы» атты еңбекте мынадай мәлімет бар. Онда «1839–1844 жж. жасалған тізімде Кояншы-Тағай, Жалықпас, Надан Тобықты, Алтай, Темеш, Төлеңгіт, Үйсін, Керей, Кәрсон-Керней, Қара-Айтымбай, Дүйсенбай-Шешен, Байбөрі, Әлтеке-Сарым сияқты Қарқаралы округінің рулары үкіметке қарсы қозғалысқа белсене шыққан» деп көрсетілген. (Мұндағы Қара-Айтымбай, Дүйсенбай-Шешен дегенді Қара-Әйтiмбет, Дүйсенбай-Шекшек деп оқыған дұрыс. Ж.С.) Осы «Шет өңірінің тарихы» зерттеу еңбегінің авторлары Ж.О.Артықбаев пен М.С.Жакин аға сұлтандық сайлау туралы мына деректі келтіреді:

«1924 жылы ерте көктемде Қарқаралы бағытында Семиер форпостынан 300 адамдық отряд аттанды. Оның құрамында князь Дадианов, Сотников, Карбышев, Чириков, Кинжинец, Копейкин, дәрігер Зильберштейн, топограф Кошелов, бірнеше тілмаш 250 орыс-казак әскері және құрылғалы тұрған Қарқаралы округінің болашақ екі заседателі - Бубенов, Налабердин болды. Бұл отрядты полковник С.Б.Броневскийдің өзі басқарды.

Қарқаралыда 8 сәуір күнгі сайлауда аға сұлтан болып Тұрсын (Жамантай) Шыңғысұлы сайланды. Шыңғыс Бөкейханның үлкен ұлы, сонда Тұрсын Бөкейдің немересі болған. Қазақ ішінен заседатель болып Елдебай Ортауұлы, Жаманбай Нұралыұлы сайланды. Осы үшеуі молланың қолынан Құранды сүйіп, Ресейге адалдықтарын мәлімдеп, өз қызметтеріне кірісіп кетті. Ал округтің ішінде болыстарды ұйымдастыру 1824 жылы жаз бойы біртіндеп жүрді. Әлтеке-Сарымға төре Бөкейдің Сұлтанғазысы

болыс болып сайланғаннан кейін әр рудың билерін (әкімшілік атауы старшын) тағайындауға кіріседі»

Тарихшы ғалымдар Ж.О.Артыкбаев пен М.С.Жакин осы болыстық сайлау туралы айта келіп, біздің ел үшін аса бір маңызы зор мына тарихи құжатты келтіре кеткен.

«1824 жыл. 13 шілде. Біз төменде қол қойғандар, әр ауылдан жинала отырып, бірауыздан майор Сұлтанғазы Бөкейхановты қазаққа адал, Ресейге берілген деп таныдық. Сол себептен оны Сарым-Қаракесек болысының басшысы қылып бірауыздан сайладық. Мөр болмағандықтан, бұл приговорға таңбамызды бастық.

Билер: Қағанбай Тоқабаев, Ботантай Шуашбаев, Баланбай Жаманбаев және Әлтеке-Қаракесек болысының билері Есенаман Жетібәев, Қоғанбаев»

Бұл құжатқа сүйенетін болсақ, Әлтеке-Сарым болыстығының алғашқы ресми атауы Сарым-Қаракесек болысы деп аталған. Ал оның алғашқы болысы сұлтан Ғазы Бөкейханов болып сайланған. Оны жоғарыда келтірілген Омбы мешітінің ахуны Шариф Әбдірахимовтың жазған жасырын хабарламасы да нақтылайды. Сондықтан оның сұлтан Құдайменде туралы пікірін тараталық. «Бұл сұлтан өзінің тенгек мінезімен Әлтеке-Сарым болыстығының басшылығын өзінің әкесі Ғазы сұлтан Бөкеевтен тартып алды және Кәрсон-Керней болыстығы мен басқа да қазақтарға билік жүргізіп, наразылығын туғызуда» деп жазуы да сұлтан Ғазы Бөкейхановтың Әлтеке-Сарымның алғашқы болысы болғанын анықтай түседі. Сонда 1824 жылдан көтеріліс аяқталғанша да Қарқаралы аға сұлтандығы бойынша ресми түрдегі сайлау бойынша сұлтан Ғазы Бөкейханов болыс болып танылғандығымен, 1847 жылы көтеріліс талқандалғанға дейін ел билігі Құдайменде сұлтанның қолында болғандығына ешбір дау болмаса керек.

Осы айтылғандарға қосымша дерекке поляк саяхатшысы А.Янушкевичтің «Күнделіктер мен хаттар» (Қазақ даласына жасалған саяхат туралы жазбалар) 1861 жылы Парижде поляк

тілінде басылған атты кітабындағы жазбалары да дәлел бола алады. А.Янушкевич 1846 жылғы генерал Вишневский басқарған әскери экспедицияға қатысқан. Экспедицияның жол сызбасын қысқаша былай сипаттауға болады. Семейден шыққан топ оңтүстік — шығыс бағытты бетке ұстап, Арқат, Әлжан, Ақадыр тауларын басып өтіп 28 мамырда Аякөзге жетеді. Бұл арада олар Кокпектіден шыққан генерал Вишневскийді тосады. Аягөзде оншақты күн аялдайды да, 13 маусым күні жолға шығып Шыңғожаға барып көнады. Одан әрі Лепсі арқылы Жетісу жерін аралап, Алатау баурайына дейін сапар шегіп, қайтар жолда Тарбағатайға қарай ойысады. Одан соң қайтадан Балқашқа қарай құлдилайды. Арғысы Шыңғыстау, Ақбастау, Тұлпар, Көкшетау таулары арқылы Тоқырау, Түндік өзендерін бойлай, Қызыларай, Берікқара тауларын бөктерлей Қарқаралыға жетеді. Қайтар жол - Омбы. Бұл сапарда саяхатшы хан Бөкейдің ұрпақтары Рүстем, Ғази, Жамантай, Құсбек, Батырмен, Мәмбетей Тобықты руын билеген Шалғынбай төре Біралиндермен де дәмдес болып, әңгімелерін тыңдайды.

А.Янушкевич өз жазбасының 4 сентябрь деп белгідеген күнінде былай деп жазады: «Таңертең өте салқын болды. Жерді де, киіз үйді де аппак қырау басқан. Құсбектің альянтанты Қожансүгірдің әні мен жыры түні бойы бір толастамады. Ол бар өнерін төгіп, саясат араластыра жырлады. Оның «Кенесары! Кенесары-Саржан» дегені құлағымызға әлсін-ілісін естіліп жатты.

Кенесарыға еріп кеткен әйгілі Құдайменденің әкесі Ғазы сұлтан келді, ол байсалды, көрікті адам екен. Ғазы өз баласынан өзі қорқалды. Сондықтан Балқашқа емес, Қарқаралы жаққа қарай Құсбекке жақын көшіп-қонып жүреді...

Кешкісін қазақтар хан деп атайтын Құсбектің үйінде болдық. Бәрі дұға қайығаннан кейін қымыз ішіп әңгімелесіп отырды. Төрде - 68-ге келген, жасы басқалардан үлкен Ғазы сұлтан. Мен оның және жолбарысты жеңген Рүстемнің арасына келіп отырдым. Жылқы етін әкелгенде Ғазы маған бір кесек, Рүстем тағы бір кесек

ет ұсынды. Шаршы топ алдында қожасы төлеңгіттердің айыбын кешірді. Ғазы өз төлеңгітін тұтқындаған еді, бірақ Виктор ара түскен соң, ол қамаудан босатып, өзіне шақырып, бір аяқ қымыз ұсынды. Төлеңгіт қымызды ішті де, аяқты қымызға толтырып қайтадан Ғазыға қайтарды. Ол ернін тигізіп, төлеңгітке берді. Бұл бірнеше рет қайталанды, содан соң айыбы кешірілгенге қожасы бір кесек жылқы етін ұсынды...

Ғазы сұлтан менің ел-жұртымның алыс-жақындығын сұрады. Мен елімнің бұдан 5 мың шақырым жерде екенін айттым. Волганың бізге ағыып баратыны рас па, Польшада қандай өзендер бар? Ол осының бәрін сұрады. Ол маған Петербуріте болып, теңіз бетіне салынған Кронштадты көргенін айтты. «Россия Кронштадттан басқаларға көз тігеді» деді ол» (245-бет).

Бұдан шығатын қорытынды мынау: 1824 жылы 13 шілдесінде Сарым-Қаракесек болысының басшысы болып бірауыздан сайланған майор Сұлтанғазы Бөкейханов тарихи құжат бойынша Кенесары хан көтерілісі біткенге дейін болыс болып есеітелген. Әрине, орыс билігі мен аға сұлтандар «карамағындағы еліне ие бола алмады» деп орнынан тайдыруға шешім де шығарған болар. Бірақ оны ешқандай тарихи құжат растамайды. Орнына басқа адамды сайлайын десе, өз биліктерінен шығып кеткен елге қандай үкім жүргізе алмақ?! Және де Кенесарыны хан деп танып соңынан ерген Әлтеке-Сарым елі олардың жарлықтарын не қылсын! Ал, 1837 жылдың жазында «халқым» деп қан жұтып, «елім» деп еңіреп жүрген Кенесарыны Ортау, Айыртау бөктерінде жиналған арғын, қыпшак, найман, керей, уақ және қоңырат руының өкілдері ақ киізге отырғызып, Орта Жүздің ханы етіп сайлады, ал Ағыбай батырды бас сардар етіп тағайындайды. 1841 жылы қыркүйекте үш жүздің өкілдері жиынында Кенесары қазақ халқының ханы болып сайланғаннан кейін де, Әлтеке-Сарым болыстығының көтеріліске қосылған ру-аталары өз анттарына адал болды. Бүгінгі ұрпақтары қалай мақтанса да еркі бар. Әрине, 53 үйі ғана қатысқан Әлтекелер мен 15-ақ үйі қосылған Қояншытағайлардан басқалары.

Жоғарыда сөзімізге тиек еткен орыс шенеуігі Меньковичтің 1837 жылы жазған «Менің дерегім бойынша, Қарқаралы оқургінің Әлтеке-Сарым және Кәрсон болыстықтары Кенесарыға қосылу үшін Кіші Ордаға бет алып көше бастағанын хабарлауды өзімнің міндетім санаймын» деп жазған жасырын хабарламасы (донесение) мен 1839 жылы 9 тамыздағы діни басшы ахун Шариф Әбдірахимов жазған жасырын хабарламасы бойынша алып карасак, ауыл би-старшындары таңбасын басып ресми түрде сайланбаса да, көтеріліс кезінде барша Әлтеке-Сарым болыстығының билігі Құдайменде сұлтанның қолында болған.

Сондықтан Әлтеке-Сарым болыстығындағы Ақтоғай, Шет өңіріндегі жұрттың көтеріліске қатысуын белсене ұйымдастырушы тұлға, ел «Тентек төре» деп атаған **Құдайменде сұлтан Ғазин** болса керек. Бұл жерде Кенесары көтерілісінің бас сардары болған Ақжолтай Ағыбай батырдың ролін төмендетейін деп отырғамыз жок. Шұбыртпалы руының батыры Ақжолтай Ағыбай батырдың ел арасында канша беделі болғанымен Әлтеке-Сарым болыстығындағы барша руларға ықпал жасай алды деу де қиын. Патша үкіметінің 1822 жылғы «Сібір казактары туралы Жарғысының» калыптасқан хандык құрылымды, дәстүрлі билік үлгілерін біртіндеп жоюы, казак елін жалпы ресейлік баскару жүйесіне сіңістіріп жіберуді көздеген жымысқы саясатына алғашқыда Ғұбайдолла сұлтан қарсы шыкса, кейін оны Саржан сұлтан басқарды. Алайда Ресейге қарсы күресте одактас болған Қокан хандығының сағкындығынан 1836 жылы олардың тікелей нұсқауымен Саржан сұлтан өлтірілді, 1840 жылы Қасым төре қаза тапты. Осы кезде Қасым сұлтанның баһадүр батыр ұлдары, Саржан сұлтанның туған інілері Кенесары мен Наурызбай шығып, қалың казак елі Кенесарының соңынан ерді. Анықталмаған деректер бойынша Құдайменде Ғазин осы Саржан сұлтанның қызын алған күйеу баласы еді деген де сөз бар. Оған дәлел - Смахан төренің жазып қалдырған 18 дәптерден тұратын «Әлекеңнің өмірі» атты қолжазбасы. Соның 6-дәптерінде: «Орысқа карамаймын деп ауған Бөкейдің бес немересі: 1) Құдайменде Сұлтанғазыұлы. 2)

Қантай батыр Абылғазыұлы. 3) Оңқаұлы. 4) Жәдік». 5. Рүстем Батырұлы. Кенесары Ақмоланы алғанда Атығай Басыкара, сұлтан Қантай батырлар оққа ұшқан. Құдайменде Кенесарыға қосылып, Саржанның Халифа сұлу деген қызын алған. Оңқаұлы, Жәдік шешек шығып өлген. Рүстем қайтып келген» деп жазады. (Қараңыз: Бөкейханов С.Р. Өткен күннен белгі бар. Алматы, 2016. 82-бет).

Оқырманды жаңылыстырмас үшін анықтай кететін бір жайт бар. Шежірелер бойынша Құдайменденің әкесі Сұлтанғазы деген атпен белгілі. Ұлт көсемі Ә.Бөкейхан өзінің «Родовые схемы. Каркаралинского уезда» деген атпен орысша жазған шежіресінде Бөкей ханның 1-әйелінен - Көксал, Шыңғыс, 2-әйелінен - Батыр, Бөрі, 3-әйелінен Уәли, Есім, Тәуке, 4-әйелінен әйелінен – Сұлтан Ғазы мен Әбілғазы, 5-әйелінен – Әлеке, Әбет есімді 11 ұлы болған деп көрсетеді. Осындағы Сұлтанғазының бірінші әйелі Бораңштыдан Құдайменде, Оспан, Өмір, Сыдық, Әбеу деген бес ұл туды деп жаза келіп, осындағы Құдаймендеден Қашым, одан Нұрыш туады. Бұл Нұрыш 1898 жылы 45 жаста деп анықтама да бере кетеді. Ал екінші әйелі Апаттан Қанқожа, Бабахан, Дайыр туды деп жазады. (Ә. Бөкейхан. Таңдамалы. Алматы, 1995. 116-бет).

Ал Т. Жаксыбайұлының 1999 жылы шыққан «Шежіре. Ақтоғай өңіріндегі Қаракесек руына жататын Сарым еліндегі Өтеміс-Токсан ұрпақтарынан тарайтын Токсары, Құлық, Құлсары, Қожағұл ұрпақтарының шежіресі» атты еңбегінде аудандағы төре тұқымдарының да рулық таралымы берілген. Онда бұл ұрпақтың таралымдық мәліметтерге төре Ғалиханұлы Сейітжанның Смахан төреден алып қалған шежіреге сүйенгені туралы айтылған (247-бет).

Ақтоғайдағы төре тұқымына қатысты осы екі шежірені салыстыра карасак, біршама айырмашылық бар. Т. Жаксыбайұлы өз шежіресінде Бөкей ханның «1-әйелінен - Көксал, Шыңғыс, 2-әйелінен - Батыр, Бөрі, 3-әйелінен Уәли, Есім, Тәуке, 4-әйелінен – Жәңгір, 5-әйелінен - Сұлтанғазы мен Әбілғазы есімді 10 ұлы

болған деп көрсетеді. Ә.Бөкейхан жазған 5-әйелден туатын Әлеке, Әбет бұл шежіреде мүлде жоқ және 4-әйелінен әйелінен туды деп көрсетіп отырған Жәңгірден тараған ұрпақта ешбір таратылмаған. Бұл, әрине, шежірені жазушының қателігі емес те шығар. Ол өзіне келіп түскен деректерді жүйелеуші және жазушы ғана. Ағалы-інілі Әлихан мен Смаханның шежірелерінің екі түрлі болу себебі неде? Анықтайтын мәселе - ұлт көсемі болған Әлекеңдей данамыз жазып кеткен Әлеке, Әбеттер, олардан тараған ұрпақ қайда кетті, Жәңгір қайдан пайда болды? Төре тұқымына «Абылайдың түсі» шындыққа айналып кетпегенін дәлелдеу керек шығар. Қарқаралы төрелері жиналып Қарағандыда басқосу өткізгені бар еді, біздің төрелер одан қалайша шет қалды екен!?

Ру-ата тарататын осы екі шежіреде де Сұлтанғазының бірінші әйелі Бораштыдан Құдайменде, Оспан, Өмір, Сыдық, Әбеу деген бес ұл туды, екінші әйелі Апаттан Қанқожа, Бабахан, Дайыр туды деп жазылған. Тек орындары ауысып кеткені болмаса, басы түгел. Бұларға арнайы көңіл бөліп отырған себебіміз – шежірелерде әкесі Ғазы сұлтан деген атпен көрсетілген Құдайменде патша заманындағы құжаттарда бірде Құдайменде сұлтан Ғазин, бірінде Құдайменде Сұлтанғазин деп көрсетіледі. Сондықтан оқырман жұрт шатасып қалмауы үшін екеуінің де аты-жөні және ел арасындағы аталатын «Тентек төре» де бір ғана адам екенін байқату.

Осы Қ.Ғазиннің аты «Құжаттар жинағындағы» материалдарда Есенкелді, Ержан, Наурызбай сұлтандармен және басқа көтеріліс басшылығымен қатар аталып отырылады. Мысалы 463-бетте 1846 жылы Құдайменде мен Наурызбай екеуінің 100 қолмен көтерілістен Ташкентке қашқан Сары үйсін руын шапқаны айтылады. Басқасын былай қойғанда, заседатель Смелъницкий мен Бекқожа Үйсінбаевтің Кенесары Қасымов ордасы мен сұлтан Құдайменде Ғазин ауылдарының қай жерде қоныстанғаны туралы жазған астыртын хабарын алсақ та жеткілікті. Олардың **«Мятежный султан Кенесары Касымов и товарищ его султан Худайменды Газин со своими сообщниками имеют настоящее**

время будто бы перезимовку в ногах реки Чу, на урочище Сарысу» деп жазуларына карағанда, патша шенеуіктері Қ.Ғазинді көптің біріне санамағаны анық (440-бет). «Худайменды Ғазин со своими сообщниками» дегенді таратсақ, олар осы сұлтанның соңынан ерген қалың ел деп санағанымыз дұрыс болар. Оған Құдайменде сұлтан мен Құлық Бабеке батырдың көтерілістен соңғы қуғанға түскен тағдыры мен ажалдары дәлел. Тыңшы ахун жазған «Әлтеке-Сарым болыстығының басшылығын өзінің әкесі Ғазы сұлтан Бөкеевтен тартып алды және Кәрсон-Керней болыстығы мен басқа да қазақтарға билік жүргізу» дәрежесіне дейін жету үшін екінің бірінің қолынан келе қоймайтын ақыл мен жүректілік керек екеніне кім дау айта алар екен?

«Тентек торе» атанған Құдайменде сұлтан мен көтеріліс батырларының бірі, соғыс кезінде атына оқ тиіп жаяу қалған Ағыбай батырға қарғып түсін атын берген Сарым-Құлық Бабеке батыр туралы тарихи деректер тым мардымсыз. Алайда көтеріліс кезінде елді ұйымдастыру мен соғыста ерлік көрсетуде ерекше көзге түскен осы екі тұлға туралы зерттеу жүргізу мақсатында патшалық Ресейдің әскери және соғ архивін ақтару қажет-ақ. Қ.Ғазин мен Бабеке батыр және Дінмұхаммед Сұлтанғазинді туған жер тарихында елеулі тұлғалар ретінде зерделеу қажет-ақ. Тарихшы емеспіз, біздің мақсат – ой салу, бағыт-бағдар беру ғана. Біреулер кешегі Ленин-Сталинді, компартияны жырлағандарды, кеңестік идеологияның сойылын соққандарды да дәріптей көрсетіп жүр ғой. Солар ғұрлы жоқ па?

Бүкіл Шет, Ақтоғай топырағындағы ру-аталардың қазіргі ұрпақтары «Кенесары көтерілісіне толық қатысқанбыз, тіпті Қырғыз шекарасынан қайтқанбыз» деп мақтанады. Ол дұрыс та. Тарихи шындық тұрғысынан алсақ, елдің Кенесары-Наурызбай көтерілісінен кейін, қайта келіп орналасуы 1840 жылдардың аяғы - 1850 жылдардың орта шені болып шығады. Кенесары-Наурызбай өлімінен соң өзіне ерген елді бастап қайта қайтқан Құдайменде Ғазин, Ақжолтай Ағыбай батыр, Жаксы Жанғұтты және басқа да ел басшылары бастаған Әлтеке-Сарым рулары

ата-мекеніне қайта келіп орналасады. Ағыбай батыр қазіргі Шет ауданындағы Талды, Ақшоқы елді мекендері орналасқан жерлердегі ата-мекен қонысы Қарқаралы бекінісіне жақын болған соң, орыс шенеуіктерінен және оларға ерген аға сұлтандардан сескеніп, көтерілістен соң Тоқырауын бойына келіп аз уақыт тұрып, сонан соң Тайатқан - Шұнақ, Тасаралға қарай ығысқан. Өз ата-мекеніне Кіші жүзден Кенесары ханға келіп қосылған Тіленшин Жоламан батыр бастаған Алшын мен Табын руының көтерілістен соң Қаракесекке ерген ауылдарын орналастырған. Патша жендеттерінің қудалауынан қорыққандықтан олар Кіші жүз жеріндегі өз атамекеніне қайта орала алмаған, Алшын мен Табындардың Шет ауданы жеріне келіп орналасуының себебі осында. Қарауыл қарар обалы шоқысынан бастап, бүкіл даласы аңыз-әпсанаға толы Ақтоғай топырағындағы елдің Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтерілісіне қатысудағы бел-белесінің қысқаша алғандағы тарихы осындай. Біз тарихшы емеспіз, сондықтан қате пікір болуы да заңды. Тарихи құжаттарға және ел жадында қалған ескі сөзге сүйеніп, білгенімізді ғана айтып отырмыз. Осы жерде Ш.Уәлихановтың «Бірақ аңыз тура тарих емес» деген сөзін қаперіңізде ұстауды ұмытпаңыз.

Осыған байланысты Ә.Бөкейхановтың ата-бабасы төрелердің Өлтеке-Сарым болыстығына келіп орналасуының мезгілі қашан екен деген тың мәселе туындайды. Тарихи деректер бойынша алғанда, Ақтоғай төрелерінің Желтауға келіп орналасуы да Кенесары көтерілісінен кейін болған. Егемендік алғанға дейін бұл туралы тек Смахан төренің әңгімелерінен және сол кісінің қолжазбасындағы естеліктер арқылы ғана мәлім болды. С.Р. Бөкейхановтың «Өткен күннен белгі бар» кітабында Смахан төре өзінің 3-ші дәптерінде былай деп жазады:

«Жамантай, Құсбек екі немере ағасы Шаншарға (ру аты. Ж.С.) әмір ғып біздің ауылды қуған. Қу тауының сыртында «Төреқашқан» деген өзен бар. Содан Кент келіп, Батыр төре өліп, Боқтыда Түңлік өзені күнбатыс қабағында Әбілғазы «Қарашоқысы», күншығыс алдында бейті бар. Солтанғазы шешесі

Жал ханым Бөкейдің сүйегін артқан түйені жаяу жетелеген сонда. (Бұл жерде қате кеткен секілді. Бөкей ханның емес. Бағырдың мәйті болуға тиісті. Не қолжазба авторынан, не төте жазуды орыс алфавитіне түсірушіден жаңсақтық болған. Ж.С). Серкелі Сарыбай баласы Жолдасбай сонда, Әшімтай, Бексұлтан Боктыда қалып, Рүстем, Мырзатай Сарым ішіне келіпті 1858 жылы. Ол күнде төренің жана туған баласы тас салады екен болысқа. Қазақдың 10 сом алым тартқаны тас салады екен.

Рүстем Сарым Шоңбаймен сөйлесіп «сені болыс қоямын, маған жер бер» деп, Үлкен Желтауды айналасымен - Тоқырауын, Ақтұмсық, Аяк Сарытерек, Қызыларай - соны алыпты. Шоңбайды болыс қылыпты. Рүстем төрені бейгі – Аяк Сартеректе, сексен төрт жасында өліпті. Қыстауы – Желтау-Қараүңгірде, інісі Мырзатай қыстауы - Қаражалда».

Міне, осы Смахан төрені естелігінде айтылатын уақыт мерзімі Алаш көсемі Әлихан Бөкейханның ғылыми зерттеуінен алыс түсіп жатқан жоқ. Бұл турасында Ә.Бөкейханов 1905 жылы Санкт-Петербург қаласында шыққан «Материалы киргизкому землепользованию» деп басталатын еңбегінің Семей облысы Қарқаралы уезіне арналған VI томында нақты жазып кеткен. Зерттеу Ә.Бөкейханның 2016 жылы жарық көрген 15 томдық жинағының III томында жарияланған. Еңбек орыс тілінде жазылған. Жұртшылыққа түсінікті болу үшін еркін аударма түрінде қысқарта беруге мәжбүрміз. Автордың әр рудың мекендеген жерін цифр санымен көрсеткен картограммадағы сілтемелерін де беруді қажет деп таппадық. Картограммада әр руды жер-жерге орналасуына байланысты группа деп бөліп, оларды цифрлі санмен белгілеп, түрлі топтарға бөліп тастаған.

Ә.Бөкейхан XVII ғасырда Қарқаралы уезінің жеріне тиесілі Қарқаралы, Қазылық, Кент, Бокты, Қу-Едірей, Абыралы тауларына Қаракесектер Кіші жүздің Жағайбайлы, Жетіру рулары және Найманның Матай, Қуандықтың Алтай ру тармағымен қатар келіп орналасты деп көрсетеді. Сонымен қатар Қарқаралы уезінің Темірші болыстығына қарасты Көкшетау тауына Орман

сұлтан бастаған Тарақтылардың орналасуы мен Қаракесек Шаншардың Таз атасы, Қуандықтың Алтай ру тармағының Қу-Едірей тауларынан Акмола уезіне қарасты Семізқыз тауына қарай ығыстырып шығаруы мен алғашқы аға сұлтан Тұрсын төренің бұл төңіректен Қаракесектерден басқа ру-аталарды қуып шығу тарихын жан-жақты жазады. Олардың біздің сөз етіп отырған тақырыпқа қатысы жанама түрде ғана. Егер нақты білгісі келген адам, Ә.Бөкейханның 15 томдық жинағының III томының 233-237 беттерін қараса, көп жайға қанығады.

Одан әрі Актоғай төрелерінің Қарқаралыға, одан соң Тоқырауын бойына келіп орналасуы турасын Ә.Бөкейхан былайша дәйектейді:

«Осы кезде Бөкей ханның ұлы Сұлтанғазы Бөкей хан алғаш иеленген территорияның оңтүстік батысына қарай жылжып, Лепсі уезіне барып орналасқан Садыр руын ығыстырып шығарып, осы босаған жерді өзінің төленгіттерімен және қарамағындағы Қожағұл руымен келіп мекендеді. Біз жоғарыда Темірші болыстығына қарасты Көкшетау жерін басында тарақтылар мекен етіп, одан басқа жаққа көшкенін жаздық. Байқауымызша, бұл 1824 жылдар шамасында саны көп Қамбар руының қысымымен болды. Өйткені оның есте қалатын себебі осы жылы Қарқаралы станицасы негізін қалады. 1830 жылы қазіргі Байбөрі руының Қыдырәлі атасы иеленіп отырған жерді Сармантай руы тастап шығуға мәжбүр болып, олар қазір мекендеп отырған Спасск болыстығына барып тұрақтады.

XIX ғасырдың 40-жылдарында осы уездік дала жерінде казактарды орыс әскеріне баруға шақырады екен деген сыбыс тарап кетті және Тұрсын сұлтан (Жамантай) Шыңғысұлы орыс үкіметіне казак балалары мен қыздарын орыс мектебіне беруге уәде беріпті деген сөз шықты. Бұл хабар, әсіресе билікті қолына алып алған ірі рулардың зорлықтарына душар болып отырған саны аз рулардың наразылығын туғызды. Немере ағалары болып келетін сұлтан Тұрсын Шыңғысовпен билік үшін таласқа ұмтылған Батырдың ұлдары сұлтандар Рүстем

мен Мырзатай өз карамағындағы және қосыла ерген рулармен Сырдария облысының Қаратау жеріне көшіп кетті. Олар осында жергілікті сұлтандармен қалыңдығына түсті және тонауға ұшырады. (Әрине, тек қана жер үшін. Ж.С.) Қаратауды 2 жыл мекендеген соң Рүстем мен Мырзатай сұлтандар Қарқаралы уезінің жеріне өздеріне қарасты қазақ руларымен қайта оралды. Боқты тауының маңайындағы өздерінің бұрынғы мекендеріне қайта келгендерінде, ол жерлердің басқа рулар алып қойғанын көріп, Ақмола уезіне қашуға мәжбүр болған Алтай руынан қалған Қу тауының Қызылшілікті бұлағына тұрақтады. Бірақ олардың Қу тауын мекендеуі ұзаққа бармады: бір жылдан соң қазір осы Қу тауын мекендеуші үлкен ру Жарылғап ығыстырып шығарды. Осындай сәтсіздіктен соң бұл қазақтар (төрелер мен оған төлеңгіттер мен ерген шағын рулар Ж.С.) Қызылжар тауына тұрақтады, ал сұлтандар Тоқырауын өзеніндегі Желтау тауының Аяқ Сарытерек сайына орналасты. Сұлтандар бұл жерге келгенше оны оңтүстікке кеткен Шұбыртпалы руы мекендеген». (237-238 беттер).

Бұдан әрі қарай Ә.Бөкейхан қазіргі Қарқаралы уезінің жерін Қаракесек тармағына жататын ру-аталар түпкілікті мекендеп алғаны туралы айта келе:

«Яғни, біздің уезде сұлтандар мен төлеңгіттерден басқа, Аргын тайпасынан: Қуандық, Қамбар, Қаракұл Қанжығалы, Тобықты; Найманның Көкжарлы тармағынан Садыр мен Тоқбан; Таракты, Қыпшақ, Уақ, Керей, яғни сөз жоқ, Орта жүздің ірі рулары; сонсоң Ұлы және Кіші жүздің аздаған қазақтары, ерекше ру Қырғыз және Қожалардың бір-екі тобы бар» деп жазады. (Мәтінде «особое племя кыргыз» деп берілген. Бұл жерде автор олардың қазаққа жатпайтынын меңзесе керек. Ж. С.) Автордың «Так в группе 8-25 мы находим султанов с туленгитами и роды Кипчак и Таз (Каракесек), в гр. 219 султанов с туленгитами, Уақ, Кыргыз и Танас (Каракесек), в гр. 194 султанов с туленгитами. Кыргыз и Куандык и т.д.» деп жазғанына қарай отырып, Қаракесектің Майқы-Танасы бір туған болса, Майқыдан

тарайтын Әлтеке-Сарымдар да сол төңіректен табылуға тиісті деп шамалаймыз.

Ә.Бөкейханның осы еңбегінің алғашқы «Жерге орналасу» атты тарауының соңын «Жалпы айтқанда 50-жылдардан соң (XIX ғасырдың Ж.С.) Кенесары көтерілісі күшпен басылғаннан кейін жергілікті қазақтардың өмірі ешбір қиыншылықсыз тыныш өтті, жерге орналасу түрлері табиғи түрде адам санының өсу жолы арқылы жүрді... Әрине, әкімшіліктің араласуынан туған үлкенді-кішілі оқиғалар тумай қалған жоқ емес. Бірақ жалпы алғанда олар салыстырмалық тұрғыдан келгенде тыныштықта өтті» деп аяқтайды. Бізге түсініксіздігі - Ә.Бөкейхан өз қандас туысы «Тентек төре» - Құдайменде сұлтан туралы, оның қуғынға түскен тағдыры оқиғасынан неге айналып өткені, неліктен аз да болса мағұлымат бере кетпегені. Оны тек патшалық цензураның бәрібір де өткізбейтінін білгендіктен деп қана жорамалдаймыз.

Әлекеңнің Рүстем мен Мырзатай сұлтан ауылдарының «Қызыларай тауына тұрақтады, ал сұлтандар Тоқырауын өзеніндегі Желтау тауының Аяқ Сарытерек сайына орналасты. Сұлтандар бұл жерге келгенше, оны оңтүстікке кеткен Шұбыртпалы руы мекендеген» деген пікіріне байланысты жанаша ой өрбіру қажет.

Қабылсаят Әбішевтің осы «Орталық Қазақстан» газетінің 2002 жылғы 4 қыркүйектегі санындағы «Тарихи сабақтастық» атты мақаласында Ағыбай батырдың Тасаралдан жер алуы туралы дерек бар. Шұбыртпалы руы Кәрсен-Керней болыстығына көшкенде, Әлтеке-Сарым болысы Шоңбай Балапанов «келісемін» деп мөр басуына карағанда, Шұбыртпалы руы көтерілістен кейін осы болыстыққа караған жерді мекен еткені байқалады. Қ. Әбішев оны өз мақаласында: «Тоған қазып егіншілікпен шұғылданған. Мекендеген тұрғын жері Жәмші мен Тоқырауын өзенінің аралығындағы аймақ» деп көрсетеді.

Ендеше «жер тобесіз, ел төресіз болмас» дегенімізбен, Сарым-Өтеміс ұрпағы Шоңбай Балапановтың Шет ауданындағы Әлтеке-Сарымдардан болыстық билікті қолға алуының тарихи себептері жоқ емес. Оған:

– біріншіден, Тұрсын мен Құсбек аға сұлтандар билікке таласта өздеріне карама-қарсы келе берген Рүстем мен Мырзатай сұлтандарды алыстатып, олардан қалатын жерге ие болуға мүдделі болды. Сол себептен бұл сұлтандардың Ақтоғай топырағына қарай жылжуына, олардың Шонбайды болыс қою туралы талабына қарсы болмады;

– екіншіден, Смахан төренің «1858 жылы Рүстем, Мырзатай Сарым ішіне келіпті. Ол күнде төренің жаңа туған баласы тас салады екен болысқа. Қазақтың 10 сом алым тартканы тас салады екен» деп жазуында мән жатыр. Бұл турасында С.Р. Бөкейханов «Өткен күннен белгі бар» атты кітабында: «Ағайынды Рүстем мен біздің арғы атамыз Мырзатай Тоқырауын өзені бойынағы Сарым еліне 1858 жылы келеді. Ол уақытта төренің отбасында ұл туса, ата-анасы өз мұрагерінің тұратын жеріне белгітас орнатып отырған. Онда да болыстыққа әрбір қойылған тасқа 10 рубльден ақша төлейтін болған. Ағайынды екеуіне бұл жер ұнайды да, олар осында қоныстануға шешім қабылдайды. Рүстем сол жердің иесі Сарым Балапанұлы Шонбаймен: «Сен бізге осы өңірден жер бересің, ал біз сені болыс етеміз, - деп келіседі. Сөйтіп біздің бабаларымызға Желтау, Тоқырауын, Аяқсарытерек, Қызылашық деген жерлер бұйырады Ал Шонбай болыс болады. Біздің бабаларымыз сөзінде тұрады» деп нақтылайды. (65-бет).

– үшіншіден, бұл жерлер көтеріліске дейін Шұбыртпалы руының атамекені болмаған. Болса Ағыбай бастаған батыры бар олар, өлсе де кетпесе керек еді. Тегі Кенесарыға ерген ел ілгерінді-кейінді ата мекеніне оралып жатқанда уақытша мекен еткенге ұқсайды. Қ. Әбішевтің жоғарыдағы мақаласында «Менің архивімде 1850-1868 жылдар арасында келген көптеген адамдардың тізімі бар. Соның көпшілігі Көшкін руынан. Жер тапшылығы Ағыбай елін қоныс аударуға мәжбүр еткен. (Осы тарихи құжаттардың фото көшірмесі де бар). Сондықтан Ағыбай батыр Кенесары қозғалысында Тоқырауын елінен кетіп, осында қайтып келген» деген пікірі әлі де дәлелдеуді қажет ететіні анық. Себебі, дәл сол шақта Тоқырауын бойында бос жатқан жер жоқ.

Көтерілістен соң қайтқан ел үздік-создық өз ата мекендеріне қайта оралды. Бұл біздің жоғарыда жазған «Ағыбай батыр ата-мекен қонысы қазіргі Шет ауданындағы Талды, Ақшоқы елді мекендері орналасқан жерлер Қарқаралы бекінісіне жақын болған соң орыс шенеуіктерінен және оларға ерген аға сұлтандардан сескеніп, көтерілістен соң Тоқырауын бойына келіп аз уақыт тұрып, сонан соң Тайатқан-Шұнақ, Тасаралға қарай ығысқан» деген пікірімізді дәлелдей түседі;

– төртіншіден, С.Р. Бөкейхановтың «Ол уақытта төренің отбасында ұл туса, ата-анасы өз мұрагерінің тұратын жеріне белгітас орнатып отырған» дегені де ұшқары пікір. Смахан төре: «Ол күнде төренің жаңа туған баласы тас салады екен болысқа» деп отыр. Бұл жерде «тас салу» дегенді болыстық сайлауда дауыс жинағанда берілетін тас болуы керек. Яғни, Рүстем, Мырзатай сұлтандар Шонбай болыстыққа түскенде өз төленгіттерімен тасты сол болыс болуы үшін салған деп ұққанымыз дұрыс болар. Әрине дәлел керек-ақ, алайда сөздің реті осыған бұрылады.

Яғни, бұдан шығатын қорытынды мынау:

Балапанұлы Шонбайдың болыс болып сайлануы 1855-56 жылдар шамасына тура келеді. Төрелердің қолдауына ие болған соң ғана емес, бұл Шонбай елге жайлы, әділ болған соң ұзақ жылдар бойы болыстық атқарған. Болыс сайлауы кезінде, елубасылар жиналғанда:

«Ал, ағайын, біреуіңнің тышқак лағыңа зияным тиген жоқ, біреуіңнен бір тиын пара дәметкем жоқ, керек десе біреуіңнің бір тайынды да лауға мінгенім жоқ. Ағайын-туған мен кедей-кепшікке есігім ашық, төрім жазық, дастарханым жаюлы, сабам пісулі болды. Ендігісін өздеріңіз білесіздер, - деп салмақты елдің өзіне салады екен. Сондайда жиналған елубасылар:

– Басқаның төрінде отырғаннан, Шабанбай ұрпақтарының босағасында отырғанымыз артық» деген тоқтамға келісетін болған. Ол Әлтеке-Сарым еліне болыс болған соң барып қана Рүстем мен Мырзатай сұлтан ауылдары Желтау төңірегінен жер алған. 1856 жылы Шұбыртналы старшинасы Садыр Шолақов пен

биі Ағыбай Қоңырбайұлы өз карамақтарындағы 188 шаңырақ Шұбыртпалы руын Кәрсен-Керней болыстығы еліне көшіруге рұқсат сұрал патшалық әкімшілікке өтініш-хат жазады. Сол құжатта Әлтеке-Сарым болысы Шоңбай Балапанов «келісемін» деп мөр басқан. Әлтеке-Сарым болыстығында бар-жоғы 30 үй Ақтоғай төрелері мекен еткен №7 ауыл аталған жерлер ауқымына 188 шаңырақ Шұбыртпалы руы сыйып тұрақтануы да мүмкін емес екені айтпаса да түсінікті. Оларға ең құрығанда 100 қыстау керек дегенде, оларға осынша жерді қайдан алмақшы екені ешкімнің ойына да кірмеген.

Сондықтан да Қ. Әбішевтің «Сондықтан Ағыбай батыр Кенесары қозғалысында Тоқырауын елінен кетіп, осында қайтып келген» деген пікірі шындықтан алыс жатыр. «Жеріңнің аты - еліңнің хаты» деген ұлағатты тәрік етіп, ең болмаса бұрыннан келе жатқан белгілі бір жер атауы немесе «міне, тұр ғой» көрсетер шұбыртпалының қадірлі бір адамының моласы да жоқ екенін ескермеген. Ол Ә.Бөкейхан 15 томдық жинағының III томының 233-237 беттерінде Ақтоғай төрелерінің Тоқырауын бойына орналасуы турасында жаза келіп, «Сұлтандар бұл жерге келгенше, оны оңтүстікке кеткен Шұбыртпалы руы мекендеген» деп жазған пікіріне сүйенген болуы керек. Алайда Қ. Әбішев өз мақаласында мына бір бұлтартпас деректі ескеруі де керек еді. Оны ф.ғ.д., профессор А. Ісімақова өзінің «Ұлт тарихында кездойсоқ оқиғалар болмаған, бәрінің де мәні бар» атты мақаласында былай деп келтіреді: «Ағыбайдың шешесі Қойсана Ақмоладағы Таракты руынан Сойылқос батырдың қызы екен. 13 жасында әкесі өліп, Ағыбай шешесімен екеуі ғана қалған. Қойсананың зираты Жезқазған облысы, Шет совхозының «Қармыс» бөлімшесінің шетінде. Қазір зираттың орны ғана қалған. 1930 жылдары жаңа үкіметтің белсенділері кірпішін бұзып, құрылысқа пайдаланған екен. Ағыбай батыр (1802-1885) Бөгенбайдың бесінші ұлы – Қоңырбайдың баласы. Менің үлкен әкем Дулат батыр – (1810-1857) Бөген Нысанбайдың «Кенесары-Наурызбай» дастанында Кенесарының: «Сендер едің қанағым Ағыбай, Дулат, Мендібай»

деп атаған үш батырының бірі, Бөгенбайдың үлкен ұлы Боранбайдың Маркабайынан туады. Аталарымыздың айтуынша, Ағыбай бұл інісін ерекше еркелетіп, жорықтарда қасында ұстайтаған екен. Дулат батыр науқастан 47 жасында Қайрақты деген жерде қайтыс болған. Бұл кісінің зиратын Ағыбай батыр 1858 жылы салдырған. Дулат бағырдың күмбезі бір кірпіші қисаймай сол бетінде тұр». (Қараңыз: Ақжолтай Ағыбай батыр. Алматы: Ғылым, 2002).

Ағыбай батырдың шенесі Қойсананың зираты Шет ауданындағы Талды, Ақшоқыға жақын «Қармыс» бөлімшесінің жерінде жатуы бекер емес. Яғни Шұбыртпалы руы Шет ауданындағы Әлтеке мен Сарым-Токсан руымен қоныстас болған. «Жоғары Қайрақты», «Төменгі Қайрақты» елді-мекендері жерін бірлесе жайлағаны деуге толық болады. Ол біздің жоғарыда жазған «Ағыбай батыр қазіргі Шет ауданындағы Талды, Ақшоқы елді мекендері орналасқан жерлердегі ата-мекен қонысы Қарқаралы бекінісіне жақын болған соң, орыс шенеуіктерінен және оларға ерген аға сұлтандардан сескеніп, көтерілістен соң Тоқырауын бойына келіп аз уақыт тұрып, сонан соң Тайатқан - Шұнақ, Тасаралға қарай ығысқан» деген пікірімзді дәлелдей түседі. Бұған ф.ғ.д., профессор А. Ісімақованың өз бабасы Дулат батырдың күмбезі туралы пікір де дәлел бола түседі.

«Оңтүстікке кеткен Шұбыртпалы руы мекендеген» дегенде Әлекең шұбыртпалылардың бұл жерден Тасарал бойына қуылуын айтып отыр. Кенесары мен Науырызбай қырғызда қалған соң Ағыбай батыр өзінің шұбыртпалы руымен Тоқырауын бойына келгені рас. Негізгі ойы – қырғыз шекарасында тағдыр тәлкегіне түскен Көшкін, Құлық руларының ауылдары, Жамшы бойындағы Әлтекенің кей аталары атамекеніне келгенше Тоқырауын бойындағы Бегазы тауынан бастап, Желтау, Дастар, Қаракия таулары бойын, Сарытеректен Жамшы өзеніне дейінгі аралықты өз иелігіне айналдырып алмақшы болғаны байқалады.

Көтерілістен соң қол бастар батырлары жан сауғалап кеткен, ел билігіндегі Құдайменде төресі соңына түскен қуғыннан

қашақ болған Әлтеке-Сарым болыстығына қараған елдің тоз-тозы шықты. «Балапан басына, тұрымтай тұсына» дегендей күн туғанда әр ру басшысы билер өз аталастарының қамын ойлап кетті. Оның себептері де жоқ емес.

Біріншіден, көтеріліске қатысқан қалың қара халық патша жазалаушы жендеттерінің қыспағында қалды.

Екіншіден, олар өз атамекеніне бірден бет түзеуіне жағдайлары болмады және он жылдан астам қол үзіп қалған қоныстарының кімнің иелігінде кеткенін білмей бірден қайта көшіп баруға қорықты.

Үшіншіден, үдере көшіп барғанда қуғынға түсіп, тонауға ұшыраған елді күтін отырған ешкім де жоқ. Сондықтан елді шашау шығармай ұйымдаса отырып біртіндеп көшуді ойластырды. Алдыңғы барғандар ата қоныстарын қайтарып алу үшін орнығып қалғандармен дау-шарға түсе келе заңдастырды. Рас болса Қ. Әбішевтің «Менің архивімде 1850-1868 жылдар арасында келген көптеген адамдардың тізімі бар. Соның көпшілігі Көшкін руынан» деген пікірінің шындығы осында жағыр. Яғни, 1850-1868 жылдар аралығы дегенде бұл көшу 18 жылға созылған. Абыройы сол – Сарым-Өтеміс атасынан тараған ұрпақтан сол Шу, Тараз, Шымкент төңірегінде ешкім қалмай, елден шашау шықпаған. Алайда Қ.Әбішев айтып отырған осы тізім туралы жазу үшін өзіне бірнеше рет хабарласып, өтініп сұрағанымызбен «әне-міне» деп сылтау айтып сөзінің күйірігін ұстатпай кетті. Әрине, «өзім жазсам» дейтін ғылым адамының пейіл-құштарлығы да бар шығар. Сондықтан «Орталық Қазақстан» газетінің 2002 жылғы 4 қыркүйекте шыққан санындағы «Тарихи сабақтастық» атты мақаласында жазған бұл пікірін дерекпен дәйектей алмай отырмыз. Көтерілістен соң сол 1850-1868 жылдар арасында келген ру-аталардың ата мекеніне қайта орналасуына байланысты нақты дәлеліміз жоқ, ал ол тізім ел аузында сақталған оқиғаларды дәйектеуге бірден бір негіз болар еді.

Біз жазып отырған «Ағыбай батыр көтерілістен соң Тоқырауын бойына келіп аз уақыт тұрып, сонан соң Тайатқан-

Шұнақ, Тасаралға қарай ығысқан» деген сөздің мәні мынада. Кенесары-Наурызбай өлімінен соң Ағыбай батыр қабырғалы Қаракесекті былай қойғанда, Әлтеке-Сарым болыстығына қарайтын ел-жұртты тастап, олардын бұрын келіп өз шұбыртпалысымен Бегазы-Желтаудың бауырына келіп тығылды. Оны жер дауына байланысты болғандықтан ел аузында сақталып келген мына бір тарихи ескі сөз дәлелдей түседі. «Ағыбай батыр өз шұбыртпалысымен Тоқырауын бойына мүлде орнығу үшін, «бұл жер бұрыннан біздің мекен дегенге» дәлелге келтіруге өзен бойындағы Көшкін атасының Ақтұмсықтағы үлкен бір тоғанының басына түйенің қу басын алдын ала көмдіріп қояды. Себебі, бұл аймақ бұлардың бұрынғы ата мекені емес. Көтерілістен қайтқан ел қайтсе өз атақонысына оралары анық. Қордай-Шу бойынан ұйымдаса жылжып көшіп келген Сарымның Өтеміс ұрпағы бұрынғы атамекеніне келсе, шұбыртпалылар жайлап алған. Содан қоныс таласынан жер дауы туады. Сонда өз айла-құлықтарын дәлелге алғысы келген Ағыбай батыр бастаған шұбыртпалылар «бұл жер атамзаманнан біздікі» деуге дәлелге келтіру үшін сол түйенің қу басы көмілген тоғанның басын қазуды дәлелге тартады. Қазып жіберіп қараса, шыға келген түйенің басы әрі кетсе үш-төрт жылдан аспаған бас сүйектің қаңқасы болып шығады. Жер дауы екі рудың арасында болғанмен, билік шешімге тайпа басшылары ғана емес, ара ағайыннан да белді өкілдер қатысатыны анық. Ел арасында «Құлсары-Құлық» бір туған» деген сөз бар. (Көшкін - Құлсарыдан жалғыз туған. Ж.С.) Осы ру би-басшылары бұл жөнсіздігін айтып, Ағыбайға ел арасын бүлдірмей, жерді босатуын талап етеді. Ағыбай батыр оған да көнбеген екен. Сонда нақты жер иесі Сарым-Өтемістің екі батыр жігіті (есім-сойларын білмей отырғанымыз өкінішті. Ж.С.) Ағыбайдың екі жағынан тұра қалып, алқымына садақ оғын кезеніп:

— Ақиқатына жығыл, әйтесе ажалың тура осы жерде, - деп көзсіз өжеттік жасапты. Аямасқа бекінгенін анық таныған Ағыбай қанша батыр болса да, амалсыздан шындықты айтыпты».

Осы ескіден қалған деректі оқиғаны А. Туғанбаев ағамыздан жазып алдым. Рас, ағамыз өз қанына тартып, «Ағыбайға садақ кезеген тобықтының батыр екі жігіті» дегенімен, бұл шындыққа ұшқары пікір деп ойлаймыз.

Біріншіден, кеңес дәуірі орнағанша Дадан Тобықтылар Желтау, Жіңішке өзені мен Сарытерек маңайына аяқ басқан жоқ.

Екіншіден, Дадан Тобықтының кейінде аяқ астынан пайда бола қалған кейбір өлкетанушы-тарихшысымақтары қанша дәріптегенімен, бұл рудың егіншілік өнері «Бес жындының тоғанынан» асқан емес.

Осы сөзді кітаптың тағы бір-екі жерінде келтірдік-ау деймін, білмейтіндер үшін жаза кетейік. Тоқырауын бойындағы Сарым елінің егіншілік дәстүрінен үлгі алғысы келген, Тобықтының бір атасының бес ағайынды жігітінің үшеуі өзен жағасынан тоған тартып, егін салғысы келіп игілікті жақсы іс бастапты. Үш ағасының осы бастамасына екі інісі қатты қарсы болады. Ағалары күндіз азаптанып қазған тоғанды, олар түнімен жүріп қайта көміп тастап отырыпты. Бұл жер қазіргі Нарманбет ауылынан Айыртас елді мекеніне қарай 5-10 км. шамасында жатыр. Тоғанның қазіргі кездегі тереңдігі кісі бойындай, ал сол кездегі тереңдігі шамамен түйе бойынан кем емес болған-ау деп шамалаймыз. Сондықтан Ағыбайға садақ кезеген екі жігіт тобықты руынан болуы еш мүмкін емес. Өйткені шұбыртпалылардың көтерілістен соң барып орныққан жері Дадан Тобықты мекен еткен жер аймағы емес. Оған Ә.Бөкейхан мен Қ. Әбішевтің жоғарыда келтірген «Сұлтандар бұл жерге келгенше, оны оңтүстікке кеткен Шұбыртпалы руы мекендеген» сөздері айқын дәлел.

Көшкін руын нақты тоған басы жер иесі деп отырғанымыз, Қ. Сәденов өзінің «Аулым – Жалаңтөстің Қызылтасы» (2016) кітабының 32-бетінде Құлық руы аталарына Бегазы тауынан бастап Жіңішке өзенінің екі қабағын, Тоқырауын бойын еншілеп беруге ұмтылғанымен, қалай дегенмен де Тоқырауын бойында Құлық руының аталарының егін салған үлкен тоған атаулары атымен жоқ. Бұл туралы толық білгіңіз келсе, А. Қалымбергеновтің

«Орысбай тоғаны» (Қарағанды: Арко, 2017) атты кітабын қарап көріңіз. Болмаса 2005 жылғы «Тағылымға тағзым» еңбегіміздегі «Аға ұрпақ тағылымы» атты мақаламен танысыңыз. Сонда Тоқырауынның Сарытерек пен Ақтұмсық арасындағы екі жағалау қабағында 10 тоған, 3 диірмен болғанын жазғанбыз. Атап айтсақ, Қойлыбай тоғаны, Рысбай тоғаны, Қабанбай тоғаны, Бөгетай тоғаны, Орысбай тоғаны, Шақабай тоғаны, Түлкібай тоғаны, Қазыбай және Шиманбай тоғаны, Елубай тоғаны және тағы басқа шағын тоғандар атакты Ақбидай, бесбас бидаймен қоса, кожа бидай, ақ бикеш, қызыл бидай, тары, арпа өсірген. Қасымбек, Сенбай, Дүйсенбек деген қолы шебер адамдардың диірмендері ұн тартқан. Нұра, Тоқырауын, Қотанабұлақ, Балқаш, Кәрсөн-Керней болыстығындағы халықты нанмен қамтамасыз еткен. Бұған Тоқырауынның Жайдақ деген жеріндегі Рүстем төре мен Жіңішке өзені бойындағы төрелердің 3 тоғаны мен диірменін қосыңыз. Ел-жер тарихында егіншілікті дамытуда ерен еңбек сіңірген осы тоғандарды жер мен судың ерекшелігін тап басып тани алып, су бөгетін салушы, ыждаһатпен пайдаланушы тұлғалар ел санасынан өшіп, атаусыз қалып бара жатқаны өте өкінішті. Халықтың ең жаман қарғыс «Өзің білме, білгеннің тілін алма» дейтіні дұрыс-ау осы. «Ақтоғай. Энциклопедия» атты кітапты шығарушы дилетанттар елдің егін шаруашылығындағы осындай тұлғалар мен тоғандарды атаусыз қалдырып, оның орнына бұрын билікте болғандар мен қазір отырғандардың әке-шешесін, бауыры мен баласын тықпалау қателіктеріне бой алдырған. Мұны жазбасқа амал болмады, себебі ондағы ойымызда Ақтоғай ауданының құрылғанына 100 жыл толу мерейтойы кезінде ескерілсе деген тілек жатыр.

1856 жылы Шұбыртпалы руы старшинасы Садыр Шолақов пен биі Ағыбай Қоңырбайұлы өз қарамақтарындағы 188 шанырақ елін Кәрсөн-Керней болыстығы еліне көшіруге рұқсат сұрап, патшалық әкімшілікке өтініш-хат жазуының осындай тарихи себептері бар. Себебі өтірігі әшкереленген Шұбыртпалылар бұл «Әлтеке-Сарым» болыстығында енді қала алмайтын еді

де, амалсыздан Кәрсөн-Керней болыстығы елінің қарамағына көшуге рұқсат сұран өтініш жазуға мәжбүр болды.

Ә.Бөкейхан 15 томдық жинағының III томының 233-237 беттерінде Ақтоғай төрелерінің Тоқырауын бойына келіп орналасуы турасында жаза келіп, «Сұлтандар бұл жерге келгенше оны оңтүстікке кеткен Шұбыртпалы руы мекендеген» деп жазуының себебі де осында жатыр деп есептеуге толығымен болады.

V тарау

ЕЛЕУСІЗ ҚАЛҒАН ЕСІЛ ЕРЛЕР

1837-1847 жылдардағы Ресей империясының отарлық саясатына қарсы Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс аяусыз талқандалғаннан кейін Тоқырауын бойын жайлаған елде бірден тыныштық орнай қалды десек, қателескен болар едік. Ұлт азаттық соғыс басылғанмен де жекелеген ерлер отаршылдыққа қарсы күресін тоқтатпаған еді. Соның бірі Құдайменде батыр өз серіктерімен Акмола, Қарқаралы, Аягөз аралығында тынбай әрекет етіп, орыс үкіметінің бүйіріне сұр жебедей қадалған. Орыс отаршыларының құлдық қамытына басын имеген бағырдың қуғынға түсуі мен ажал құшуы туралы ел арасында бірнеше нұсқадағы аңыз-әпсана сақталып қалған. Көбі жазылып алынып хатқа түсті, түрлі кітаптарға кірді. Олардың негізгі мазмұны бір болғанмен, айтушы және жазып алушының жеке көзқарасының ықпалымен әр түрлі сипаттағы деңгейде беріледі. Біз оларды ретімен түгелдей келтіре отырып, шындығын таразыға тартуды оқырманның өз еншісіне қалдырамыз.

Солардың басым көпшілігі - Құдайменде сұлтан Ғазин мен Құнанбай төңірегіндегі әңгіме. Оған патша жеңдеттері мен оларды қолдаған ел басыларына ұстатпай, ел арасын паналап жүрген «Тентек торе» атанған Құдайменде Ғазин мен көтеріліске қатысканы үшін сотты болып, айдаудан екі рет қашып, үшіншісінде темір кісеннен босау үшін екі өкшесін кесіп тастап, елге оралған Сарым-Құлық руынан шыққан Бабеке батырды ұстап бермеуі нақты дәлел. Құдайменде Ғазиннің Желтаудағы «Жекежал» қыстауына жайлаған Ақтоғайдағы төрелерден шыққанын жоғарыда жаздық. Жасыратыны жоқ, көтерілістен соң Бөкейханнан тараған бүкіл сұлтандар әулеті биліктен ығыстырылып, Қуандық, Қаракесектен аға сұлтан болуға бірде бір адамға сенім білдірілмеді. М.Әуезов «Абай жолы» эпопеясында: «Алшынбай – бүкіл Қарқаралы бойындағы беделді би. Оған

дау-жанжалдарын шешу үшін тайпа-ру болып келіп жатады. Алшынбайдың қолдау таппаған Құсбек төре аға сұлтандықтан айырылды» деп жазады. 1849 жылы Тобықты Құнанбай қарадан хан шығып Қарқаралы окургіне аға сұлтан болғанда, Қ.Ғазин мен Бабекені ұстатуға араласты.

Әскери жасақтар мен тыңшыларды былай қойғанда, ол Дадан Тобықтыдағы Құланшы атасынан Мәнжігүл батырды көндіріп, Құдайменде сұлтанды ұстауды қатты тапсырған. «Ұстап әкелмесең, жаза қолданамын» деп те күш көрсеткен. Тұтқындап берейін десе, сұлтанды қолдаған бүкіл ел назасынан сескенген, ұлт азаттығы үшін күрескен батырлығын ерекше қадірлеген, ұстамайын десе, Құнанбайдан жасқанған Мәнжігүл батыр жасырынып жатқан жеріне келіп, сұлтанның өзімен ақылдасқан. Сонда сұлтан: «Құнанбай қазір билік қолында тұрған соң ешкімнен де қорықпайды, ол - діншіл адам, құдайдан ғана қорқады. Сен «Ұстағтырған да Құдай, босаттырған да Құдай» деп айтып бар» деп үйретеді. Солай деп айтып барғанында Құнанбай: «Бұл сенің сөзің емес, сұлтанның өз сөзі ғой», - деп батырды жазаламай жіберген. Бұл біздің Ақтоғай топырағындағы шежірешіл қарттардан жеткен сөз. Ол - ел арасында ең көп тараған және негізгі бірінші нұсқа. Осы Құдайменде сұлтан, Құнанбай және Мәнжігүл батыр арасындағы бұл оқиғаның хатқа түскен бұдан басқа тағы төрт бірдей варианты бар. Оларда негізгі оқиға жүйесі мен басты кейіпкерлері сақталғанмен, аздаған өзгертулермен баяндалады. Бұл туралы екінші нұсқасын білгіңіз келсе, С.Кенжеқараұлы «Дадан Тобықты (Өмір) шежіресі» атты еңбегінің 248-бетінде ел аузында сақталған мынандай құнды деректі келтірген. Оны сол қалпында толық берелік:

«Мәнжігүл Шегірұлы Ебескі (Құланшы) Шағырбай тармағынан. Өз руын басқаға басындырмаған, басынан дұшпан сөзін асырмаған. Досқа мәрт, жауға серт, әрі батыр, әрі балуан күш иесі болған. Құнанбай қажымен замандас, сол кісінің тапсырмасын көп орындаған, бір-бірімен іштей сырлас кісілер. Мәнжігүл батыр күнделікті тұрмыста кең, ағайын-туысқа, көрші-

қолға жайлы, ел ортасында беделді кісі болған. Кенесары көтерілісін іштей қолдап, ретті жерінде демен отырған. Бұл көтеріліс жеңілген соң Кенесары батырлары қуғынға түседі. Солардың бірі - төре Құдайменде. Оны ұстауды пағша әміршілері Қарқаралы дуанының аға сұлтаны Құнанбай мырзаға жүктейді. Құнекен Мәнжігүл батырды шақыртып алып, Құдаймендені ұстауға жұмсайды.

— Байжомарт батырдың Сырлыжак атын алып беріңіз. Ұзақ жолға басқа ат жарамайды, - дейді Мәнжігүл.

Қапылыста қолға түскен Құдайменде:

— Мені орысқа қиясың ба? — десе керек. Батырды орыс бұғауына қимаған Мәнжігүл:

— Маған не істе дейсін? Жөнін өзін айт, - дейді.

— Құдаймендеге күшім жетпеді. Ұрып жығып, атымды алып кетті дегейсін Құнанбайға, - депті.

Сөз осыған байланыпты. Атын беріп, Мәнжігүл елге оралыпты. Екі батырдың ауыз бірлігін түсінген Құнекен әңгімені одан әрі тереңдетпеген екен».

Ал осы оқиғаның үшінші бір нұсқасын Кәмел Жүністегі 1998 жылы «Парасат» журналының №5 санында жариялаған «Жақсы Жәкен» атты мақаласында сөз етеді:

«Құдаймендені ұстау үшін жандарал Құнанбайға да сөз салды. Құдаймендемен іштей тілектес Құнанбай амалы қалмай бұл іске Мәнжолды жұмсаса да, астыртын Құдаймендеге де «сактансын» дегенді жеткізген. Сырлыжак жүйрікті мінген Мәнжол Құдаймендені қуып жеткенімен де, орысқа ұстап бермей, Сырлыжакты батырға беріп, кері оралған. Құнанбай алдында кінәлі сезініп, оның бетін көре алмай жүрген Мәнжолға Жанұғтты: «алдына бар, ол діншіл еді, не десе де «құдайдан да» дей бер», — деп ақыл үйреткен. Алдына келген Мәнжолға Құнекен:

— Сырлыжакты міндің, — десе,

— Құдайдан да, — дейді Мәнжол.

— Құдаймендені қудын.

— Кууым да құдайдан да.

— Неге ұстап әкелмедің?

— Ұстамауым да құдайдан да. Сонда Құнанбай:

— Әй, сенен мұндай сөз шықпаса керек еді, ана Жанғұтты үйретіп жіберген екен ғой» депті. Елінің азаттығын ансаған қайран ер Құдайменде соғысып жүріп, Үшгөбе деген жерде қайтыс болған». Оқып отырсыздар, мұнда Мәнжігүл батыр – Мәнжол болып, ал Құдайменде сұлтанның сөзі Жанғұтты биге телініп кеткен.

Бұл оқиға туралы кітапқа түскен төртінші нұсқа да бар. Ол А.Нұрбековтің әкесі туралы шығарған «Мәңгілік тұғыр» атты естелік кітабында «Мәнжігүл батыр мен Құдайменде» деген тақырыпта жарияланған. Оны автордың әкесі Нұрбек Бөкеев жазып қалдырған. Бұл нұсқада автор оны кімнен жазып алғандығын айта келіп, оқиға жүйесін былай баяндайды:

«Қарқаралыда тұратын зейнеткер Ырзахан Әмірханов бұл хикаятты менің сұрауым бойынша айтып берді. Ел өзіне керегін ала жатар.

Мәнжігүл - Тобықтының Құланшы бұтағынан шыққан батыр. Құдайменде болса, Солтанғазы төренің үлкен баласы. Сол Құдайменде Бесата елінде қазы болып сайланып, елге тынышсыз болыпты. Кесірлі болып кара халыққа маза бермепті. Көрікті қыз-келіншектің соңына түсіпті. Содан Бесата баласы наразы болып, Құдайменденің шаңырағын ортасына түсіріпті. Майқы жігіттері орталарынан бір қой шығарып, оның қанына қолдарын малып, Құдаймендеден құтылуға сертгеседі.

«Құдайменде қазы болып тұрып кісі өлтірді» деп қағаздап Қарқаралы оязына арыз түсіреді. Ояз жауапқа шақырса бармайды. Сөйтіп қашақ болады. Әулие, Қызылтас, Қызыларай жерінде бұқпантайлап жүреді. Құдайменде батыр атанады. Сол Құдайменде Тобықтының Байжомарт байымен егес болады. «Сені шабамаын» дейді төре баласы. Бай сасады. Мені қорғаса Мәнжігүл қорғайды деп сапарға шығады. Өйтегіні араларында өкпе-реніш бар екен. Содан ағайындылар арыздасып, татуласады. Бай

батырға астындағы Керкұла деген жүйрігін береді. Байжомартты шабуға ниеттенген Құдайменденің соңынан Мәнжігұл батыр түсіп береді. Бір жардан секіргенде Құдайменде төре аттан түсіп қалады. Мәнжігұл жетіп келсе, төре жылап қоя береді.

Енді батыр ойланады. Әрі ойлап, бері ойлап астындағы Керкұланы береді. «Құдайменде аттан жұлып алды» деп айтамын дейді. Артынан Байжомарт бай да жетеді. Жаяу қалған батырды көреді. «Бұл қалай?» демейді. Батырдың түсіп қалғанына сенбейді.

Бай батырды өлтірем деп ана құдықтың басына бір барады, мына құдықтың басына бір барады.

– Сен мені шынымен өлтірмекшісің бе? - деп сұрайды батыр. Сонда бай:

– Жоқ, сені әдейі қоз қылып келе жатырмын, - дейді. Батыр жылап қоя береді. Бай мен батыр осылайша татуласады» (34-бет).

Ал осы ел арасына кең тарап, ұмытылмай сақталып келген бұл оқиғаның бесінші нұсқасын шежіреші қария Т. Жаксыбайұлы өз «Шежіресінде» (1999) біршама жатық және ақиқатты түрде жазады. Ақтоғайдағы төре ұрпақтарын тарата келе, шежіренің 255 бетінде «Тентек Құдайменде туралы бір ауыз сөз» деген қосымша берген. Ол мынандай:

«Құдайменде ел аузындағы аңыздарға қарағанда өте тентек болған дейді. Өзін жауларынан қорғап жүретін сарбаздары болыпты. Әкесі Солтанғазының кезінде орыс патшасынан алған шені де болған. Құдайменде орыс патшасына өш болыпты. Құдайменденің екі орыс офицерінің басын кесіп алғаннан кейін, оны орыс патшасының қолына ұстап тапсыру үшін қазақтың аға сұлтандарына арнайы тапсырма да беріледі. Әлбетте халық өзі жақсы көретін азаматын қыран құсқа, аспандағы айға теңейді. Әрине оның бәрін бірдей шындыққа жанаспайтын жақтары да болатынын естен шығаруға болмайды. Алайда әңгіме - азаматқа деген халықтың сүйіспеншілігінде.

Атақты Құнанбай аға сұлтан кезінде Құдаймендені қаншама рет шақырса да алдына келтіре алмапты. Құнанбай Тобықтынын

атақты батыры Мәнжігүлға Құдаймендені ұстап әкелуді тапсырады. Құдаймендені іздеп шыққан Мәнжігүл Балқаш көлінің маңын шарлап келе жатып, сексеуілге атын байлап қойып, шалқасынан түсіп ұйықтап жатқан Құдайменденің үстінен түседі. Мәнжігүл Құдаймендеге өзін ұстап әкелу үшін іздеп шыққанын айтады. Босатып қоя беруге Құнанбайдан қорқатынын, ал ұстап әкетейін десе халықтың сүйіспеншілігіне бөленіп, атағы да, батырлығы да ел арасына тарап кеткен даңқын қадірлейтінін айтады. Сонда Құдайменде сұлтан ойлана келе:

– Құнанбай - құдайшыл адам. Ұстағтырған да Құдай, босаттырған да бір Құдай, - деп айтып бар дейді. Мәнжігүл батыр қайтып келіп осының бәрін Құнанбайға айтады. Сонда Құнанбай:

– Бұл сенің сөзің емес. Құдайменденің сөзі ғой, - деген екен».

Осы соңғы нұсқа біз білетін және бір кезде жазып алған алғашқы нұсқаға жакын әрі нақты. Құдайменде сұлтан мен Мәнжігүл батыр арасындағы оқиға әр айтушы мен оны хатқа түсіріп жариялаушы тарапынан өзгеріске түсіп кеткен. Оның 2-4 нұсқаларындағы бір кездегі хан-сұлтандарға деген теріс көзқарас пен «қанына тартпағанның қаны шықсын» деп өз аталасының атын оздыруға бейім тұратын казакилық мінезді де жокка шығаруға болмас. Қарқаралылық зейнеткер Ырзахан Әмірханов Кенесары-Наурызбаймен қапталдаса жүріп ұрысқа кірген, көтерілістен соң өзін ұстауға келген екі орыс офицерін лақша бауыздап, басын кесіп алған Құдаймендедей батырды шыбын жаны үшін «жылатып» қойған. Сол қу жан үшін елі құрметтеп Түркістандағы Қ.Иассауи кесенесіне апарып жерлеген Мәнжігүл батыр да «жылап қоя береді». Әрине, осыны айтушы адамда да жазық жок, кеңес дәуірінде барша қазаққа хан-сұлтан мен бай-бағланын жамандатқан таптық көзқарастың кесірі тиіп тұрғандығын аңғару қиын емес. Елдің биіні – баспақ, батырын - саспақ, төресін - оспақ қылған кеңестік идеологиядағы нашар көзқарастан әлі де толық арылып болдық, тұлғаларымызды танытуда кем-кетікті толтырдық дей алмасак керек. С.Кенжеқараұлы мен К. Жүністегі өз аталасының атағын шығаруға деген ұмтылысына да кешіріммен

карау керек шығар. Сонда да кім де болса ақиқаттың ауылынан алыстамағанымыз дұрыс. Себебі қандай да болса «хатқа түскенді балталап өшіре алмайсың» деген сөз бар. Келешек ұрпақтың қандай таразыға тартарын да қаперде ұстау керек.

Ырзахан Әмірханов айтқан «Содан Бесата баласы наразы болып, Құдайменденің шаңырағын ортасына түсіріпті» деген пікір мүлде шындыққа жанаспайды. Керісінше Әлтеке-Сарым мен Бесата баласы Құдайменде сұлтанды патша жеңдеттерінің ұстауынан барынша қорғап, қажет жерінде хабар беріп құтқарып отырған. Мүмкін Бесата баласынан өзін ұстауға белсене кіріскен жандайшаптарға Құдайменде сұлтанның тізесі батқан да шығар. Қалай дегенмен де бүкіл ел болып қуғынға шықты деу ақылға сыймайды. Бұл жерде Кәрсөн-Керней руының төре тұқымын ұстамаған ел екені де қаперіңізде тұрсын.

Қарқаралы окургінің әскер бастығы Карбышевтің осы 1838 жылы 7 қыркүйегінде Ақмола және Қарқаралы окурттерінен Кенесары ханға қосылған тайпа-рулардың атаулары мен мекендерін көрсеткен рапортында «Қаракесек Бесата болысы (мәтінде — Биш-ата Каракисетская) және болыс Байсейіт бастаған Керней болыстықтары бар» деп көрсеткен дерегі бойынша Бесата балалары Құдайменде сұлтанмен бірге азаттық жолындағы күресте бірге болған. Шындығында Құдайменде Ғазин Кенесарымен котерілісте бірге болып, ол жеңіліс тапқан соң да өмірінің соңына дейін патша үкіметіне бағынбай кетті. Ел арасында тәуелсіздік үшін күрескен Құдаймендені Байсейіт би өзі де, баласы Нұрлан да, кәрсөн Есеттің Көпбайы да, Әлтеке-Сарымның болысы Күшікбайдың Дәулеті де соңына дейін қолдап, оны кейде ел ішінде жасырынып келіп, қонақтап жатуына жағдай жасаған. Осы үшін Есеттің Көпбайын, Байсейіттің Нұрланын, Күшікбайдың Дәулетін 1855 жылы сотқа тартып, Көпбайды заседательдіктен, Нұрлан мен Дәулетті болыстықтан түсірген. (ҚР ОММ. Қ-345, Т І. 1-1698. 51-папка).

Шет ауданының тумалары «Көкбөрі Керней» шежіресін жазған журналист-жазушы Т. Майбас пен тарихшы ғалым

М.Жакиннің мақалалары мен кітаптарында Байсейіт болыс пен оның баласы Нұрлан мырза туралы тереңдете зерттелді. Сонда Құдайменде сұлтан қуғынға түсіп жүрген кезінде Нұрлан мырза оған көп көмектесіп, қамқор болғаны, сонын салдарынан күдікке ілініп қамауға алынғаны туралы да деректер молынан кездеседі. Оны ел аузында сақталған мына әңгіме де дәлелдей түседі.

Байсейіт би баласы Нұрлан істі болып қамауға алынғанда артынан қуып уезд орталығына барады. «Анық-қанығын тексереміз» деп патша шенеуіктері істі созбалаққа салады. Байсейіт би басқа да әділдік іздегендермен бірге оязға кіру үшін босағасын күзетеді. Қанша өтініш жазса да ұлық қабылдамайды. Осылайша бір күні есік алдында топ адам арасында сарылып отырғанында ояз кеңсесінен Шорманның Мұсасы шыға келіпті. Сонда Байсейіт би:

– Өй, Мұса, жақсылығыңды Баянауылға ала кетпе! – деп қағты айғай салыпты. Жалт қарап, Байсейіт биді таныған Мұса сәл бөгеліп тұрыпты да, ояздың кеңсесіне қайта кіріпті. Біраздан соң шыққанында:

– Болады, Байеке, болады, - депті де аттанып кетіпті». Міне, Байсейіт би баласы Нұрланды бір ауыз сөзімен сотталып Сібірге айдалудан осылайша аман алып қалыпты. «Нұрланды босатып алу Байсейіт биге бір тайтұяқ алтынға түсіпті» - деген де сөз бар. Байсейіт бидің алғырлығы - салмақ салағын адамды тап басып тануында. Атақты Мәшһүр Жүсіп Қаратауға әулиелерді зиарат қыла барғанында айтқан: «Қыпшақ - Ыбырай, Тобықты - Құнанбай, Тортуыл - Қаржас - Мұса - казак маңдайына не ғып сыйып жүрген жандар екенін білмеймін! «Шыңғыс - орысқа жуық, мұсылманға суық» - деген. «Қыпшақ Ыбырай - қажымас кара болат!» - деген. «Тобықты Құнанбай - биік шыңның басынан шыққан қайнар бұлақ!» - деген. «Қаржас Мұса қабыршағы жоқ, жып-жылмағай, қолға тұрмас кара балық!» - деген. Себебі Мұса деген кісі заманындағы жандардың ішінде жорғасы болса керек». Ендеше Мұса мырзаның орысқа жақындығын білгенінің арқасында ғана баласын айдаудан аман алып қалып отыр.

Ел жадындағы осы сөздің тағы бір нұсқасын жазушы Т. Майбас «Оныншы ауыл. Шежіре кітабы» еңбегінің 72-бетінде: «Әсіресе Нұрланның үстінен арыз кардай борайды. Құнанбай оны қанша қаматтырғанмен Байсейіт сонша рет шығарып алып отырыпты» деп келтіреді.

Бұған нақты дәлелге ҚР Мемлекеттік орталық архивте сақталған мына бір құжатты келтірелік:

«1855 г., 31 января, 6 - Предписание Военного губернатора Областному правлению сибирских казахов.

Господин командир отдельного Сибирского корпуса от 27 января сообщил мне, что по данным им секретным предписаниям начальнику Каркаралинского отряда и тамошнему Приказу обвиняемые в укрывательство Худайменды Газина показаниями киргизов, захваченных сотником Фроловым в ауле сего султана, заседатель от киргиз Кокпай и волостной управитель Карсен-Кернеевской волости Нурлан Байсеитов содержатся арестованными в Каркаралах на гауптвахте; а для удостоверения как в справедливости сего извета, так как и в справедливости подозрений, возбужденных бывшим начальником Каркаралинского отряда войсковым старшиной Евреиновым на старшего султана Тулеке Турсынова о отношениях его с Худайменды Газиным, командирован был чиновник особых поручений Главного управления Западной Сибири Карбецкий.

Из произведенного сим чиновником секретный удостоверения оказывается:

1. Что управитель Нурлан Байсеитов и заседатель Кокпай действительно были близких сношениях с Худаймендой Газиным и содействовали ему укрываться от преследований наших отрядов.

2. Что старший султан Тулек Турсынов, хотя и на изобличается в непосредственных сношениях с Худаймендой Газиным, но тем не менее брат и другие родственники Турсынова имели свидания с Газиным и следственно можно заключить, что о пребывании сего беглеца в округе старшего султану было известно.

3. Что о письме старшего султана Тулеке и Худайменде Газину, перехваченном войсковым старшиной Евреиновым нельзя положительно сказать писано ли оно самим Тулек или подложно, и султан сей отозвался, что он грамотны не знает.

4. Что почти все киргизы Каркаралинского округа знали о пребывании Худайменды в семье округе и что, вышепоименованных должностных лиц, способствовал также укрывательству его и управитель Алтеке-Сарымовской волости Даулет Кучукпаев.

По собрании сих сведений Его высокопревосходительство предлагает мне: заседателя от киргиз Копая и управителя Карсен - Карнеевской волости Нурлан Байсеитова освободив из под ареста сменить с занимаемых ими должностей и предписать Приказу распорядиться о выборе вместе их других ордынцев, более благонадежных. Равным образом сменить и волостного управителя Алтеке-Сарымовской волости Даулета Кучукпаева; старшему султану Тулеке Турсынову сделать строгое замечание и внушить ему, что потворство лицам подобным Худайменды Газину, преследуемым Правительством за сделанные ими преступления, не простительно не только должностному лицу, но и всякому подданному Его Императорского Величества и что Его высокопревосходительство снисходит к его поступку в настоящем случае единственно уважения к его молодости и внимания к носимому им званию старшего султана, но что восстановит прежнее доверие начальства он может нелицемерной преданностью к Правительству правотой своих действий и неограниченным усердием к пользам службы.

Генерал-майор Фон Фридрихе (подпись)

Секретарь (подпись)

ЦГА РК, Фонд -345 он 1, д. 102, л. 1-2.

(Қараңыз: Шығыс Сарыарқа.

Қарқаралы өңірінің откені мен бүгіні. Алматы: Әро, 2004).

«Сөзден сөз туар» демекші, әңгіме Керней Байсейіт би мен оның жалғыз ұлы Нұрлан мырзаның Құдайменде төреге жанашыр болуынан шығып кетті ғой. Байсейіт би мен Құнанбайдың текетіресі ұзаққа созылды. Оған да басты себеп – көтерілістен кейінгі Құдайменде төренің тағдыры. Кәрсөн - Кернейде Байсейіт би - малды бай, әлді тұқым. Ол кезде сотқа тартылудың көбінде түрлі рулар арасындағы барымта жасаудан туындайтын қылмыс көп болған. Нұрлан – Атымтай Жомарт атанып, ырысына біткен ақ адал малын таратумен аты шыққан адам, оның ұры ұстап, барымта алумен жұмысы болмаған. Аға сұлтан ретінде Құнанбай орыс ұлықтары тапсырмасымен Құдайменде төренің соңына түсті. Нұрлан мырза қорған болды. Сондықтан оның қайта-қайта істі болып, жаламен абақтыда отыруының басты себебі осы Құдайменде төреге байланысты десек дұрыс болар. Барымта-сарымта, ондағы кісі өліміне құн дауы болса, Нұрлан мырза жазықты деп табылып жер аударылар еді. Құдайменде төреге байланысты нақты дерек, бұлтартпас айғақ кемшін болған соң, билер соты да, орыстың әкімшілік соты да жаза кесуге бара алмаған.

Құдайменде төре соңына Құнанбай қуғын салған соң, оның аға сұлтан болуынан бері қарсы болып, қырғикабақ келе жатқан Байсейіт би мен Нұрлан мырзаның елінен пана іздемегенде қайтеді!? Ақтоғайда Қызылпасты паналады, Сарытеректен Балқашқа қарай жолдағы Көшкін Тоқабайдың «Қарашоқысының» Кенелі жақ бетіндегі «Құдайменде биігі» аталатын құзды шатқалдың бүгінде аты ұмытылған, санаулы адамдар ғана біледі. Ақтоғайдағы қандас төре ауылдары аңдулы, тек астыртын байланыс болмаса, аяқ та баса алмайды. Дадан Тобықты елі боса-болмаса Құнанбайдан бір елі аса алмайтыны анық. Сондықтан да Құнанбай жансыздарды осылардың арасынан іздеді. Оның тапсырмасымен Мәнжіғұл Шегіров пен Байсары Жанықұлов бастаған дадан тобықтылар төренің соңына шам алып түсті. Бұлар «Тентек төре» қазасынан кейін де Қарқаралы сыртқы оқургінің заседателі Трусовка ел арасындағы жансыз ретінде

аянбай кызмет жасады. Оны мына мұрағат құжаты дәлелдейді. (Бұл құжаттың толық нұскасымен танысамын десеңіз мына зерттеуді қараңыз: Аршабеков Т.Т., Алдабаев Н.Ж. Кенесары жорығы ізімен. Қарағанды: Литера ЖШС Баспасы, 2015. 217-221 беттер). Құжат орыс тілінде және ұзақ болған соң қажет жерлерін қысқа ғана түрде түпнұсқамен бердік.

Секретно.

**Его Превосходительству Управляющему Должность
Военного Губернатора Сибирских Киргиз господину и
Кавалеру Фон-Фидрихуот Засадателя Каркаралинского
Внешнего Окружного приказа Турусова**

Рапорт

Разведывая, от кого именно вышли слухи, я узнал что 5-го числа сего месяца приехали в Каркаралы в нескольких человек киргизы Надан-Тобуктинской волости 6-того числа утром из них бий Манжугул Чегиров и киргиз Байсары Джаныкулов предявили заседателю Свирщевскому, что к Агыбаю Конурбаеву приехали от сына Кенесары три человека с подарками и приглашают его прикочевать в Каратау, и что г. Свирщевский к захвату лазутчиков не сделал никакого распоряжения, и спустя черыре дня, посылкою к Агыбаю аульного старшину Альтеке-Сарымовской волости Узака Куланов, за вызовом в Каркаралы его Агыбая.

Бий Манжугул Чегиров и киргиз Байсары Джаныкулов объявившие мною выше просили, чтобы имена их остались в тайне, потому что они не имеют большого состояния, не считаются в народе людьми очень значительными и будучи совершенно преданы правительству опасаются, что за открытие этой тайны навлекут на себя негодование и гонение от своих однороднее. Полученные мною от Чегырова и Джаныкулова сведения я даю полное подтверждение, потому что верность подданства Агыбая Конырбаева с его однородцами, привыкшими к набегам и хищнической жизни очень сомнительна, каково сомнение, как и удостоверения ныне разделяют многие киргизы».

Заседатель Турусов. Ноября 14 дня. 1855 года, Каркаралы.

Байсейіт би - Құнанбай аға сұлтандыққа түскенде, оған бүкіл Қаракесек елінен өз Кернейін бастап жалғыз өзі қарсы шығып, бәсекелес адам ретінде Күшікбайдың Дәулетін ұсынған адам. Сондағы оның мына сөзі сақталып қалған. «Тобеде отырған жағалтайды жарда отырған жапалақ қалай басқарады? Қабырғалы Қаракесектің билігін Маябоздың тобығына берді деген не сұмдық? – деп шарт кетсе керек». (Т.Майбас. Оныншы ауыл. Шежіре кітабы. Алматы: Қазақпарат, 2007. 66-бет). Байсейіт бидің ерекше салмақ сала менсінбей айтып отырған «Маябоздың тобығы» дегені не? Енді соған келелік.

Атақты Мәшһүр Жүсіптің әулиелігі мен білімдарлығына ешкім шәк келтіре алмас. Осы көріпкел бабамыздан «Маябоздың тобығы» туралы бір жазба сөз қалған екен. Дадан Тобықтыны былай қойғанда барша, Тобықты руы өз ататегі жайлы түрлі шежірелері мен жылнамаларында жазуға арланғанымен, шежірешіл Мәшһүр Жүсіп қария «Қара мес» атты қолжазбасында хатқа түсірген бұл аңыздық дерек ел жадында сақталып келгенін атап айтады.

«Бала күнімізде естіген сөз еді. Тобықты ұраны «Маябоз» деп. Ол қалай ұран болған десек, былай деуші еді:

– Бұрынғы заманда қазақ-қалмақ жауласқан күнде қалмақ жеңін, қазақ қашып құтылған. Қояндай бір боз атқа мінген бір қатын қалмақтан қашып құтылып, қазаққа келіпті. Байы қалмақта өліп қалған. Бұндағы қатынға бай боларлық азамат аз. Танымал-танысы жоқ осы қатын аяқсыз қаңғып, қазақ арасында жүріп, өзі буаз, екіқабат екен. Балгерлік баксылық қылып, дерт қарап, қақырғаны қайма алтын, түкіргені түйме алтын болып, ауру-сырқаулы айтпай біліп, сұрамай танып, өз аяғымен жүріп қарайтұғын болыпты. Мінгені қояндай ақ боз ат, өзі күйлі, жуан, семіз, оның үстіне екіқабат, буаз болған соң қай ауылға барса да «Маябоз» келеді дей берген соң, «Маябоз» атаныпты. Өзі босанып, ер ұл тауып, баласының атын Елетан қойыпты. Енді сондай түпсіз, тексіз бала пайда болып, оның аты Елехан

болыпты.

Елетан, Елехан егіз козыдай болып өсіпті. Ержете бастаған соң қызықты, сүйкімді, өнерлі болып, әркім қызыға бастапты. «Бала кылып аламыз» деп біреуіне біреуі кимай. Аргын, Найман, Қоңырат, Қыпшақ төрт арыс Орта жүз таласыпты. Сонда бұлар көп ортасында сөзге байлау, матау кылып, «бәйгеге ат қосайық, қай атымыз озғанымыз алайық» деп, бәйгеге ат қосыпты. Аргынның Ақтобық аты алдында келіп, Аргын алып, мұны «ақ тобық аттың бәйгесіне келіп еді» деп баланың атын «Тобықты» қойыпты.

Бұрынғылар айтушы еді: Ақсопының баласы Толыбай ұранды Қанжығалы мен Маябоз ұранды «Тобықты» деп. Және казакта қалған бір сөз бар еді:

Елетан елге теңелді,

Ешкі қойға теңелді.

Бұл Елетан дегенді кім дегенде Тобықтыны айтады деуші еді. (Қараңыз: Мәшһүр Жүсіп Көпеев. 2 томдық шығармалар жинағы. 2-том. Алматы, Ғылым, 1992. 74-бет).

Міне, «Маябоздың тобығы» деген сөздің түпкі тарихы осында жатыр, оны сөз білетіндер өзі де түсінетін шығар. Білмейтіндер болса, Байсейіт бидің бұл жерде «Маябоздың тобығы» деп отырғанына, «Қалқаман-Мамыр» оқиғасында Әнет баба бастаған Тобықты Қалқаманды садақтың оғына олімге байлағанда, ол мініп шауып өткен ақбоз ат қосылып, ел жадында жаңғырды да отырды. Тобықтыға ұран болған «Маябоз» атауы кейінде мақсатты түрде ұмыттырылды, себебі «Маябоз» деген кім деген сұрақ тууы кәдік болды да, ескі тарих жаңғырып кететін анық еді. Тобықты шежіресін жазушылар осы ұран мәселесіне көп жақындамай, «Ұранымыз – Ақжол, таңбамыз - көз таңба» деп жақауратып кететінінің себебі де сонда. Содан да болар, тобықтылардың әрбір руы аруак шақырғанда амалсыздан өз атасының киелі адамдарының есімін айтумен шектеліп жүрген жайы бар.

Ал осы «Маябоз» атауын ел-жұрт білмеді, айтпады десек,

қателік болар еді. Қызыларайлық Майлық руының Мұқтар Өмірзақов деген адамы ауданда ұзақ жылдар бас дәрігердің орынбасары болып істеген Тобықты Оразбек Рақымбековке нағашы болып келеді екен. Екеуі нағашы-жиен ретінде қатты қалжыңдасқан болса керек. Керек десеңіз, бір-бірімен хат жазу арқылы да әзіл айтыс жазысқан. Сондай екеуара жазба айтыстың бірі - аудан тарихында партиялық жолмен сырттан келіп елге басқарғандардың кезінде өзіміз куә болған мына бір келеңсіз оқиғасына байланысты.

Аудандық партия комитетінің бірінші хатшы Жаманкүл Шайдаровтың ет пен жүн тапсыру жоспарын асыра орындау үшін, қарапайым кара халықтың жеке малын машинамен өрістен қудырып әкелін каматып, ауылдық кеңестің тізімінен артық малды етке өткіздіртіп, 1928 жылғы кәмпескенің екінші түрін жасағаны ел жадынан әлі ұмытылған жоқ. Соның арқасында «ауыл шаруашылығының қай саласында болмасын өте талантты ұйымдастырушы, білгір маман екенін танытқан Ж.Шайдаров 8 және 9-сайланған ҚазССР Жоғарғы Кеңесінің депутатығына сайланды. 2 мәрте Еңбек Қызыл Ту, «Құрмет Белгісі» ордендерімен марапатталды». (Ақтоғай. Энциклопедия. 2018. 596-бет). Ұрпақтары «Заманының заңғары» атты естелік кітап шығарып дәріптеген осы партоқрат хатшыны және 1969-1978 жылдары аудандық партия комитетінің екінші хатшысы, атқару комитетінің төрағасы болған Жұмаділда Ыдырысов туралы шындық сүйетін, ақиқатын айтатын ел азаматтары жақсы атай қоймайды. Міне елу жылдан аса уақыт өтті, мына бір сөзді ел әлі де естен шығармай айтып жүр. Ж.Ыдырысов басқа жаққа қызметке кетіп бара жатқанда, ел азаматтары жол жоралғысы салтымен шығарып салады. Сонда қолындағы арақты ішкен болып иығының үстінен артына төгін отырғанын көрген бір азамат:

— Әй, Жұмаділда, елімді былғап бітіп едің, енді кететін болсаң, жерімді былғамай кет, - деп бетіне айтып салыпты. Бұл сол партоқраттың елдегі он жылдай жасаған жұмысына берген

халықтың бағасы десе де болады. Сол кезеңдегі тоталитарлық билікте болған олар туралы қазірде шетпұшпақтап жазылып та жатыр. Бірақ барлық ақиқат ел-жұрттың жадында. Тарихтан асқан сыншы жоқ. Зерттеуіміздің басты мақсатына жатпағандықтан оған тереңдеп баруды жөн санамаймыз.

Тұрмыс-тіршілігі үшін асырап ұстап отырған күш-көліктік малынан және өз отбасы мен қалада тұратын баласына соғымға союға дайындап жүрген ырзығынан айырылған халық қатты киналды. Райком хатшысының осы бір зорлығына наразы О. Рақымбеков «әділет үшін күрескер едің ғой, осы озбырлыққа қарсы аузың неге буылды, тілің неге кесілді, шындықты неге айтпайсың» деген мазмұндағы төрт шумақ өлең шығарып, нағашысы Мұқтарға әзіл хат жазып жіберсе керек. Оған Мұқтардың жауабы мынау:

Балық аулап, ау құрып,
Өсіп едің тары жеп.
Қопактан салған үйлерің,
сусыз шөлде тіпті көп.
Баялыш, көкпек отынды,
Жусан, қамыс, ебелек,
Қарақоға үйген шөп.
Көтерілмес арық мал,
шөп орнына оны жеп...
Шөлде жүрсең шөлдер ең,
Дәрігер бол кімді емдер ең,
Маябоз атаң қолдаған,
Дадан атаң оңдаған.
Мылтық атып, тазы ертіп,
ат міндің бүгін жорғадан.
Шындыққа осы шамданып,
Еңлік-Кебек, Мамырдай,
Боп жүрмесін арты кек.
Әзіл-қалжың күлкі ғой,
Нағашы мен жиеннің

арасында болатын.

жарасымды мыскыл тек. (Толық нұсқасын Т.Жақсыбайұлының «Шежіресінен» (Қарағанды, 1999) қараңыз. 344-бет).

Бізге қажеті Ж.Шайдаров, Ж. Ыдырысов емес, оларды тек сөздің реті келген соң ғана алдық. Бізге керегі – Маябоз! Мұқтар Өмірзақов Маябозды атауының соңы Еңлік-Кебек, Қалқаман-Мамыр оқиғасындай кек қуысып кетпе деп, сақтана отырып қалжыңдасыуының себебі де осында.

Реті келіп тұрған соң Мәшһүр Жүсіп бабамыздың мына бір сөзін келтіре кеткен артық болмас. «1721 жылда Ақтабан шұбырынды болды деп «Қалқаман-Мамырда» айтылған. Мамай тобықтының бір табының атасы, өзі Жұмағұл баласы Мырза, Мамай екі кісінің аты. Қабекең - Кеңгірбай биге қойылған ат. Қабай дегені Абай дегендей. Жуантаяқ - тобықтының бір тап елінің аты. Қанжығалы Боктыбайдың жасауын ұрлаған осы Мырза мен Мамай екен деседі. Көп Арғын шауып талап алады деп, Найман ортасына ауып барған. Солай болғаны үшін Еңлік-Кебек жұмысы болған уақытта, Арғынға беттей алмағаны сол». (Сонда 73-бет). Ақиқатында да Кіші Жүзден бастап барша қазақты Ресейдің боданына айналдырған Әбілқайыр ханды Көк жарлы Барак сұлтан өлтіріп, ол өлім жазасына кесілгенде құтқарып қалған Арғын билері Еңлік-Кебекке қорған болуға жарамады деуге болмас. Бетінде шіркеу болған бара алмағанын Мәшекен мысалға алып отыр.

Ол аз болса Тобықтымен жерге таласта Кәрсөн-Керней елінде қалған Байсейіт бидің мына сөзін келтірейік. «Аға сұлтандыққа талас болғанда Қара би Құнанбайды жақтап, Кернейдің екі биінің арасна сызат түсіпті. Билердің жеке басындағы араздық сыртқа теуіп, бара-бара Кернейдің Шаң мен Түйте балалары араласудан қалыпты. Құнанбай шырақ алып түсіп, Байсейіттің тілінен тұтанған от өртке айналыпты. «Өртке қарсы өрт қояды» деп Бәшекең (Байсейіт би. Ж.С.) де тілін тарта қоймапты. Осы өрттің шоғы айналып келіп Нұрланға түседі. Бидің баласы қалаға жүруден шаршапты. Құнанбай қанша рет қаматса, Бәшекең сонша

рет шығарып алыпты. Ақыры бұл шетін дау Есілде өтетін сиезде қаралмақшы болады. Жасы келіп қалған Бәшекең Нұрланын Есілге жалғыз жібере алмай, Кәрсөннің уәлі ауыз биі Есбергенді көздепті. Есбергенге хабарласса, дауға Қара би де баратын болып шығыпты.

– Қара би Есілге барса, басқа шаруамызды күйттейік, - деп Есберген мен Бәшекең ауылда қалыпты. Үш ай өтіп, сүйінші хабар жетеді. «Құнанбайдың жолын берсін» деген тағы бір хабар жетеді. Баласының шырғалаңынан әбден запы болған Бәшекең:

– Бұл Тобықты зілман болып шықты. Қарамендемен сүйкенісіміз Алатауда барып дамылдады. Құнанбаймен сүйкенісіміз Есілде дамылдады. Ендігі балалар ауылдан аспай-ақ қойсын, - деп райлылығын білдіріпті». (Т.Майбас. Оныншы ауыл. Шежіре кітабы. Алматы: Қазақпарат, 2007. 75-б).

Осындағы «Қарамендемен сүйкенісіміз Алатауда барып дамылдады» деген бұрын-соңды айтыла қоймаған сөз. Дадан Тобықтылар мен Кәрсөн-Кернейдің ескі көздерінің арасында ғана айтылып, жалпы жұртқа тарамаған тарихи өкіганың бір ұшығы ғана. Дадан Тобықтылар өз ата-бабасы туралы шежірелер мен түрлі жазбаларында, Кәрсөн-Кернейдің жеріндегі адам өліміне дейін апарған қақтығыс туралы ештеңе келтіре қоймайды. Төрехан Майбас та өз кітабында оны ел жадындағы бір дерек дәрежесінде алып, өз бабасы Жарылғап бағырды ақтау үшін ақиқаттан алыстаған. «Бір-бірімен жақсы сыйласқан Қараменде би мен Жарылғап батырдың өмірлерінің соңы кикілжіңге толы болған» деп жақауратуының сыры сонда жатыр (18-бет). Себебі бірде-бір Кернейдің жігіті бұл батырынсыз өз бетімен қозғала алмайды. Оның үстіне «Қарабұлақ» - Жарылғап батырдың ата мекені. Артық айтсақ, аруақтар кешірсін, біздің шамалауымызша, бұл даудың тууы тек қана жер үшін болған қақтығыста Қараменде бидің Сәрік деген баласының қазасына байланысты туындауы мүмкін. Т. Майбас жоғарыда көрсетілген еңбегінде:

«Ағайыны Кеңгірбаймен күреңқабак болып, Шыңғыстаудан көшіп, алғаш табан тіреген жері Жарылғаптың «Қарашоқысы»

болатын. Көш Керней жерінде екі рет қозғалды. Оған себеп ел жуандарының «Кәрсөн-Кернейдің жеріне Тобықтыны енгізбейміз» деген сөзі болады. Ел арасы ашылмасын деп, бұл сөзден Жарылғап та аса алмайды. Екінші қонған жері «Қарабұлақтағы» жер Қарасеңнің сүйікті ұлы Келтеге тете інісі Сәріктің сокқыға жығылып, қаза болатын жері. Бұл жер бүгінге дейін «Сәрік басы» деп аталады. Оның алдында көз тиіп Келте қайтыс болады» деп жазады (18-бет). Яғни, Дадан Тобықтылардың Кернейдің «Қарабұлағынан» көшуі осы екі ру арасындағы қарулы қақтығыстан соң болған. Т. Майбастың «Қарекен көшпекші деген хабарды алған Жарылғап көрісіп қалмақшы болып атқа қонады» деген пікірі де ұшқары сөз. Өзі адам қазасына дейін барып, қоныс алған жерінен қуып шығып отырғанда, қоштасып қаламын деп арнайы келуі ақылға сыйымсыз. Оған қарағанда мына жазғаны нақты болар.

«Қарекен жай кетпей жұртына екі тісі майырылған ұшақа шаншып кетіпті. Мұны көрген Жарылғап жанындағыларға:

– Біз айтарымызды айтып болған екенбіз. Екі тісі майырылған ұшақа шаншып кетуі - алдыма екі рет келдің, үшінші рет келме дегені. Майырылған екі тісі - мерт болған екі баласы болар. Енді қайда қонса да, қаралы кошке тиюге болмайды! - депті». Олай болса, Керней мен Тобықтының жер үшін қарулы қақтығысы екі рет болып, Жарылғап батыр енді көшпесе шауып алуға үшінші рет келіп отыр. «Болса да бастан қан шықты» деп, өйтпеске амалы да жоқ. Мерт кеткен жай көп қарашаның да жігіті емес, ру басы Қараменде бидің баласы Сәрік болып тұр ғой. Құн сұралмай қалуы еш мүмкін емес.

Міне, осы Сәріктің сокқыға жығылып, қаза болуынан туған даудың соңы ұзаққа кетін Арқада шешілмей, сонау Алатауда болған бітімгершілік сотта аяқталған бөлуы керек деп шамалаймыз. Оның қандай сипатта болғаны, екі жақтан кім қатысқаны, құн төлеу қандай көлемде болғаны туралы Дадан Тобықтылар да, Кәрсөн-Кернейлер де үндемейді. Ендеше біз де сөзді созбайық.

Осы Құдайменде сұлтандай есіл ердің жерленген жері мен

моласы да белгісіз болып қалып отыр. Ал өлімі туралы да ел арасында сақталған әңгіме-аңыздар да баршылық. Соның бірін Т. Жаксыбайұлы 1999 жылы шыққан «Шежіресінде» былай деп келтіреді. «Елден жырақ кетіп қашып жүрген Құдайменде өзіне келе жатқан адамдарды көріп «мені ұстауға келе жатқан орыс солдаттары екен» деп өзін-өзі жарып жіберіпті. Ал шындығында ол келе жатқан өзіне жолықпақ болған ағайындары болып шығады. Құдайменденің өлігінің үстінен шыққан ағайындары енді оның сүйегін «орыс солдаттары тауып алып, басын кесіп алып кетіп жүрер» деген қауіппен көмген жерін жылқының аяғына таптатып жіберіпті» деген аңыз ел аузынан бүгінге дейін жеткен екен» (256-бет). Қалай дегенмен де Ақтоғай жұртшылығы осыған ден қояды және сұлтан ағайындарының ісін құптайды. Себебі орыс солдаттары өлгенін дәлелдеу үшін Құдайменде сұлтанның басын кесіп әкетеді деп қорыққан. Кенесары ханның басын кесіп әкеткені туралы сөз өргтей қаулап тұрған бұл кезде туыстарының бұлары да нанымды әрекет еді деу керек. Әлемде қастасқан жау батыры мен ел басшысының басын кесіп әкетіп сақтаған бір ғана ел бар. Ол – Россия. Оның Кунсткамера деп аталатын қоймасында елі үшін еңіреген қаншама боздақтардың алтын басы жатыр.

Құдайменде сұлтанның өлімі, жерленген жері мен моласы туралы мына бір деректі алға тартуымызға тура келеді. Егер қазіргі ұрпақтарынан ынталанып жатқандар болса, тексеріп қоруіне болады ғой дейміз. Себебі аруақ иесі, ақы иесі солар, көлденең жұрттың бұған бел шеше кірісуі қиын болар.

А.Нұрбековтің «Мәңгілік тұғыр» (2015) атты кітабында әкесі Нұрбек Бөкеевтің Қарқаралыда тұратын зейнеткер Ырзахан Әмірхановтан жазып алған «Құдайменденің өлімі» атты шағын мәтін бар. Онда Құдайменде сұлтанның қазасы былайша баяндалады:

«Құдайменде Қызылтасты паналайды. Жерден ор қазып, тығылып жатады. Бір күні қасындағы қарауылшысы қалың түйені танымай, «жау келіп қалды» деп хабалайды. Төре «түрмеде шіріп, қор болып өлгенше өзімді жарып жіберейін» деп қанжарымен

өзін өзі жарып жібереді.

Құдайменденің тіршілігінде жауы көп болған белгілі. Сүйегін алып кетеді, қорлайды деп төрелер Қызылтастан қырық жер қазып, бетін жауып үйеді. Қарқаралы ояздары Құдайменде шын олді ме деп кісі жібереді. Келген адамдар әлгі қырық қамырды да ашады. Алайда Құдайменденің сүйегі табылмайды.

Ырзахан Әмірхановтың әңгімесі осымен тәмам болды. Мен детдомда директор болып жүргенде аңға шығып, тоғай аралағанымда Қарақұланың қасындағы бес-алты бейіттің біреуінің іргетасы өте жалпақ екенін байқадым. Мұны көріп еріксіз таң қалдым. Бұл қалай деп көрші тұрған ауылдың есті азаматтарының бірі Қожагүл Әмірғалы Құрымбаев ақсақалдан сұрадым. Сонда ол кісі айтты: Құдайменденің қабірін нақ сол жалпақ тастың астына жіберген деп» (35-бет). Ел аузында сақталып жеткен осы деректегі Қызылтас – кешегі «Жамшы» совхозының «Бірлестік» бөлімшесі орналасқан оқшау тау. Түсініксіздігі сол – Ақтоғайда қаптап жүрген қайдағы қалың түйе? Солай болған күннің өзінде түйені жылқыдан айыра алмайтын қарауылшы адамның сырттанындай болған Құдайменде сұлтанның қасына қалайша серік болып жүр өзі? Осының ел арасындағы кейбір нұсқасында «Ағайындары иықтарына уық асынып алған екен, соны қарауылшысы мылтық асынған солдаттар екен деп шатасыпты» делініп те айтылады. Азаттық үшін арпалысқан есіл ерді іздеп шықса, олардың уық асынуының себебі неде екені де ақылға сыймасы анық. Қалай дегенмен де анығы - Құдайменде сұлтанның өзін өзі мерт қылуы мен денесін іздетуші орыс шенеуіктеріне қайда жерленгенінің белгісіз қалуы.

Ал Нұрбек Бөкеевтің өз көзімен көрген «Қарақұланың қасындағы бес-алты бейіттің біреуінің іргетасының жалпақ екені» туралы жазғаны батыр сұлтан туралы ерекше көңіл аударарлық дерек. Ұлт көсемі Әлихан Бөкейханұлының «Шежіресіндегі» төрелерді таратқан кестесінде «Сұлтанғазының бірінші әйелі Бораштыдан Құдайменде, Өспан, Өмір, Сыдық, Әбеу деген бес ұл туды деп жаза келіп, осындағы Құдаймендеден Қашым, одан

Нұрыш туады. Бұл Нұрыш 1898 жылы 45 жаста» деп анықтама да бергені белгілі. Ал «екінші әйелі Апаттан Қанқожа, Бабахан, Дайыр туды» деп жазылған. Осы туыстары патша заманында Құдайменде сұлтанның қайда жерленгенін амалсыздан айта алмады деген күннің өзінде, артында том-том еңбек қалдырған Әлиханның өзі осы батыр туысы туралы ештеңе жазбауы бізді қайран қалдырады.

Т. Жаксыбайұлының «Шежіресінде» Құдайменде сұлтан Солтанғазының бесінші баласы деп көрсетіліп, оның ұрпақтарын былай таратқан: «Құдаймендеден Сердәлі, одан Биал, одан Болшынбай, одан Алдан, Жұмаш. Алданнан (Алшынбайдан) Маралбай, Оралбай, Жанар, Жазира. Маралбайдан Еркін, Айжан, Жұмаштан Асыл, Әсет». Сонда Әлихан жазған Қашым, одан туған Нұрыштан туған ұрпақ қайда? Тіпті Әлекең Нұрышты «1898 жылы 45 жаста» деп көрсетіп отыр ғой. Тегі Т. Жаксыбайұлы өз шежіресіне қатысты мәліметтер жинаған тұсында Әлекең шежіресі қолына түспеген де, Ақтоғайдағы төрелер берген деректермен шектелген.

Бұны дігітеп жазып отырған себебіміз де жоқ емес. Құдайменде сұлтандай есіл ерді Ақтоғай тарихындағы өзіне лайықты ардақты орнын бағалап, аудан орталығында бір көшенің атын беріп, ескерткіш орнатса да артық емес. Ал Ақтоғай төрелері бас қосып, Қарақұланың қасындағы бес-алты бейіттің іргесіндегі өте жалпақ тасты зерттеп, егер астынан мәйіт шығып жатса құлыптас орнатса болар еді. Кейбір рулардың атасымен мақтанған ұрпақтары барымташы болған кісісін «елді жаудан қорғаған батырымыз» деп тарихты бұрмалап жатқанына қарағанда, Кенесарыдай ханның сенімді серігі бола алған және одан соң да күресін тоқтатпаған Құдайменде Ғазиннің аруағына құрмет, жерімізге абырой.

Құдайменде сұлтан, Құнанбай мырза, Мәнжігүл батыр арасындағы бұл оқиғаға байланысты ел аузында сақталып келген деректер осындай. Біздің көңіліміз оның осы Т. Жаксыбайұлы жазған шежіредегі нұскасын қолдайды. Себебі Құнанбайдың діншілдігі ол аға сұлтан болып тұрғанда айырықша таныла

қоймағаны белгілі. Бұған дау айтушылар табылып жатса, Құнанбай Қарқаралыда мешіт ашуын тілге тиек етері анық. 1995 жылы Алматы қаласындағы «Атамұра» баспасынан шыққан «Абай» энциклопедиясында төмендегідей деректер жазылған. Үзінді келтірейік:

«Құнанбай мешіті - Қарқаралы қаласында құрылысы 1850 жылы басталып, 1851 жылы салынып біткен мешіт. Мешіт салу жөнінде 1847 жылы әңгіме қозғалып, арасында Күшік Тобықты болысы Құнанбай бар, 16 болыс қол қойған. Аға сұлтан майор Құсбек Таукин мөр басқан мешіт салу туралы акт дуанға тапсырылған. Онда құрылыс үшін халықтан қаржы жиналатыны айтылады. 1849-52 жылдар Қарқаралы округіне аға сұлтан болған Құнанбай құрылыс жүргізу ісін өз қолына алып, тыңғылықты аяқтағандықтан мешіт халық арасында Құнанбай мешіті аталып кеткен», - дейді энциклопедиялық дерек. (372-бет). Осы энциклопедиялық деректі абайтанушы ғалым Мұздыбай Бейсенбаев мұрағаттық деректер арқылы дәлелдейді. Ол мұрағаттағы - Л-20, Каз.ар. ф-374 ОП-1 П-3104. санды «Дело о строительстве мечети в Каркаралинском селении» аталатын құжат. (Бұл туралы толық білгіңіз келсе, М.Бейсенбаевтың «Абай» журналының 1995 жылғы №3 санындағы «Құнанбай қажы» мақаласын қараңыз. Ж.С). Осы тұрғыдан алғанда Құсбектен соң Қарқаралы округіне Құнанбай аға сұлтан болған. Құсбек тұсындағы мешіт салуға деп халықтан жиналған қаражатты орынды жұмсап, мешіт салу жұмысын аяқтау, Құсбектен кейін аға сұлтан болған Құнанбайдың тікелей міндеті емес пе?! Егер тура сол кезде Құнанбайдан басқа адам аға сұлтан болғанда, мешіт құрлысының салынып бітуіне сол басшылық жасап, мешіт сол адамның атымен аталатыны анық қой! Байсейіт би Құнанбай аға сұлтандыққа түскенде оған бүкіл Қаракесектен жалғыз өзі қарсы шығып, оған қарсы Күшікбайдың Дәулетін ұсынғанын айттық. Егер ол сонда аға сұлтандыққа өтіп кеткенде, мешіт Күшікбайдың Дәулетінің атымен тарихта қалары даусыз.

Ия, Құнанбайдың аға сұлтан болуы, жеке басының

артықшылығынан ғана емес, себебі «қарадан шығып хан болып» аға сұлтан сайланған жалғыз Құнанбай емес, Қаржас руынан Шорманның Мұсасы, керей руынан – Еске, Бағаналы Найманнан – Ерден, Сибан руынан шыққан Есеней де аға сұлтан болған. Хан тұқымы болмай, қарадан шықса да Құнанбайдың аға сұлтан болуын сол кездегі феодалдық алауыздықтың отына май құйып отыратын патша өкіметінің отаршыл саясатынан деп түсінуіміз керек. Бұл - тарихи шындық! Орыс отаршыларының казакты қазаққа айдап салу, яғни сексеуілді сексеуілмен ұру саясаты, бұл - әбден сынақтан өткен, дүннежүзі отаршылары үлкен айлакерлікпен қолданған, тамыры тереңде жатқан ел билеу әдісі еді. Бұл атақты Тәттімбет Қазанғапұлы болыс болып ел билеу жұмысына араласып, тіпті патша ағзамға сый-сияпат апарушылардың бірі ретінде көзге түскен уақыт болатын. Ол 1855 жылы II Александр патшаның таққа отыруына байланысты салтанатты жиынға да шақырылды. Бұл салтанатқа Орта жүз депутатциясынан сегіз адам катысады. Олар: подполковник Шыңғыс Уәлиханов, прапорщик Ыбырайым Жайықбаев, сотник Мұса Шорманов, Акмоладан Бегалы Қоңырқұлжин, Баянауылдан заседатель хорунжий Шекербай Малгелдин, болыс Акқошқар Кішкентаев, Қарқаралыдан Тәттімбет би Қазанғапов, Кокшетаудан Шүбек Байсарин. Осы Тәттімбет аға сұлтандық сайлауға түскісі келетінін айтып Алшынбай биге барғанында:

– Балам, заман жаман, сұрқы қатты бұзылып тұр. Тілді алсаң, сенің осы сайлауға түсуіңді құптамаймын. Құнанбай орыс ұлықтарына жағып тұр. Оны өзін де білесің. Құнанбай - сырт елдің адамы. Аға сұлтандықты соған берелік. Шыңғыстауда жағып біздің елге үстемдік жасай алмас. Ел билігі өз қолымызда болады ғой, - деп келісімін бермеген» деген сөз ел жадында сақталып, қаракесектік шаншарлардың аузынан түспейді. М.Әуезов «Абай жолы» эпонеясында: «Алшынбай – бүкіл Қарқаралы бойындағы беделді би. Оған дау-жанжалдарын шешу үшін тайпа-ру болып келіп жатады. Алшынбайдың қолдау таппаған Құсбек төре аға сұлтандықтан айырылды» деп жазуында да үлкен мән жатыр.

Алшынбай би қолдап, бүкіл қаракесек болыстарын былай қойғанда басқаларына жақтатып аға сұлтан болып кеткенде мешіт осы Тәтімбеттің есімімен аталарына дау болмаса керек. Сонымен қатар Қарқаралыда мешіт салынуының да ұлт болашағы үшін маңызы да зор еді. Себебі орыс отаршылдарының жергілікті халықты орыстандыру, христан дініне кіргізу саясаты жоспарлы түрде өріс ала бастады. Қарқаралыға әр тараптан келген ноғай, башқұрт, татар тектес мұсылман қауым өкілдерін христиан дініне күштеп енгізу басталған тұста, оларды және соларға еліктеген казактардың өзге дінге кіріп кетпеуі үшін мешіт салу аса қажет болғанын Алшынбай бастаған ел жаксылары білмеді, түсінбеді деуге болмайтыны ақиқат.

VIII-XIX ғасырлардағы Ресей империясының отаршыл саясатын жан-жақты зерттеген тарихшы маман Нұрғали Махан «Ұлт порталы» сайтындағы «Құнанбай: ақиқат пен аңыз» мақаласындағы Құнанбайдың Кенесары-Науырызбай көтерілісіне қарым-қатынасы туралы зерттеулері осы тарихи тұлғаның ғұмырындағы біраз күмәнді жайттардың бетін ашады. Ол өз зерттеуінде архив деректеріне сүйене отырып былай деп жазады:

«Енді Құнанбайдың Кенесары көтерілісіне қатысы туралы бірер сөз. Құнанбайды дәріптеп, оны «ұлттық тұлғаға» айналдырғысы келген көптеген авторлар өз мақалаларында, Құнанбай орыс отаршылдығына қарсы шыққан және Кенесары көтерілісін іштей қолдап, оған астыртын көмек беріп отырған, - деген пікірді жиі қайталап жүр.

Бірақ, олар өздерінің осы пікірін ешқандай дерек көздерімен немесе тарихи құжат арқылы дәлелдеп көрген емес. Ақиқатына келсек, дерек көздері мен тарихи құжаттар Құнанбайдың Кенесары көтерілісіне қатысуын кері дәлелдейді. «Жұлдыз» журналының 1996 жылдың наурыз айындағы санында, «Алаш» партиясының көсемі, халқымыздың ұлы перзенті Әлихан Бөкейханның туған інісі Смахан Бөкейханның естелігі жарияланды. Сол естелігінде Смахан Бөкейхан: «Кенесары, Наурызбайды ұстап берген адамға

шен береміз деп дала уәлаятын билейтін оқуружни корпус жар салды. «Ұстап береміз» деген адамдар мыналар: Кәрсөн Көпбай, шор тоғалақ Олжабай, тобықты Құнанбай, қамбар Сыртынбай, қамбар Жапалақ. Осы бесеуі 600 қарателни әтряд алып, 600 қазақтың мықты жігітін таңдап алып, 1200 кісімен аттанып Сырдың бойына барды», - деп жазады өз естелігінің алтыншы дәптерінде. («Жұлдыз» журналы, 1996 жыл, №3).

Смахан Бөкейханның естелігіндегі Құнанбай туралы деректі ешқандай тарихи құжатқа негізделмеген естеліктік дәрежедегі ғана ақпарат деп қарасак, белгілі абайтанушы ғалым Мұздыбай Бейсенбаевтың 1995 жылы «Абай» журналына басылған «Құнанбай қажы» атты ғылыми мақаласындағы кейбір мұрағаттық деректерге назар аудармау мүмкін емес. Мұздыбай Бейсенбаев: «Құнанбайдың бұдан кейінгі жылдарындағы қызметі жайлы Москва архивтерінде сақталған мәліметтер мынандай:

- «1841 жылы «бүлікші» сұлтан Кенесары Қасымовқа қарсы ұйымдастырылған экспедицияға қатысқан;
- 1844 жылы 30 июльде Кішік-тобықты болысының управителі болып сайланған;
- 1846 жылы 11 июльде «бүлікші» сұлтан Кенесары Қасымовтың қозғалысын қатысқаны үшін «Хорунжий» атағы берілген;
- 1849 жылы 22 октябрьде Қарқаралы округінің аға сұлтаны болып сайланған», - деп нақтылады.

Белгілі ғалым, профессор Тұрсын Жұртбай ғылыми монографиясында Құнанбайдың хорунжий әскери шенін алуы жөнінде былай деп жазды: «Архив деректері бойынша «Кенесарының бүлігін басуға қатысқаны және патша ағзамға ерекше сенімді қызметі үшін 1846 жылы 4 (14) маусым күні Құнанбайға хорунжий әскери шені берілген. (Мемлекеттік архив 193, 374, 2550. Тұрсын Жұртбай. «Бесігінді аяла». Монография-эссе, 377-бет, Астана, «Фолиант» 2003 жыл).

Байқап отырғандарыңыздай, белгілі ғалымдар Мұздыбай Бейсенбаев та, Тұрсын Жұртбай да Құнанбайдың Кенесары

көтерілісін басуға қатысканын Ресейдің Москва, Петербург, Омбы секілді қалаларының мұрғатында сақталған тарихи құжаттар арқылы дәлелдеп отыр. Дей тұрсақ та адалдық үшін атап өтуіміз керек. Мұздыбай Бейсенбаев «Құнанбай қажы» атты ғылыми мақаласында Құнанбайды қиялап келіп ақтай отырып, Құнанбай Кенесары көтерілісін басуға соншалықты белсене кіріспеген, әшейін бержағымен ат салысқан деген пікір білдіріп, осы пікіріне дәлел ретінде сол кездегі Қарқаралы дуанының аға сұлтаны Шыңғысов пен заседатель Неговскийдің әскери губернаторға жолдаған ұсыныс хатын келтіреді. Егер өз ұсыныс хатында аға сұлтан Т. Шыңғысов: «Құнанбай мен Бөжей Кенесары Қасымов көтерілісі тұсында өкіметке айтарлықтай көмек көрсеткен жоқ», - деп жазса, бұлардың орыс шенеуіктерінің алдында бедел алып кетпеуін ойластырғаны анық. Ал заседатель Неговский: «Бұлар болашақта Ресей империясына өте қажет адамдар, әсіресе Құнанбай Өскенбаев» деп атап көрсетеді.

1839 жылғы губернаторға жазылған осы хабарламадан соң, архив деректері бойынша 1840 жылы және 1841 жылдары, яғни губернаторға жазылған хабарламадан кейін екі жыл өткен соң Құнанбай Кенесарыға қарсы ұйымдастырылған әскери экспедицияға қатысады. Аға сұлтан мен оның заседатели губернаторға қанша жерден хат жаза берсін, қазақ даласын түпкілікті отарлауды мақсат етіп, осы мақсатын жоспарлы түрде жүзеге асыру жолында түрлі ғылыми экспедициялар жіберіп, қазақтың даласы мен оның халқын ғасырға жуық ұзақ зерттеген отаршыл Ресей империясы жайдан-жай ешкімге де офицер шенін беріп, аға сұлтандыққа сайлатпаған. Бұл - ақиқат факт!

Мұрағаттық деректер бойынша Құнанбайдың Кенесары көтерілісін басуға қатысканы былай тұрсын, ол отаршыл Ресей империясына еткен қызметін атап көрсете отырып, «еңбегімді орынды бағаласаныздар екен» деп өтініш-арыз жазған. Яғни, басқаша сөзбен түсіндірсек, ол өз халқын отарлап жатқан орыс империясына қалтықсыз қызмет еткені үшін олардан марапат-награда сұраған. Дәл осылай болған! Бұған дәлел жоғарыда

келтірілген мұрағаттық құжаттар! Аристотельдің «Платон менін досым, бірақ маған шындық қымбат» деген сөзімен айтсақ, ақиқаты осы!

Тура осы жерде ұлт азаттық көтерілістен соң, сөл соғыс бойында қанды көйлек жолдас болған Құдайменде сұлтан мен Ақжолтай Ағыбай батырдың қарым-қатынасы туралы айтпай кетпесе болмас. Кенесары көтерілісінің ең бір белгілі өкілі Ағыбай Қоңырбайұлы туралы халық арасында аңыздар, әпсаналар, жырлар көп сақталған. Алайда солардың бірде-бірінде Ағыбайдың көтерілістен соң Құдайменде сұлтанмен қарым-қатынасы туралы ештеңе айтылмайды. «Тентек төре» қуғынға ұшырағанда Қызыларай, Әулиетау, Қызылтасты ғана паналап жүруінің себебі қалай? Патша тарапынан кешірім алып Тасаралды мекен еткен Ақжолтай Ағыбай батыр қалайша ғана сұлтанға пана болуға ат салыспады екен?! Қожағұл Мағаз ақсақал осы кітапты жазу барысында әңгімелескенімде «Сарытерек» аймағына жататын «Майтас» деген тауда «Құдайменде биігі» аталатын құзды шатқал бар екенін, өзі барып көргенін, қуғыншыдан қорғануға талсырмас нағыз қорған боларлық жер екенін әңгімелеп берді. Мағаз ақсақал сол «Майтастағы» қыстақта шопан болған адам. Кейін сол құздағы үңгірден бір адамның қаңқа сүйегі табылғаны туралы ел арасында бір сөз тарағанын айтты. Бұл - кеңес заманында болған уақиға. Ол қаңқа сүйектің табылуының соңы қалай болғанын сексеннен асқан қария есіне түсіре алмады. Қалай дегенмен де ол Құдайменде сұлтанның мәйіті болуы еш қисынға келмейді. Себебі «Тентек төредей» ержүрек адамның ел-жұрт пен ағайын-туған тарапынан ізделмей қалуы, жасырын жерленбей қалуы еш мүмкін емес.

Қарағанды облыстық Н.В.Гоголь атындағы ғылыми әмбебап кітапханасы шығарған «Сарыарқа батырлары» атты библиографиялық әдебиеттер көрсеткішінде жазылған Ағыбай батырдың көтерілістен соңғы тағдырына көңіл аударалық. Онда:

«Аға сұлтан Құнанбай мырза, Жанғұтты би, Шорманның Мұсасы, Кәрсон руының игі-жақсыларының жерімізден Ағыбай

батырға жер бөліп береміз деген шешімдерін құптап, Батыс Сібір генерал-губернаторы Гасфордқа хат жолдайды. Осыдан кейін оны Гасфорд қабылдайды, біраз уақыттан кейін-ақ патшаның Ағыбай батырға кешірім жасаған хатын алғаннан кейін, генерал-губернатор Ағыбай батырдың жана қонысын картаға түсіріп, мөрін басып береді. Ақ патша Орта Азия мен Кавказ халықтарының арасынан отар-шыларға қарсы күрескен «империя жауларының» арасынан Ағыбай батыр мен Кавказдағы Шәмілге ғана кешірім жасаған. Ал Шәміл болса 63 жасында Меккеге қажылыққа барғанда қайтыс болған. Сол уақытта генерал-губернатор өзінің суретшілеріне Ағыбай батырдың суретін салғызып, Ресейдің Петербург қаласындағы әлемге әйгілі Эрмитаж көрме-музейіне жіберген екен» деп жазылған. «Сарыарқа батырларындағы» бұл жазбаға Жұмағұл Шөжентегі деген автордың «Орталық Қазақстан» газетінің 2001 жылғы 23 маусымында жарияланған «Ақжолтай Ағыбай батыр» мақаласы негіз болған.

Бұл туралы Қабылсаят Әбішевтің осы «Орталық Қазақстан» газетінің 2002 жылғы 4 қыркүйектегі санындағы «Тарихи сабақтастық» атты мақаласы да бар. Онда Ағыбай батырдың жер алуы былайша дәйектелген: «Шұбыртпалы елінің Кәрсөн-Керней болысына көшуі туралы Алматыда 338 қорда (область Сибирских Киргизов) жазылып, сақталған. 1856 жылы Шұбыртпалы старшинасы Садыр Шолаков пен биі Ағыбай Қоңырбайұлы өз қарамақтарындағы 188 шаңырақ Шұбыртпалы руын Кәрсөн-Керней еліне көшіруге рұқсат сұрап Фон Фридрихске прощение жазады. Сол құжатта Әлтеке-Сарым болысынан Шоңбай Балаланов «келісемін» деп мөр басқан. Келесі жылы осы мәселені талқылау үшін Қарқаралы дуанының 127 биі қатысқан съезі өтеді. Съезде мәселе толық шешіліп, Шұбыртпалы елі Кәрсөн-Керней болысына көшірілісін делінген. 127 би тегіс қол қойған құжаттың ішінде Ағыбайдың салған көзілдірік - Арғын таңбасы бар. Бұл орналасу екі жақтың келісімімен, ағайындық жолмен ресми құжатпен шешілген. Әлтеке-Сарым елінің бұл

мәселеге баруы, оңтүстікте қалған ағайындардың көптеп келуі. Губернатор приказдарында Ташкенттен көшіп келген қазақтарды ауыл-ауылға тіркеуге рұқсат берілісін деген құжаттар көп. Менің архивімде 1850-1868 жылдар арасында келген көптеген адамдардың тізімі бар. Соның көпшілігі Көшкін руынан. Жер тапшылығы Ағыбай елін қоныс аударуға мәжбүр еткен. (Осы тарихи құжаттардың фото көшірмесі де бар). Сондықтан Ағыбай батыр Кенесары қозғалысында Тоқырауын елінен кетіп, осында қайтып келген. Оны Кенесары қозғалысын тергеген Главное управление Западной Сибири ведомствосының іс-қағазында былайша корсеткен. «Ағыбай Конурбаев - близкий соподвижник Кенесары Касимова, прописан кибитковладельцем Алтеке-Сарымовской волости Каркаралинского внешнего округа» дейді. (Омбы архиві 366 қор. 3 қор)».

Ж. Шөжентегінің «Батыс Сібір генерал-губернаторы Гасфордтка хат жолдайды» дегені тарихи шындыққа жанаспайды. Генерал Фон Гасфорт Түркістан генерал-губернаторы болды, біздің өлкеге қатысы жоқ. Сондықтан Қ.Әбішевтің «Фон Фридрихске прощение жазады» дегені дұрыс жәәне мұрағат құжаттымен дәлелденген. Ол «Сол құжатта Әлтеке-Сарым болысынан Шонбай Балапанов «келісемін» деп мөр басқан» десе, «Орталық Қазақстан» газетінің 2006 жылғы 11 шілдедегі санында Қайырбек Байсеркин «Елін амандаған Шонбай би» атты мақаласында оны «Сонымен Шонбай Жаксы Жанғұттының. Алшынбайдың замандасы болып тұр» деп дәлелдей түседі.

Олай болса көтерілістен соң да Ақтоғайлық ел-жұртпен тығыз қарым-қатынаста болған Ақжолтай Ағыбай батырдың Құдайменде сұлтанның қуғынға түскен тағдырына неге арашашы бола алмағаны беймәлім қалып отыр. Ол туралы ел аузында да ештеңе айтыла қоймайды. Ақжолтай Ағыбай батырдың Кәрсөн-Керней болысына көшуі мен Тасаралдан жер алуына тоқталып отыруымыздың себебі де осында. Мәселе биліктегі туыс-тұқымдас аға сұлтан төрелерді былай қойғанда, Ағыбай батырға осыншама қамқорлық жасаған ел басшылары мен игі жақсылар

Құдайменде сұлтанға неге камкорлық жасамады, неге оған да кешірім жасауға талпынбады дегенге ой жүгірту. Дегенмен тарих ақиқатты сүйеді, алдағы уақытта анықтала жатар. Бұл - ел мен жер тарихы үшін ғана қажет.

«Тентек төре» атанған Құдайменде сұлтан мен көтеріліс батырларының бірі, соғыс кезінде атына ок тиіп жаяу қалған Ағыбай батырға қарғып түсіп атын берген Сарым-Құлық Бабеке батыр туралы тарихи деректер тым мардымсыз. Шежіреші қария Тұрсынбек Жақсыбайұлының Өтеміс ұрпақтарын таратқан «Шежірелерінде» (1999, 2001) біршама дерек бар, бірақ олар тек ал аузынан жазылып алынған аңыз-әңгімелер. Сарымның Құлық руының Таңат атасынан тарайтын Бейсеудің Қармысының екі бірдей батыр ұланы Бабаеке мен Құлеке де осы Кенесеры-Наурызбай көтерілісінде ерлігімен көзге түскен ерлер. Бабеке батырдың да көтерілістен кейінгі қуғынға түскен тағдыры мен қазасы тарих қойнауында құпия қалды. Бұл екеуі туралы елдің ардақты азаматтарының бірі Қауаз Мұқажанов ағамыз аудандық «Тоқырауын тынысы» газетінде (29.01.2010) «Батыр бабалар туралы қысқаша деректер» атты мақала жариялады. Осы ерлер туралы Санкт-Петербургте тұратын Ю.Поповка да сұрау салып іздеді. Ел-жұрт оқып-білген осы мақаладағы баяндалған деректерге алып-қосар ешбір материалымыз болмаған соң, оны қайталап беріп жатуды артық көрдік. Дегенмен ел-жұрт біле жүруі үшін Қ.Сәденовтің «Ауылым Жалаңтөстің Қызылтасы» (2016) атты кітабындағы мына шағын үзіндіні келтіре кеткен артық болмас. Автор:

«Бабеке елге келген соң тұтқындалып, түрмеде бетіне «өте қауіпті жау» деген танбаны күйдіріп басқан екен. Үш рет итжекенге айдалған, үшеуінде де қашып келген. Сондықтан да Бабекенің басын не өлідей, не тірідей әкеліп берген адамға патша үкіметі бәйге тағайындапты. Тіпті Бабеке олгенен кейін де сүйегін аламыз арнайы адамдар екі рет келіпті. Бірақ ұрпақтары, туыстары Молдаш деген қыстақтың жанындағы өзен жағасына, Балсұт деген қызының бейтіне жерленген жерінен қазып алып,

қыстың күні Монша қыстағындағы Жаксылық деген баласының үйінің қабырғасының астына қойып, жаз шыға елеусіз бір сайға апарып жерлепті» деп жазады.

Бұған қосымша тағы Қ.Әбішевтің осы мақаласындағы құнды дерекке жүгінелік. Ол:

«Осы Шоңбай Ағыбаймен қатты дос болған. Өзінің баласы Бөлкенбайға Ағыбайдың ағасы Дулаттың Патсайы деген қызын әперген. Патсайыдан Сейіткали. Жағылар болыстар туған. Бөлкенбайдың қызын Ағыбайдың ұлына атастырған. Бірақ кейін ол қыз өліп, Ағыбай қалыңын алмай өзіне тігілген ақ үйде жатып Бабекеңнің бағыр екенін елге айтып, халықтың көзінше «Бұл Кенекең жақсы көрген бір мойын шошқа батыр ғой» деген екен. Сонда Тәтігүл деген де «соғыста мен Кенесарымен бірге болдым дейді. Осы шын ба дегенде», «Әкеліңдер ол - қалжакты. Кенекеңді өтірік әзіл, оспағымен күлдірген, сабазым - деп Тәтігүлді алдыртыпты. Сөйтсе, Тәтігүл әскердің қалжынбас артисі есебінде екен. Кенесары қозғалысында осы елден қатысқан үш адам Ағыбай, Бабеке, Тәтігүл еді», - деп жазады.

Міне, Кенесары ханмен бірге азаттық үшін күреске шыққан Құдайменде сұлтан мен Бабеке батырдай тұлғаларды ел болып ардақ тұтып, арулап жерлемек түгіл, олардың денесі жатқан жердің өзі белгісіз қалып отырған жайы бар. Заман озып, ұрпақ ауысқан сайын олардың тұлғасы көмескілене беретіні даусыз. Ендеше аудандық мұражай мен өлкетану саласындағы зерттеу жұмыстарын осы тарихи тұлғалар туралы тың ізденістер жасауға бағыттаған артық болмас еді. Құдайменде сұлтан мен Бабеке батырдай тұлғаларды аудан тарихында ұлықтап, ескерткіш орнатуды да келешек ұрпақ еншісіне қалдыра береміз бе?

VI тарау

ТАНЫЛМАЙ ҚАЛҒАН БІР ТҰЛҒА

Туған жер тарихынада Құдайменде Ғазин мен Бабеке батыр секілді елеулі тұлғалар сияқты белгісіз калып, аудан тұгілі, ел барша казак еліне еленбей калып отырған тағы бір ардак тұтар арысымыз бар. Ол - Дінмұхаммед Сұлтангазин. Анықтала коймаған және екіұшты дерек бойынша, Ресейде Санкт-Петербург университетін бітірген, алғашкы ұлт баспасөзінің бірі «Дала уалайты газетінің» редакторы болған Дінмұхаммед Сұлтангазин Құдайменде сұлтанның баласы не туысы, яғни Сұлтанғазы сұлтан ұрпақтарының бірі болса керек. Белгілі жерлес өлкетанушы Ю.Попов фольклорист ғалым Г.Потанин туралы «Последная путешествие Григория Потанина» атты тарихи танымдық мақаласында былай деп жазады: «В том, что Каркаралинский уезд действительно богат легендами Г.Н.Потанин убедился еще несколько лет назад. В 1853 году, во время поездки ученого в аул отца Чокана Валиханова – Чингиза Валиевича, расположенного в урожище, Сырымбет Кокчетавского уезда Акмолинской области, его сопровождал юный студент Петербургского университета Д.Султангазин. Родился Султангазин на берегах реки Токрау, берущей начало в отрогах Кызыларайских гор. Молодой человек записал по просьбе Г.Н.Потанина сказки родных мест. Долгое время каркаралинские сказки Султангазина пролежали в портфеле редакции «Живая старина» и были напечатаны только в 1916 году с предисловием и под редакцией Г.Н.Потанина». Бірақ неге екені белгісіз осы жерлесіміз туралы білетініміз аз. Дінмұхаммед Сұлтангазиннің өмірі мен тағдыр-талайы туралы не төрелер шежірелерінде, не аудан тарихы туралы әңгімелерде мардымды ештеңе айтылмаған да жазылмаған. Ә. Бөкейханның «Таңдамалы» (1995) еңбегіндегі Ақтоғай төрелерінің ататек таратылымында да, Т.Жаксыбайұлының «Шежіресіндегі» (1999) «Ақтоғай ауданындағы Төре ұрпақтары» тарауында да Сұлтанғазы

Бөкеентен тарайтын ұрпақтар қатарында Дінмұхаммедтің есімі ешбір жерде аталмайды. Сонымен қатар осы айтулы тұлға туралы ұлт журналистикасы тарихын зерттеушілер де тереңдеп бара алмай жүр.

Қарқаралыда Мәди Бәпиұлының 125 жылдығына арналған ғылыми конференцияда қазір Ресейде Санкт-Петербург қаласында тұратын осы өлкетанушы Ю.Поновпен кездестім. Сонда оның жоғарыдағы мақаласынан хабарым болғандықтан, Д. Сұлтанғазин туралы басқаша деректер таба алғаны туралы сұрастырып, біраз пікір алмастық. Ол да ерекше назар аудармақты іздестіргенімен, архивтерден қажетті ешқандай тарихи дерек таба алмай жүргенін қынжыла тұрып айтты.

Дінмұхаммед Сұлтанғазин - Ақтоғай ауданы тарихы түгіл, бүкіл ұлт тарихында елеусіз қалған ірі тұлғалардың бірі. Оның есімі мен ғұмырнамасы казак руханиятына сіңірген еңбегі әділетсіздікпен бұрмалана жазылып жүр. Ол – «Түркістан уалаяты» газеті редакторы болған Шаһмардан Ибрагимовтан кейін қазақтан шыққан екінші редактор. 1888-1902 жылдары шыққан «Дала уалаяты» газетін шығаруды ұйымдастырушы және алғашқы басшысы. Ол – Қарқаралы уезінің халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап-жариялаған аудан тарихынан шыққан тұңғыш фольклорист ғалым. Ол – Тоқырауын болысынан шыққан алғашқы журналист, публицист, аудармашы.

Сөзіміздің табан тірейтін тірегіне Ю.Поповтың «его сопровождал юный студент Петербургского университета Д.Султангазин. Родился Султангазин на берегах реки Токрау, берущей начало в отрогах Кызыларайских гор» деген сөзін алдық қой. Оны бұл автор аспаннан алып отырған жоқ. Г.Н.Потанин оны «В доме последнего казахского царевича» атты мақаласында тура осылайша атап тұрып жазған болатын. Негізінде Д. Сұлтанғазиннің «Дала уалаяты» газетін редакторы болғаны туралы алғаш пікір білдірген Акселеу Сейдімбеков болатын. Ол өзінің «Даланың ауызша тарихнамасы» еңбегінде Ақтоғай

ауданын аралағанда ел ішінде атакты «жынды» Ысқақпен кездесіп бірнеше рет әңгімелескенін жазады.

Сөз реті келіп тұрғанда, осы бір тұла бойы тарихқа толы шежіре қария туралы айта кеткеніміз орынды болар. Бұл дана қарияны «жынды» атап жүрген де кешегі кеңестік идеологияға қалтсыз қызмет жасаған партократтар қауымы. Әйтпесе Ақтоғай жұрты ол кісіні еш қапысыз сыйлап, қадір тұтты. Шежіре қарттың тентек мінезді ғұмыры билікке жақпады, оның өзі ұнатпаған адамын ретін тауып балағаттап тастауы да қоғамға деген қарсылығы мен құрдымға кетіп бара жатқан ата дәстүрді сақтап қалу жолындағы күресі еді деп ұғынғанымыз жөн болар. Себебі орыс отаршылдығының зардаптарын көзімен көріп, куә болған қария тоталитарлық заманда соның жалғасын көріп отырып қалайша үнсіз қалсын?! Осы Ысқақ ақсақал туралы аздықөпті қалам тартушылар оның тұлғасын сайқымазақ, боғауыз адам дәрежесіне дейін төмендетіп жүргені өкінішті. Керісінше Ақтоғайлық төре тұқымдарымен бірге болған, әсіресе Дайыр төре, Смахан төрелермен бірге өткен ғұмырын, Ә.Марғұлан бастаған ғалымдар секілді тұлғалармен кездесу сәттерін танымдық тұрғыда зерделеу жағы назардан тыс қалды. Әзірше ең оңды және тәуір берілген пікір журналист, акын Мирас Асанның «Егемен Қазақстан» газетіндегі «Қызыларай қазылығы» атты мақаласындағы:

«Ысқақ Сүлейменұлы деген боқтампаз адам болған. Тентек адамды жұрт «жынды Ысқақ» атап кеткен. Оның боқауыз сөздерін жұрт таңсық көріп, реті келсе өткен-кеткен адамдарды сыбатып алып отырған. Марқұм Ақселеу Сейдімбек ағамыз да өзі тіленін барып, жынды Ысқақтың боқтығын естіп қайтқан деседі. Кейін әңгімесіне кейіпкер де қылған. Ысқақ қария үй-ішінен бөлек, ел ішіндегі қисық-қыңыр, телі-тентектерді сол боқауыз сөзімен тыйып отырған. Тарихшы ғалым Тұрсын Жұртбай «Құнанбай» атты кітабында жазғандай, қыр басында балалармен ойнап тұрған Қиясбайдың ерсі қылығына Абайдың ренжіп айтатын әңгімесіне Қиясбай ақылды кейіпте қарсы ренжіп: «Мен дүниенің өзін мазақ

етіп жүрген жокпын ба?» дейтіні бар. Біз айтып отырған жыңды Ысқақ та сол Қиясбай сияқты кер заманды келістіріп сынан-сыбап алғандардың бірі» деген баға.

Жанаарқада Сәкен Сейфуллиндей сұңқар да сері акынның сенімді серігі болған «жыңды» Әбен мен біздің «жыңды» Ысқақтың ғұмыр жолы ұқсас. Бұндай адамдардың өмірі философияда «отсуждения», яғни «қоғамды, ғұмыр кешіп отырған ортасын жатсыну» деген пәлсапалық категорияға жатады. Бұл адамдар басқалар секілді өзі жақтырмайтын қоғамның құлдық қамытын мойнына іліп алып тарта беруге еш көнбейді. Қайтсе мінез көрсетеді, ол барады да басқалар тарапынан түсінбестік туғызады. Сонсоң партиялық билік пен оның өкілдеріне қарсы боғауыз сөз айтқан адамды қалайша «жыңды» демесін. Сол Ысқақ қарттан балағат естіген бірталай партократтар бір сөз айта алмай сүмірейіп шығып, сотқа тартуға халықтан қорықты, жаман атқа қалудан сескенді. Ал халық қолдауына ие бола алмаған қаншама адам кеңестік билікке қарсы шыққан бір ауыз сөзі үшін ғана «диссидент» атанып, «психологиялық ауру» деген диагнозбен жыңдыханаға тоғытылып, қор болып өлгеніне мысал жеткілікті.

Осы Ысқақ ақсақалға елге жуналистік сапармен келген А.Сейдімбеков арнайы барып сәлем бере жолығып, ел-жер тарихы туралы әңгімелер сұрайды. Оның ішінде Ақтоғай төрелері туралы да білгісі келген болуы керек. Сондағы Ысқақ қарияның айтқан әңгімесін өз еңбегінде былай деп жазып қалдырыпты:

«Бес Мейрам дегенің Арғыннан тарайтын Мейрамсопының балалары. Мейрамсопыдан Болатқожа (Қаракесек), Қуандық, Сүйіндік, Бегендік, Шегендік деген бес бала туған. Сол бесеуінің ұрпағы Орта жүздің сүйекті руларына айналған. Бұларды шежіре тілінде «Бес Мейрам» деп жинақтап қайыра салады. Үлкен хандар жойылып, қалың қазақты Ресей үкіметі қырық жілік еткен басиесіз заманда Бөкей осы «Бес Мейрам» ұрпағына хан болған. Төрелердің арғы атасы Шыңғысхан екенін білетін боларсыңдар. Сол Шыңғыс хан ұрпағынан тарайтын Көкжал Барақтан Бөкей туады. Бөкейдің өзінен тоғыз ұл болған. Сол

тоғыздың үлкені Шыңғыс деп аталған. Шыңғыстан Жамантай туады. Жамантай кезінде Алшынбай, Құнанбай, Жанак акын, Соқыр Шөже, Тәттімбеттермен дәмдес болған Қарқаралыда «Хан Жамантай» атанып тұрды. Бөкейдің екінші баласы – Сұлтанғазы. Сұлтанғазыдан Құдайменде мен Дайыр туады. Жаңағы мен сөз етін отырған Дайыр осы. Құдаймендеден Дінмұхамбет туады. Бұл үлкен әкесінің атына жазылып, Дінмұхамбет Сұлтанғазин болып, кезінде Дала уалаяты» газетін шығарған адам. Дінмұхамбеттің әкесі Құдайменде өз тұсында Кенесарымен көңілі жарасқан дос болып, көмек көрсеткен.

Бөкей ханның тағы бір баласы Батыр сұлтан болған. Батырдан Мырзатай, Рүстем деген екі ұл туған. Рүстеміне әншілік, күйшілік ақындақ конған өнерпаз адам екен. Кезінде Жанак акынмен айтысқа түскен. Ал Мырзатайдан Нұрмағамбет туады, одан Әлихан туады. Баяғы Алаштың туын көтерген Әлихан Бөкейханов осы. Әлиханды көрдім, мына опасыз жалғанда бір-ақ рет келетін сабаз еді ғой! Әлиханның Лиза деген қызы, Үкітай деген ұлы болды. Лизасы кезінде Смағұл Садуақасовпен отасқан. Қазір Ленинград жағында үлкен ғалым деп естимін. Ал Үкітайы болса, бертінде 1957 жылы Хакасия елінде қызметте жүріп дүние салыпты. Замана шіркін бұл тұқымның осылай тоз-тозын шығарды.

Әлихан өзінің бесінші әкесінің атын алып, Бөкейханов болған. Бөкейханның бейті Қарағандыдан Акмолаға қарай теміржолмен шыға шыға берісте «Хан басы» деген жерде. Бұл бұйрық дегенді қойсаңшы, сол Бөкей ханның бейітінің ішінде Орта жүзді аузына қаратқан Жанак акынның сүйегі жатыр. Бөкей ханның бұл төңірекке белгілі тұқымы туралы айтарым осы». (А.Сейдімбек. Қазактың бейпіл сөздері. 43 -бет).

Журналист-жазушы, кейін фольклортанушы ғалым болған А.Сейдімбек Ысқақ ақсалдан жазып алған осы «Дінмұхамбет Сұлтанғазин кезінде Дала уалаяты» газетін шығарған адам» деген деректі не себептен індете іздеп дәлелдеуге ұмтылмағаны да түсінікті. Себебі кеңес дәуірінде бұл Әлихан тұлғасына

байланысты жабық тақырыптардың бірі болатын-ды. Бұған қоса қазақ журналистикасының тарихын алғаш ғылыми зерттеуші Х. Бекхожин, және оның зерттеулеріне сүйенген Ү.Сүбіханбердина, Б.Әбілқасымовтар бірінен соң бірі «Дала уалаятының газетінің» редакторы деп біздің жерлесімізден басқадай бір аттас болып келетін семейлік Дінмұхаммед Сұлтанғазинді жазып, бүкіл ғылыми ортада тұжырымдап тастады. Ол кезде оларға қарсы «бұлардың қалай?» дейтін адам шықпады. Сондықтан Ақтоғайлық төрелерден шыққан Дінмұхаммед Сұлтанғазин тұлғасының ғылыми айналымдар мен тарихи деректерде неге бұрмаланып жүргенін анықтайық. Ол үшін ең әуелі «Дала уалаяты» газеті дегеніміз қандай жарияланым болғандығы туралы тоқталып кетелік. Себебі, филолог, журналист мамандар болмаса көп жұрт біле бермеуі мүмкін.

«Дала уалаятының газеті» - 1888 жылдың 1 қаңтарынан 1902 жылдың 12 сәуіріне дейінгі аралықта Омбы қаласында аптасына бір рет шығып тұрған басылым. Бұл «Акмолинские областные ведомости» атты орыс тіліндегі газеттің жергілікті халыққа арналған қосымшасы ретінде пайда болды. Оның жарыққа шығуы - 1882 жылы жер құрамына Ақмола, Семей және Жетісу облыстары кірген Дала генерал-губернаторлығының құрылуымен байланысты. Газеттің басты мақсаты - жергілікті халықты түрлі үкімет жарлықтарымен таныстырып отыру. Газеттің орыс тіліндегі басылуына редактор болып И.Козлов, К.Михайлов, Г.Абаза, А. Попов, Д. Лавров деген кісілер қол қойып отырған. Қазақ тіліндегі алғашқы аталуы «Особые прибавление к Акмолинским областным ведомостям» болған. Газеттің ең бастапқыдағы редакторлары ретінде саналған және басылымның қазақшасын үзбей редакциялаған генерал-губернатор канцеляриясының аға тілмашы Ешмұхамед. Абылайханов пен Дінмұхамед Сұлтанғазиндер болатын. Газеті басында көлемі 1 жарым баспа табақ болып 4 бетке басылып тұрған. 1888 жылғы 8-санынан бастап газет көлемі екі есе көбейтіліп, тұтас бір баспа табаққа жетіп, 8 бет болып шыққан. 4 беттік сандарында газет

беті екі бөлікке бөлініп басылған. Сол жақтағы 1-бөлігінде араб әріптерімен жазылған қазақша мақалалар, оң жақтағы 2-бөлігінде орыс тіліндегі материалдар басылған. Ал 8 беттік нөмірлерінде алғашқы төрт беті түгел қазақша, қалған төрт беті орысша басылған. Араб қаріпімен қазақша жазылған материалдардан қазақтар тек ақпарат алып қана қоймай, өз тілінде оқып, жазып, ойлай білуге де үйренді.

Ұлттық баспасөздің қарлығаштарының бірі «Дала уалаяты газетінің» дүниеге киелі қазақ халқының өткен ғасырдағы мәдени өміріндегі елеулі оқиға болды. Басылымдағы мәліметтер патша өкіметінің жарлықтары мен өкімдері, ресми ережелерімен бұқараны таныстырумен қатар, өңірдегі егіншілікті оркендету, отырықшылыққа көшу, ғылым жаңалықтары, дәрігерлік көмек, діни өмір салты, мектеп ашу, қазақ тілін, әдебиетін дамыту проблемалары, ел басқару, сауда ісін жолға қою, мал тұқымдарын асылдандыру және т.б. көптеген мәселелерді қамтып тұрды. «Дала уалаяты газетінде» басты шығармаларда қазақ өмірінің барлық күрделі оқиғалары мен құбылыстары толық, тұтас қамтылмаса да, қазақ халқының тарихында болған ұлы өзгерістер, халық өмірінің жеке-жеке суреттері алғаш баспасөз бетіне түсіп, ұлт әдебиеті мен мәдениетінің негізін қаласуға көмектесті. Бұл басылған шығармалардың ішінен қазақтың ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан ауыз әдебиетінің, шығыс әдебиетінің нұсқаларын және озық идеялы орыс әдебиетінің нұсқаларын көреміз. Бұл шығармалар уақытында өте маңызды болумен қатар, сол кездегі қазақ әдебиетіне жаңа ағым, жаңа түр, жанрлардың бастамасын ала келді. Мұнда қазақ өмірінің әрбір көрініс - кезеңін сол өз заманына сай бейнелеумен қатар, өмірді реалистік тұрғыдан суреттеп, ескіні сынап, жаңағабой ұру талабы да байқалады. Әрине бұлар қазақ әдебиетіндегі алғашқы қадам болғандықтан, кейбір елеулі кемшілік барына қарамастан, кейінгі әдебиетімізге игі әсерін тигізді. «Дала уалаяты газетінде» басылған көркем шығармалардың бір тобы қазақтың өз төл әдебиеті болса, енді бір тобы орыс тілінен аударылған не шығыс

әдебиетінен ауысқан әдеби жазба үлгілер. Бұлардың бәрі мазмұн, көркемдік жағынан әр түрлі деңгейде болса да, қазақтың жазба әдебиетінің дамуына жағдай жасады. Бәрібір де цензураның қатал бақылауында болғандықтан да газеттегі қазақтардың рухани өміріне байланысты әрбір мақалада патшалық Ресейдің қазақ даласында жүргізіп отырған отарлық саясаты шеңберінде ұстанған позициясы анық айқындалып тұрғаны анық.

1894 жылы осы орыс тіліндегі «Акмолинские областные ведомости» газеті «Киргизская степная газета» деген атауға өзгерген кезде, қазақ тіліндегі қосымшасы «Дала уалаятының газеті» деген атпен шыға бастады. Оның бүкіл қазақ халқының ой-санасын оятудағы маңызы зор екенін түсінген патшалық билік акыры оны 1902 жылы жауып, «Сельскохозяйственный листок» деп атап, ел руханиятындағы ролін мүлде төмендетіп жіберді. Себебі, газет басқармасы маңайына қазақтың еркін ойлы оқыған азаматтарының топтаса бастауынан патша жандармериясы қатты сескенді. Оның үстіне 1905 жылғы алғашқы орыс революциясының да дүмпуі жақындап қалған еді.

Кенес дәуіріндегі Ы.Алтынсарын туралы зерттеулерде және жоғары сынып оқулықтарында айырықша мадақтала жазылған Н. Ильминский газеттің шығуына үзілді-кесілді қарсы болған адам. Егемендікке дейін ұлы педогог «Ыбырайдың орыс досы» деп мақтап жүрген Н. Ильминскийіміз - ғұмыр бойы қазақтарды орыстандыру мен христиан дініне кіргізіп шоқындыру жолында еңбек еткен миссионер, яғни, бір сөзбен айтқанда, қыр қазақтарының қас жауы. Осы Н.Ильминский «Особые прибавление к Акмолинским областным ведомостям» шыққанына тура бір жыл болғанда «Акмолинские областные ведомости» газетінің жергілікті бұратана халыққа арналып қазақ тілінде шығатын қосымшасын тез арада жабу керек. Ол туземеңгердің ой-санасын оятуға және оқу-білімге ұмтылуы мен өз тарихын білуге деген құлшынысын жоғарылатып бара жатыр» деп генерал-губернаторлыққа талап-арыз түсірген.

Қатаң цензура жағдайында шыкса да, сол ұлтжанды

журналистер патша өкіметінің отарлау саясатына наразылықты тұспалдап айта білді. Тіпті қазақтың сол кездегі алғашқы журналистерін толғандырмаған бір де бір әлеуметтік-саяси, ғылыми-мәдени мәселе болған жоқ десек, артық айтқандық болмас. Олар қазақ халқын құрып кетуден сақтайтын жолдарды іздестіре отырып, өз ұлтының отарлаушы ұлтпен тең болуын, ұлттық дәстүр мен мәдениетті, тілді сақтау жөніндегі мәселелерді көтерді. Сонымен бірге қазақтың алғашқы ағартушы тұлғалаы Шоқан Уәлихановтың, Абай Құнанбаевтың, Ыбырай Алтынсариннің идеялары мен ізденістеріне толы өлеңдері мен мақалаларын жариялап отырды. Әрине, ұлтжанды журналистердің мұндай «ұлтшылдығы» отаршыл әкімдерге ұнай қойған жоқ. Ақыр соңында ұлтқа қызмет еткен басылымды жауып тынды.

Ұлт тарихында осындай ерекше орын алатын «Дала уалаятының газетінің» алғашқы редакторы біздің жерлесіміз Дінмұхаммед Сұлтанғазин болған! Алаш ұранды бар қазақтың көсемі Ә.Бөкейханов және Алашорда үкіметіне байланысты теріс көзқарас осы бір ардақты тұлғаның тарихтан өз орнын алуға кесірін тигізді. Ол үшін бізге философиялық ұғым бойынша терісті терістеу, яғни, қатені дұрыстау керек болып тұр. Ал журналистикадағы «Дала уалаятының газетінің» тарихына арналған барша ғылыми әдебиеттерде оның алғашқы редакторы болды деп жазылатын Дінмұхаммед Сұлтанғазин мүлде басқа адам. «Бұл кім еді?» деген сұраққа «Қазақстан. Ұлттық энциклопедияда» С.Өзбекұлы деген автордың жазған мақаласы арқылы жауап берелік. Онда:

«Сұлтанғазин Дінмұхаммед (10.5. 1867- Семей қ. – 1917, Баку қ.) – қоғам қайраткері, алғашқы қазақ зиялыларының бірі. Әкесі Ғазы Болатұлы Уәли ханның Ғұбайдолла деген үлкен ұлының баласы. Сұлтанғазин әкесінің тікелей ықпалымен Томск университетінің медицина факультетіне оқуға түседі. 1891 жылы Санкт-Петербург университеті шығыстану факультетінің араб, парсы, түрік, татар тілдері өліміне ауысады. Бұл факультетті бітірген соң 1895 жылы заң факультетіне түсіп, 1897 жылы

аяқтайды. 1898-1902 жылдары қазақ даласында екі тілде шығып тұрған «Дала уалаятының газетінде» редактор және аудармашы болып қызмет етеді. Сол жылдары ол екі тілге бірдей публицист, аудармашы, ақын, заң және тіл ғылымының ірі маманы ретінде танылады... Сұлтанғазин 1896 жылы Ақмола облысы Көкшетеу уезіне қазақ халқының аңыз-әңгімелерін жинауға барған Потанинмен бірге жүріп аңыз-ертегілерді орысшаға аударып берген. 1910 жылдан өмірінің соңына дейін Бакудегі мұсылмандарды оқытатын діни орталықта шығыс тілдерінен сабақ берген» деген өмірбаяндық дерек берілген. (8-том. 92-бет).

Осы бойынша алып қарасақ, бірнеше бұрмаланған күмәнді пікірлерге тап боламыз. Біріншіден, автор «Әжесі Ғазы Болатұлы Уәли ханның Ғұбайдолла деген үлкен ұлының баласы» дегені шындықтың ауылынан алыс жатыр. Егер Ғұбайдолланың үлкен ұлының Ғазының баласы болса, неге Болатұлы болып тұр? Уәлиханның үлкен ұлы, Орта жүздің мұрагер сұлтаны Ғұбайдолла Уәлиханов туралы деректерде туған және қайтыс болған жылдары белгісіз деп жазылған. Шоқан Уәлиханов пен Г.Н.Потаниннің жазған еңбектерінде Ғұбайдолла Уәлиханның алғашқы әйелінен, ал Шыңғыс соңғы әйелі Айғанымнан туған деп жазылғаны белгілі. Ал өмір сүрген жылдарын Ғалым Қадірәліұлы өзінің «Жылғара Байтөкин» деген зерттеуінде: «1832-1838 жылдар аралығында Көкшетау дуанының аға сұлтаны болып Ғұбайдолла қайта сайланады. Полковник дәрежесіне дейін көтеріледі. Ғұбайдолла Уәлиханов шамамен 1777 жылы туып 1851 жылдары қайтыс болған. Ол алтын медальмен және «Аға сұлтан Ғ.Уәлиханов» деп жазылған алтын қылышпен марапатталған. Өмірінің соңғы жылдарында отырықшылыққа көшіп, Қопа көлінің маңына және Бурабайдағы Қызылағашта өзіне арнап үйлер салғызады. Бірақ, Ғұбайдолла Кенесары Қасымовтың көтерілісін қоштады деп айыпталып, Сібірге «Итжеккенге» жер аударылады, содан тек 1847 жылы ғана оралған (8 жыл жүріп), 1851 жылы ол қайтыс болады» деп нақты көрсеткен. Осыған сай алып қарасақ, 1867 жылы туған деп көрсетіліп отырған бұл семейлік Д.Сұлтанғазиннің

Ғұбайдолла Уәлихановтың баласы Болаттың ұлы Ғазы сұлтаннан туғандығын шежірелік деректер растамайды. Оның Көкшетау жерінде емес, Семей қаласында тууы да күдік келтіреді.

Екіншіден, туған жылы 1867 деп тайға таңба басқандай жазылып тұр. Ал «Дала уалаятының газеті» 1888 жылы ашылды. Сонда бұл Д.Сұлтанғазин газет ашылған жылы бар-жоғы 21 жаста ғана және Томск университетінің медицина факультетінде оқуда жүр. Бұл біз жоғарыда жазған «Газеттің ең бастапқыдағы редакторлары ретінде саналған және басылымның қазақшасын үзбей редакциялаған генерал-губернатор канцеляриясының аға тілмашы Е.Абылайханов пен Д.Сұлтанғазиндер болатын» деген дерекке мүлде қайшы.

Елдің бәрін шатастырып жүрген де - екі Д. Сұлтанғазиннің Санкт-Петербургте оқуы. Ұлттық қоғамдық саяси журнал «Ақиқат» 1994 жылғы № 10 санында заң ғылымының кандидаты Сәкен Созақбаевтың «Жеті жұрттың тілін білген» деген зерттеу мақаласын «Тұлғалар тұғыры» айдарымен жариялады. Мақала семейлік Д. Сұлтанғазиннің өміріне, қызметіне арналған. Онда: «Дінмұхаммед Сұлтанғазин әкесінің ықпалымен 1890 жылы Томск университетінің медицина факультетіне оқуға түседі, бірақ оны бітірмейді. Ол Ресей халық ағарту министрі И.Д. Деляновке өтініш жазып, Томск университетінен Санкт-Петербург университетінің шығыстану факультетіне ауыстыруды сұрайды. Министрдің келісімімен 1891 жылы тамыз айында Санкт-Петербург университетінің шығыстану факультетінің араб, парсы, түрік, татар тілдері бөліміне студент болып қабылданады. 1895 жылы шығыстану факультетін бірінші дәрежелі дипломмен үздік бітіріп шығады да, сол жылы заң факультетіне түсуге өтініш береді. 1897 жылы Санкт-Петербург университетінің заң факультетін бітіріп, заңгер мамандығының дипломын алады: ол - екі мамандық бойынша университеттік білім алған тұңғыш қазақ, 7 тілде - араб, парсы, түрік, татар, орыс, француз, казак тілдерінде еркін оқыған,- деп тұрып жазылған. Сонда ол осы 7 жыл бойы оқу қуып жүргенінде «Дала уалаятының газетінің»

ашылуы мен басылымның қазақшасын үзбей редакциялаған, мақалалар жазған генерал-губернатор канцеляриясының аға тілмашы Е.Абылайхановпен бірге жасалған жұмыстарға ол қай жерде үлгеріп жүр деген сұрақ ешкімді толғандырмаған.

Үшіншіден, 1891 жылы Санкт-Петербург университеті шығыстану факультетінің араб, парсы, түрік, татар тілдері бөліміне ауысып, бұл факультетті бітірген соң 1895 жылы заң факультетіне түсіп, 1897 жылы аяқтаған Семейлік Д.Сұлтанғазиннің бұл жылдары Омбы қаласында шығып тұрған «Дала уалаятының газетінде» редактор болуы еш мүмкін емес. Оның қисыны келмейтінін білген С.Өзбекұлы «Ұлттық энциклопедияда»: «1898-1902 жылдары қазақ даласында екі тілде шығып тұрған «Дала уалаятының газетінде» редактор және аудармашы болып қызмет етеді», - деп газеттің тек соңғы төрт жылындағы кезеңді ғана еншілеп берген.

Біз «Дала уалаятының газетінің» алғашқы редакторы біздің жерлесіміз Дінмұхаммед Сұлтанғазин болған деген тұжырымды пікірді айтуды дұрыс деп санаймыз. Ол үшін әзірше мына төрт дерекке ғана сүйенеміз:

Ғалым Г.Потаниннің «студент Петербургского университета Д.Султангазин. Родился Султангазин на берегах реки Токрау, берушей начало в отрогах Кызыларайских гор» деген сөзі;

Ысқақ ақсақалдың «Құдаймендеден Дінмұхамбет туады. Бұл үлкен әкесінің атына жазылып, Дінмұхамбет Сұлтанғазин болып, кезінде Дала уалаяты» газетін шығарған адам» деген сөздері;

Ғалым Ахмедовтың «Алаш алаш болғанда» кітабында Д.Сұлтанғазин «ХІХ ғасырда оқығандар» тізімінде - № 14-ші, «Егемен Қазақстан» газетінің 1998 жылғы тамыздағы санында «Ертеден ел таныған жоғары білімді қазақтар туралы» деген мақалада № 19-ші ретпен жазылған. Бірақ оның туған жері біресе Семей немесе Қарқаралы деп жазылады. Ақтоғай ауданы сол кездегі әкімшілік бөліністер бойынша Семей губерниясы, Қарқаралы уезінің құрамына кіргендігі де осы қателесуге негіз болып жүргені анық. Ал Г.Н.Потанин нақтылап, «Тоқырауын

бойында туған» - деп көрсеткені даусыз шындық. Осы Ғ.Ахмедовтың «Д. Сұлтанғазин туысы Райымжан Бөкейхановтың айтуы бойынша, өмірінің соңғы жылдарында Бакуде дәрігер болып қызмет істеген. Сонда қайтыс болған. Бакуге қалай кеткені белгісіз» деп жазған пікірі де ескерусіз қалып жүр. (125 бет).

Жерлесіміз Мырзахан Қалиакпардың «Азия Транзит» деген журналда жариялаған «Қазақтың тұңғыш редакторы - Дінмұхаммед Сұлтанғазин» атты мақаласының да айтары бар. (2003. - №9. 28-29-беттер). Кейбір өз сөзіне өзі қарсы келген даулы пікіріне қарамасақ, онда бізге керегі - «Қасиетті Ақтоғай өңірінде, киелі Тоқырауын топырағында туған Д. Сұлтанғазин есімі зиялы, қайраткер, ұлтын, тілін сүйіп, құрметтеген білімдар болғанын ұрпақтар біліп өссе, оның халқы алдында сіңірген еңбегінен нәр алса, көп нәрсе ұтқанымыз болар еді» деген тұжырымы. Автордың жазуынша асқан білімді, ірі қоғам қайраткері, жерлесіміз Д. Сұлтанғазиннің есімі Ақтоғайдағы № 14 кәсіби-техникалық мектепте Ақтоғай зиялыларының тізімінде жазулы тұр екен.

Әрине, Ақтоғайлық Д. Сұлтанғазиннің ғұмырбаяны мен тағдыр-талайы әлі де дәлелдеуді қажет ететіні түсінікті. Ғылыми жетекші профессор Т.Кәкішев «Сын сапары» (1971) еңбегінде ұлттық әдеби сынның туу дәуіріне сай «Дала уалаятының газетін» қарастырғанда Д. Сұлтанғазинді «Шоқанның туысы» деп көрсеткеніне қарамастан, Г.Потаниннің сөзін дәлелге нақты дәлелге келтіре отырып, жазған докторлық диссертациям мен «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» (1999) атты монографиямда «Ақтоғайдың Тоқырауын өзені арнасында, Қызыларай тауында туған» деп жазған болатынымын. Ұстазым:

– Не Арғын-Қаракесектерден шыққан ұлыларың аз ба? – деген наразы уәжіне қарсы:

– Сіз өз Көкшетауыңызға тартқанда, мен өз Ақтоғайыма бұрмаймын ба? - деп сөзден ұтып кеткенім бар еді. Көк Тәңірісі ғұмыр беріп жатса, ешбір дау-дамай тудырмайтын нақты бір қорытындысын не өзім, не шәкірттерім дәлелдеп те шығарармыз.

Иә, қазақ әдебиеттану ғылымының Абызы, менің рухани ұстазым
Т.Кәкішұлы «Іздеушісі мен жоқтаушысы болмаса, алтын да
жарқырамайды» деп қалай дәл басып айтқан!

VII тарау

ТОҚЫРАУЫН БОЛЫСТЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫ

Облыстық басқару формасына көшкен кезде Қарқаралы арғындары үшін дербес әкімшілік өлшем Қарқаралы уезі болып келген еді, ол уезд Шыңғыстаудың батыс сілемдерінен Мойынты өзені мен Ақадыр шектеріне дейін, Балқаш көлінен Баянауыл таулары аймағына дейін созылып жататын. 1897 жылғы деректер бойынша, уезде барлығы 104569 казак болған. Онда 181 старшындық болып, олардағы шаруашылықтар саны 30 528ге жеткен. Алғашқы он жыл ішінде уезд халқы көбейін, 38 616 ауылға жетті, олардың ішінде арғындар 32 515 ауыл еді. Қалған ауылдар басқа руларға жатады. Қазак жерінде облыстық басқаруды енгізе отырып, орыс үкіметі жаңа әкімшілік өлшемдер енгізуге, оларға рулық атау бермей, топономикасын қоса өзгертіп, рулық негізді тұптамырымен жоюға ұмтылды. Уезд жерінің қалған басым көпшілігі Қаракесек руының, оның Бошан, Майқы, Танас, Жалықбас, Әлтеке, Сарым деген т. б. аталарының қонысына айналды. Олар Тоқырауын, Жәмші, Қусак, Ашаңбел, Мұқыр өзендерінің бойын, Қарқаралы, Кент, Қу, Едірей, Қорпетай-Нұртай, Қызыларай, Қоңыр тауларын, осы өңірдегі көптеген алқаптарды мекендеді. Уезде бастапқы кезде барлығы 19 болыс болды. Мұндай саясат Ресейдегі капитализм дамуына байланысты түбегейлі өзгерістерге сай келген еді. Жергілікті сұлтандар мен бай-болыстарлардың билігіне балта шабу арқылы патша өкіметі олардың қолынан экономикалық, саяси күштерді тартып алып, Қазақстанды жалпыресейлік қажеттерге байлап тастады. Олар бұл арқылы ең бастысы Қазақстанды өзінің өнеркәсіп тауарлары үшін шикізат базасы мен рыногына айналдыруды мақсат етті. XIX ғасырдың басында аймақтың шығыс бөлігінде басталған әскери-казак отарлау кезең-кезеңімен жалғасын тапты. Қарқаралы казак станицасына 1827 жылдан бастап 1850 жылдарға дейін ресейлік

орыс-казактар көшіп келуі үздіксіз жүрді. 1869 жылдан бастап Қарқаралы енді уездік орталық болады. 1883 жылы тұрғындар саны 1548 адам болып, олардың 181 адамы немесе 11,6 %-ы ғана казактар болды.

1850-1870 жылдар аралығында әкімшілік жолмен осы уездікке караган Әлтеке-Сарым болыстығына жатағын Тоқырауын бойындағы елдің тарихы мен би-әкімшілік құрамы туралы мұрағаттық деректер тым аз. 1872 жылдың 27 қаңтарында шыккан «Семипалатинские областные ведомости» газетінде жарияланған дерек бойынша 1865-1870 жылдар аралығында, Қарқаралыда төре Құсбек төре аға сұлтан болып тұрғанда «Әлтеке-Сарым» болысының болысы Жанқұтты Ботантаев, орынбасары Ұзақ Құланов болған. Бұл құжат Қазақстанның мемлекеттік архивінен алынып, көшірмесі 2001 жылы шыкан «Қаракесек Сарым» шежіресі 243-278 беттері аралығында толық қамтылған. Жанқұтты Ботантаев пен Ұзақ Құлыновтың мөрлерінің таңбасы көрсетілген.

Қарқаралылық өлкетанушы, қазір Санкт-Петербургте тұратын Ю.Поповтың ғылыми зерттеулерінің ел мен жер тарихын зерделеуде беретін деректері маңызды. (Қараңыз: Волостные управители 1872 – 1904. «Пульс», 28 шілде, 2006 ж). Осы мақала бойынша 1871 жылғы 3 желтоқсандағы Семей генарал – губернаторының бұйрығында Әлтеке-Сарым болысының әкімшілік құрамы мынандай болған: «Үш жыл уақыт мерзіміне болыстыққа Малыбай Байғұтдинов, орынбасарлыққа Ербекей Машақов сайланған. Халық билері болып Жұбанай Ағығаев, (каге кеткен, дұрысында Жұбанышбай Бытығаев. Ж.С.), Күзембай Саумалов, сұлтан Дайыр Ғазин, Баймұрын Иманов, Арыстанбек Дәулетбаев, Дүйсенбай Торғаев, Жакай Ақтаев, Кенеш Күркінбаев, Жамансары Данияров, Жандар Бөлемісов, Қайрап Төбетов, Дүкенбай Шоңбаев сайланған. Болыстық молласы болып Шынқожа Төлегенов бекітілген». Ю.Попов бұл деректерді 1872 жылғы 27 қаңтардағы «Семипалатинский областные ведомости» газетінен алған. Осы болыстық құрам әр

түрлі өзгерістерге ұшырай отыра, 1878 жылға дейін келеді де, Нұра және Тоқырауын болыстықтары болып екіге бөлінді. Оның билік жүйесінде ғана емес, ел тарихында да өзіндік себептері жоқ емес.

Жаксы Жанғұттының тұсында Әлтеке-Сарым - бір ғана болыс. Ол кісіден бұрын Өтеміс ұрпағынан Боксарыдан Шонбай болыс болған. Оны біз Рүстем мен Мырзағай сұлтандардың Ақтоғайдың Желтауына келіп орналасуына байланысты жоғарыда жаздық. Соған байланысты алғанда оның болыстыққа сайлануы 1857 жылдың мұғдарында. Ендеше ұрпақтарының болыстықты жиырма жыл басқарыпты дегені, оның өзінен кейінгі балаларының болыс болуына қарай айтылған болып шығады. Сонда Әлтеке-Сарымға Шонбайдың болыс болу жылдары 1857-1865 жылдар аралығы болып шығады. Ал 1865-1870 жылдар аралығында Әлтеке-Сарымның болысының болысы Жанқұтты Ботантаев. Мәселе кімнің болыс болғандығында емес. Мәселе – осы бір ғана болыстықтың екіге бөлінуінде, яғни Нұра және Тоқырауын болыстығының құрылуында. Тып-тыныш жатқан ағайынды Әлтеке-Сарымның аяқ астынан екіге жарылу себебі неде? Ол – Керней Жарылғапберді батырдың Дадан Тобықтыны Ақшатау төңірегіндегі Қарашоқы, Қарабұлақтан қуып шыққан соң, олардың Балқаштағы бір отар қой мен бір үйір жылқы ғана сиятын Орта Дересін бойын мекен етіп, кейін Әлтеке-Сарымнан жер алуына байланысты. Дадан Тобықты Әлтеке Жидебай батыр мен Сарым Шабанбай биге жер алу үшін қолқа салып, тіпті Жидекеңмен кие салыстырып, Тоқырауынның сағасын, одан егінге тоған салуға екі құлақ су алып, біртіндеп жоғары өрлеп қазіргі Нарманбет аулы төңірегіне дейін мекендеуге қол жеткізуі - хандық билік жойылып, аға сұлтандық, болыстықтар құрыла бастаған 1820 жылдардың іші. Кеңгірбай Семейдегі Шыңғыстаудан мүйіздеп қуып шыққан соң, басында түпкі ойлары Сыр бойына ауу болғанымен (біздіңше, құр сылтау, әйтпесе онда кім жер дайындап отыр дейсіз. Ж.С.), ел танып, жер алған соң, Ақтоғайдың ақ бидайына тойынған Дадан Тобықты Кенесары-

Наурызбай көтерілісі талқандалғаннан кейін бірге келе жеке болыстық болу жағдайына ыңғайлана бастаса керек. Оған кезінде аға сұлтан болып Қаракесекке билік жүргізін қалған Құнанбайдың бүйрегі бұрмады деп ешкім де айта алмайды. Болыстық үшін ауыл, үй саны толу кажет. Құнанбай Жақсы Жанғұттымен сыйластығын алға тартып, Әлтеке-Сарымның Балқаш жақтағы кейбір ауылдарын негізі Дадан Тобықтыдан құрылмақшы жаңа болыстыққа икемдеуге кіріскен. Алғашқы қауіп, әрине, аулы аралас, қойы қоралас жатқан Өтеміс ұрпағының Көшкін-Құлық руының, Әлтекенің Өтеміс-Қойгел аталарының ауылдарына түседі. Осыған байланысты Қарқаралыда жиын болып, Көшкін-Орысбай Күзембай би мен Ұзақ Құланов бастаған Өтеміс ұрпақтарының ел басшылығы шу шығарып, дау бастайды. Оған дәлел үшін тағы да ел аузында қалған сөзге жүгінеміз. Құтжанов Ғазиздің сөз білетіндерден жазып алған дерегін дәлелге аламыз. Онда: «Семей губерниясы, Қарқаралы уезі кезінде Жақсы Жанқұтты уақытында Саумал би балаларымен Қарқаралы барады. Күзембай тік мінезді, ұшқыр да батыл адам болса керек. Тобықтылардың болыстық ашуына байланысты шу шығарыпты. Жанғұтты Саумал биге салмақты сөз салып, ол баласын басыпты. Сол жолы Тоқырауын жеке болыстық болып құрылыпты дейді. Естуім бойынша үй басын көбейту үшін (болыстыққа толу үшін 1000-нан астам жеке шаңырақ үй саны болу керек. Ж.С.) санақ жүргенде Қожағұл және Байдәулеттерге жер берін, көшіріп әкелген» деп жазылған. (Тағылымға тағзым, 2005, 24 - бет).

Жақсы Жанқұттының Саумал бабамызға баласына басу айтқызуының себебі де жоқ емес. Дадан Тобықтылар жаңа болыстық ашуға ұмтылыс жасағанда қыр Сарымының би-батырлары «Дадан Тобықтыны Бектауатаға дейінгі жерден қуамыз» деп шықса керек. Ел арасының бүлінуі билікке де, жалпақ жұртқа да оңай шаруа емес. Осыны бетке ұстап бетінен қайтпай қойған Күзембай би мәселені тізеге салып отырып, бүкіл Әлтеке-Сарым ру басыларының алдына көлденең тартып, жаңадан Нұра және Тоқырауын болыстығының құрылуына

себепкер болған екен. Бір жағынан сол кезде жерге ентелей кіріп келе жатқан Дадан Тобықтыны тоқтатып жерді, екіншіден, бүкіл Өтеміс ұрпағының тұтастығын сақтап қалады. «Аталастың аты озғанша, ауылдастың тайы озсын» деп жалған намысқа басатын қазақ үшін, бір рулы елдің жартысы басқа болыстыққа бөлініп кетуі - елдің бетіне шіркеу, сүйекке таңба. Қалай дегенмен де Дадан Тобықты Аргынның бір баласы болғанмен кірме ел, ал мал дауын мен қыз дауын былай қойғанда, жер дауы мәселесі туған осындай кезде қызынбайтын қазақ жоқ. Ол қанымызда бар. Қаладағы қазақтар түгілі, ауылға бара қалсаң, олар тап бір сенің қолында тұрғандай-ақ сенен «не қытайларға жер берейін деп жатырсыңдар ма?» деп кекетеді. Міне, сізге жер мәселесіне келгенде - қазақтың бей-жай, немқұрайлы қарай алмайтындығы.

Аристотель айтқандай, «Платон менің досым, алайда шындық одан артық» деген сөз бар. Тарихи шындық тұрғысынан келсек, Балқаштан Шетке дейінгі ен жатқан Өтеміс ұрпағының жеріне көз тігушілер аз болмаған секілді. Ол үшін көне көз қариялардан естіп, жазып алған мына бір ділмәр сөзді айтар едік. Бірде Жаксы Жанғұтты ел адамдарымен жылқы суарып жатқан құдық басында тұрса керек. Айғыр біткен үйірлерін бөлектегендіктен жылқы қайыру бермей, жылқышылар әбігерге түсіп жүрсе керек. Сонда ауылға келе жатқан Керней Жарылғапберді батыр атына қамшы басып жіберіп, қашқан жылқыны қайырып құдық басына қуып әкеліп, Жаксы Жанғұттыға сәлем барген соң:

- О, қадірлі Жаксы Жәке! Сіз осылай сырттан ғана бақылап қана тұрсаңыз ғой. Қалғанына мен ие болар едім де, ешбір шашау шықпас еді, - депті. Сонда Жанғұтты:

- Е-е, батыр. Сенің айтып тұрғаның біздің болыстықтың өзіңе таяу жері ғой. Оған мен көнгенмен, Шонбай болыстың етегіне қонған соқыр бақ сен екеуімізге көне қояр ма екен, - деген жауап қайырыпты.

Бұның мәнісі Жарылғапберді батыр Жәмші өзені бойында жатқан жерге көз тігіп, өз болыстығына қосып алуды ойлап жүрсе де, ел жақсылары мен ата заңнан аса алмаса керек. Сол

ойын Жаксы Жанғұттыға тұспалмен жеткізгені екен. Оның үстіне Өлтеке-Сарым болыстығының жері үлкен, халқы да екі болыстыққа жетіп жығылады. Енді оған жаңа болыстық ашқысы келген Дадан Тобықты да, жерін кеңейткісі келген Кәрсөн-Керней де көз тікпегенде қайтеді? Ел басшыларын бір-біріне айдап салып қойып, ру тағулығын бұзып, екі жакты да тәуелді етіп ұстауды көздеген орыс ұлықтарының отаршылдақ саясаты тағы бар. Осындай әрі-сәрі жағдай туып, орысқа нара беру арқылы болыстық ашып, жерге ие болғысы келген Дадан Тобықтының дауынан ел арасы бұзыла жаздайды.

Ал шанырақ саны жеке бір болыстық ашуға толмаған аз ғана Дадан Тобықтылар Шыңғыстаудағы қалың Тобықтыдағы Жуантаяк пен жеке болыс болып отырған төлеңгіттерді «алдына мал салам, басыңа үй тігемін» деп арнайы шақырып үй тартып, сәл кейін жеке «Балқаш болысы» болды. Оған әсіресе «Ендік-Кебек» оқиғасынан кейін Кебек тағдырына ара түспедің деп өз түбі бір Тобықтысына, оның ішінде Кеңгірбай, Ырғызбай төңірегіне дүрдіараз болып жүрген Жуантаяк ауылдары белсене кірісіп, көшіп келді. Әйтпесе Көкше-Жуантаяк Дадан Тобықтыға жатпайды. Бұл Дәулетектен тараса, Дадан - Рыспетектен өрбіген ұрпақ. Балқаш, Ақтоғай өңіріне Жуантаяқтар мен төлеңгіттердің келуінің осындай тарихи және әлеуметтік себептері бар.

Қарқаралыдағы жиында Көшкін Күзембай Саумалов дау шығарғанда аға сұлтан Құсбек Тәукинге салмақ салған Ақтоғайдағы Рүстем мен Мырзатай төре ұрпақтары және оларға жер берген Шоңбай болыстың баласы Дүкенбай би Шоңбаев Тоқырауын болыстығының ашылуын барынша қолдады. Бұл Күзембайдың ел арасындағы беделін де өсіре түскен. Осы Күзембай би сайланғанда әкесі Саумал би сынай қарап отырып:

- Жамансың, балам, жамансың! - десе керек. Сонда атағы шыға бастағанын алға тартқан Күзембай:

- Өке, о не дегенің? Ел мақтап жүр ғой, - дегенінде, әкесі:

- Жамандығың сол – не елді алдамайсың, не елден алданбайсың, - деген баға беріпті. Ел ішіндегі Өтеміс

ұрпақтарына қатысты бір дауда қарсы жақ күш көрсете сөйлеген екен. Сонда Жақсы Жанғұтты оларды: «Мықты болсаң Күзембай бидің бопсасына шыдап көр» деп бетін қайырып тастапты. Бір жағынан Шабанбай биден соң бүкіл Өтеміс ұрпақтарының, қыр Сарымындағы елдің сөзін сөйлеп жүрген Күзекене берген бағасы болса, екіншіден дау ушықпасын деген болар. Сөйтсе Күзембай би алғыр да батылдығына қоса, шынында да сұңғылалықпен бопсалап сөйлеп, қарсы бидің алдын орап кетеді екен. Жақсы Жәкең осындай баға берсе, Күзембайды аузын айға білеген атакты Құнанбай да жоғары бағалаған екен.

Тағы бірде ел арасындағы барымтаның соңы үлкен дауға айналып, бітім бола қоймай тым ұзаққа созылады. Содан «бүкіл Сарымның билік сөзін ұстайсыңдар, құн алып қайтыңдар» деп сенім артқан соң, билер Күзембай, Күреңше, Ұзақ үшеуі дауласқан құныкер қарсы жақпен келісіп, Құнанбайдың алдына барып төрелік сұрап бітіспекші болады. Дұрыстап қарсы алған Құнанбай даудың мән-жайына қанығу үшін үнсіз ғана екі жақтың билерінің сөз сайысын тыңдайды. Біраздан соң Сарымның билеріне сынай қарап отырып басшы болып барған Күзембайдан:

- Сен кім боласың ? - деп сұрапты.

- Мен Сарымның Өтеміс ұрпағынан Көшкінмін, оның ішінде Орысбай атасынан Күзембаймын, - дегенде, Құнанбай :

- Ә, сен еліңнің дауылды-даулы күндерде қағатын «Долана» қазығы екенсің. Басыңнан сөз, еліңнен дау асырмассың, - деп сүйсіне қарапты.

- Ал сен кім боласың ? – деп енді Күреңшеден сұрапты.

- Мен - Әлтеке Күреңше деген боламын.

- Әй, сен таңсәріден кешке дейін шапса бір таймастың нақ өзі екенсің.

- Сен кімсің ?

- Мен де Әлтеке - Сарымның жоғын қуушымын. Атым – Ұзақ.

- Оһ, сен ақылды-ақ екенсің. Бірақ, атыңды қате қойған екен, әттең, жасың ұзақ болмас, - деп басын шайқаған екен. Сонан ұзақ ойланып барып:

- Мені ара ағайын деп дауға бітім сұрай келген екенсіңдер. «Өнбес дауды өспес ел қуады», одан да дауды қойыңдар да қыз алысып, қыз берісіңдер. Жылқыға тана, сиырға қой, қойға қылқан беріп берік бітісіңдер. Артық-кемі қалың малда өтелер, - деп шешім шығарыпты. (Қылқан дегені туырлық пен үзік үшін киіз болса керек Ж.С.). Осы билікке екі жақ та риза болып тарасып, кейін құдандалы туыс болып кетісіпті. Бұндағы Ұзақ Өлтекенің Өтембегінен старшын болған – Ұзақ Құланов. Ал Күреңше - Өлтекенің Жарасынан дау қуып, билікке араласқан кісі. Ұзақ онша бай болмаса да, оқыған және ақылды болған соң старшындыққа сайланған, бірақ Құнанбай айтқандай жасы ұзақ болмаған. Ақтоғайдағы Өлтекенің билік сөзін Күреңше ұстаса, қыр Сарымы Өтеміс ұрпағынан дау-шарда Күзембай би жүргендігіне бұл да бір дәлел.

«Өлтеке-Сарым» болыстығы екіге жарылып, «Нұра» және «Тоқырауын» болыстықтарының құрылуының басы-қасында Көшкін Күзембай би тұрғаны анық. Әкесі Саумал да, Күзембай би де - ел қадірлеген тұлғалар. Жерлес ғалым Қ.Әбішевтің ауызша айтқан: «Нағашы әкеміз Мұсахан ақсақалға архивтен тапқан Күзембай бидің мөрінің суретін әкеліп көрсеткенімде, әулеті маңдайына басып, ерекше ықыласпен сүйіп:

- Ардактым-ай, бір кезде ел басына күн туғанда ел мен жерді сақтап қалған әулием-ай, - деп тебіренді», - деген сөзі дәлелдей түссе керек. Сол мөрдің суреті мынау:

Бүкіл Тоқырауын арнасындағы тарихи тұлғалардың жаңартылуға дейінгі мазарларына барсаңыз, топырақты кабірді ғана көрер едіңіз. Рас, кейін қайтадан өңдеу барысында кейбір кабірлердің мәрмәр таспен жабылып, жаңарғанын көрер едіңіз. Бірақ Шет-Ақтоғай өлкесінде көнеден бері келе жатқан ақ мәрмәрға ұқсас тастан сұпылап жерленген екі-ақ адамның шошақты мазарын кездестіреміз. Ол - Саумал мен Күзембай билердің кесенесі. Сұпылап жерлеудің осындай үлгілері Түркістандағы Қожа Ахмет Иссаудің кесенесінде кездеседі.

Осында қойылған ақ тастар бүкіл Тоқырауын бойы түгіл, Сарыарқада кездеспейді. Білетіндердің айтуынша, бұл теңіз түбінен алынатын ақ тас, былайша айтқанда «ракушка» деп аталатын теңіз ұлулары қабыршағынан ұзақ жылдар бойы түзілетін тау жынысы. Ендеше ол Сарытерекке, бабаларымыздың басына сұпылап қою үшін қайдан және қалай жеткізілген деген сұрақ тұр. Біздің ойымызша оларды сол Түркістаннан арнайы барып әкелген деуге болады. Ендеше бұл іске тек Көшкін руы ғана емес, барша қыр Сарымдары бір кісідей атсалысып, барлық шығыны мен жеткізілуіне ел-жұрт болып көтерген деуге болады. Дәлелге төмендегі суреттерді қараңыз.

Көшкін - Орысбай -
Саумал баласы Күзембайдың
шошақ бейтінің ішіндегі құлпытасы (сыпа)
Суретте қара шанырағы несі
Қалымбергін Амантай

Қарағанды облысы Ақтоғай ауданы
Көшкін - Орысбай - Саумал бабаның күмбезі
Шамамен 200 жыл Қоршаған, ескерткіш қойған
Бәкірдің балалары

Қарағанды облысы, Ақтөбей ауданы Көңірлік Баба кесенесі
Ұйымдастырған бөм салдырған - «Сарытөрек қоры»
Төрағасы - Қалымбергелі Амантай Архитекторы - Мағұрыпбек Ерналов
27-28 шілде 2002 жылы

Кузембай би Саумалұлы (шамамен 1830 жылы туып, 1905 жылы қайтыс болған)

Тоқырауын болыстығының құрылуына осыншама еңбек сіңіріп, ел тұтастығын сақтап қалуда күрескер дәрежесінде танылған Кузембай би Саумалұлының портретін салдыру арқылы

кітапта беру үшін тікелей ұрпағы, қара шаңырағының иесі Амантай Қалымбергеновке ағамызға өтініш білдірдік. Ол ағамыз жетекші консультант ретінде материалдар жиинақтап, «Күзембай бидің түр-тұлғасы осындай болған» деген ескі сөздің жүйесі бойынша ұрпақтары арасынан ұқсас-ау деген кісілердің түр-тұлға кескіндерін түсірте келіп, суретші маманға тапсырыс берді. Ол үшін Ә.Бөкейханның «Таңдамалы» (1995), Қ. Байсеркиннің «Шабанбай би», Ю.Поповтың «Хасен Бижанов. Окружение, дела и встречи», Т.Жаксыбайұлының «Қаракесек-Сарым шежіресі», Ж.Башардың «Сарытерек ауылдық округі Ақтоғай ауданы: таным мен тағылым», А.Қалымбергеновтің «Орысбай тоғаны» атты әр түрлі жанрда жазылған кітаптардағы материалдарды пайдаланған. Күзембай би Саумалұлы шамамен 1830 жылы туып, 1905 жылы қайтыс болған деп жорамалды түрде алдық. Себебі ұрпақтарының өмір сүрген уақыт мөлшерімен санамалай қарағанда осы жылдардың өлшемі анықталды.

Бұл ұсынылып отырған Күзембай би Саумалұлының суретін кескіндеген автор – Абеу Өміркелді Мұқтарұлы. Ол - Алматы көркемөнер училищесін 1976 жылы үздік бітірген майталман кәсіби суретші. 1990 жылдан бері ҚазССР және СССР Суретшілер одағының толық мүшесі. Балқаш қаласының «Құрметті азаматы». Өзінің көркем өнер саласындағы еңбектері арқылы еліміздің таңдаулы суретшілерінің бірі ретінде танымал маман. Ол салған Күзембай бидің бұл портреті 2020 жылдың 3 желтоқсаны күні дайын болды. Өміркелді Мұқтарұлына осы бір жаңашыл іске қолдау білдіргеніне ризашылық білдіріп, бабамыздың аруағы қолдасын дейміз. Ал би бабамыздың осы суретін салуда оның қаржылық шығынын көтергендер - Қалымбергентагі Амантайұлдары Асқар мен Талғат. Өз ата-тегін, ондағы көрнекті тұлға атанған бабасының беделі мен бейнесін білсем және елге таныстырсам деген игі де изгі тілектеріне мың да бір алғыс айтамыз.

Әрине, еліміз бен Ақтоғай ауданы тарихында ойып тұрып орын алатын тарихи тұлғалар би, батыр, шешендердің

ешбірінің фото-суреті қалмаған. Тек қана күйші Аккыз апайдан басқаларының тура төл бейнесі сақталмаған. Олардың қазірде беріліп жүрген майлы бояумен кескінделген суреттерін руластары мен ұрпақтары кейіннен салдырды. Ол – дұрыс та. Өйткені ата тарихтан мақұрым қалып бара жатқан жас буын ұрпақ үшін өте қажет дүние. Күзембай би Саумалұлының бұл суреттік кескіні де сол қатардан орын алады деп сенеміз.. Біз тарих көшінен өтіп жоғаламыз, ал олар соны жалғастырады.

Төменде біз осы Тоқырауын болыстығы ашылғаннан бергі ел билігінде болған би-болыстардың сайлану мерзіміне байланысты уақыт мерзіміне сай тізімдік деректерді келтірдік. Әрине олардың бәрі бірдей қара қылды қас жарған әділ де болмаған шығар, патша әкімшілігінің бұйрықтарын орындау үшін елге зәбір де көрсеткен болар. «Заманың түлкі болса, тазы боп шал» деп те билікке таласқандары да, шен-шекпенге қызыққандары да болған шығар. Мыңды айдаған бай болған солардан бүгінге не қалды? Орыс отаршылдары құжаттарындағы аты-жөндерін малданғаннан басқа несімен мақтасақ және мақтансақ екен!? Әйтеуір ұрпақтары «бабамыз бай-болыс болыпты» дегеннен басқа тілге тиек етер не бар? Тек тәуба дейтініміз – қазақ тарихында жаман аттары қалмағаны. Оның барлығы - өткен тарих. Бірақ қалай дегенмен де олар бұрынғы Қоңырат, қазіргі Ақтоғай ауданы халқы тарихында елдің жоғын жоқтап, дау-шарда жұрттың тыныштығы мен есесінің кетпеуі жолында қызмет атқарды. Оған дәлел - Тоқырауын болыстығына сырттан басқа ел қосылмаса, ата жұртынан ауа көшкен ру-аталардың болмауы.

Жоғарыда жазған себептерге байланысты Әлтеке-Сарым болыстығы екіге бөлініп, жаңадан ашылған Тоқырауын болыстығының 1878-1880 және 1881-1883 жылдардағы құрамын өлкетанушы Ю.Попов өз мақаласында былай деп көрсетеді: «Болыс – Ербекей Машақов, орынбасары – Күлшебай Саумалов. Халық билері Баймырза Тіленшин мен Арыстанбек Балықбаев екі сайлау бойынша қатарынан би болса (бір сайлау - үш жыл. Ж.С.), Кенесары Құдаймендин, Қожан (Қожаназар) Отаров,

Қоғабай Жантаев, Кенеш Көркінбаев, Қайрап Төбетов, Алтынбай Тұргынбаев, Сәттібай Көгелбаев, Тохмет Күреңшин, Бабажан Қожықов, Жолдасбай Молдажанов және Күшік Оспановтар бір ғана сайлау мерзімінде билік жасаған. № 2 ауылдың биі Жаназар Сарин 1879 жылы, ал Кенеш (Кенжебай) Көркенбаев 1878 жылы өлген». Осы билік құрамы өзгерместен 1884 жылға дейін келген. 1879 жылы Ресей империясының Еріктілер флотын құруға жәрдемдесу үшін К.Саумалов 15 сом, Сұлтан Дайыр Ғазин 10 сом, Ақубаев 10 сом, Белжанов 8 сом, Нұралы Тінәлин 5 сом, ағайынды Медеубай және Қуат Балапановтар 34 сом қосты.

Генерал-губернатор Г.А.Колпаковскийдің бұйрығымен 1884 жылы өткен санақ бойынша Нұра болысында Сарым-Токсан ұрпағынан Байдәулет (250 үй), Айдабол (307 үй), Қоңырбай (200 үй), Деріпсал (200 үй), ал Кіші жүз Табын – Алшын (200 үй) қалған. Барлығы – 1157 шаңырақ.

Тоқырауын болысында төмендегі рулар мен үй саны болған. Сарымның Өтеміс ұрпағы: Боксары, Құлсары-Көшкін - 413 үй, Құлық – 200 үй, Токсан ұрпағы Қожағұл – 200 үй, Өлтекеден Қойкел – 200 үй, Өтеміс-Жарас – 250 үй, Бокей ханның Ақтоғайдағы төре ұрпақтарынан - 30 үй. Барлығы – 1293 шаңырақ. Ата мекені Шет ауданындағы Қожағұлдардың Өтеміс ұрпақтары арасына қоныстанып, Тоқырауын болыстығында болуының басты себебі тек осында ғана емес. Бірақ мерейтой қарсаңында оны жазып жату артық және дәлеліміз аз болған соң кейінге қалдырып отырмыз. Ал жоғарыда Ғ.Құтжанов айтқан Байдәулеттердің Ақтоғайға келуі Тоқырауын болыстығының ашылуына байланысты болмай шығады. Олар мына Тоқырауын болысына кірген рулардың үй саны қатарында жазылмағанын көріп отырсыздар.

Қара Нұра бойына орыс қарашекпендері келіп қауырт орналастырыла бастаған шағында жергілікті ел руларын ығыстырып, нулы да сулы жерді тартып ала бастады. Бұл әсіресе, Қуандық-Алтайдың Қареке-Сармантай-Мұрат руларының саны аздау және әлсіз аталарына қатты тиді. Олар қазіргі Теміртау қаласы аймағындағы Нұра өзені жағасынан күшпен

ығыстырылды. Олар ертеден Қуандық пен Қаракесектің шекарасы болып келген Бұқпа мен Соқыр өзенінің бойына қарай жылжуға мәжбүр болды. Қареке-Мұраттардың жерінен айырылған аталары Соқыр өзенін көктей өтіп, қазіргі Құрма, Жұмабек, Спасск, Қызылқой елді мекендері жеріне қоныстана бастады. Соқыр өзенінен бергі бүгінгі Нұраталды, Ақсу манына дейінгі жерлер Сарым руының Токсан атасына жататын Байдәулет-Қожағұл руының мекені болатын. Спасскден Ақтоғайға қарайғы жолдың бойындағы Қарағандыдан 40 шақырым жердегі үлкен тау әлі күнге дейін Байдәулет тауы аталып келеді. Ресейлік отаршылдық саясатқа қарсы тұра алмаған Қареке-Мұраттар Байдәулет және Қожағұл руының кейбір аталарын Талды Нұранын бойына, Ақсу-Аюлы елді-мекенінің жеріндегі ағайындарына жөңкіле көшуге мәжбүрледі. Шұбыра көшкен жұртқа қыстау, күзеуді кім дайындап отыр дейсіз? Бұл Қызылқойдан Шетке дейінгі жерді қоныстанып отырған ел-жұртқа белгілі бір дәрежеде қиындық туғызды. Бір Сарым ішіндегі бауырлас аталар болғандықтан Токсан атаның балалары еріксізден ойып жер берді, қыстауларға орналасуға жәрдем берді. Бірақ ел өскенмен, жер өспейді, бос жатқан жер жоқ. Бұған Шеттегі Әлтекелер онша бауырмалдық таныта қоймады. Тек орыс билігіне қарсылық жасай алмағандықтан еріксіз көнді. Сондықтан Байдәулет руына жататын кейбір ата шаңырақтары Тоқырауын болыстығы ашылғанан соң әртүрлі себептермен келіп тұрғанымен, негізгі басым бөлігінің Ақтоғай жерін түпкілікті мекен етуі - тек кеңес өкіметі орнағаннан кейін ғана болды деген қорытынды жасауға болады. Ал жабылып қалған Ағадыр ауданының басым жері жаздай ағар үлкен өзені жоқ, шөлді-шөлейтті аймақ. Содан да болар Кәрсөн-Кернейлер бері қарай Шет ауданының орталығына қарай сырғып, сол төңірекке не болуға ұмтылды. Ақсу-Аюлы - Қожағұл руының Аю батырының мекені. Өзен аты – Ақсу. Ақсу өзеніндегі Аю ауылы деген сөз қысқара келіп, Ақсу-Аюлы аталып кетті. Әйтпесе онда қаңғып жүрген қайдағы аю, мұнда аштан өлмей ме? Сол Ақсу өзенін Шеттегі Әлтекелер алғашқыда Жарас өзені деп өзгертіп жіберді. Қазір

«Шерубай Нұра өзені» деген атты иеленіп тұр. Шерубай батыр – Орта жүз Арғын – Қуандық тайпасының Алтайынан. Алтайдан – Мойын, одан – Сарша. Саршадан – Қареке мен Биболды тарайды. Биболдыдан – Шерубай. Ол 1693 жылы қазіргі Қарағанды облысы, Қарамұрын ауылының маңындағы Сұлу Мәдина деген жерде дүниеге келіпті. «Қазақстан ұлттық энциклопедиясының» 9-томында (502-бет) көрсетілгендей, Қарағанды облысының Шет және Бұқар жырау аудандарының жері арқылы ағатын Шерубай-Нұра өзені батырдың атымен аталғаны рас. Бірақ Қожағұл Аю батыр кайда, Шерубай кайда? Бұл бұрмалаушылыққа қарсы Шеттегі барша Қаракесек түгілі, бірде-бір қожағұл руы адамы қарсы шықпады. Бабасының намысын қорғап, тарихи атауын қайтарып алам десе, қожағұлдардың еркінде. Бірақ, әй, қайдам...

Үлкен дау-дамаймен 1879 жылы ашылған Балқаш болыстығының алғашқы болысы болып Орманбет Байжомартов сайланып, ол 1889 жылға дейін басқарады. Осы жылы болыстықты баласы Нарманбет Орманбетовке беріп, ол 1917 жылға дейін бір де бір ауыспастан болыс болады. Балқаш болыстығының соңғы болысы, яғни 1917-19 жылдары Шұғайбек Ахметов, орынбасары Максұт Нарманбетов болады (Қараныз: Қ.Өскембаев, «Сарыарқа ақсақалдары». «Орталық Қазақстан» газеті, 4 мамыр, 2006 ж).

Ел мен жер дауы және барымта-ұрлыққа байланысты 1884-1893 жылдары Тоқырауын болыстығының болысы сайлау сайын ауыстырылғанымен, халық билері құрамы онша өзгерістерге ұшырай қоймағанын байқау қиын емес. 1884-1886 жылдары болыс - Ербекей Машаков, орынбасары – Шөмен Машаков, 1887-1889 жылдары болыс – Бекмағанбет Бектасов, орынбасары – Мәмбетқұл Балғымбаев. 1890 жылы болыс болған Беркін Байболов «жұмыс жасамағаны үшін шығарылып», орнына Баймұрын Анаевты сайлап, орынбасарлыққа Әлікей Бекпасов бекітіледі. Осы 1884-93 жылдар аралығында №1 ауылдың биі – Баймырза Тіленшин, №2 ауыл биі - Әбдірбай Беккулин, №3 ауылда – Жиенқұл Қожаназаров би болып тұрақты қызмет атқарады. №4 ауылда – әуелде Токымет Күреңшин би болып, ол барымта

ұйымдастырды деген күдікпен үшін биліктен алынып, орнына Қосыбай Өтепбергенов бекиді. №5 ауылдың билері жиі ауысып, Мерген Тілеубергенов, Мұса Төрежанов (Төрежанов), Байеш Қуатовтар кезектесе би болған. №6 ауылда - Бабажан (Божбан) Қожықов, №7 ауылда – Бекмұқамбет Бекбасов пен Жолдасбай Молдажанов, №8 ауылда – сұлтан Кенесары Құдаймендин билік атқарған. 1889 жылы тамыз айында орт болып Бөкейханов әулетінің 30 отбасына үлкен зиян келген.

Қарқаралы уезіне қараған болыстықтардың тарихы мен билік жүйесін зерттеген еңбектер мен Ю.Поповтың мақалаларындағы деректерге сүйенсек, Тоқырауын болыстығының басшылығын бұдан кейін мынандай адамдар атқарған. 1893-95 жылдары басында Машақ Жантөбетов болыс болып, ол өлген соң орнына Мерген Тілеубергенов сайланып, орынбасарлығын Шөмен Машақов атқарған. 1895-98 жылдары болыс - Бөлкенбай Шоңбаев, орынбасары – Тойғанбай Балжанов. Халық билері құрамы өзгеріссіз қалып, тек №8 ауылда би болып Ынтықбай Мынғабаяев тағайындалады. Жанадан екі ауыл пайда болады. №9 ауылдың биі – Мұса Төрежанов, №10 ауылдың биі – Ахметжан Балмағанбетов. Ресейлік шенеуіктердің 1897 жылғы жүргізген халық санағы бойынша деректерде Тоқырауын болысында 1388 шаңырақ үй түтін түтетіп, 5665 адам өмір сүрген. Оның 3256 – сы ер адамдар да, 2409 – ы әйелдер.

1898 жылғы 1 желтоқсанда болған сайлауда Сейітқали Бөлкенбаев – болыс, ал Хамит Күлтебаев болыс орынбасарлығы қызметін атқарады. Халық билері ауылдардың ретіне қарай мына адамдар болған: Ыбырай Бекмурзинов, Әбдірбай Беккулин, Жиенқұл Қожаназаров, №4 ауыл бойынша кім болғаны белгісіз, Ежебай Омаров, Бабажан Қожұқов, Жолдасбай Молдажанов, Кенесары Құдаймендин, Мұса Төрежанов, Бижан Бекшин.

Ұлы Абай айтқан «болды да партия, ел іші бүліндіге» апаратын сайлаулар қитұрқысы мен айла-шарғыларына Ақтоғай жұртшылығы да ұшырамай қалмаған. Оны 1902 жылғы сайлаудан анық көреміз. Рулар мен әр түрлі аталар тармағы арасында

алауыздық орын алып, арыз-шағым көбейгенге ұқсайды. Алғашқыда Байеш Қуатов болыс сайланса, осы жылдың 15 наурызында оны қылмыстық бап бойынша орнынан алады. Орнына Алтынбек Қосыбаев болыс сайланғанымен, 1903 жылы 25 маусымда оны да шығарып тастайды. Бірнеше билер қызметте жазаланып, тек Б.Тіленшин, Б.Қожұқов, Ж.Молдажанов, М.Төрежановтар ғана орнында қалады. Қайтадан сайлау өткізіліп, 1904 жылдың соңында Тоқырауын болыстығының бірталай ел басшылары өзгеріске ұшырайды. Ол мына құрамда: болыс - Шайкен Машаков, орынбасар жоқ. Ауыл билері: №1 - Ыбырай Бекмурзин, №2 - Әбдірбай Беккулин, №3 - Жиенқұл Қожаназаров, №4 - Арыстанбек Тасыбаев, №5 - Омарбай Башкенов, №6 - Нұғман Божанов, №7 - Жәңгір Бабаханов, №8 - Мұса Жаңабаев, №9 - Майбасар Тышбеков. №10 ауыл да, оның биі де жойылып, басқа ауыл құрамына енгізілген. «Алты бақан, алауыздықтың» әсері қатты болса керек, 1905 жылдан халық билерінің орынбасары деген қызмет түрі пайда болады.

1905-1907 жылдары болыс болып Шайкен Машаков, орынбасарлығына Қатар Машаков тағайындалды. Осы 1905 жылдан ауыл билерімен бірге орынбасарлары сайланатын болды: №1 ауыл- Баймұрын Анаев және Уызбай Анаев, №2 - Мұхамбет Шамбаев және Әбділдә Бекқұлин, №3 - Тойғанбай Балжанов және Базыл Тойғанбаев, №4 - Қарынбай Малаев және Омар Нұрланов, №5 - Салық Дәрменов және Сағади Дәрменов, №6 - Ыкылас Кененов және Нығыман Божанов, №7 - Мұстафа Дүйсенбиев және Байтөре Жалмұханбетов, №8 - Ынтықбай Мыңқоев және Жүзшал Божанов, №9 - Жолшара Мергенбаев және Ибрай Ақланқұлов, №10 - Досымбек Бекмұхамбетов және Сүлеймен Ақжоловтар сайланды.

1904-1905 жылдары Қиыр Шығысқа әскер қатарына кеткен азаматтардың отбасыларына көмек ретінде бүкіл Қарқаралы атырабында ақшалай, заттай жиын жүргізілген. Осы қорға Шайкен Машаков 10 сом үлесімен кірген. 1906 жылы мамыр айында болыстар бойынша Семей облысы атынан мемлекеттік

Думаға сенімді өкілдер сайлана бастады. Оған №4 ауылдан Токмет Күреншин, №7 ауылдан Әлихан Бөкейханов, №2 ауылдан Нұрмұхамбет Балқанбаевтар ұсынылды. Дала генерал-губернаторы өзінің наурыздағы бұйрығымен тиянақты, пайдалы жұмысы үшін болыс Шәйкен Машаковты ІІІ дәрежелі Құрмет шекпенімен марапаттаған.

1908-1910 жылдары болыстыққа Құлмағанбет Жиенқұлов, орынбасарлығына Сейтқали Бөлкенбаев тағайындалды. Ауыл билері және олардың орынбасарлары болып: №1 - Құлназар Сарин және Баймұрын Анаев, №2 - Әбдірбай Бекқұлин және Сәттібай Баймолдаев, №3 - Хамит Күптебаев және Нұр Бейсембаев, №4 - Ахметбек Қосубаев және Садуақас Токметов, №5 - Изат Медетбаев және Изадолла Медетбаев, №6 - Божан Қожықов және Қасым Кененов, №7 - Мұстафа Дүйсенбиев және Сламбек Бектанкожин, №8 - Ермекбай Мыңқоев және Ахмет Қарашолақов, №9 - Махмет Қоржынбаев және Майбасар Тиышбеков, №10 - Ахметжан Бекмұханбетов және Досымбек Бекмұханбетовтер сайланды.

1911-1913 жылдары болыстыққа Ғалиахмет Мәмбетқұлов, орынбасары Жанкаш Бабаханов сайланды. Ауыл билері және орынбасарлары болып: №1 - Садуақас Лұқпанов және Естек Құдияров, №2 - Әбдірбай Бекқұлин және Әбділдә Бекқұлин, №3 - Хамит Күлтебаев және Базыл Тойғанбаев, №4 - Арыстанбек Тасыбеков және Матыбек Шалбаев, №5 - Тыныбай Мергенбайев және Смағұл Балғабеков, №6 - Шайкен Машаков және Әбділдә Машиков, №7 - Жүсіп Шешенбаев және Ысқақ Дәулетов, №8 - Ынтықбай Мыңқоев және Жыр Сикымов, №9 - Шағырбай Қисықов және Алпысбай Ақынов, №10 - Досымбек Бекмұханбетов және Ахметжан Бекмұханбетовтер тағайындалды.

1914-1916 жылдары болыс болып Кәрімбек Қосубаев, орынбасарлығына Ғалиахмет Мәмбетқұлов сайланды. 1917 жылғы Қазан революциясынан кейін советтердің үкіметке келуіне байланысты киын-қыстау заман орнай бастаған. Болыстықтар өз бетінше жеке-дара өмір сүруге көшкен. Семей губернаторының басшысының бұйрығымен 1917-1919 жылдарға Тоқырауын

болысына Бекмағанбет Ырысбеков тағайындалды. Болыстың да, бидің де сайлауының ең соңғы ақыры осы болған. Ауыл билері және олардың орынбасарлары болып төмендегідей адамдар тағайындалған: №1 - Баймағанбет Ысқаков және Уызбай Анаев, №2 - Әбдірбай Бекқұлов және Рахымжан Әбдірбаев, №3 - Хамит Күлтебаев және Бәкір Құлымбаев, №4 - Омар Нұржанов және Тойымбек Шамбаев, №5 - Әбілқас Саржанов және Балғас Сәлімбаев, №6 - Мыңғабұл Машақов және Жанғабұл Машақов, №7 - Адамбек Мұханмединов және Жарлығұл Бекмағанбетов, №8 - Ахмет Аманов және Мұқаш Аманов, №9 - Хасен Ибраев және Иса Итаев, №10 - Жүнісбек Бекмағанбетов және Жүніс Қорынбаев, №11 - Әзімжан Тоқметов және Садықан Тоқметов.

«1878-1917 жылдары Тоқырауын болыстығында болыс болғандар мен ауыл билері» атты мақаладағы 1871-1919 жылдар аралығындағы деректерге назар аударсақ, Сарым ішінде Көшкін бабалардың ұрпақтары ел арасында сый-құрметке ие болған. Сол өткен заманда болыс-би болғандарының қатарында Саумалов Күзембай, Саумалов Күлшебай, Күлтебаев Хамит, Құлынбаев Бәкір, Құлмағанбетов Жиенқұл, Балжанов Тоғанбай, Тоғанбаев Базылдың аттары аталады.

Сарым-Өтеміс-Қалқаман ұрпақтарынан шыққан Шабанбай би, Балапан, Шонбай, Бөлкенбай, Сейтқали әр уақытта болыс болғандар. Ел-жер тарихы мәселелеріне жақсы көңіл аударғаны – болыс Сейтқали Балқанбаев пен орынбасарлық атқарған Хамит Күлтебаев екен. Ресей Географиялық қоғамының Семей бөлімшесі статистикалық комитетінің сұратуы бойынша, олар этнографиялық құндылықтар мен археологиялық тарихи ескерткіштер туралы деректік мәліметтер береді. Біздің ойымызша, тегі бұл сұратудың соңында «Қыр баласы, Ел данасы» - Әлихан тұрса керек. Себебі, ол осы комитетте Абай, Михаллис, А.Седельниковтермен бірге мүше болған. Ал берілген мәліметте ерекше көңіл аударылған, бүкіл республика археологтары әлі қазып біте алмай қойған Бегазы ескерткіштері Әлихан аулынан таяқ тастам жерде ғана тұр. Соңына болыс орынбасары Хамит

Күлтебаев қол қойған бұл тарихи құжатта мыналар баяндалады. «Бегазыда 10 көне қорған бар, оның үшеуінде 1 метр 80 см. төрт тас бар. Үш қорған үлкен әрі биік қалақ тастармен қоршалған. Қалғандарының үстінде 2 метр 10 см. тастар қойылғаны» туралы айтылады. Бектауата мен Әулиетастағы үңгірлер толық суреттеліп, қазақтардың киелі жері саналатыны, Бектауатадағы үңгірдің ұзындығы 100 қадам, ең түбінде көл ішінде толған су барын және арнайы деңгейдегі тесіктен су ағып тұратыны, төбесінде шағын ойықша тесік бар екені туралы жан-жақты баяндалады. Әттең, бұл құжаттың түпнұсқасын қолға түсірсек, ел-жер тарихына қатысты көптеген сұрақтарға жауап алар едік. Сонымен қатар, Бектау-ата тауының Әулиетас үңгірі жергілікті халықтың имандылық жасайтын қасиетті орнына айналған.

Әлтеке-Өтеген-Қойкел ұрпағынан тарайтын Жантөбетов Машақ, Машақов Ербекей, Машақов Шәмен, Машақов Шәйкен, Машақов Әбділдә, Машақов Қағар, Машақов Мыңғабұл, Машақов Жанғабұлдар 1871 жылдан 1919 жылға дейін Тоқырауын болыстығына кезек-кезек би, болыс болып отырған. Оған біздің біздің басқадай алып-қосарымыз жоқ.

Бұл жазғандарымыз - тарихи құжаттар бойынша берілген деректер. Рас, ел билеген болыс мен билер барлығы бірдей ел мүддесін қорғап, қара қылды қас жарған әділ бола білді деуге болмас. Абайдың «Болыс болдым, мінекей» өлеңінде айтқандағы болыстар да болған шығар. Бірақ олар туралы аргтындағы ұрпағы ұялатындай іс-әрекетке барған дерлік жағымсыз әңгіме ел арасында айтыла қоймайды. Бұны тек «Қанына тартпаса, қары сынатпаса» қазақ табиғатына бола айтып отырғамыз жоқ. Тарихшы Қ.Өскенбаевтың «Сарыарқа ақсақалдары» мақаласында («Орталық Қазақстан» газеті, 4 мамыр, 2006 ж) патша өкіметінен күміс медаль, шен-шекпен, әр түрлі дәрежедегі шапан, мақтау қағаздары мен алғыстар, күміс сағат пен қасық және т. б. алған болыс-билер туралы толық айтылған. Тоқырауын болысынан мұндай құрметке жалғыз ғана Шайкен Машақов ие болып, үшінші дәрежедегі шапанмен марапатталған. Бұл жерде

С.Торайгыровтың «Бір адамға» атты өлеңіндегі «Кесені қолыма алып карай бердім, ішінде нақак көзден жас бар ма деп» деген жолдар еріксіз еске түседі. Тоқырауын болыстығын басқарған би-болыстардың патшадан шен-шекпен алуда онша қарық болмағанына қарағанда, олар ел мұңы мен жоғын барынша жақтаған-ау деген сенімге көбірек ден қоямыз. Бір ескеретін жағдай - келтірілген адамдардың аты-жөні мен тектерінің құжаттарда орысша берілуіне байланысты қателіктер орын алуы мүмкін. Бірақ шежіре бойынша қуалап, оның дұрысын тауып алу онша қиын шаруа емес.

Қорыта айтар болсақ, Тоқырауын болыстығының құрылуының қысқаша тарихы осындай. Туған жер тарихын білсем деген оқырман қауымға, оны зерттесем деп жүрген талапкерлерге және шежіре жазушыларға тарихи танымдық деңгейде септігі тиіп жатса, онда алға қойған мақсаттың орындалғаны. Бұл тарауға қосымша ретінде Ә.Бөкейханның 15 томдық шығармалар жинағы (2016) III томындағы «Қарқаралы уезінің статистикалық мәліметтер. Ауылдық кестелер» деген тарауының 541-594 беттерінде көрсетілген Тоқырауын болыстығына қарасты ауылдарының орналасу кестесін беріп отырмыз. Кестеде әр ауылдағы еркек-әйел жан басы, әр түлік бойынша мал саны, киіз үй мен ағаш үй және қыстау үйлері, шошала саны, қанша пұт егін оратыны, қанша шомеле шөп оратынына дейін көрсетілген. Олардың барлығын кітапта беруге мүмкіндік болмады. Осы кестеге сай №3 ауыл болған Көшкін руы бойынша мәліметтер жүйеленді. Өз ата-бабасын құрмет тұтатын адам Ә.Бөкейханның шығармалар жинағының III томын тауып алатын шығар. Осы кесте арқылы әркім өз ата-бабасы мекен еткен ата-жұрты мен қыстауларын анықтап алуға болады. Кеңестік қызыл империяның ортақ шаруашылық құру саясатынан кейін бүгінгі ұрпақ өз тарихи тамырынан айырылып қалды.

**Қарқаралы уезі Тоқырауын болыстығының
ауылдық орналасу кестесі**

НАЗВАНИЕ			расстояние в верстах				общее количество жителей
Коммунального аула	Урочища, при которых находит-ся деревня.	Расстояние по прямой линии	Расстояние по прямой линии	Улицы	Остаток земель.	Торгового урочища.	
1	2	3	4	5	6	7	8
АК. АУЛЫ М. ХИ.							
10	Койбасы Дамалбай	Джым-томыс	20	50	52	50	
11	Косибай Косыбай	Сары-томыс	50	50	52	50	Кочев.
12	Басанды Барымбай	Шыр-журты	50	52	52	50	
13	Исмаил Койбасы	Джым-томыс	30	52	52	52	Кочев.
14	Шырай Дукибай	Тубыс	30	52	52	52	
15	Томо Урогас	Кой-томыс	27	52	52	52	Кочев.
16	Косыбай Байсейит	Тим-томыс	27	52	52	52	
17	Оттеген Ибраим	Ибраим-томыс	50	52	52	52	
Итого							
Итого по волости							
ТОРГАВСКАЯ ВОЛСТЬ.							
АК. АУЛЫ М. ХИ.							
1	Бекетов Метей	Верхнее Тоқырау	20	100	100	100	
2	Баймурза Таште	Ал-томыс	20	100	100	100	
3	Абдрахман Таште	Устье Жантаман	27	100	100	100	Кочев.
4	Мамбетов Орт	Уш-арал	27	100	100	100	
5	Салтанат Дубан	Уш-арал	20	100	100	100	
6	Ташманов Арман	Кочев.	20	100	100	100	Кочев.
7	Байсейит Халы	Жар-томыс	20	100	100	100	Кочев.
8	Тотай Бекетов	Сары-томыс	10	100	100	100	Кочев.
9	Мамбетов Бекетов	Ташманов	20	100	100	100	Кочев.
10	Баймурза Аман	Джым-томыс	20	100	100	100	Кочев.
11	Торбай Ташманов	Кочев.	20	100	100	100	Кочев.
12	Бекетов Аманов	Ал-томыс	20	100	100	100	
13	Сарманов Жамал	Кочев.	20	100	100	100	Кочев.
14	Писанов Жамал	Ал-томыс	20	100	100	100	
15	Карманов Аман	Байсейит	20	100	100	100	Кочев.
16	Ташманов Раманов	Кочев.	27	100	100	100	Кочев.
17	Назлы Сады	Кочев.	10	100	100	100	Кочев.
18	Самгулов Кудаман	Кочев.	20	100	100	100	
19	Байсейит Кочев	Кочев.	20	100	100	100	
20	Ташманов Кочев	Кочев.	20	100	100	100	Кочев.
21	Бекетовов Салман	Кочев.	20	100	100	100	
22	Торбай Джаманов	Кочев.	20	100	100	100	
23	Мамбетов Кочев	Кочев.	20	100	100	100	Кочев.
24	Ибраим Байсейит	Кочев.	20	100	100	100	
25	Омар Ташманов	Кочев.	20	100	100	100	

НАЗВАНИЕ			ПОКАЗАТЕЛИ В				КОЭФ.		
№	Хозяйственного аула (зимонок) по аксакалу.	Урочища, при ко- торых находит- ся зимовки.	Посадки по времени размножения.	4	Среднее число осетров в 1 м ²	5 Уловы рыбы.		6 Отходы осетров.	7 Уловы осетров.
АК. 1923 II.									
26.	Татарбай Давыдов	Ас-орал	Всего в Осетрии	26	140	140	140	Р. Дар	
27.	Амурсов Давыдов	Р. Токрау		7	140	140	140		
28.	Муса Кулиев	Батты Кара-тога		7	140	140	140		
29.	Салах Басенов	Сари-тогус		7	140	140	140		
30.	Касимов Баймушев	Хата-тогус		7	140	140	140		
31.	Касимов Баймушев	Сари-тогус		7	140	140	140		
32.	Мерай Кулиев	Мовалы-чи		7	140	140	140		
33.	Салах Кулиев	Батты		7	140	140	140		
34.	Нурмухамедов Магомедов	Ас-орал		7	140	140	140		
Итого				—	—	—	—		
АК. 1923 III.									
1.	Касимов Назар	Аттобай	Всего в Осетрии	10	150	150	150	Осет.	
2.	Татарбай Баймаев	Кара-тога		12	150	150	150		
3.	Касимов Назар	Татарбай		6	150	150	150		
4.	Шамсуров Касим	Кин		20	150	150	150		
5.	Шамсуров Тургунбай	Сари-тогус		13	150	150	150		
6.	Кулиев Омар	Татарбай-тогус		20	150	150	150		
7.	Назаров Салах	Джам-тогус		70	150	150	150		
8.	Алиев Кулиев	Кас-тогус		20	150	150	150		
9.	Омар Кулиев	Кас-тогус		12	150	150	150		
10.	Алиев Джамбай	Сари-тогус		10	150	150	150		
11.	Алиев Джамбай	Джам-тогус	Всего в Осетрии	20	150	150	150	Осет.	
12.	Баймуров Жамал	Сари-тогус		20	150	150	150		
13.	Касимов Назар	Хата-тогус		—	150	150	150		
14.	Мовалы Асан	Касим		4	150	150	150		
15.	Кулиев Кулиев	Касим		10	150	150	150		
16.	Джамбай Джамбай	Ас-орал		11	150	150	150		
17.	Исмаилов Кулиев	Кара-тога		4	150	150	150		
18.	Мовалы Жамал	Ас-орал		30	150	150	150		
19.	Салах Салах	Ас-орал		3	150	150	150		
20.	Назаров Баймаев	Ас-орал		20	150	150	150		
21.	Джамбай Баймаев	Кара-тога	Всего в Осетрии	7	150	150	150	Осет.	
22.	Браилов Тургунбай	Сари-тогус		10	150	150	150		
23.	Алиев Талай	Кара-тога		10	150	150	150		
24.	Кулиев Омар	Джам-тогус		13	150	150	150		
25.	Алиев Кулиев	Шамсуров		20	150	150	150		
26.	Алиев Кулиев	Шамсуров		—	150	150	150		
27.	Салах Магомед	Ас-орал		7	150	150	150		
28.	Джамбай Баймаев	Артанай		13	150	150	150		
29.	Касимов	Мовалы		—	150	150	150		
30.	Алиев	Баймаев		3	150	150	150		

Н А В Б Г Д Е И К				Получение по наименованию		Получение по наименованию		Получение по наименованию		Получение по наименованию	
Хозяйственного учета (анкетный) по аналитическому				Уточнения, при по- торопе находит- ся заносит.		Уточнения, при по- торопе находит- ся заносит.		Уточнения, при по- торопе находит- ся заносит.		Уточнения, при по- торопе находит- ся заносит.	
1				2		3		4		5	
АЛХ. АЛХ. № III.				АЛХ. АЛХ. № III.		АЛХ. АЛХ. № III.		АЛХ. АЛХ. № III.		АЛХ. АЛХ. № III.	
31	Монгольский Калган.			Каро-сирь		Каро-сирь		Каро-сирь		Каро-сирь	
32	Бирю. Калган.			Каро-сирь		Каро-сирь		Каро-сирь		Каро-сирь	
33	Угунский Баклань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
34	Калганский Саларь			Угун-сирь		Угун-сирь		Угун-сирь		Угун-сирь	
35	Мунгун Талгань			Бирю-сирь		Бирю-сирь		Бирю-сирь		Бирю-сирь	
36	Алган Талгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
37	Бирю-Огирь			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
38	Джунгарский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
39	Алганский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
40	Талгань Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
41	Мунгун Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
42	Калганский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
43	Алганский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
44	Алганский Талгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
45	Жалганский Жалгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
46	Жалганский Жалгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
47	Талгань Жалгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
48	Калганский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
49	Халгань Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
50	Огирь Талгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
51	Калганский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
52	Калганский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
53	Калганский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
54	Калганский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
55	Калганский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
56	Калганский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
57	Калганский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
58	Калганский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
59	Калганский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
АЛХ. АЛХ. № IV.				АЛХ. АЛХ. № IV.		АЛХ. АЛХ. № IV.		АЛХ. АЛХ. № IV.		АЛХ. АЛХ. № IV.	
1	Джунгарский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
2	Алганский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
3	Джунгарский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
4	Джунгарский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
5	Талгань Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
6	Джунгарский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
7	Джунгарский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
8	Джунгарский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
9	Джунгарский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
10	Джунгарский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	
11	Джунгарский Калгань			Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь		Ал-сирь	

ИМЕНА		Възростъ въ лѣтъ	Извѣщеніе въ лѣтъ				Вѣтъ
Хозяинъ, селеніе или (именно) по адрасу.	Урочище, при которомъ находится жилище.		Семья въ лѣтъ	Семья въ лѣтъ	Семья въ лѣтъ	Семья въ лѣтъ	
1	2	3	4	5	6	7	8
ЛѢТ. ЛѢТ. И. У.							
12	Тундубай Бердубай	Сары-оба	55	185	185	185	2
13	Мурза Мурза	Кара-оба	55	185	185	185	2
14	Джундубай Бердубай	Кара-оба	55	185	185	185	2
15	Раватъ Мурза	Джундубай	55	185	185	185	2
16	Джундубай Мурза	Сары-оба	55	185	185	185	2
17	Абдулла Тундубай	Сары-оба	55	185	185	185	2
18	Джундубай Мурза	Булукъ-оба	55	185	185	185	2
19	Абдулла Мурза	Кара-оба	55	185	185	185	2
20	Омаръ Мурза	Кара-оба	55	185	185	185	2
21	Муртаза Мурза	Майташъ-оба	55	185	185	185	2
22	Муртаза Мурза	Сары-оба	55	185	185	185	2
23	Камалъ Мурза	Кара-оба	55	185	185	185	2
24	Абдулла Мурза	Джундубай	55	185	185	185	2
25	Самъ Мурза	Тундубай	55	185	185	185	2
26	Тундубай Мурза	Шамъ-оба	55	185	185	185	2
27	Кундубай Мурза	Шамъ-оба	55	185	185	185	2
28	Джундубай Мурза	Кара-оба	55	185	185	185	2
29	Бадуръ Тундубай	Шамъ-оба	55	185	185	185	2
30	Джундубай Мурза	Сары-оба	55	185	185	185	2
31	Насрулла Мурза	Аб-оба	55	185	185	185	2
32	Тундубай Мурза	Кара-оба	55	185	185	185	2
33	Мамедъ Мурза	Кара-оба	55	185	185	185	2
34	Камалъ Мурза	Кара-оба	55	185	185	185	2
35	Камалъ Мурза	Ушманъ-оба	55	185	185	185	2
36	Тундубай Мурза	Сары-оба	55	185	185	185	2
37	Абдулла Мурза	Тундубай	55	185	185	185	2
38	Абдулла Мурза	Джундубай	55	185	185	185	2
39	Мамедъ Мурза	Джундубай	55	185	185	185	2
40	Мамедъ Мурза	Аб-оба	55	185	185	185	2
41	Шамъ Мурза	Кара-оба	55	185	185	185	2
42	Камалъ Мурза	Кара-оба	55	185	185	185	2
43	Абдулла Мурза	Ушманъ-оба	55	185	185	185	2
44	Тундубай Мурза	Кара-оба	55	185	185	185	2
45	Абдулла Мурза	Кара-оба	55	185	185	185	2
46	Бадуръ Мурза	Джундубай	55	185	185	185	2
47	Джундубай Мурза	Джундубай	55	185	185	185	2
48	Джундубай Мурза	Кара-оба	55	185	185	185	2
49	Мамедъ Мурза	Кара-оба	55	185	185	185	2
50	Мамедъ Мурза	Тундубай	55	185	185	185	2
51	Абдулла Мурза	Кара-оба	55	185	185	185	2
52	Абдулла Мурза	Кара-оба	55	185	185	185	2
53	Камалъ Мурза	Аб-оба	55	185	185	185	2

И А В В А И И		Исчисление по времени размещения	Ссылка на статью закона	Исчисление по времени отъ			Всего
				Указание времени	Описание времени	Указание времени	
Хлеботоргового аума		Урочища, при ко- торых находят- ся запасы.					74
(список) по аскалу.							809
I		II					
адм. уезд № VI.							
1	Аристовский Казимир	Сидра-торок	Ссылка на статью закона				
2	Ивановский Угас	Аидан					
3	Казимирский	Аидан-току					
4	Степановский Милан	Аидан					
5	Тобучевский Адам	Кара-току					
6	Казимирский Салт	Орто-торок					
7	Ивановский Казимир	Казимир					
8	Салт-Казимирский Адам	Казимир					
9	Казимирский Шалт	Казимир					
10	Казимирский Казимир	Казимир-челак					
11	Торковский Адам	Кара-челак					
12	Казимирский Адам	Восток-торок					
13	Салт-Казимирский	Казимир-челак					
14	Адам-Казимирский	Тысто-торок					
15	Казимирский Адам	Казимир					
16	Казимирский Милан	Казимир					
17	Казимирский Салт	?					
18	Восток-Торок	Кара-торок					
19	Милан-Казимирский	Опидан					
20	Угас-Давидовский	Давидов-челак					
21	Салт-Казимирский	Давидов-челак					
22	Давидовский Давидовский	Казимир-челак					
23	Казимирский Казимир	Казимир-челак					
24	Казимирский Салт	Давидов-челак					
25	Милан-Давидовский	Кара-челак					
26	Милан-Давидовский	Казимир-челак					
27	Шалт-Казимирский	Салт-челак					
28	Давидовский Торков	Давидов-челак					
29	Казимирский Казимир	Салт-торок					
30	Торковский Адам	Казимир-челак					
31	Салт-Казимирский	Кара-челак					
32	Восток-Казимир	Казимир					
33	Казимирский Милан	Милан					
34	Салт-Казимир	Казимир-челак					
35	Шалт-Казимир	?					
36	Милан-Казимирский	Кара-току					
37	Восток-Опидан	?					
38	Опидан-Милан	?					
39	Опидан-Милан	?					
40	Салт-Казимирский	?					
41	Салт-Казимирский	?					
42	Милан-Давидовский	?					
43	Давидовский Салт	Казимир-челак					

Н А З В А М И Н							
№ п/п	Хозяйственного учета (таблицы) по аконтажу.	Урочки, при по- торонь находит- ся законом.	Всего со вре- мя расчетных.	Сколько ст. и когда ст.	Сколько ст. и когда ст.	Сколько ст. и когда ст.	
АК. АУЛ. М. У.							
44	Ахмедов Багдатов	Ах-мед	Сколько ст. и когда ст.				
45	Самуил Багдатов	Ах-мед					
46	Абдуллаев Каримов	Самуил					
47	Мухомов Токтоев	Ахмед					
48	Шабатов Каримов	Каримов					
49	Ахмедов Токтоев	Каримов					
50	Ахмед Каримов	Каримов					
51	Самуил (Ахмед)	Каримов					
52	Шабатов Каримов	Каримов					
53	Мухомов	Каримов					
54	Оммулов Каримов	Ах-мед					
55	Ахмедов Каримов	Чабатов					
56	Самуил Каримов	Каримов					
57	Ахмедов Каримов	Каримов					
58	Баймуратов Каримов	Каримов					
59	Ахмед Муратов	Каримов					
60	Ахмедов Муратов	Каримов					
61	Баймуратов Муратов	Каримов					
62	Каримов Токтоев	Каримов					
63	Токтоев Токтоев	Каримов					
64	Самуил Каримов	Каримов					
65	Шабатов Токтоев	Каримов					
66	Ахмедов Каримов	Каримов					
67	Баймуратов Токтоев	Каримов					
68	Каримов Токтоев	Каримов					
69	Каримов Каримов	Каримов					
70	Шабатов Каримов	Шабатов					
71	Баймуратов Каримов	Джаматов					
72	Баймуратов Каримов	Каримов					
73	Каримов Каримов	Каримов					
74	Каримов Каримов	Каримов					
75	Джаматов Каримов	Каримов					
76	Баймуратов Каримов	Каримов					
77	Каримов Каримов	Каримов					
78	Мухомов Каримов	Каримов					
Итого				—			
АК. АУЛ. М. У.							
1	Шабатов Каримов	Сколько ст. и когда ст.					
2	Каримов Каримов						
3	Джаматов Каримов						
4	Ахмедов Каримов						

НАЗВАНИЕ		Получено в аренду	Платежи по аренде			Всего
1	2		4	5	6	
Холмистовского уезда	Урочища, при ко- торых находится					
(введен) по аксагаду.	се знамен.					
1	2	3	4	5	6	7
акс. акс. N VI						
17 Турановый Зет.	Св. 1111111111111111					
	Штот.					
Кроме того введены:						
акс. акс. N VII	Св. 1111111111111111					
1 Контростанция Балкан	Ак-кис	1	0			Св. 1111
2 Савановый Восток		35				Св. 1111
3 Муртаза Дюбюль		15				Св. 1111
4 Чингизов Еристан	Кара-коча	0				Св. 1111
5 Орманов Контра		10				Св. 1111
6 Муртаза Аманов		10				Св. 1111
7 Жертев Дюбюль	Таш-булак	3				Св. 1111
8 Арман Омаров	Сары-чак	3				Св. 1111
9 Муртаза Омаров	Сары-чак	12				Св. 1111
10 Арманов Жаманов	Керем-тас	12	170	170	170	Св. 1111
11 Арманов Жаманов	Теректи	30	170	170	170	Св. 1111
12 Муртаза Муртаза	Алаш	15	170	170	170	Св. 1111
13 Муртаза Дюбюль	Кара-чак	30	170	170	170	Св. 1111
14 Орманов Шотанов	Уш-чак	30	170	170	170	Св. 1111
15 Зейнеп Муртаза	Кара-чак	3	170	170	170	Св. 1111
16 Арманов Восток	Кара-чак	12	170	170	170	Св. 1111
17 Арманов Дюбюль	Уш-чак	3	170	170	170	Св. 1111
18 Арманов Дюбюль	Оурт	3	170	170	170	Св. 1111
19 Муртаза Восток	Кара-чак	20	170	170	170	Св. 1111
20 Муртаза Муртаза	Кара-чак	16	170	170	170	Св. 1111
21 Арманов Восток	Кара-чак	—	170	170	170	Св. 1111
22 Арманов Восток	Ак-кис	—	170	170	170	Св. 1111
23 Арманов Дюбюль	Кара-чак	15	170	170	170	Св. 1111
24 Арманов Жаманов	Таш-чак	20	170	170	170	Св. 1111
25 Арманов Жаманов	Кара-чак	40	170	170	170	Св. 1111
26 Арманов Жаманов	Кара-чак	20	170	170	170	Св. 1111
27 Арманов Жаманов	Кара-чак	20	170	170	170	Св. 1111
28 Арманов Жаманов	Кара-чак	30	170	170	170	Св. 1111
29 Арманов Жаманов	Кара-чак	3	170	170	170	Св. 1111
30 Арманов Жаманов	Кара-чак	—	170	170	170	Св. 1111
31 Арманов Жаманов	Кара-чак	—	170	170	170	Св. 1111
32 Арманов Жаманов	Кара-чак	—	170	170	170	Св. 1111
33 Арманов Жаманов	Кара-чак	—	170	170	170	Св. 1111
34 Арманов Жаманов	Кара-чак	35	170	170	170	Св. 1111

ИМЕНА			Издано по регламенту	Подписано на первый раз				Итого
1	2	3		4	5	6	7	
№ инв. по инвент.	Хозяйственного учета (инвент.) по балансу.	Уточнил, при по- торопь находит- ся записка.		Служба 1/2	Решение редакции	Отдел редакции	Тиражи редакции	
АВН. АРХ. Ж. VIII								
11	Шошарь Абду . . .	Кара-мурта . . .	Истор.	70	133	133	133	Таш.
12	Красиль Худайберди . . .	Ав-прим . . .		30	133	133	133	
13	Абдулла Оспанов . . .	Юсуп-мурта . . .		30	133	133	133	Истор.
14	Абдулла Димур . . .	Кара-мурта . . .		30	133	133	133	Истор.
15	Султанов Таргай . . .	Кара-мурта . . .	Истор.	30	133	133	133	
16	Кудайберди Димур . . .	Кара-мурта . . .		30	133	133	133	Истор.
17	Таргай Абду . . .	Кара-мурта . . .		7	133	133	133	
18	Медведев Акимов . . .	Арал-мурта . . .		30	133	133	133	Истор.
19	Медведев Акимов . . .	Арал-мурта . . .	Истор.	10	133	133	133	Истор.
20	Сарванов Абду . . .	Чубар-мурта . . .		10	133	133	133	
21	Боканов Абду . . .	Ташар-мурта . . .		20	133	133	133	
22	Салиев Коркум . . .	Ав-прим . . .		8	133	133	133	
23	Димуров Коркум . . .	Халим-мурта . . .	Истор.	7	133	133	133	Истор.
24	Салиев Коркум . . .	Давид . . .		7	133	133	133	Истор.
25	Ташаров Коркум . . .	Кара-мурта . . .		30	133	133	133	Истор.
26	Красиль Худайберди . . .	Талим-мурта . . .		50	133	133	133	Истор.
27	Салиев Таргай . . .	Ав-прим . . .	Истор.	7	133	133	133	Истор.
28	Оспанов Аким . . .	Арал-мурта . . .		7	133	133	133	Истор.
29	Муртаев Абду . . .	Кара-мурта . . .		20	133	133	133	Истор.
30	Халим-мурта Димур . . .	Чубар-мурта . . .		30	133	133	133	Истор.
31	Халим-мурта Абду . . .	Кара-мурта . . .	Истор.	15	133	133	133	Истор.
32	Султанов Халим . . .	Кара-мурта . . .		22	133	133	133	Истор.
33	Халим-мурта Абду . . .	Кара-мурта . . .		30	133	133	133	Истор.
34	Халим-мурта Димур . . .	Кара-мурта . . .		40	133	133	133	Истор.
35	Халим-мурта Абду . . .	Давид . . .	Истор.	18	133	133	133	Истор.
36	Салиев Оспан . . .	Кара-мурта . . .		30	133	133	133	Истор.
37	Муртаев Абду . . .	Давид . . .		30	133	133	133	Истор.
38	Салиев Мурта . . .	Ав-прим . . .		1	133	133	133	Истор.
39	Ташаров Абду . . .	Кара-мурта . . .	Истор.	7	133	133	133	Истор.
40	Муртаев Мурта . . .	Кара-мурта . . .		15	133	133	133	Истор.
41	Салиев Мурта . . .	Уш-мурта . . .		30	133	133	133	Истор.
42	Султанов Шалим . . .	Кара-мурта . . .		6	133	133	133	Истор.
43	Халим-мурта Мурта . . .	Боканов . . .	Истор.	15	133	133	133	Истор.
44	Димуров Мурта . . .	Мурта . . .		30	133	133	133	Истор.
45	Оспанов Мурта . . .	Салиев . . .		30	133	133	133	Истор.
46	Оспанов Мурта . . .	Ав-прим . . .		15	133	133	133	Истор.
47	Ташаров Мурта . . .	Давид . . .	Истор.	7	133	133	133	Истор.
48	Кудайберди Мурта . . .	Кара-мурта . . .		16	133	133	133	Истор.
49	Оспанов Мурта . . .	Кара-мурта . . .		20	133	133	133	Истор.
50	Халим-мурта Мурта . . .	Салиев . . .		30	133	133	133	Истор.
51	Димуров Мурта . . .	Шошар-мурта . . .	Истор.	7	133	133	133	Истор.
52	Димуров Мурта . . .	Уш-мурта . . .		40	133	133	133	Истор.

1. С. 1330 - первая страница.

И А В С А М И Е									
№	Хозяйственного пункта (наименов.) по анкете.	Урожай, при ко- тором находит- ся вывоз.	Площадь по анкете в гектарах.	Урожай в центнах				Итого	Итого по району
				а	б	в	г		
АДМ. ЛУГ № 1									
1	Мельничья Березовка	Джаминский	15	97	97	97	97		
2	Александровское	Камышанское	7	97	97	97	97		
3	Шаловское Теревинское	Амалганское	—	100	100	100	100	Камышанское	
4	Рисовое Джаминское	Камышанское	—	100	100	100	100		
5	Курбановское Джаминское	Камышанское	12	100	100	100	100		
6	Камышанское	Амалганское	10	100	100	100	100		Р. Д.
7	Александровское	Жаминское	—	100	100	100	100		
8	Ташевское	Камышанское	25	100	100	100	100		Р. Д.
9	Мельничья Амалганская	Ум-таганское	—	100	100	100	100		Камышанское
10	Торбановское	Камышанское	—	100	100	100	100		
11	Воронцовское	Камышанское	20	125	125	125	125		Камышанское
12	Шаровское	Жаминское	25	90	90	90	90		Камышанское
13	Сарайское	Камышанское	10	100	100	100	100		Камышанское
14	Камышанское	Раманское	12	100	100	100	100		Камышанское
15	Султановское	Раманское	16	100	100	100	100		Камышанское
16	Восток Джаминский	Амалганское	20	100	100	100	100		
17	Жаминское	Раманское	15	100	100	100	100		Камышанское
18	Камышанское	Камышанское	—	100	100	100	100		
19	Самое Ташевское	Самое Ташевское	—	100	100	100	100		
20	Самое Ташевское	Камышанское	20	100	100	100	100		Р. Д.
21	Ташевское	Самое Ташевское	25	100	100	100	100		Камышанское
22	Александровское	Амалганское	40	100	100	100	100		Камышанское
23	Джаминское	Камышанское	20	100	100	100	100		
24	Восток Теревинское	Шаровское	1	100	100	100	100		
25	Сарайское	Самое Ташевское	—	100	100	100	100		Камышанское
26	Мурбановское	Восток Ташевское	15	100	100	100	100		
27	Джаминское	Мельничья Амалганская	10	100	100	100	100		
28	Ум-таганское	Амалганское	—	100	100	100	100		Камышанское
29	Огонь Жаминский	Камышанское	2	100	100	100	100		
30	Восток Джаминский	Джаминское	50	122	122	122	122		Камышанское
31	Восток Теревинское	Амалганское	25	100	100	100	100		
Итого									
Итого по району									
Всего 100 гектаров									
ТЕМПЕРАТУРНЫЕ ДАННЫЕ									
АДМ. ЛУГ № 2									
1	Александровское	Камышанское	80	70	70	70	70		
2	Камышанское	Камышанское	80	70	70	70	70	Камышанское	
3	Огонь Теревинское	Камышанское	80	70	70	70	70		
4	Восток Теревинское	Ум-таганское	80	70	70	70	70		

Міне, осы «Тоқырауын болысы ауылдарының орналасу кестесіне» байланысты төменде құрамы Көшкін руынан тұратын №3 ауыл туралы жүйеленген мәліметтерді берін отырмыз. Реті келгенде жаза кетелік, осы Көшкіннің ішінде Орысбай аталатын ата бар. Оны ел «оқу қонған Орысбайлар» деп те жатады. Жалпы ру аталарының аталуын жалпы жұрт өз айту ыңғайына қарай өзгертіп алатыны байқалады. Біздің елдегі ру-аталардың тарихи атаулары нақты қалай болғанына дәлелге М.Ж.Көпеев бабамыздың шежіресінен мына үзіндіні дерекке ұсынамыз:

Каракесек атасы - Болатқожадан - Ақша, Түйте. Мұның Түйтесінен - Майқы, Танаш. Майқыдан - Алтеке, Сарым. Алтекеден - бірінші бәйбішеден - Өтеген. Өтегеннен -Байдәулет, Байымбет, Жанықұл («Жамаңке» - дейді), Қойқұл («Қойкел» - дейді).

Екінші қатынынан-1. Есболат, 2. Дос, 3.Әлмұрат (Алмұрат).
Үшінші қатынынан - Сапақ. Бұл Сапақтан - Жиёмбай, Боғұқ. Жиёмбайдан - Байжігіт, Бокан. Боғұқтан - Жәнібек, Қоянбай. Әлмұраттан - Атымбек. Атымбектен - Иманәлі, Көрсары, Тамай, Бақы, Қазыбай, Басбалдақ, Жанақа, Марлақ, Төлек, Бөлек. Атымбектен туысады: Ақбота, Жарас. Жарастан: Абыл (Әбіл), Қабыл, Есенкелді. Сарымнан - Өтеміс, Токсан. Өтемістен - Құлсары, Құлық, Боксары.

Құлсарыдан - Көшкін, Көшкіннен - Өрісбай, Қазыбай, Шақабай, Жұманбай, Түлкібай. Өрісбайдан - Саумал, мұнан - Күзембай, мұнан - Көлімбай, мұнан - Бәкір. Құлықтан -Жалаңтөс, Тұнғат. Жалаңтөстен - Байыңкел (Байкел), мұнан Тарбақ, мұнан Әбдірахман. Тұнғаттан - Байсүйеу, мұнан - Ақнан, мұнан - Жантұтты, мұнан - Жұртбай, мұнан - Жүніс.

Боксарыдан: Жоламан, Еламан, Шабанбай, Қойлыбай, Тәңіріқұл. Жоламаннан - Майлы, Күлембай, Күлембайдан - Арықбай.

Алтекенің бәйбішесінен: Байдәулет, Байымбет, Жамаңке, Қойкел - Алтекенің бел балалары. Екінші қатынынан: Есболай, Дос, Алмұрат.

Кестеде осында болыстықтағы ауылдарың әрқайсысына жеке

қыскартылған сипаттама бар. Ата-бабасы осы болыстықта тұрған әркім жоғарыдағы кесте арқылы өз атасы мен руының адам саны, қыстаулары, мал саны және т.б. деректерді сол жобамен жүйелеп алуына болады. №3 ауыл туралы маған Балқашта тұратын А.Қалымбергенов ағамыз жіберген еді. Санкт-Петербургте тұратын өлкетанушы Ю.Г.Поповтың сондағы «Пульс» газетіндегі «Тоқырауын болысының болыстық басқармасы және халық судьялары» атты мақаласына байланысты авторға Көшкін руы ақсақалдары туралы басқа қосымша ақпарат сұраған екен.

Ю.Г.Поповтың Тоқырауын болысы №3 ауылының жері, экономика, шаруашылық, тұрмысы жөнінде мәліметтерді 1898 жылы Қарқаралы уезін зерттеу жөніндегі экспедиция отрядтарының бірі жинағанын, отрядты Ә.Н.Бөкейханов басқарғанын жазып, жоғарыдағы ауылдардың кестесін жіберген. Осы кесте бойынша алғанда:

№3 әкімшілік ауылға барлығы 59 жеке қыстаулық ауылдар кірген. 59 қыстау-ауылдың барлығы Көшкін руына жатқан. XIX ғасырдағы орыс тіліндегі қолжазбадан көшіруге байланысты адам аттары мен атаулардың нақты болмауы да мүмкін екенін ескертеміз.

№ 1 ауылдың басшысы Қаңтарбай Намаз. Әтекбай қыстауы. Ауылда 2 (шаруашылық) отбасы, халқы 13 адам, екі киіз үй, 2 жер үй (ши үй), 2 ас үй (шошала), жылқылар мен түйелер 6, сиыр - 2, қойлар - 225, ешкілер - 30. 1 пұт бидай екен, 5 мая шөп үйілген.

№ 2 ауыл басшысы Тоғанбай Балжан, Қаршоқы қыстауы. Ауылда 3 шаруашылық, халқы 24 адам, 3 киіз үй, 2 жер үй, 2 ас үй. Жылқылар - 21, түйелер - 4, қойлар - 150, ешкілер - 40. 2 пұт бидай және жарты пұт тары екен. 3 шөмеле шөп үйген.

№ 3 ауыл басшысы Еркебай Нартай, Талқанбай қыстауы. Ауылда 5 шаруашылық, халқы - 28 адам, 5 киіз және ас үйден, бір жер үй. Жылқылар - 5, сиыр - 1, түйелер - 4, қойлар - 36, ешкілер - 35. жарты пұт бидай егілген.

№ 4 ауыл басшысы Шаншарбай Есжан, Қия қыстауы. Ауылда 5 шаруашылық, халқы - 24 адам, 5 киіз үй, 2 жер және 4

ас үй. Жылқылар – 2, түйелер - 3, койлар мен ешкілер 24 бастан, шамамен жарты пұттан бидай мен арпа еккен.

№ 5 ауыл басшысы Шонтабай Төрегелді, Мұздышат құдығы бар Сарыдөңгәл қыстауы. Ауылда 4 шаруашылық, халқы - 24 адам, 4 киіз үй, 3 жер үй, 4 ас үй. Жылқылар-8, сиырлар-4, түйелер - 4, койлар - 43, ешкілер-70. бидай мен арпаны 8 пұттан еккен.

№ 6 ауыл басшысы Қонакбай Отар. Қыстауы –Таңбалы тас. Халқы 14 адам, 6 үй шаруашылығы, әр түлік бойынша барлық мал саны - 240.

№ 7 ауыл басшысы Байбала Сабаз. Қыстауы – Жылысай. Халқы 17 адам, 6 үй шаруашылығы, әр түлік бойынша барлық мал саны - 43.

№ 8 ауыл басшысы Әлімбай Күзембай. Қыстауы – Қос дөңгәл. Халқы 13 адам, Киіз үйлер - 4, жер және ас үйлер – 4, әр түлік бойынша барлық мал саны – 144.

№9 ауыл басшысы Бәкір Құлынбай. Қыстауы – Қызылқия. Халқы 8 адам, Киіз үйлер - 1, жер үй – 1, әр түлік бойынша барлық мал саны - 28.

№10 ауыл басшысы Ақыш Жұманбай. Қыстауы – Сары тұмсық. Халқы 14 адам, 9 үй шаруашылығы бар. әр түлік бойынша барлық мал саны - 170.

№11 ауыл басшысы Әбділда Жұманбай. Қыстауы – Жетіжұрт. Сары тұмсық. Халқы 10 адам, 6 үй шаруашылығы бар. әр түлік бойынша барлық мал саны - 239.

№12 ауыл басшысы Байбосын Жолдас. Қыстауы – Сары жал. Халқы 22 адам, 8 үй шаруашылығы бар. әр түлік бойынша барлық мал саны 251.

№13 ауыл басшысы Қасабай Бөрі. Қыстауы – Қожасай. Халқы 22 адам, 8 үй шаруашылығы бар, әр түлік бойынша барлық мал саны -138.

№ 14 ауыл басшысы Мешел Асан, Кесік қыстауы. Ауылда 2 шаруашылық, халқы - 13 адам. Киіз үйлер, жер және ас үйлер 2-ден. Жылқылар -5, сиырлар -2, түйелер -3, койлар -46. Егіндері -3 пұттан, шөп шаппаған.

№ 15 ауыл басшысы Құлынбай Күзембай, Құлшы қыстағы. 2 шаруашылық, халқы 4 адам. Киіз үй -2, жер үй -1, ас үй – 2. Жылқылар -8, сиырлар мен түйелер 3-тен, қойлар -81. Егіндері – 4 пұттан, 36 шөмеле шөп үйеген.

№ 16 ауыл басшысы Жұмабек Жаманбала, Ақжол қыстауы. 3 - шаруашылық, халқы - 12 жан. Киіз үй -3, ас үй -3. Жылқылар -5, сиырлар -1, түйелер -4, қойлар -84. Егіндері -3 пұттан, шөп шаппаған.

№ 17 ауыл басшысы Ыдырысбай Қыдырәлі, Қарашоқы қыстауы. 3 - шаруашылық, халқы - 3 жан. Киіз үйлер мен ас үйлер 3-тен, жер үй 1. Жылқылар -9, сиыр -3, түйелер, -6, қойлар -59. Егіндері – 5 пұттан, шөп шаппаған.

№ 18 ауыл басшысы Манасбай Жолбағар, Ақсай қыстауы. 3 - шаруашылық, халқы - 17 жан. Киіз үй -4, жер үй мен ас үй 3-тен. Жылқылар -54, сиыр -1, түйелер -11, қойлар -182. Егіндері -5,5 пұттан. 5 мая шөптен үйген.

№ 19 ауыл басшысы Ыскак Саблен, Аққұдық қыстауы. халқы - 9 жан. 7 үй шаруашылық, әр түлік бойынша барлық мал саны - 210.

№ 20 ауыл басшысы Байсалбай Қабылан. Ақсай қыстауы. халқы - 11 жан. 6 үй шаруашылық, әр түлік бойынша барлық мал саны - 160.

№ 21 ауыл басшысы Жайсаңбай Қабылан. Қараоба қыстауы. халқы - 13 жан. 6 үй шаруашылық. әр түлік бойынша барлық мал саны – 202.

№ 22 ауыл басшысы Бірмахан Тойғанбай. Сарыоба қыстауы. халқы - 12 жан. 3 үй шаруашылық. әр түлік бойынша барлық мал саны – 227.

№ 23 ауыл басшысы Әліпбай Тоқабай. Қыстауы – Қарашоқы. халқы - 21 жан. 8 үй шаруашылық. әр түлік бойынша барлық мал саны – 162.

№ 24 ауыл басшысы Күлтебай Саумал. Дастар қыстауы. халқы - 20 жан. киіз үй - 4, жер үй - 2. әр түлік бойынша барлық мал саны – 330.

№ 25 ауыл басшысы Ахмет Күлшебай. Шокпартас қыстауы. халқы - 11 жан. киіз үй - 2, жер үй - 2. әр түлік бойынша барлық мал саны – 167.

№ 26 ауыл басшысы Ахмеди Маукөбен. Шаңырактас қыстауы, халқы - 17 жан. киіз үй, жер үй - 7. әр түлік бойынша барлық мал саны – 60.

№ 27 ауыл басшысы Ысқақ Маңғазбай. Ақшоқы. қыстауы. халқы - 5 жан. киіз үй, жер үй - 6. әр түлік бойынша барлық мал саны – 80.

№ 28 ауыл басшысы Жүніс Байғотан, Арталық қыстауы. 4 – шаруашылық, халқы - 20 жан. Киіз үй – 3, жер үй - 4, ас үй – 2. Жылқылар -9, сиырлар -7, түйелер -5, қойлар -137, ешкілер -34. Егіндері – 3 пұттан, шөп шаппаған.

№ 29 ауыл басшысы Қалт Тай, Байкөз қыстауы. Бір шаруашылық, халқы - 3 адам. Жылқы -1, сиыр -1, түйе -1, қойлар -15. Егіндері жарт пұт. Шөп шаппаған.

№ 30 ауыл басшысы Азна Малай, Байкөз қыстауы. Екі шаруашылық, халқы -13 жан. Екі киіз үйден, дер және ас үйден. Жылқылар -2.

№ 38 ауыл басшысы Жненгүл Қожаназар, Ирек қыстауы. 2 -шаруашылық, халқы - 6 жан. Киіз және ас үй 3-тен, жер үй -2. Жылқылар – 85, түйелер -10, қойлар -282. Егіндері – 5 пұттан. Шөп шаппаған.

№ 39 ауыл басшысы Әлиқұл Қожаназар, Қаракия қыстауы. Бір шаруашылық, халқы - 6 жан. Киіз үй, ас үй және жер үй бір-бірінен. Жылқылар – 36, сиыр -1, түйелер - 3, қойлар -72, ешкілер - 6. Егіндері – 2 пұттан. 4 мая шөп дайындаған.

№ 40 ауыл басшысы Тампаш Қонжан, Қарашілік қыстауы. 3 шаруашылық, халқы 19 жан. Киіз үй мен жер үй 3-тен, ас үй -2. Жылқылар -6, түйелер -2, қойлар -123, ешкілер 10. Егіндері – 3,5 пұттан. Шөп шаппаған.

№ 41 ауыл басшысы Мұсабай Қосқұлақ, Тоқырауын өзенінің бойындағы Жартас қыстауы. 4 шаруашылық, халқы -19 жан, киіз үй - 4, жер үй жоқ, ас үй - 3. Жылқылар - 10, сиырлар - 10, түйелер

- 3, ешкілер - 31. Егіндері – 9 пұттан, шөп шаппаған.

№ 42 ауыл басшысы Көнекбай Қондыбай, Қаракия қыстауы. 3 шаруашылық, халқы – 19 жан, киіз үй – 3, жер үй -1, ас үй -2. Жылқылар -114, сиырлар -5, түйелер - 6, қойлар -125, ешкілер -21. Егіндері - 4 пұттан. Шөп шаппаған.

№ 43 ауыл басшысы Әлімжан Құйрықбай. Қыстауы – Қарашоқы, халқы - 11 жан. киіз үй, жер үй - 8. әр түлік бойынша барлық мал саны – 108.

№ 44 ауыл басшысы Айкымбай Түңлікбай. Қыстауы – Жартас, халқы - 28 жан. киіз үй, жер үй - 12. әр түлік бойынша барлық мал саны – 167.

№ 45 ауыл басшысы Жакыбай Жексенбі. Қыстауы – Қойтас, халқы - 22 жан. киіз үй, жер үй - 9. әр түлік бойынша барлық мал саны – 188.

№ 46 ауыл басшысы Жиенкүл Намаз. Қыстауы – Қаражұрт, халқы - 10 жан. киіз үй, жер үй - 6. әр түлік бойынша барлық мал саны – 55.

№ 47 ауыл басшысы Тәпел Баймағанбет. Әлімжан Құйрықбай. Қыстауы – Тасты бұлақ құдығы жанындағы Акшоқы, халқы - 31 жан. киіз үй, жер үй - 18. әр түлік бойынша барлық мал саны – 396.

№ 48 ауыл басшысы Көншібай Қатбай. Қыстауы – Шұбартүбек, халқы - 9 жан. киіз үй, жер үй - 4. әр түлік бойынша барлық мал саны – 10.

№ 49 ауыл басшысы Хамит Күлтебай. Қыстауы – Санабай, халқы - 9 жан. киіз үй, жер үй - 6. әр түлік бойынша барлық мал саны – 155.

№ 50 ауыл басшысы Омар Тыныбай. Қыстауы – Жалпақсары, халқы - 17 жан. киіз үй, жер үй - 9. әр түлік бойынша барлық мал саны – 158.

№ 51 ауыл басшысы Қуанышбай Жылқыбай, Қызыл кезент қыстауы. 1 – шаруашылық, халқы – 3 адам. Киіз үй, жер үй, ас үй бір-бірден. Жылқы -1, түйе -2, қойлар – 14, ешкілер -5. Егіндері – 1 пұт.

№ 52 ауыл басшысы Мұсабай Жалқыбай, Тоқырау өзенінің бойындағы қыстау. 3 – шаруашылық, халқы – 15 адам. Киіз үй мен ас үй 3-тен, жер үй -2. Жылқылар – 23, сиырлар -8, түйелер -7, қойлар -51, ешкілер -34. Егіндер -1,5 пұттан. Шөпті 18 маядан үйген.

№ 53 ауыл басшысы Нысан Жалқыбай, Тоқырау өзенінің бойындағы Ақши қыстауы. 2 – шаруашылық, халқы – 10 жан. Екі киіз үй және ас үй. Жылқылар -11, сиыр мен түйе – 5-тен, қойлар - 69, ешкілер -19. Шөпті 12 маядан үйеді.

№ 54 ауыл басшысы Нұршы Бейсембай, Тоқырау өзенінің бойындағы Қосбейіт қыстауы. 5 – шаруашылық, халқы – 29 жан. 5 киіз үй мен ас үйден, бір жер үй. Жылқылар – 12, сиырлар -4, түйелер -11, қойлар – 124, ешкілер -4. Егіндер – 4 пұттан. 11 мая шөп үйген.

№ 55 ауыл басшысы Ахмет Налы, Тоқырау өзенінің бойындағы Шектел қыстауы. 2 – шаруашылық, халқы – 9 жан. Киіз үй мен ас үй үй екі-екіден. Жылқылар жоқ, сиырлар -5. егіндері – 4,5 пұттан.

№ 56 ауыл басшысы Балықбай Тыныбай. Қыстауы – Ақши, халқы - 15 жан. киіз үй, жер үй - 8. әр түлік бойынша барлық мал саны – 78.

№ 57 ауыл басшысы Қарамұрт Шалбай. Қыстауы – Жұбанышбай. халқы - 10 жан. киіз үй, жер үй - 7. әр түлік бойынша барлық мал саны – 29.

№ 58 ауыл басшысы Әбділхалық Әбділда. Қыстауы – Қаражұрт, халқы - 14 жан. киіз үй, жер үй - 7. әр түлік бойынша барлық мал саны – 46.

№ 59 ауыл басшысы Спан Мөрікбай. Қыстауы – Айыреткел, халқы – 9 жан. киіз үй, жер үй - 5. әр түлік бойынша барлық мал саны – 61 .

Қорыта айтқанда, Тоқырауын болысының тек Көшкін руынан тұратын №3 ауылында 844 адам тұрған. Барлық мал саны – 826 бас. Оның ішінде: ірі жылқы саны – 788, сиыр – 162, түйе – 262, қой – 5851, ешкі – 771 бас.

Ю.Г.Пөпов өзінің «Хасен Бижанов: окружение, дела, встречи» атты еңбегінде: «Көшкіндер егін шаруашылығымен айналысқан. 168 шаңырақ санынан 147 үй тұрақты пұтғылданған. Олар 187 пұт бидай, 14 пұт арпа және басқа дақылдар салған. Егістік жерлері Тоқырауын арнасындағы «Тұяқтың бейітінен» Жіңішке өзені бойына дейін созылған. Мол өнім беретіп үлкен тоғандары - Қазыбай, Орысбай, Шақабай тоғандары.

Ауылдар Тоқырауынды өрлей жайлауға мамыр айының басынан көше бастаған. Ал алғашқы легінің қайта оралуы 8 тамыздан басталған, ол да осы егін қамына байланысты болса керек. «Қотанабұлақ» болысының малшылары осы егін шаруашылығына көп зиян келтірген. Жайлаудан қайтқан уақытында Көшкін руы егініне айтарлықтай зиян келтіріп отырғанын және қыстауға тастап кеткен мүліктерді тонаумен айналысқан. Осыған байланысты екі болыстық арасында жыл сайынғы билер съезінде жер даулары туындап отырған» деп жазады. (164- бет).

Негізінен алғанда, Тоқырауын болыстығының құрылуына байланысты мұрағаттарда шаң басып жатқан тарихи құжаттарды жарыққа шығару, оны бүгінгі ұрпақтың игілігіне айналдыру жұмыстары, ел-жер тарихы туралы зерттеу деректерді толықтыра беру алдағы күннің міндеті.

VIII тарау

ҰЛЫЛЫҚТАР ҰШТАСУЫ

Ақтоғай десек Әлихан, Әлихан десек – Ақтоғай бірден еске түсетіні анық. Бұл екеуі атаудың тұтас бір ұғымға айнала жымдасып кеткелі ғасырдан астам уақыт өтті. Екеуінің егіз лебізбен қосарлана айтылуы ой-санамызда орныққаны сонша, бір-біріңсіз сөз айтуға болмайтыны калыпты жағдайға айналды. Бұл, әсіресе, тәуелсіздік алғаннан бергі уақыт мұғдарындағы бөкейхановтану ілімінің жаңаша қанат жаюына байланысты асқар биіктікке көтерілді. Өмірі, саяси күресі, тағдыр-талайы, ұрпақтары туралы жан-жақты жазылды. Ә. Бөкейханұлының қалдырған аса зор мол мұрасының таңдамалы XV томдық кітаптарының жарық көруі оған дәлел. Бүкіл қазақ халқы Әлиданды Ұлт Көсемі деп таниды және бағалайды. Ендеше біз осындай үздік тұлғаның туған топырағымызда өмірге келгенін мактан тұтуымыз керек. Атақ-даңқы әлемге мәшһүр болған тұлғаның ғұмыр жолы туралы сөз болғанда міндетті түрде біздің Ақтоғай-Тоқырауынның да аты аталары сөзсіз. Сол себептен де кітаптың осы толықтырылған нұскасында Алаш ардақтысы туралы жазбау әбестік болар еді.

«Ақтоғай – Алаштың үш арысының Отаны» деген ұғым халық санасында берік орын тепті. Кенестік идеология оларды ел жады мен тарихынан қанша өшіреміз десе де, біздің ел-жұрт сипқашан ұмытқан да жоқ, ұмыттырған да жоқ. Осы тұрғысынан келгенде Әлекеңнің азаттық жолындағы сенімді серіктері Ә.Ермеов пен Ж.Ақбаев туралы да жазылуы керек екенінін түсінеміз. Бірақ баспа тарапы кітаптың көлемі рабайсыз үлкен болып кетуінен, оның сапасы нашар болатыны туралы ескертпесінен соң, олар туралы жазғанымызды кейінге қалдырдық. Сондықтан оқырман қауымға белгілі жайттарды қайталамай, тек Ә. Бокейханның Ұлы Абаймен таныс-білістігі туралы ойды өзек ете отырып кейбір тың деректерді ғана а ұсындық.

Негізінде осы Үш Арыстың тағдырын туған өлкеміздің тарихына байланыстыра жеке кітаптар шығару қажет. Оны аудан басқарып отырған басшылар ұйымдастырмаса, ол жекелеген адамның қолынан келе қоймасы белгілі жайт. Мүмкіндік болса, «Ақтоғай Ардақтылары» атты көп томдық шығарса да болар еді. Бұған келгенде ешкімнен ұялмай ұсынатын тарихи тұлғаларымыз да, өнерпаз өрендеріміз де жетіп жатыр.

Бастау. Абай қазақ үшін бір ғана көркем әдебиеттің ауқымына сыймайды. Ол – күнделікті тіршілігімізді, рухани әлемімізді, қаракан басты алып жүруден бастан биік адамгершілікке дейінгі аралықты тегіс қамтитын жан-жақты құбылыс. Әлемдік әдебиетте өзінің көркемдік шеберлігімен, акындық құдіретімен оқырманды таң қалдырған суреткерлер баршылық. Бірақ Абайдың ешкімге ұқсамайтын ғажайып қасиеті – оның мәңгі ескірмейтіндігі, мәңгі мәнін жоймайтыны, мәңгі жүрек жардылығы, оның шығармаларының кеше жазылған өлеңдей сиясының кеппей өзекті болып тұратындығы. Екінші ғажайып қасиеті - әлемдік философияда том-том кітаптарға әрең сыйған ойларды тарының қауызына сыйдырғандай құдіретпен екі-ақ сөзге сыйдыра

білуінде. Абай – қазақтың ұлттық философиясының негізін салушы, жаратылыстың құпиясына, табиғат пен қоғамның, адам мен заманның сырына терең бойлаған кемеңгер ойшыл.

Абай халқымыздың мақтанышы ғана емес, біздің ұлттық ұранымыз, ұлттық санасының идеологы. Оның өлмес мұрасын алдымен өзіміз танып, сосын әлемге таныту - біздің ғұмырлық парызымыз. Өйткені Абайды әлемге таныту - барша әлемге қазақты таныту деген сөз. Абайдың ұлылығы - туған әдебиетімізде заманының болмыс шындығын ашқандығында, өз дәуірінің шежіресін шын суреткерлік дарынымен ерекше айшықтап, айқын бейнелей беруінде. Адам болмысы мен қалыбы аса күрделі дүние болып жаралғалы нешеме ғұламалар қаншама уақытын сарп етіп, жанын сарғайтты, сол саналы тіршілік иесінің жаны мен тәнін зерттеумен келеді. Қаншама ғаламат құпиялар ашылды. Әлі де сіз бен біз білмейтін тылсым сырлардың ұштығы ұшан теңіз. Өткенінді, ертеңінді алақанға салғандай етіп болжап, білін отыратын сәуегейлер, ойы жарық көріпкелдер, табиғатқа тарта туған аса дарынды ақындар, жүректің соғысы, қанының жүрісі, көзінің қарасы мүлде бөтен бірегей қасиет иелері әлі де шұқшия зерттей беруді қажет ететіні кәміл. Ендеше хакімдік дәрежедегі дарын иесі Абайдың мінез қалыбын, болмыс-бітімін, күллі өмір жолын, жүрегінің айнасына түскен ғажайып суреттерді сипаттап шығудың өзі оңай емес екені белгілі.

Абай туралы жазу - кез-келген ғылым ғана емес, исі қазақ атаулының көкейкесті мұраты. Өйткені ұлы ақын есімі өзінің өлең туралы айтқан нақыл лебізіндей бала боп туғаннан ақырғы сапарға соңғы рет көз жұмғанға дейінгі аралықта адам қиялын тербеп, ойын он саққа бөледі, қиналған сәттерде жол нұсқап, жабырқау жанға жұбаныш, үміткер көңілге нұрлы бір сәуле әкеледі.

Ә.Бөкейханов «Абайды «даланың сүйікті ақыны» деп атауында заңдылық болса да, «Абай сияқты халықтың рухани мұрасын осыншама жоғары көтерген қазақ ақыны әлі кездескен жоқ» дейтін тұжырым айтқанда, ғылыми жаңашыл баға берген.

Ол әлі күнге айнымаған алмас тұғырлы баға болып табылып отыр.

I. Тұңғыш абайтанушы. Қазақ әдебиеттану ғылымында ұлттық әдебиет тарихын зерттеуді жеке дарын шығармашылығын ғұмырнамалық бағытта сөз етуден бастаған әдеби және ғылыми тарихи ой-пікірдің бір жүйеге түсіп нақтылана бастағанын көрсететін зерттеу ретінде Кәкітай Ысқақовтың 1909 жылы Петербург қаласында бастырған «Қазақ акыны Ибраһим Құнанбайұлының өлеңдері» жинағына жазған «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының өмірі» атты мақаласы саналып жүр. Рас, бұдан бұрын алғашқы қазақ газеттері мен Мүрсейіт қолжазбалары арқылы халық арасына тарап жүрген Абайдың ақындық даңқының одан сайын көтеріле түсуіне жинақ пен мақаланың маңызы зор болды. Ол біріншіден, Абайдың өмірбаяны, ата-тегі, әлеуметтік ортасы туралы біршама толық мағлұмат берсе, екіншіден, ұлы акын поэзиясының сыншыл реалистік бағыттағы ағартушылық және жаңашылдық сипатымен таныстыра отырып, XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясының жас өкілдеріне Абай өнерін үлгі етті.

К.Ысқақов жазған деп саналатын осы ғұмырнамалық мақала Абай мұрасын зерттеушілер тарапынан өз бағасын алды. Ә. Қоңыратбаев, М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Т.Кәкішев, М.Мырзахметов т.б. зерттеу мақалалары мен ғылыми еңбектерінде қазақ әдебиеттану ғылымында абайтану ілімінің алғашқы бастауы саналып, К.Ысқақов ұлы акын өлеңдерінің жинағының тұңғыш құрастырушысы ғана емес, ең бірінші болып ғылыми пікір айтушы ретінде де қарастырылған. «Абайдың ғылыми өмірбаянын жазуда М.Әуезов сүйенер жазба дерегі тек қана К.Ысқақов жазған Абайдың қысқаша өмірбаяны жайлы дерек қана болатынды» деп атап айтылғандай, кейіннен М.Әуезовтің Абай ғұмырнамасын ғылыми тұрғыда зерттеуіне табан тірер негізгі нұсқа болуының өзі мақаланың ғылыми-зерттеушілік сипатын ашып тұр деп бағаланды.

Тарихи шындыққа көз жіберсек, К.Ысқақовтың ұлы акын мұрасын ғылыми тұрғыда зерттеуде жазған бұл

мақаласының орысша нұсқасы сәл ертерек жарық көрді. Мақала Ә.Бөкейхановтың авторлығымен 1905 жылы «Семипалатинский листок» газетіне жарияланғанда «Абай Құнанбаев» (некролог) деген және орыс Географиялық қоғамының Батыс Сібірлік бөлімінің «Записки Семипалатинского подотдела...» деп басталатын ғылыми жинағына 1907 жылы «Абай Құнанбаев» деген атпен жарық көреді.

Қазақ зиялыларының еңбегін әділ бағалау тұрғысынан келсек, Абайдың 1909 жылғы жинағының шығуына Ә.Бөкейханов Турағұл мен Кәкітайдың Абай шығармаларын бастыруды қолға алмақшы екенін, өзінің осы іске басшылық жасамақ ниеті бар екенін атап көрсете келіп, ақынның өмірбаяндық деректерін К.Ысқақовтан алғанын ескерте кетеді. Орыс тілінде шыққан бұл мақалалар Ә.Бөкейханов атымен шыққанымен, оны Т.Жұртбаев Ә.Бөкейхановтікі деп көрсеткенімен, Абай ғұмырнамасын алғашқы жазушы К.Ысқақов деген пікір әлі де болса өз күшін жоя қойған да жоқ.

Ә.Бөкейхановтың ғұмырнамалық мақаласында әдеби-тарихи бағыттағы ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің соны ізденісі ретінде танылатын екі түрлі мәселеге ерекше көңіл аударылған. Біріншіден, Абайдың дін иелеріне арналған өлеңдеріне түсіндірме жасай келіп, ақынның ағартушылық, жаңашылдық идеясын ашып берсе, екіншіден, Абайдың табиғат лирикасы, әсіресе жыл мезгілдеріне байланысты туған өлеңдері қазақ поэзиясында үлкен жаңалық болып саналатынын көрсете отырып, табиғатты жырлау Еуропа ақындарында ерекше орын алатынымен тығыз байланыста қарайды. Абай творчествосының ағартушылық және жаңашылдық сипатын көрсету мақсатында айтылған бұл пікірлердің абайтану ғылымында алғаш айтылғанын былай қойғанның өзінде, ұлы ақынның өмірі мен өнерін, сол арқылы қазақ поэзиясының кескін-келбетін орыстың әдебиет сүйер қауымы мен қазақ оқығандарына таныстырудағы рөлінің өзі зор.

Мақаланың К.Ысқақов жазған деп саналатын қазақша нұсқасында бұлар кездеспейді. Сонымен қатар, Ә.Бөкейхановтың

өз мақаласында «Абаем переведен на киргизский язык «Евгений Онегин», особенно в степи популярностью пользуется «Письмо Татьяны», для которого тот же переводчик сочинял мотив. В 1899 году в Кокенской волости киргизской певец Адылхан предложил нам послушать «Письмо Татьяны» аккомпанемент его скрипки. На наше удивление, откуда он знает «Письмо Татьяны». Адылхан указал на себя, пояснил, что у русских был такой же, как он певец-ахын Пушкин который воспел, как Татьяна «слу» (красавица) полюбила жигита Онегина, которому и написала письмо. В тот же вечер Адылхан, знающий много оригинальных стихов Абая, спел нам несколько его переводов из Лермонтова, пояснив при этом, что Лермонтов был недоволен жизнью, а Пушкин относился к ней как мудрец», - деп жазуының ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің даму жолы үшін үлкен мәні бар.

Бұл 1903 жылы Петербургте «Россия. Біздің Отанымыздың толық географиялық сипаттамасы» деген көп томдықтың XVIII томындағы Абай туралы ғылыми пікір білдіріп, оны жазба әдебиетінің көш басшысы деп бағалаған тұжырымның иесі бұрын айтып жүргендей А.Н.Седельников емес, Ә.Бөкейханов еді деген ойымызды дәлелдей түседі. Онда Ә.Бөкейханов Семей әншілерінің аузынан «Татьянаның хатын» тыңдауға болады деп атап тұрып жазған болатын. Ә.Бөкейхановтың Көкен болысында болдым деуінің өзі қызық дерек. Ол Абай мен Әлихан кездеспеді ме екен деген ойға жетелейді.

Ә.Бөкейханов мақаласын ғасыр басындағы әдеби-тарихи бағыттағы ой-пікірдің көріну дәрежесіне сай бағаласак, бұл еңбектер - шын мәніндегі ғылыми зерттеу. Қазақ әдебиеті тарихында ерекше орын алатын дарындар туралы алдыңғы тарауда сөз еткен ғұмырнамалармен салыстырғанда, бұлардың салмағы өзінің ғылымилық сипатымен ерекшелене түсетіні сөзсіз. Бұл тұрғыдан келгенде мақала мен аударманың ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдегі жаңашылдық сипаттарына көңіл аудару қажет. Ол үшін бұрын сөз еткен ғалымдарды қайталамай, тек негізгі проблемалық мәселелерді ғана атап өтсек те болады.

1. Ұлы ақын Абайдың ата-тегі мен өмірбаяны естелік деректер келтірілген үлгіде тұңғыш рет жазылып шығып, әдебиет тарихын зерттеуге бастама жасалды.

2. Қазақтың халық ауыз әдебиетінің, XVIII-XIX ғасыр басындағы қазақ поэзиясы мен шығыс ақындарының, әсіресе озық үлгідегі орыс әдебиет өкілдерінің Абайдың өнерпаздық тұлғасының қалыптасуына тигізген игі әсерін, өнерге деген эстетикалық көзқарасын қалыптастырудағы ықпалының мәнін ашуға деген ұмтылыс көрініс тапты.

3. Абай поэзиясының құдіретін таныту, ақындық әлемін жан-жақты көрсету мақсатында Ә.Бөкейханов жинақтағы өлеңдерді 17 түрлі тақырыпқа бөліп жүйелей отырып құрастырады. Академик М.Әуезов: «Жинақтағы жасалған жіктеулер дәл, дәлді емес» деп атап өткендей онша сәтті шықпаса да, осы жинаққа дейінгі қазақ кітаптарында бұл сипаттағы тақырыпқа бөліп құрастырудың кездеспейтініне көңіл аударсақ, жинақтың жаңашылдығы көріне түседі. Себебі, бұл Т.Кәкішев айтқандай «Ақын шығармаларын, оның үстіне тұңғыш рет жарық көрейін деп тұрған Абай жинағын, белгілі бір жүйемен топқа бөлу әншейін іс емес, творчестволық процесс...».

4. Абай өлеңдерінің қазақ поэзиясындағы жаңашылдық келбетін танытуда ойлылығы мен әсемдігін ашу үшін ғылыми-зерттеушілік сипаттағы талдаулар жасап, нақты пікірлер айтылған. «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап» т.б. өлеңдеріне тақырыптық және идеялық мағынасы жағынан жасаған талдаулар көңіл аударарлық. Абай өлеңдерінің құрылысы мен көркемдігі туралы терең талдау жасамаса да, Абайдың қазақ өлеңіне жаңа түрлер қосқан жаңашылдығы үнемі аталып отырады. Осындағы өлеңдерге жасалған ғылыми-теориялық талдаулар қазақ әдебиеттану ғылымында тек Абай өлеңіне ғана емес, қазақ поэзиясына жасалған алғашқы талдаулардың бірі екенін ескермеске болмайды.

5. Абайдың өлеңді өнер деп түсінуі мен өз айналасына ұстаздық, ақындық үлгісі туралы да біршама дұрыс ой қорытады.

«Абай өзі өлеңнің өнер екенін біліп жаза бастағаннан-ақ бұрынғы надандық пен өлеңді өнер орнына жұмсамай, ғибрат үшін айтпай тіршілік орнына айтқандықтан да өлеңнің қазақ ортасына бағасы кемігендігін айтып», өзі олардың айтқанынан басқаша жолмен жүруге шақырғанын, өз төңірегіндегі жастарға да осы жолмен жүруге ықпал еткеніне ерекше көңіл аударады.

Міне, әдеби-тарихи ой-пікірдің күрделене түсіп нақты арнаға, яғни әдебиет тарихындағы ерекше тұлғаларға байланысты айтыла бастауында осындай келелі мәселелердің сөз етілуі - сол кездегі ғылыми ізденістердің мәнін көтере түсері анық. Сол себептен де Ә.Бөкейханов Абай өмірбаянын тұңғыш рет жазушы ғана емес, алғаш зерттеп ғылыми пікір айтушылардың бірі деп қарау қажет. Қазақ әдебиеттану ғылымында ұлттық әдебиет тарихын ғылыми тұрғыда тану жолында алғашқы болып қалам тартқан, Абайтану деп аталатын үлкен жолдың соқпағын салған тұңғыш зерттеуші санау керек.

1903 жылы Санкт-Петербургте «Россия. Біздің Отанымыздың толық географиялық сипаттамасы» деп аталатын көп томдықтың XVII томы қазақ халқының тарихына арналып, «Киргизский край» (Қазақ өлкесі) деген атаумен шықты. Осы томның «Халқы» деп аталатын бөлімінің «Қазақ өлкесінің тарихи тағдыры және оның мәдени жетістіктері» деген IV тарауын жазғандар - Ә.Бөкейханов, А.Н.Седельников, С.Д.Чадовалар деп көрсетілген. Ал «Қазақ өлкесінің территория бойынша орналасу тәртібі және оның этнографиялық құрамы, тұрмысы мен мәдениеті» деген V тарау авторы - А.Н.Седельников. Бұл еңбектердің этнография, тарих, география және т.б. ғылымдарымен қатар, ұлттық әдебиеттану ғылымында да алатын орны зор. Әсіресе V тарауда қазақ халқының мәдениеті мен өнері, әдебиеті сол кездегі таным-білік деңгейінде сөз бола келіп, ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікір әдеби мұраны ең алғаш рет ауыз әдебиеті және жазба әдебиеті деп бөледі. Ауыз әдебиетінен көптеген халық жырларының аты аталып, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырына тарихи және әдеби сипаттама жасалған. Жазба әдебиет өкілдерінен Ноғайбай,

Шортанбай және т.б. ақындарды атап, Абайға арнайы тоқталынып, ол «қазақ әдебиетіндегі соны бағыттағы жаңа әдебиетінің көш басшысы» деп бағаланады. «Енді қазақ поэзиясындағы жаңа ағымның өкілі ретінде Құнанбаевты - формасы жағынан айрықша және мазмұны жағынан (әсіресе табиғатты бейнелеуде) арынды көптеген өлеңдердің авторы деп атауға болады. Осы автор «Евгений Онегинді» және Лермонтовтың көптеген өлеңдерін (казактарға түсініктілерін) жақсы аударған, сондықтан да Семей әншілерінің аузынан «Татьянаның хаты» атты өлеңін тыңдауға болады», - деген пікірді классикалық мұраны ғылыми тұрғыда игеру жолындағы ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-көзқараста соныжаналық, профессор Т.Кәкішевтің сөзімен айтсақ, «Абайдың көзі тірісінде тұңғыш рет жасалған ғылыми мәнді қорытынды» деуге болады. Ұлттық әдебиет тарихын зерттеудегі ізденістің елеулі бір қадамы екені анық.

Осы жерде бұл томды, оның ішінде жоғарыдағы тарауларды кім жазды деген сұрақ туындайды. Тарихи деректерге сүйенсек, бұл томдық Санкт-Петербургте А.Ф.Девриенің баспаханасында басылып, оны жазуға Ә.Бөкейхановпен бірге жоғарыда аталған орыс ғалымдары қатысқан. Кеңес дәуірінде Алаш арыстарының мұраларына тыйым салынған кездегі ғылыми айналымда жоғарыдағы екі тарау авторы орыс ғалымы А.Н.Седельников саналып келді. Тәуелсіздік алғанымызға дейінгі Ә.Бөкейханов есімін атауға қарсы талап-тілекке сай бұл томдағы Шортанбайдың «Зар заманы» және Абай туралы мәнді пікірлерді орыс ғалымы А.Н.Седельниковке апарып таңып жүрген тұжырым ұлттық әдебиеттану ғылымында әлі күнге дейін орын алып отыр. Еңбектегі ғылыми мәні мол V тарау әлі күнге осы орыс ғалымының еншісінде жүр. Көптеген ғылыми еңбектерде сілтеме әлі де болса осы ғалымға жасалуда. Оған дәлел - бұл тарау Ә.Бөкейхановтың екі бірдей 1994 және 1995 жылы шыққан таңдамалы жинақтарына енгізілмеген. Соңғы жинақта томдықта орыс ғалымдарымен бірге жазылды деп көрсетілсе де, тек «Қазақ өлкесінің тарихи тағдыры және оның мәдени жетістіктері» аталатын IV тарау ғана бар.

Еуропацентристік көзқарасқа әбден мойынсұнып, бізге барлығын орыстар жасап берді деп өзімізді өзіміз мансұқ етіп келгеніміздің бұл да бір мысалы.

XVII томдағы қазақ әдебиетінің тарихы, оның көрнекті өкілі Абай туралы пікірді А.Н.Седельников жазды дегенде, оның қазақ фольклоры мен әдебиеті туралы басқа орыс фольклористермен салыстырғанда жартымды ештеңе жазбағанын да естен шығардық. Мысалға В.М.Сидельниковтың «Казахское поэтическое творчество казахского народа» аталатын библиографиялық көрсеткішін қарасак та жеткілікті. Әрі-беріден соң осы автор Әлиханның «Қобыланды батыр» жырындағы әйелдер» аталатын көрнекті мақаласын Ә.Диваевтікі деп көрсетін жіберген. Ең құрығанда «Туземец» деген жасырын атымен бергенде оны «ұлтшылсың» деп ешкім қудаламасы хақ еді. Орыс ғалымының қазақ даласын зерттеудегі негізгі нысанасы географиялық жағдайлары, жануарлар мен өсімдіктер дүниесі, этнографиясы болған. Ә.Бөкейханов оны «зерттеуші-ботаник» деп көрсетеді. (Таңдамалы. 1995, 221-бет). Бұл пікірді «Қазақ совет энциклопедиясындағы»: «Оңтүстік Алтай өлкесін зерттеуші. Осы өңірге 12 рет экспедиция ұйымдастырып, көптеген озен-көлдерді зерттеу нәтижесінде үлкенді-кішілі 21 ғылыми еңбектері жарық көрді. «Россия» атты сериялық еңбектердің «Қырғыз (қазақ) өлкесі» деп аталатын кітабын жазушылардың бірі», - деп ғана көрсетілген аныққама дәлелдей түседі (X том. 98-бет). Өзірге қазіргі этнография, фольклортану саласындағы белгілі еңбегі «Қазақ өлкесінің территория бойынша орналасу тәртібі және оның этникалық құрамы, тұрмысы мен мәдениеті» деп атап көрсетіліп жүр. Осындай бір жақты көзқарастың кесірінен де біз дауласып отырған тарау атауы «Қазақстан ұлттық энциклопедиясындағы» Ә.Бөкейханов ғұмырнамасында да көрсетілмей қалған (1999, 404-бет). Негізінен алғанда А.Н.Седельников Орыс географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімшесінің мүшесі бола тұра атақты «Щербина экспедициясына» қатыспаған және Семей, Қарқаралы өлкесін зерттеді деген де ешбір мәлімет жоқ. Оны 13 том болып

шыққан еңбектің Павлодар уезіне арналған IV томына жазған Ф.Щербинаның алғысөзінен байқау кнын емес. «Собрание сведений по Павлодарскому уезду было произведено во второй половине 1897 года. Сначала сюда были направлены пять партии, именно: А.Н.Букейханова, П.А.Васильева, А.А.Боровского, А.Г.Бутковского и П.П.Кондратьева, а затем немного позже присоединились партии Л.К.Чермака, Н.Ф.Дмитриева и М.Ф.Гусева», - деп жаза келіп, осы партиялардың көмекшілері болды деп бірнеше орыс фамилияларымен қоса Жүсіп Сатыбалдин деген адамды атайды. Сонан соң: «а регистраторами были Эрежеп Итбаев, П.А.Беляков, Мажит Чумбалов, султан Тлекиев, Кудайкулов, Джасмаганбетов, Серкебаев, Айманов и Вечеслав», - деп жазады (Таңдамалы. 123-бет). Егер «Россия» деп басталатын көп сериялы томдықтың «Қазақ өлкесі» аталатын ХҮІІ томы 1903 жылы, ал Ә.Бөкейханов тікелей қатысқан «Щербина экспедициясының» «Материалдары» 1903-1905 жылдары жарық көрсе, А.Н.Седельников осыншама бай ғылыми деректерді қай уақытта зерттеп алып жүр деген күмән туады. Сондықтан «Әдебиетке, әсіресе Абайға байланысты пікір осы тарауда айтылғандықтан Ә.Бөкейхановтың қатынасы болуы қай дәрежеде екенін аңғаруға тиіспіз» деген профессор Т.Кәкішевтің пікірінде көп сыр жатыр («Қазақ әдебиеті сынының тарихы». 2003, 170-бет). Сонымен қатар экспедиция жұмыстарына жергілікті жердің беделді және сауатты адамдары қатыстырылған болса, онда Семей уезінің болыстықтарының жері зерттелген уақытта Абайдың бұған ат салыспауы мүлде түсініксіз болып шығады. Мұрағат ақтарып тарихи деректерді салыстыра дәлелдеуге өзі-ақ сұранып тұр.

Біздің ойымызша А.Н.Седельников жазған деп жүрген «Қазақ өлкесіндегі» V тараудың да авторы Ә.Бөкейханов болуы керек. Оны мына дерек дәлелдей түседі. Осы тараудағы Абай шығармашылығы туралы айтқандағы «Семей әншілерінің ауызынан «Татьянаның хаты» атты өлеңін тыңдауға болады» деп жазған пікірін 1905 жылы «Семипалатинский листок» газетіндегі

«Абай Құнанбаев» (некролог) атты мақаласында: «1899 жылы Көкен болысының әнші қазағы Әділхан бізге «Татьянаның хатын» скрипкаға қосып орындады. Бізді таң қалдырғаны «Татьянаны қайдан білесің» дегенде, Әділхан өзін нұсқап қойып, орыстың өзі сияқты Пушкин деген ақыны болыпты, ол Татьяна сұлудың Онегин деген жігітті сүйгенін айтып хат жазғанын жырлайды. Сол кеште Әділхан бізге Абайдың Лермонтовтан аударған өлеңін әнмен айтып, сонымен қатар Лермонтов өмірге риза болмаған, ал Пушкин оған данышпанша қарады деп түсініктеме берді. Осы жолдардың авторы соңынан Абайдың Пушкин мен Лермонтовтан аударған өлеңдерін домбырамен қосып айтқан бірнеше акындарды кездестірді», - деп нақтылай түскен болатын. Оның үстіне бұл орыс ғалымы қазақ тілін жақсы түсініп, сойлей білген деген дерек әзірше жоқ. Ендеше оның алыс ауылдағы қазақ әншісінің не туралы жырлап отырғаны туралы айырықша ығта қойып тыңдап, ерекше ықылас білдіре қоюы неғайбыл. Еуропацентристік пиғылдағы орыс ғалымдарының көбі миссионерлік және шовинистік көзқараста болғаны жасырын емес. Ә.Бөкейхановтың басқа да ғылыми еңбектерімен тарихи және стильдік жағынан салыстыра зерттесе көп сыр ашылатыны анық. Осы кезеңдегі ғылыми бағалаушылық мәнде жазылған мақалаларды қарап отырсақ, жеке ақын-жазушының шығармашылық ерекшелігін ашу арқылы әдебиеттің халықтығы, тарихилығы мәселелерін танытуға деген талап байқалады. Әрине шығармашылық дүниетанымның көрініс табуы секілді күрделі мәселеге бара қойған жоқ. Бірақ Ә.Бөкейхановтың жоғарыдағы пікіріндегі Абайды жаңа ағымның өкілі деген уақытында сыншыл реализмді айтып отырғанына, ал жанр, форма мен мазмұн мәселелерін сөз етуі, ақын творчествосына әдеби талдау жасауға деген ұмтылысты байқатады. Бұл ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің классикалық мұраны игеру барысында жалпыдан жалқыға қарай даму заңдылығына орай нақтылыққа бой ұра бастағанына айқын мысал. Қысқасы 23 беттен тұратын бұл тараудағы халықтың орналасу тәртібі, этнографиясы, тұрмысы

туралы жазған жерлерін А.Н.Седельниковке (оларға қатысты ғылымдар дауласып алып жатса Ә.Бөкейхановқа) қалдыру керек те, әдебиет, мәдениет туралысын Алаш көсемінің еншісіне қайтару қажет.

Бұл томдағы қазақ әдебиетін, Ұлы Абайды сөз еткен тарауды Ә.Бөкейханов жазған дегенде Әлихан мен Абай бірін-бірі білген бе деген негізгі сөз етейік деп отырған мәселе туындайды. Бұл мәселені шешіп алу - абайтану ғылымы және Ә.Бөкейханов мұрасын зерттеу үшін ғана емес, ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің туу, қалыптасу жолын көрсетуде де маңызы бар. А.Н.Седельников жазсын, Әлихан жазсын, әйтеуір Абай тұлғасы орыс жұртшылығына тұңғыш рет осы еңбек арқылы танылды ғой деп «жауырды жаба тоқып» кете беруге енді болмайды.

II. Абай мен Әлихан кездескен бе?

1. Әлиханның Абай аулымен туыстық қарым-қатынасы. Біздің ойымызша, Әлихан Абаймен көзі тірісінде кездескен және пікірлес болған. Академик Р.Нұрғали Әлихан Бөкейхановтың 1905 жылы «Семипалатинский листок» газетіне жарияланған «А.Құнанбаев» (некролог) аталатын мақаласын сөз ете келіп: «Шындығына келгенде, Абай мен Әлиханның жас айырмасы екі-ак мүшел, екеуі де бір атыраптан, Семей губерниясы, Қарқаралы уезінің адамдары, сондықтан бұлардың көзі тірісінде ұшырасуы, сұхбаттасуы әбден ықтимал, бірақ ондай сөзді Әлихан жазбайды. Абайдың ұлы Тұрағұлмен, ағаларының балалары Шәкерім, Кәкітайлармен қалай танысты, қалай достасты, қалай хат жазысты – бұлар туралы анық деректер келтіреді. Қалай дегенде, Әлиханның Абайды, оның айналасын, шығармаларын өте терең білгендігін айтылмыш мақаладан анық көреміз», - деп жазады. (Ә.Бөкейхан. Таңдамалы. 1995, 429-бет). Бұл тегіннен тегін айтылған пікір емес. Әрине ол жан-жақты зерттеу арқылы анықтауды қажет ететіні түсінікті.

Бұл турасында зерттеуші Р. Нұғыманбекова өзінің «Әлиханды паналатып, Әміремен дос болғаны үшін қуғындалыпты» атты мақаласында: «Шәкәрімнің екінші анасы Ботантай мен Алаш көсемі Ә.Бөкейхановтың анасы Бегім ханым бірге туған апалы-сіңлілер. Екеуі Тобықты-Жуантаяқ Мамай батырдың кенжесі, жетінші ұлы Жолбарыстан тарайтын Дулат батырдың қыздары. Бегім ханым деп халық Нұрмұхамед төренің зайыбы болғандықтан құрметтеп атаған, шын аты - Бегежан. Яғни, Шәкәрім мен Әлихан қазақша айтқанда, бір-бірімен туған бөлелер», - деп жазады (Дидар газеті, 17 сәуір, 2015 жыл). Ботантай - Құдайбердінің бәйбішесі. Осыған сүйенсек, екі апалы-сіңлілер бір-бірін іздемеді деу ақылға сыймайтыны анық. Сол кездегі казак тұрмысындағы жол-жоралғыға да жатпайды. «Төрт аяқтыда бота тату, екі аяқтыда бөле тату» деген нақыл сөздің шағуының негізі де осында. С. Р.Бөкейхановтың «Өткен күннен белгі бар» (Астана, 2010) атты кітабындағы Әлиханның інісі Смахан төренің 18 дәптерден тұратын естелігі бойынша карасақ, олар жасөспірім кезінде бірнеше рет нағашылап барған. Сол уақытта кездескен деуге болады.

Атақ-даңқы казактың үш жүзіне мәлім Абайдың бұл кайғысына Ә.Бөкейхандай тұлғаның барып көңіл айтпауы, қазаға ортактаспауы мүмкін емес. Бұған Шәкәріммен бөле екенін косыңыз. Ол казаларға Әлиханның ата-анасы міндетті түрде барды. Әлихан Бөкейхан 1894 жылы Омбы қаласы Орман шаруашылығы училищесіне математика пәнінен оқытушы болады. Семей мен Омбы арасы онша кашык жер емес. Олай болса Әлиханның Әбіш өліміне байланысты Абай ауылына барған. Шәкәріммен бөле екенін былай қойғанда, оқыған азамат деген атына сын.

Барша Тобықтыны былай қойғанда, оның ішіндегі Жуантаяк руының торқалы той, топырақты өлім секілді салт-дәстүрлерден Нұрмұхамед төре мен Бегім ханым сырт қалуы ешбір мүмкін емес. «Еңлік-Кебек» оқиғасына байланысты Ырғызбай тұқымымен кырғикабак болып келген Жуантаяктар Бөкейдің қазасы кезінде,

қырқы мен жылдығын беруде ағайыншылық танытпады дей алмасак керек. Ендеше азамат болып қалған шағында Әлихан осындай жағдаяттарда және арнайы нағашылап барғанда Абайды көрген деп ойлаймыз. Әуездің 5-6 жастағы Мұқтарды Абай ауылына ертіп барғанын талай ғылыми ойға негіз жасап жүрміз ғой, оның жанында бұл барынша шындыққа сай келеді.

Бұған қоса бүкіл Сарыарқаны былай қойғанда, Қарқаралы уезін күніренткен Абайдың ұлы Әбіштің өлімі кезінде Әлихан сырт қалды дей аламыз ба? Туған жері Ақтоғай ауданы «Қаратал» елді мекенінің тұрғыны, көп жыл атқосшысы, көшірі болған Әшірбек ақсақалдан баласы Оразға жеткен естелікке сенсек, Әлихан өз ауылынан Омбыға көбіне пәуескемен, жыл мезгіліне сай салт атпен жүрген. Онда да айналма болып шығатын Қарқаралы арқылы емес, тіке тартқан. Яғни, кеңес дәуірінде бүкіл қазақ жастарын қойшы болуға шақырған Шұбартау ауданының жерін басып өтіп (Ақтоғай ауданымен шектеседі), Бақанас, Шаған өзендерін кесіп өтіп, Шыңғыс тауды бөктерлей Семей арқылы Омбы асқан (Сарыарқаның физикалық картасына қараңыз). Сонда жолдағы нағашыларының ауылына бір рет те соқпауы ешбір мүмкін емес деп ойлаймыз.

2. Ресей императорлық география қоғамының Батыс Сібір бөлімі Семей бөлімшесінің статистика комитеті. Әлихан 1894 жылдан бастап Орыстың императорлық география қоғамының Батыс Сібір бөлімінің жұмыстарына белсене араласқандықтан 1896 жылы толық мүшелігіне қабылданып, 1901 жылы оның басқару комитетіне сайланады. Осы қоғамның Семей бөлімшесін ашуға ат салысып, оның статистика комитетінде Г.Потанин, П.П.Семенов-Тянь-Шанский, Е.П.Михаэлис, А.Құнанбаевпен бірге мүше болады. Қазақтың екі данасының бұл комитет атқарған жұмыстар барысында таныс болмауы мүмкін емес. Комитет құрамында Е.П.Михаэлистің бөлуы да көп жайды аңғартады. Е.П.Михаэлис қайтыс болғанда «Қазақ» газетіне (1914, 44) жазған «Офат» деп аталатын азасөзінде Абайдың «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма» деген өлеңін келтіріп,

осы өлең жолдарымен аяқтауы жақсы сыйлас адамдар болғанын байқатады. Осы азасөздегі «Қазақтың жалғыз ақыны Абайды тура жолға салған осы Михаэлис еді. Абай өле-өлгенше «менің көзімді ашқан, маған жаныашырлық қылған Михаэлис еді» деп айтып отырушы еді», - делінген пікір де көп жайды аңғартады (астын сызған біз). Батыс-Сібірлік Географиялық қоғамның Семей бөлімшесінің «Запискиінің» 1914 жылы Е.Михаэлиске арналған VIII шығуында «Қазақ халқы да Михаэлисті жоқтайды» деп Әлиханның осы азасөзін ерекше атап өткен. 1904 жылы «Семипалатинские областные ведомости» газетінде статистика комитетінің 1903 жылы ішінде атқарған жұмысының есебі басылған. Есептің бас жағында комитеттің толық мүшелері мен баскарма мүшелерінің тізім де берілген. Осы толық мүшелерінің қатарында бәріміз де әдебиеттен жақсы таныс Е.П. Михаэлис, оның «шәкірті» - Абай (Ибрагим) Құнанбайұлы және бірнеше кісілердің есімдерінен кейін Әлиханның аты-жөні де көрсетілген.

3. Ұлт азаттығы жолындағы күрес. Көкшетау мешітінің имамы атақты Науан хазірет пен осы мешіт жанындағы медресе мұғалімі Шаймерден Қосшығұловтың Россияның отаршылдық саясатына, діни мекемелерді, мектептерді, мешіттерді жауып, дін иелерінің мұсылман дінінің шариғат жолымен қызмет жасауына тиым сала бастаған жаңа тәртібіне қарсы күрес ұйымдастыру мақсатында жер-жердегі ел сыйлайтын адамдармен байланыс жасады. Бізге Ш.Қосшығұловтың Абайға жазған екі хаты белгілі. Алғашқысы - Абай баласы Тұрағұлға беріп, ол «шылым орау» үшін болыс Р.Құдайбердинге беріп, акын үйі тінітілген кезде соның қалтасынан шыққан хат. Екіншісі - Абай Семейдің уезд бастығы И.С.Навроцкийдің қатысуымен Арқат почта бөлімінен алып берген хат. Абай үйін тініту - 1903 жылы болған оқиға. Науан Хазірет пен Ш.Қосшығұлов бастаған адамдардың қазақтарды орыстандыру, шоқындыру саясатына қарсы іс-әрекеті ертерек басталған болуы керек. Абайға жазылған екінші хатта Ш.Қосшығұлов Семейдегі жәрмеңкеде болатын кездесу мен Жегісу жеріндегі кеңес туралы жазғанда Абай бұлар жайында

бұрын хабардар болғаны байқалады және хат жазысқан да сияқты. Оған екінші хат соңындағы «Хатты мына адреске: Көкшетау қаласы, казак мектебі, Абдулла Зиядуға тисін деп әдепкі жолмен жіберсеңіз аламыз» деп жазғандағы «әдепкі жол» тегін айтылмаса керек («Абай тағылымы. 424-бет). Сонымен қатар полиция Науан хазірет пен Ш.Қосшығұловты тұтқындағанда мешіт пен интернаттан жүзден астам гектографқа басылған қолжазба кітапшалар тауып алған (Сонда. 421-бет). Бұл туралы Ә.Бөкейханов өзінің 1910 жылы шыққан «Қырғыздар» (Қазақтар) аталатын еңбегінде: «Лет 6 тому назад, по доносу волостного писаря, уволенного киргизом-управителем, администрация познакомилась впервые с казахской (еңбекте киргизской) прокламацией, напечатанной на гектографе и получившей широкое распространение в степи. В этой первой казахской прокламации авторы на арабском и казахском языках призывали детей Алаша подняться, как один человек, против посягательств русского правительства на религию - ислам и против попытки обратить казахский народ в «крестьян» и православную веру. Эта основная идея прокламации богато иллюстрировалась частными фактами обрусительной политики... В связи с этой прокламацией были проведены впервые политические обыски у известнейших казах, у муллы и учителей, были арестованы библиотека и переписка. Из Кокчетава были административно высланы известнейший во всей киргизской степи ученый – мулла Наурызбай Паласов со своими учениками», - деп жазады. (Аудармасы жоқтықтан және нақты болуы үшін еріксіз орысша алдық Таңдамалы. 74-бет). Жазушы Қ.Ысқақовтың ертеректе «Жұлдыз» журналына жарпялаған дерегі бойынша дүние-мүліктері тәркіленіп, Сібірге жер аударылған.

Міне, осы прокламациямен Ә.Бөкейханов алғаш рет Абай ауылында танысқан деуге толық негіз бар. Ол А. уезінің казактары Қ. және Б. дегендердің сол уездің священнигінің өздерін және дінін қорлағаны үшін жазған шағымына Архипастырдың «дерзкий клеуэзник киргиз забыл, что он живет не в Турции, а в

России, православно-христианской. Оставить без последствий», - деп жазып қалдырып, жауап бермегенін мысалға келтіріп өтеді де прокламациямен қалай танысқанын айтады (Мұндағы К. мен Б. деген Ш.Қосшығұлов және Абайға жазылған хатта аталатын З.Баширов болуы да мүмкін). «В глубокой степи, за 700 верст от Сибирской ж.д., сидя в гостеприимной юрте богатого казаха, я рассказывал собравшимся старикам и молодежи о русских писателях и, в частности, о Л.Н.Толстом. Хозяин дома, богатый влиятельный казах, выслушав меня, улыбнулся, попросил жену достать его шкапулку, где он держал свой архив и вынув оттуда бумагу, передал мне. С нее я и снял вышеприведенную копию. Оказалось, что казахи все знали ее содержание и, не желая обидеть подозрением мой рассказ, они высказали мнение, что они, т.е. русские писатели, вероятно не русские, особенно Л.Н.Толстой. Все они должны быть мусульмане, иначе и быть не может. «Кто знает, они может быть, казахи», заметил один старик», - деп жазады. Осындағы Л.Толстой мен басқа орыс акын-жазушыларын жақсы білген ауыл - Абай ауылы болмауы еш мүмкін емес, ал беделді казак Абай не Шәкәрім болуы керек. Өйткені казак даласында әлем және орыс әдебиетімен кеңінен таныс басқа ауыл болды дегенді естіген де, оқыған да емеспіз. Бұл да біздің Абай мен Әлихан кездескен деген ойымызды нақтылай түседі. Біздің жорамалымызша, Әлихан студент кезінің өзінде-ақ саяси толқуларға белсене қатысқаннан бастап және «Зарзаман» атты орыстарға қарсы әдеби топтың мүшесі ретінде саяси сенімсіз, үнемі аңдуда болғандықтан кесірін тигізбеу үшін Абай есімін саналы түрде атамай отыр дер едік. Мысалы «Кәкітай» аталатын азанамасында «1906 жылы Керекуден Семейге баруға шыққан мені ұстасын деген Семейге хабар келген. Мархұм Омарбек пен Кәкітай һәм өзге аты теріс достар мені қашыртпак болып, маған қарсы үш атпен «Б»-ды жіберген. Мені ұстамас бұрын маған Керекуден «С» қуып келді, қашайық деп», - дегеніндегі кісі есімдерін толық жазбауы ойымызды дәлелдей түссе керекті («С» - Садуақас Шорманов болуы мүмкін).

Сонымен қатар Науан хазірет пен Ш.Қосшығұлов саяси мәнді үгіт қағаздарын және хаттарын ел тыңдайтын сыйлы, көзі ашық, оқыған-тоқығаны көп, халық мұңын ойлайтын адамдарға ғана жіберген. Олардың ішінде әзірге белгілері Баянауылда – Садуақас Шормановқа, Зайсанда – Кеншінов дегенге, Семейде – Абайға жіберілген. Әлихан бұл кезде Омбыда, әрі саяси күрескер ретінде таныла қоймаған, экспедиция мен патша қызметінде жүргендіктен прокламацияны тікелей алмауы заңды. Негізі Науан хазірет пен Ш.Қосшығұловтың бүкіл қазақ халықын отаршылдық зардаптарына қарсы көтеру жолындағы күресі максатты да тиянақты түрде зерттеуді қажет етеді. Сонда хаттағы «Халық камкоршысы ретінде Сізден еш хабар ала алмадық, ал Сізден әлдеқайда шалғайда жатқандар хабар беріп тұр» дегендегі басқа да халық жанашырлары анықталар еді. Сонымен халқымыздың ұлт азаттығы жолындағы тарихының беттері толығымен катар, абайтану, бөкейхановтану ілімдері тың деректермен дәйектелері сөзсіз. Әрине Ә.Бөкейхановтың Абай ауылында болғаны да анықтала, дәлелдене түсер еді.

4. Әлихан және Кәкітай. Қалай дегенмен де қазіргі әлихантанушылар айтып-жазып жүрген Абай шығармашылығымен Әлихан тек Кәкітай арқылы танысты деген пікір өте күмәнді. Алаш көсемі Құнанбай ұрпақтарымен төңкерістен көп бұрын танысып, сыйласқан. Кәкітай Ысқақұлымен таныстығы туралы: «Әуелі Кәкітайды 1900 жылы күзді күні көрдім. Қасқырдың бөлтірігіндей тоғыздағы баласы Біләлді гимназияға берем деп Семейге келген-ді. Онда заман тыныш, тұңғыш, бірігіп қылар іс жоқ, Біз сынаса алмадық» деп жазады. Семейде Кәкітай түсетін Тобықтының үйі аз ба еді!? Мәселе аттың басын Әлиханның үйіне тіреп тұрып келуінің өзі, олардың арасында бұрыннан туыстық қарым-қатынастың бар екенін көрсетіп тұр. Ал «Біз сынаса алмадық» деп отырғанын, саясат ісіне байланысты ортақ пікір қоса алмауынан деп түсіну керек секілді. Ол дұрыс та. Себебі Ұлы Абай көп сынаған екеуінің бірі арызқой қыр қазағына Әлиханның бірден ашыла қоймағаны

да заңды.

Әлиханнның 1904 жылы «Абай өлеңдерін кітап қылып басыңдар» деп бірінші болып бірден хат жазуы да ақын шығармаларымен сырттай ғана таныс емес, жүзбе-жүз пікірлесте болғандығына дәлел болуға тиісті. Кәкітайға туралы жазып отырған «бірігіп қылар ісі» - Абай өлеңдерін баспаға даярлау. Бұл турасында Ә. Бөкейханов: «1904 жылы «Абай марқұмның өлеңін кітап қылып басыңдар» деп балаларына хат жаздым. 1905 жылы апрель аяғында Кәкітай Абайдың қолжазба кітабын алып, Омбыдағы маған келді. 1905 жылы жазғытұры саясат ісі қалай болғанын «Қазақтың» оқушылары біледі. Кәкітай біздің үйде бір жұма жатты. Абай, Пушкин, Лермонтов сөздерін бірге оқып, мәз-майрам болдык. Анық таныстық» деп жазады.

Алаштанушы С. Аккүлділі өзінің «Алматы ақшамы» газетінің тілшісі Думен Анашқа берген сұқбатында: «Әлекең Абаймен көзі тірісінде бір-бірімен кездесті, бір-бірін таниды деп айта алмаймын. Бұл турасында аңыз әңгімелерде, тарихи құжаттарда немесе сол кездегі баспасөздерде ешқандай дерек, мәлімет жоқ. Бірақ, 1904-1910 жылдары Семейде «Семипалатинские областные ведомости» деген газет шыққан. Осы газетте Семейдің Статистикалық комитетінің 1904 жылғы барлық іс-әрекетінің есебі шығады. Осы есеп комиссиясында мүше болған азаматтардың аты-жөндері келтіріледі. Осы тізімге қарасаңыз, «Ибраһим Құнанбаев», «А. Букейханов» деп жазылған. Яғни, Әлекең мен Абай бір комиссияның құрамында болған. Сондықтан олардың өзара жүздесуі әбден мүмкін, - деп бір сұрақ туралы пікірде өз өзіне қарсы шығады. Бұл да болса біз сөз етіп отырған тақырыптың тарихы тереңде жатқанын танытады.

Жоғарыда жазылғандай, 1905 жылғы мақаласында Әлихан бұл мақаланы жазуға Абайдың ғұмырнамасына қатысты жазуда деректерді немере інісі Кәкітай Ысқақұлынан алғанын атап көрсеткен болатын. Аталған сұқбатта Абайдың тұңғыш жинағының жарыққа шығу тарихы туралы С. Аккүлділі: «Абайдың шығармалар жинағының алғашқы нұсқасы «Семипалатинский

подотдел западно-сибирского отдела и императорского российского географического общества» баспасынан шығады. Онда «Под редакторством Алихана Бүкейханова» деп көрсетілген. Әлекең Абай шығармаларының барлығына өзі редакторлық жасайды. Алғысөзін де өзі жазады. Бірақ, кітаптағы алғысөзде Кәкітай Ысқақұлы деп жазылған. Алайда сол кезде Әлекеңнің өзі қудалауға түседі. Өйткені, ол Бірінші Думаға депутат болып сайлануға тырысады. Екіншіден, қазақ тілінде газет шығаруға тыңғылықты кіріседі. Содан 1906 жылдың 8-қаңтарында Семейге қайтып келе жатқанында тұтқындалады. Сол кезде Әлекеңнің портфелінде Абайдың қолжазбалары болады. Бұл турасында судьяның жазып алған тергеуінде айтылады. «Менің портфелімде Абай шығармаларының қолжазбасы бар. Соны сақтауға тырысыңыздар. Оның құны - 5 мың рубль» дейді Бөкейханұлы. Ол уақытта 5 мың рубль көптің қолы жетпейтін көлемді қаржы. Ақыры, осы қолжазбаны сақтап қалса керек. Павлодар түбіндегі Ямышевский түрмесіне отырғызылады, бір-екі ай өткеннен кейін Омбы түрмесіне жіберіледі. Омбы түрмесінен ары қарай жер аударып жібергелі жатқанда, өзінің семейлік жерлестері «выборгшику», яғни, сайлаушы ретінде сайлап, құтқарып қалады. Себебі, сайлаушының құқы ол кезде ерекше, сайлаушыны тұтқынға алуға рұқсат етілмейді. Сосын бірінші Думаның депутаты болып сайланып кетеді. Әлекең ерегіскенде, 1909 жылы Абайдың жинағын Семейден емес, Петербор баспасынан бір-ақ шығарады, - деген тұжырым білдіреді. Ә.Бөкейхановтың Абайдың жинағын шығару жолында ерекше ықыластық танытуының өзі-ақ олардың таныс-біліс болғандығына нақты дерек болса керек.

5. Ф.А.Щербин экспедициясы

Ә.Бөкейханов 1994 жылы Санкт-Петербургтің Орман институтын бітіргеннен кейін Омбы қаласына қайта оралып, осындағы орман мектебінде екі жыл мұғалімдік қызмет атқарады. Сонымен қатар Тобыл уезіне жүргізілген статистикалық санақ жұмыстарына қатысып, терең білімділігімен қоса ғылыми жұмыстар жүргізуге деген зор ынтасы және қабілетімен көзге

түседі. Ресейдің Жер министрлігі ұйымдастыруымен Ф.А.Щербин басқарған ғылыми экспедиция құрамына алғашқыда статистик ретінде шақырылып, кейін оның жеке зерттеу тобын басқаруға дейінгі құрметке ие болады. «Щербин экспедициясы» 1896-1901 жылдар аралығында бүкіл қазақ даласының үштен бір бөлігінде зерттеу жұмыстарын жүргізіп, 1903-1905 жылдары 13 том ғылыми еңбек жарыққа шықты. Экспедиция Ақмола және Семей облыстарының 12 уезінде жұмыс атқарған болса, Ә.Бөкейханов оның Павлодар, Семей, Қарқаралы, Омбы уездеріндегі ғылыми жұмысқа тікелей қатысқандығын жазған еңбектері дәлелдейді. Қарқаралы уезінде 22 болыстық болса, экспедиция оның 16-сын түгел аралап шыққан, ал Семей уезінде 19 болыстық құрылған. Ә.Бөкейхановтың 1905 жылғы таңдамалы жинағындағы жазылған «Түсініктерде» Қарқаралы уезінің 1898, 1899 жылдары зерттелгенін, үш партия жұмыс жүргізгенін айта келіп: «...первая с А.Н.Букейханом во главе, имевшим помощником Джусупа Сатыбалдина и регистратором Е.Итбаева. Абралинская и Дегеленская волости также были исследованы партией во главе с А.Н.Букейханом», - деп ашық жазылған (459-бет). Бұл болыстарда Абай өлеңдері айтылып, әндері шырқалмады деп ешкім де кесіп айта алмас. «Көкен болысында 1899 жылы болдым» деп жазғанының өзі осы кезге, яғни экспедиция жұмыстарына сәйкес келіп тұр.

Осы уездің Көкен болысында «Татьянаның хатын» естіген ол Абай туралы сұрастырмауы, барып жолығуға ынтық болмауы мүмкін емес. Бұл Абай атақ-даңқының бүкіл қазақ даласына кеңінен тараған кезеңі болса, Ә.Бөкейханов экспедиция жұмыстарының мүддесімен де жолығуға тиісті еді деген ойдамыз. Себебі экспедицияның негізгі мақсаты қазақтың жер қоғамдастығы болғандықтан, ол қазақ руларының мекенін, тиесілі жерін белгілеп, оны картаға түсірумен шұғылданғаны мәлім. Ал бұл секілді ел тағдыры шешілетін әлеуметтік мәселеден Абайдың шет қалуы ешбір ақылға сыймайды. Жоғарыда айтқанымыздай, Абай Ресей географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімінің

Семей бөлімшесінің статистика комитетінің мүшесі болған ғой. Переселендерді көптеп орналастыру үшін қазақ жерін толықтай зерттеу мақсатында отаршылдық пиғылда құрылған бұл экспедиция жұмысына географиялық қоғам өз мүшесі, көзі ашық әрі орысша сауатты, орыс достары көп Абайды тартпауы көңілге қонымсыз. Себебі экспедиция жұмыстарына жергілікті жердің беделді және сауатты адамдары қатыстырылған болса, онда Семей уезінің болыстықтарының жері зерттелген уақытта Абайдың бұған ат салыспауы мүлде түсініксіз болып шығады. Сонымен қатар Ә.Бөкейханов өзінің қазақ руларының шежіресін жазуды экспедиция барысында деректер жинау арқылы алғашқы жылдары-ақ қолға алғаны байқалады. Ол экспедиция материалдарының 1905 жылғы V және VI томдарында жарияланған. Ендеше бұл бағыттағы зерттеуінде де Ұлы Абайдан ақал-кеңес алмады дей алмасак керек.

Ғалым өзінің «Дала өлкесінің түпкірлеріндегі орыс қоныстары» аталатын еңбегінде қосымша ретінде қызық бір дерек келтіреді. Қазақ халқының мал шаруашылығы, жайылымдары, жылқы қыстатуда қостардың 1500 шақырымға дейін көшіп жүретінін айта келіп: «Поразительная память на места у киргизских лошадей. Известны случаи самовольного возвращения на родину в Каркаралинский уездъ (150 версть от границы) лошадей, проданных ташкентским торговцам и отбившихся от новых хозяев из окресностей г.Ташкента. В августе 1994 году с Оренбургского конного базара отбились, убежали две лошади киргиза Семипалатинского уезда Оразбая Аккулы и зимою в ноябре того же года оказались на его летовке, где зимою пасутся кося (табун лошадей)», - деп жазады (Таңдамалы. 235-бет). Бізді таң қалдырғаны Оразбайдың аты-жөнінің нақты келтіріліп отырғаны ғана емес. Еңбек кейін 1907 жылы үш ай Семей түрмесінде отырғанда жазылғанымен, арада он үш жыл өтсе де оқиғаның айы мен жылына дейін көрсетілуі. Алаш көсемінің өмір жолына көз салсак, ол бұл жылы оқуын бітіріп Омбыға енді ғана келген. Қалай дегенмен де көңіл аударарлық

дерек, мүмкін өзі куә болған оқиға шығар десек қателеспейтін сияқтымыз.

6. Әлихан және «Абай жолы» эпопеясы

М. Әуезов «Абай жолы» эпопеясының 4 кітабында Абай мен Әлиханның кездесуін суреттейді. Осындағы ұлтшыл-оқыған Әзімханның прототипі – Әлихан. Бірақ кеңестік идеологияның қатаң талабынан сескенгендіктен жазушы Әлиханның атын Әзімхан деп алады және алашордашылдыққа қарсы көзқарас әсерінен біржақты суреттейді. М. Әуезов екі ұлы тұлғаның жүздесуі туралы білгендіктен де осы эпопеяда олардың кездесуін шығарма арқауына алған. Бірақ кеңестік идеологияның Әлихандай тұлғаға деген теріс көзқарасы әсерінен тарихи шындықты бұрмалай жазған.

Ә. Бөкейхан 1896-1903 жылдарды қамтыған қазақ болыстықтарындағы мал-жан, жер есебін жүргізген Ф.А. Шербин экспедициясы құрамында Шыңғыстаудағы елге келгендігі тарихтан белгілі. М.Әуезов «Абай жолы» эпопеясында осы оқиғаны тілге тиек етіп, кеңестік идеологияның әдебиеттің таптығы қағидасын алға ұстай отырып біржақты жазды. Шығарманың 4-томының «Қастықта» тарауы Уак пен Тобықтының арасындағы жер дауы туралы басталады. Осының орта тұсында «Бұғылы» болыстығының Үлкен Көксеңгір тауындағы төр жайлауындағы қалың жиынды сипаттай келіп, тігілген қырық-елу үйдің «санақшы төрелерге» арналған салтанат екені суреттеледі. Оның басшылығында Оразбай, оның болыс ұлы Елеу болса, Тобықтының төрт болысының Әзімбай, Сәмен, Жанатай, Шұбарлар бастаған атқамінерлері де осында жиылғанын баяндауға келіп тіреледі.

«Енді міне, сол Шұбар да Оразбай, Әзімбайлар хан көтеріп жатқан қазақ төресіне амандаса келіп, танысып табысқанды. Бүгін жұмыстан босаған кешкі отырысында Әзімқан төре Оразбай бастаған үй толы жиынға бейіл берді. Өзіне тігілген бес үйлі орданың тап ортасында үш-төрт ақ жастыққа шынтақтай сүйеніп, әр жайдан сөз бастап отыр. Кешкі шайдан бұрын ол бұл

отырған Тобықты жуандарын, ру басыларын, ата-текті жақсы білеміз дейтін казактарды таң қалдырды» де келе, Әлиханның білімдарлығын Оразбайлар тобына жыға суреттейді (Осы және алдыңғы үзінділер М.Әзезовтің 20 томдық шығармалар жинағынан алынды. 4-том. 258-бет). Әзімханды Абайды бұрын танып-білмейтін адам ретінде көрсетіп, Шұбардан (Шәкәрім) Абай өлеңдерін сұрап қанығуға деген құмарлығын те окта-текте әркімнен естіп жүрген тыңдаушы жан ретінде ғана берген. «Енді мін, қолына Абай өлеңін айтып беретін Шұбар тиген соң, ол жарым күндей Шұбарға Абайдың әр өлеңін айтқызып, тыңдап шықты. Бірақ жаратылысында өлеңді сүймейтін бұл төре, қаншалықты оқыған адам болса да, өзінің туған елінің тілі, казак тілінде жазылған Абайдың өлеңін тарс танымады», - деп бір мұқатып өтеді.

Әзімканның бір жыл бұрын «Татьянаның қырдағы әнін» естігендегі оқиғасын есіне сала келіп:

«Төре енді өзі анық болжаған жайды жыр қып отырған әншіге, басын жастықтан жұлып алы, ентелей беріп сұрау салды:

– Өй, сенің айтып отырғаның «Евгений Онегин бе? – деп өзіне біткен топтау, оқыс мінезімен тұрпайы сұрады», - деп тағы қағытады.

Жазушы Әзімканды Бұқар жырауды Абайдан жоғары қоятын дәрежедегі адам ретінде көрсете отырса да, Абайдың аудармаларын жақсы білгендігін жасыра алмаған. Ақыры осы Көксеңгір тауынан түстік қана жерде Шақпақта жайлауда отырған «Абайға барып, сәлем беріп, жүз көрісі сөйлесіп, білісіп кайтамын» деп берік шешімге келген Әзімқан жол серіктікке басшылыққа алған Елеу, Әзімбай, Шұбарлардың жол бойы Абайды жамандаған сөздерінің ықпалымен кенеттен басқа шешім қабылдайды. «Шұбарларды тыңдаған Әзімқан Абаймен түсінісуден бұрын дауласардай... Осы жайлардың бәрін естіп болғанда жолаушылардың алды Абай ауылына тақап қалған еді. Енді төре шұғыл өзгерді. «Елеу! – деп қатаң үн қатты да, жағын тістеп, қалың қабағын түйіп алды.

– Мен өзгердім. Шақыр анау алдағыларды. Бармаймын бұл

Абайға! Мен сәлем беруге тұратын Абайды танығам жоқ. Болды, қайт бәрің, деп тізгінді шұғыл тартып, атын кейін карай бұрып алды». (Сонда, 267-бет).

Экспедиция санағы туралы оқиғаны М. Әуезов: «Осы түнде Әзімқан төре ойға келмес сұмдыққа өз қолымен құрық берді» деп аяқтайды. Оны былай қойғанда жазушы Уак пен Тобықтының тартысқа айналған айқасының күнәсін де, Сәмен болыстың Абайға қамшы жұмсауының кінәсін де Әзімқанның мойнына артып береді.

Кеңес дәуіріндегі социалистік реализмнің әдебиеттің таптығы кағидасының ықпалынан шыға алмаған жазушы тарихи оқиғаны бұрмалағанымен қоймай, теріс көркемдік шешім де шығарады. Міне, шығармадағы осы бір ғана оқиға жүйесі Абай мен Әлиханнның кездескені туралы барлық шындықты жоққа шығарып, қарапайым оқырмандар ғана емес, абайтанушылар санасында бекін қалды да бұлжымас аксиомаға айналып отырғаны анық. Р.Токтаровтың «Абайдың жұмбағы» романындағы Абай мен Әлиханнның кездесуі туралы баяндаулардың тарихи негізін салыстыра зерттеу мәселесі алдағы күндердің міндеті.

Қорытынды.

Халыққа деген сатқындық ең алдымен оның өткенін жоққа шығарып, болашағына сенбеуден басталады. Ал Абай сенді.

Бір жерде бірге жүрсең басың қосып,

Біріңнің бірің сөйле сөзің тосып.

Бірінді бірің ғиззат, құрмет етіс,

Тұрғандай бейне қорқып жаның шошып, - дейді..

Бізді ынтымаққа, бірлік пен татулыққа шақырады. Ел болғымыз келсе, данышпанның өсиетін өмірімізге серт қылайық. Оның кәусар жырына шомылып, тазарайық. Абайша сабырмен, ақылмен іс қылайық.

Абай шығармаларының әсері халық арасында күшті екені, тіпті рухани жан азығына айнала бастағанын Әлихан Бөкейхановтың Абай әндері мен аударма өлеңдері халық арасында қаншалықты сіңісіп кеткенін өзі көрген мысалдармен

арнайы атап көрсетуінен де аңғарамыз. Осы себепті Абайды туған халқына таныту арқылы ұйқыдағы, отаршылық саясаттан езіліп тапталған туған халқының ой – санасын оятуға, жаңа заман көшіне ілесуге шақырды.

Абайдың әдеби мұрасы мен ғұмырнамасының танылу, зерттелу тағдыры жалпы қазақ әдебиетінің даму өсу жолымен тікелей байланысты құбылыс. Қазіргі заман қазақ әдебиетінің даму жолында өзінің тікелей сүйенер тарихи сабақтастыққа сай дәстүрі Абай мұрасы болуы себепті әр уақытта да гуманитарлық ғылымдар саласының зерттеушілері үнемі назар аударып келеді. Бұл дұрыс та. Өйткені Ұлы Абайсыз қазақ әдебиетін көзге елестету мүмкін емес.

Ал осындай ұлы тұлғаның өлшеусіз мұрасын халықтың рухани игілігіне айналдыру жолында әдебиетші, сыншы ғалымдарымыздың еңбегі ұшан-теңіз. Оған басы Ә.Бөкейханов, М.Әуезовтен бастап қазіргі Т.Жұртбайға дейін ұзақ тізім келтіруге болар еді. Бүгінде кең қанат жая өркендеп дамып отырған абайтану ілімінің кейінде үлкен салалы арнаға айналу жолында қағаберіс қалып келе жатқан проблемалары да аз емес. Біз оның біреуін ғана тілге тиек еттік.

Түйіндей айтқанда, Абай мен Әлихан секілді ұлы тұлғалар ғұмырнамасындағы тоғысулар мен ұштасулардың ашылмаған ақтаңдақтары толып жатыр. Оған қазіргі таңдағы Әлихан тұлғасына қатысты кейбір бейресми тыйымдық шектеулердің де өз әсерін тигізіп отырғанын жасыра алмаймыз. Басқаны былай қойғанда, орыс әдебиетінде кездейсоқ кездескен атактылары туралы көптің жазған ғылыми-танымдық мақалалар көп жазылған.. Қазақтың екі кемеңгерінің таныс-білістігі туралы деректер әлі де болса терендетіп зерттеуді қажет ететіні түсінікті. Біз ұлтымыздың екі данасы қайтсе де кездескен, «айттым бітті, кестім үзілді» деген тұжырым жасауға пейілдіміз. Қандай да болсын жаңаша көзқарастың бірден тұжырымды аксиомаға айналуы оңай шаруа емес екені белгілі. Әрине, оны бір мақсатта біріккен ізденіс ғана жасайды.

IX тарау

ТОҚЫРАУЫН БОЛЫСЫНДАҒЫ ПЕРЕСЕЛЕНДЕР

Аудан тарихына байланысты азды-көпті қалам тартқан өлкетанушылар мен тарихшы атаулысы отаршылдықтың салдарынан Ақтоғай топырағына орыс мұжықтары келіп орналасуы болған жоқ деген пікірді негіздейді. Ол ауданның жартылай шөлейтті жер болуы мен мұнда осы ұлттың тұрғылықты өкілдерінің көп кездеспеуі салдарынан келіп туғандығы анық. Рас, аймақта орыс патшалығының бұл саясатына сай жаппай орналастыру орын алған жоқ. Бірақ мұнда да қазақтың шұрайлы және сулы да нулы желерін орыстың кара шекпендерінің зорлықпен тартып алуы болмай қалған жоқ емес. Себебі тура іргедегі Қарқаралы бойын басып алып жатқан казак-өрыстардың ықпалы тимей қалуы мүмкін емес те еді. Әрине осы сықылды пікір айтылса, оны дәлелдеу де керек екені түсінікті. Бұған келтірер дәлеліміз мынандай.

Кеңес дәуіріндегі «Қаратал» совхозы, қазір шақта «Шабанбай би ауылы» аталатын елді-мекенінің колхоздастыру кезеңі басталғанға дейінгі бұрынғы атауы – «Шылым». Тегі Қазан төңкерісі болғанға дейін де солай аталса керек. Ал негізгі тарихи аталуы қазір белгісіз, ұмытылып тарих қойнауында қалды. Оны анықтаудың бір ғана мүмкіндігі бар. XIX ғасырдың соңғы ширегінде «Қоянды» жәрменкесі дүрілдеп тұрған кездегі Қарқаралы уезінің ресми құжаттарын ақтарып, осы жерге орыс мұжықтарын орналастыру туралы бұйрықпен танысу керек. Тек сонда ғана бұл жердің бұрынғы атауын анықтай аламыз. Көне құлақ қариялардан жеткен сөздерге қарағанда бұл жер Сарым руының Боксары атасының иелігінде болған. Оған дәлелге «Қаратал» совхозының бұрынғы «Қасабай» бөлімшесі, одан жоғарыдағы «Бас Қасабай» аталған қыстақ, осы маңайдағы «Қасабай» өзенін дәлелге келтіруге болар еді.

Жобамен алғанда «Қызыларай» тауының «Ақсоран» бнігінің

баурайы мен «Әулиетау» атты табиғаты әсем таудың аймағы «Қоянды» жәрменкесі кезінде орыс көпестерінің назарына іліккен болса керек. Жасыратыны жоқ, осы бір жер жанатындай таулы, орманды, өзенді және әр сай-саласы бұлаққа толы нулы да сулы жердің қалай орысқа қарағанын білмейміз. Әрине, мұрағат ақтарып анықталып жатса, өлкетануға қосылар бір үлес болары даусыз. Оны туған жерге жанашыр тарихшы зерделей ме, жоқ әлде қазірде «аңқау елге арамза молда» болып жүрген қаптап кеткен жалған «грамофон тарихшы» зерттей ме, оны алдағы уақыттың еншісіне қалдырдық. Біздікі тек осы бағытта тың ғылыми ізденістер жасау қажеттігін ғана таныту. Осыған сай біздің алдағы жазатынымыз - сол «Шылымды» көзімен көрген қарттардан жеткен ескі сөз ғана. Олар атадан балаға жеткен аңыз-әпсана болғандықтан да, ақиқатынан аңыздық сипаты басым екенін де ескерте кетеміз.

Патша үкіметінің XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстанда жүзеге асырған әкімшілік реформалары қазақ елінің саяси тәуелсіздігін біржола жойғанымен, бұл реформалар көп ұзамай-ақ патшалық әкімшіліктің қазақ қоғамының ішкі өміріне тереңдеп еніп, оны игеріп алып кетуге бағытталды. Мұны жоспарлы түрде жүргізген патшалық әкімшілік XIX ғасырдың 60-жылдарының орта тұсынан бастап Қазақстанды отарлаудың «ең сенімді» жолына түсті. Ол - Орталық Ресейден «крепостной» орыс шаруаларын қазақ жеріне қоныс аударту еді. Патшалық Ресейдің қоныс аудару саясаты бірнеше кезең арқылы жүзеге асырылды. Қазақстан тарихнамасында бұл қоныс аудару саясаты үш кезең бойынша бөліп қарастырылады.

I кезең XIX ғасырдың 70-80 жылдар аралығын қамтиды, ол 1889 жылғы 13 шілдедегі жарлық шыққанға дейін созылды.

II кезең XIX ғасырдың 90-жылдарынан 1905 жылға дейінгі уақыт аралығын қамтиды.

III кезең 1906 жылдан 1916 жылдар аралығын қамтиды.

Ресейдің Броневский деген миссионері: «Қазақтардың бар байлығын сан мыңдаған жылқы үйірлері, түйе, ірі қара

мал табындары мен қой-ешкі отарлары құрайды. Олардың жылқылары ірі әрі жүйрік келеді. Түйелерінің барлығы да қос өркешті, 12-20 пұт жүк көтеретін, шөлге шыдамды жануарлар. Орыс саудагерлері олардың ақбас сиырларын көптеп сатып алып, Екатеринбургке, тіпті Мәскеуге дейін әкеледі. Қойлары ірі, салмақтары 80-100 килограммға дейін жетеді», – деп жазып таң қалған байлығы мен атамекен жерін орыс мұжықтары жаппай ала бастады. Аларыстың белгілі саяхатшы ғалымы Г.Н.Потанин өзінің Қарқаралы уезіне арнайы келген экспедициясы туралы еңбегінде қазақтардың қоныс аудару себептерін: «Жаз бойы болыс-болыс болып, көшіп-қонып жүрген ел қыс түсе ауыл-ауылға бөлінеді. Бөтеннің жеріне көз алартпайды. Әр рудың өз қыстақтарына көшу себептерін айтсақ, біріншіден, олар жылдың әр мезгілін белгілі бір жерде өткізіп үйренген. Екіншіден, жаз бойы мал тұяғы баспаған таулы аймақтың шөбі шүйгін болады. Үшіншіден, ата-бабалары жерленген зиратты олар ерекше қастерлейді. Алайда, осының бәріне де қарамастан, адам өлімі, мал шығыны көп болған қыстаудан қазақтар бұл жердің қайырымы жоқ деп көшіп кетеді», – деп суреттеген елі мен жері Сарым елі мен Ақтоғай жері. Онымен Қарқаралы уезіне фольклорлық экспедиция жасай келгенде барынша кең танысты.

1905 жылы қоныстандыру мәселесін реттеу мақсатында қоныстандыру мекемелерінің Басқармасы құрылды. 1905-1917 жылдардағы мекеменің 12 жылғы қызметі нәтижесінде бір миллионға жуық қоныс аударушылар жерге орналастырылды. Осы саясатқа сай алғанда Тоқырауын бойына, Сарыарқаның ең биігі «Ақсоран» шыңы баурайындағы табиғаты әсем шұрайлы бұл жерге орыстың Қара Иван, Сары Иван және Федор есімді қарашекпен үш мұжығының келіп орналасуы екінші кезеңге тура келеді. Олардың Ресейдің қай аймағынан келгені мен отбасы мүшелері мен басқа да адамдар туралы ешбір дерек келтіре алмаймыз. Егін салу үшін қазған тоғандары мен арықтары, оны салған жерлердің қалған жыртылған аңыздық орындарына, бау-бақша салуларына қарағанда бұл жерде тек осы үшеуі ғана болды

деу ақылға сыймайды. Жергілікті тұрғындарды жалға алды деген күннің өзінде де бұның барлығы бірталай жұмыс күшін қажеттігі даусыз. Солай деген күннің өзінде егін ору мен шөп шабуға жалданғаны болмаса, жергілікті жұрт шошқа ұстаған олармен етене араласа жақындасып кетті дей алмаймыз.

Орыста не көп, Иван көп, бұлар ағайынды ма, жоқ әлде жерлес пе, ол жағы да бізге беймәлім. Бұлардың Федоры «Шабанбай» аулынан «Қызыларай» елді мекеніне тау арасы арқылы өтетін кара жолдың бойындағы «Әулиетаудың» баурайындағы орманды алқапқа орналасады. Осы таудың баурайына біткен қалың орманды қас жара ағып, «Қаратал» өзеніне келіп қосылатын өзеншенің де аты ұмытылған. Тегі «Шабанбай» аулының жоғарғы тұсындағы осы өзен өткелінің «Атамбай өткелі» деп аталуына карағанда осы атпен аталған-ау деп шамалаймыз. Одан «Әулиетауға» қарай осы өзеннің жоғары жағында үш өткел бар. Жергілікті тұрғындар оларды әлі күнге дейін «Орыс өткелі», «Бірінші құм өткелі», «Екінші құмды өткелі» деп атайды. Осының «Орыс өткелі» мен «Бірінші құм өткелі» ортасындағы шабындықты үлкен алқаптың әлі күнге дейін «Шодыр» деген атауы сақталған. Жергілікті жұрт әлде тілі келмеген соң ба, болмаса мазактап па, Федорды осылай атаған. Өйткені Федор есімді орыс мұжығы өз отбасымен және басқа шаруаларымен осында қоныстанған. Осы алқаптың төр жағында тастан салынған үй жайы мен қораларының бұзылған орнын бала кезімізде талай көрдік. Іргетасы әлі де сақталған болуы керек. Ал бұл «Шодырдан» жоғарыдағы «Екінші құмды өткелден» өткен соң тура тау бөктеріндегі қалың орманды ел «Измөшке» деп атайды. Ол осы өңірге алғаш қоныстанған жоғарыдағы орыс казактарының сол жерге орман арасынан шөп ору үшін жаз кезінде тұруға арналған избушка салуына байланысты аталған. Бұл жерде Федордың карағай ағаштан қиып салынған избушка үйі болған. Жергілікті ел тілі келмеген соң, казак тілінің үндестік заңына сай оны осылай атаған. «Шодырдың» үйі орны «Шабанбай» аулынан 4 жарым шақырым жер болса, «Измөшке» 5-6 км жер болар. Жергілікті халық «Избушканы» өз

тілдік ыңғайларына қарай «Измөшке» деп ағап кеткен. Бала кезде ол үйшіктің қалған орын талай көрдік.

«Қызыларай» таулы қыратының бір биігі «Әулиетаудың» терең сайын бойлай ағатын осы өзенді жағалай өскен қалың орман-тоғай «Шылымның» «Қаратағал» өзеніндегі орманға келіп қосылған да, қазіргі «Жіңішке» өзені бойындағы талды тоғайға келіп жалғасқан. Бірақ қазір ол орман «Атамбай өткеліне» келіп тоқтап тұр. Себебі, «Шылымға» ел қоныс теуін, колхоз-совхоз орнағанда өскен ел іргедегі орманды отын үшін шауып құрытты. Қашқан тал болып сиреген тұсы 1960 жылдардың соңына дейін келді де жойылды. Бала кезімізде ішінен қарақат, жидек, бүлдірген терген болатынбыз, кейін оның талқаны шыққанын көзімізбен көрдік.

Ал Қара Иван, Сары Иванның үйлері тура «Шылымның», яғни қазіргі «Шабанбай би» ауылының өз басында болған. Жердің бұрынғы төл атауын жоғалтып, тура осылайша жаңадан аталуы да келген осы орыс мұжықтарына байланысты. Өйткені бұлар егін егіп, бау-бақша салып, махорка үшін темекі екен. Жергілікті жұрт олардан насыбай үгуге қосу үшін темекі жапырақтарын алып отырған. Жолда кездескен адамнан жөн сұраспайтын қазақ бар ма, «Қайда бара жатсың?» деген сұраққа «Шылым алуға барамын» деп жауап беріп, содан жердің атын осылай атап кетсе керек. Ал осы Қара Иван мен Сары Иванның үйлері әлі бар. Оның Сары Иванның үйінде Жұманов Мұсахан ақсақал тұрды. Жанартылған, шатырланған қалыпта әлі тұр. Қара Иванның үйінде Смағұлов Қожахмет тұрды. Алдына жаңа үй салған соң ол қора-қопсыға айналды. Қазірде Қожахметтің кенже ұлы Жанботаның қорасы.

Бұлардың Аксоранның бауырына келіп орналасуы шамамен XIX ғасырдың аяқ шені болса, бұл жерден қоныс аударып кеткен уақыты белгісіз. Қалай дегенмен де олардың Қазан төңкерісі кезінде бірде-бірі бұл жерде қалмаған. Олар Қарқаралы жағына ауды ма, жоқ байып алған соң Ресейіне кетті ме, бұл туралы да дерек жоқ. Олардың «Шылымнан» қоныс аударуына не себеп болғаны туралы да ел аузында ештеңе қалмаған. «Шылымда»

ұзақ жасаған қариялардың бірі Іңкәбай ақсақал «Ол орыстар патшаның казактан солдат алу жарлығы шыққанша кетіп болған» деп отыратын еді. 1905 жылғы Қарқаралы петициясына байланысты ел арасындағы наразылықтан сескенген болуы кәдік. Тегі осы петицияның бір тармағында атап көрсетілген:

«Соңғы 15 жыл бойы Қыр өлкесін отарлау жүріп жатыр. Қазақтардың қарауындағы жер жыл сайын тарылып келеді. Мал шаруашылығы негізінен экстенсивті екені мәлім және мал жайылымына өте көп жер керек. Ресейден қоныс аударушыларға ең тәуір жерлер, тұщы су көздері тартып алынып берілуде. Бұлай болмас үшін қазақтардың иелігіндегі жерлер олардың меншігі деп танылсын» деген талаптан да сескенген болуы мүмкін. Осы петицияны ұйымдастырушы Бөкейханов Әлихан мен Ақпаев Жақып болуының өзі дәлел. «Қазақ деген халық ешкімнен кем емес. Ақыл да, намыс та бар. Олармен санасу керек. Қазақтар орналасқан жерлерді Ресей әскерлері тартып алғаны дұрыс емес. Ресейдің қол астында болған соң басқа халықтар пайдаланып жүрген құқықтармен тең бөлісу қажет. Өз жеріндегі кең байлыққа казактар өздері ие болуын заңдастырса. Соңғы 20 жылда казактардан тартып алынған жерлері қайтарылсын» деген талаптың төтесінен қойылуы тегін емес еді.

Шабанбай ауылынан Қызыларай елдімекеніне қарай шығатын тау арасы жолымен жүрсең, тоғайды жағалай келе «Орыс өткеліне» тап боласыз. Бұл атаудың осы орыс казактарға еш қатысы жоқ. Себебі өткел тек машина жолдары қолдана бастаған соң ғана пайда болды. 1960 жылдардың орта кезінде бір топ орыс геологтары екі жыл бойы жаздай сол жерге шатыр тігіп, тау жыныстарынан казба байлықтар зерттеді. Мал жоғалмай немесе орістен қайтпай қалмай тұрмайды, жоқ іздеген жұрт малын сол маңнан тапқан соң жөн сұраған елге «орыстар отырған өткелде жүр екен» деген секілді жауап беріп, бұл атау ел арасында содан кейін пайда болды.

«Орыс өткелінен» тоғайды кесіп өтсеңіз, жұрт «Питомник» атап кеткен үлкен алаңға шығасыз. Бұл орысша атаудың да Федор

мен Ивандарға еш қатысы жоқ. Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдарда аудандық орман шаруашылығы осы жерден әр түрлі ағаштарының жас көшеттерін отырғызып өсіретін тәлімбақ, яғни, питомник ашқан. Негізгі мақсаттары кейбір бұл өлкеде жоқ ағаш тұқымдарын өсіріп тарату болғанмен, олар жерсінбеген болуы керек. Қазір олардан қалған жиде ағашының санаулы түптері ғана өсіп тұр. Жердің питомник деп аталуы дәл содан қалғанмен, қазір көп айтыла қоймайтынға ұқсайды. Себебі, дәл жанындағы «Орыс өткелін» атай салады. Қазір Шабанбай аулының орманшылары сол дәстүрді жалғастырып осы питомникте ағаш тұқымдарын өсіріп жүр.

«Питомниктен» өткен соң тау бөктерлей жатқан алқапқа тап боласыз. Бұл жердің атауы - «Шодыр», иә, казак Федор иеленіп шөп шалқан жерді жұрт солай атаған. Егін мен бау-бақша да салған болуы керек, себебі, бала кезде көрген жер ыңғайы соған келетін, ескірген атыз сораптары арбаны жүргізбей ит қылатын. Айналасы биік қараған мен тобылғы және баска да бойшан бұталар өскен үлкен жазық. Қатарласа өзен ағады, бойында аумағы әжептеуір, тереңдігі кісі бойындай асатын қарасу ойығы бар болатын. Шамаласак, Федор осы қарасудан шығыр арқылы бау-бақшасын суарған.

«Шодырдан» өте бере тоғай ішімен аққан өзеннің көлденең жатқан құмды өткелі кезігеді. Ол «Бірінші құмды өткел» аталады. Одан өткен соң орман жағалаған жол сізді «Екінші құм өткелге» алып келеді. Алдыңнан Әулиетау аталатын қасиетті жалтыр тасты биік тау бар болмыс-бітімімен жарқ етіп иыға келеді. Таудың не себептен осылай аталғанынан ешбір хабарымыз жоқ. Тек бала кезде естіген бір ғана әңгіме бар. Ол мынау: «Әулиетауда ұшар биігіне қарай шығуы қиын бір жерінде бір қасиеті мол ерекше тас бар екен. Сол тасқа бақыты жанатын адал адам кездойсөк барып кездеседі. Белгісіз бір күш оны ертінен тыс осы тасты құшақтатады». Дегенмен де осы мифтің түбінде бір негіз бар секілді. Біздің елдің ән мен күй және сөз баққанын дәлелдеп жатпай-ақ қоялық. Рас-өтірігіне ешбір куәлік бере алмаймыз.

Миф те шығар. Құдайсыздар қоғамында бұл бір сандырақ сияқты естіліп, ел күле қараған, қазір де мүлде сенбесі анық. Сондықтан Әулиетаудың аталуын нақты болған бір оқиғаға қарай бұрып жіберді.

«Қызыларай» елді мекенінде Зейнұр деген аңқұмар адам өмір сүріп, өткен XX ғасыр соңында қайтыс болды. Сол кісі көктемде арқардың буаз ешкісін атып жаралап, ол қашып осы Әулиетауға келіп паналапты. Соңынан қуған аңшы таудың бір жартасына қамап, енді атпақ болғанда түсініксіз бір жағдайға ұшыраған болуы керек. Қасиетті таудың киесі ұрды ма, болмаса аңның иесі ұрады ма, әйтеуір аттан құлап есінен танады. Иесіз қалған ат кеш қарайғанда үйге барады, ағайын-туғаны жиылып, ел хабарланып ертеңіне ат ізімен келіп тауып алғанда Зейнұрдың аяғы үсіп кеткен екен. Аяқтары сынып немесе мертігіп барып жүре алмаған ба, жоқ басқа себеп бар ма, ол жағының анық-қанығын білмейтінімізді ашық айтамыз. Зейнұрдың аяғы тізесінен кесілген мүгедек адам болып гүмыр кешкенін өз көзімізбен көрдік. Осы оқиғаны ауыл карттары Зейнұрдың өзі айтыпты деген мына бір сөзді әсірелей әңгімелеуші еді. «Иттерім арқарды бір жартасқа әкеліп қамағанда тіке қарап жер тарпып тұрғанында қақ маңдайдан көздеп шүріппені басайын деп оқтала бергенімде жартас қақ жарылып маған қарай от шашқандай көрінді. Одан кейінгісі есімде жоқ, аттан құлап, естен танып қалыппын. Ауыл адамдары тауып алғанда ғана өз-өзіме келдім» депті. Сол сөзі ел арасына тарап кетіпті

Әулиетау бұрын да солай аталды ма, жоқ осы оқиғадан кейін барып ие болды ма, ол жағып да тап басып айта алмаймыз. Бұны халық жер атауын бостан-босқа қоя салмайтынын ескере отырып жазып отырмыз. Қазір ауылға келгенде табиғатын тамашалауға барғандар «Әулиетаудың» төбесінен су ағар тесігі бар үңгіріне соқпай кетпейді. Бәр-екі жыл бұрын ҚР Ғылым академиясының археология және этнография институтының ғылымдары келіп, ықылым заманнан бері сақталған тасқа салынған петроглифтер мен суреттерді тауып зерттегені туралы да мәлімет бар. Таудың

бергі жак беті біздің елге, ар жак беті қызыларайлықтарға тиесілі, шекара тау бауырындағы шағын асу арқылы белгіленген. Әулиетаудың соғыс кезінде «тудармия» мен соғыстан кашкандарға пана болғаны туралы әңгімелерді ауыл қариялары Іңкебай, Исатай, Шаяхмет секілді ақсақалдардан талай естідік. Ал ол - бөлек әңгіменің өзегі.

Актоғайдың өзге жерлерінде баскадай переселен орыстардың болғаны туралы дерек жоқ. Тегі бола қоймаған. Себебі жер атауларның сол бұрынғы тарихи аталуымен сақталып қалуы оған дәлел. Рас, Актоғай Сарымдары арасында фельдшерлік, тілмаштық және айна-тарак сатқан бақалшы саудагерлікпен келген татар, ноғай, сарттардың болғаны бар. Бірақ олардың түбі түрік, діні мұсылман болған соң біздің ел бөлектей қоймаған. Ресейден орыс қысымынан ауып келген олар да қазір егемендік алып, бұрын кірме болып жүрген Әлтеке-Сарым аталарынан бөлектеніп ноғаймыз деп шықты. Сарттары - кожа, татарлары - төре болып кетті. Оған дәлел бір кезде қаңғып келіп, Тоқырауын бойындағы елде ұрпақ таратқан ноғайлар Қарағанды-Актоғай тас жолының бойына «Ноғай әулетінің қорымы» деген белгі қойып, жат нәсіл екендіктерін өздері насихаттап жүр. «Елден ұят болады» дейтін текті адамы болмаған соң, айтқан адамның өзі жазықты болатын заман туып тұр. Рас, аудан басында Ұлы Отан соғысы кезінде депортацияланып келген Волга бойының немістерінен 20-ға тарта орыс отбасылары болды. Олар казак тілін үйреніп, тіпті мақалдап жатық сөйлеп кетті. Кейін қыз алып, қыз беріп құдандалы жекжат болып кеткендері де бар. Олардың басым көпшілігі тәуелсіздік алған жылдардан бастап-ақ ата-мекендеріне және құшақ жая қарсы алған Германиясына көшіп кетті. Ал тың игеру кезеңінде сотты болғандарды химияға шығарып, казак даласына қуып тыккан саясат әсерімен келіп, әр совхозда үйсіз-барансыз қаңғып жүрген жұмысшы орыстарды айтып жатудың қажеті жоқ.

Қазіргі Актоғай ауданының әкімшілік аймағына енетін болғандықтан айта кетуіміз керек шығар. Балқаш көлінің

Актогай ауданына қарайтын батыс жағалауына орыс переселен мұжықтарының келіп орналасуы «Қорғалжын», «Теңіз» секілді көлдерге қарағанда кеш жүрді. Ал көлдің Іле, Қаратал, Лепсі өзендері келіп құятын сағаларына, яғни шығыс жағалауына Жетісуға келген атты казактар көп қоныстанды. Балқаш қаласы тұрған аумаққа кенірек келуінің басты себебі – жерінің сөртан және шөл болып келуі. Сол себептен аз зерттелуіне байланысты Ресейде Балқашты тұзды көл деген ұғым қалыптасқан еді. Тек 1903 жылы орыс ғалымы Л.С. Берг Балқаш көліне ғылыми экспедиция ұйымдастырған екен. Елдің тұщы көл деп айтқанына сенетіндей жеткілікті түрде негіз таба алмаған Л.С.Берг өзінің жол лабораториясын теңіз суының құрамындағы хлор мөлшерін анықтайтын аспаптармен жабдықтаумен ғана шектеледі. Ал табаны жалпақ үлкен қайыққа тұщы су толтырылған көптеген бөшкелер тиіп алуды тапсырды. Олар Іле өзені бойымен төмен қарай ұзақ жүзді. Ал көлге келіп іліккенде, шынында да, ауыз су құйылған бөшкелердің түкке де қажеті жоқ екені айқын болды. Алып шыққан зерттеу құралдары да қажетсіз болып шықты, ал тұщы судың құрамына химиялық анализ жасайтын ештеңе табылмады.

Л.С. Бергтің экспедициясы қайда барса да көлдің суы тұщы болып шыға берді. Осы экспедицияның нәтижелерін қорытындылай келіп, Л.С.Берг: «Балқаш бұрын айтылып жүрген басым пікірлерге қарамастан – тұщы көл болып шықты. Балқаш көлін түгел жағалап шыққан топографтар да осы пікірді қуаттайды. Бұл факт ерекше назар аударуға лайық. Құрғақ континентальдық климатты өлке, жылына 200 миллиметрге жетер-жетпес жауын-шашын бар шөл даланың кіндігінде тұрған ағынсыз тұщы көл – мұнда географиялық ғажайып бір құбылыс бар» деп жазды.

Міне осыдан кейінен, яғни XX ғасыр басынан бастап қана Жетісуға келіп орналасқан казак-орыстар Балқаштың батыс жағалауын назардан тыс қалдырмауға көшті. Жаппай қоныстану орын алмағанмен балықпен күнелтуді мақсат тұтқан біраз мұжықтар болғаны даусыз. Балқаш көліне жақын орналасқан

дадан тобықты руының адамдары балықты жазда, қыста да аулап, оны Қарқаралы қаласына жіберіп тұрды. Алайда көшпенді казак арасында бұл әрекет түрі айтарлықтай мал табарлық маңызға ие болған жоқ. Бір жағынан алғанда орыс отаршылдары шоғырлана орналасқан Семей, Верный, Ақмола, Қарқаралы секілді бекіністік орталықтар Балқаштан тым алыста орналасуы көлді өзге ұлт өкілдерінің жаппай мекен етуіне кедергі келтірген болуы да мүмкін. Сондықтан қысты күні болмаса, өзге жыл мезгілдерінде балық аулау арқылы табыс табу тым өріс алды дей алмаймыз.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНОСТЫҚ КАРТАСЫ

©Islam_jane_orkeniet

2020 жылдың 1-ші жарты жылдық мәліметтері

Х тарау

АҚТОҒАЙ ХАЛҚЫ 1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС КЕЗІНДЕ

Біздің ойымызша, Ақтоғай ауданы тарихында екі тақырып бойынша жан-жақты зерделеніп, бір жүйеге түсе қоймаған «ақтандақтар» бар. Олар – 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс кезіндегі ел тарихы мен «Тоқырауын көтерілісіне» байланысты шындық. Бұлар туралы бірді-екілі мақалалар болмаса, тереңдете зерттеу жағы жетіспей жатыр.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс Ресей патшалығының соғыс мүддесі үшін қазақтан қара жұмысқа адам алу туралы июнь жарлығына байланысты туындағаны белгілі. Ол жер-жерлерде халықтық толқуларды туғызып, Жетісуда Бекболат батыр, Торғайда Аманкелді Иманов бастаған ірі ұлт азаттық көтеріліске ұласты. Тарихи шындық тұрғысынан келгенде, XX ғасыр басындағы ұлт зиялылары мен оқығандары осы 1916 жыл оқиғасына келгенде екі түрлі бағыптағы позиция ұстанды. Оның басты себебі мынада:

1911 жылдан М. Сералиннің басшылығымен шыға бастаған «Айқап» журналы ағартушы-демократтық қана жолды ұстанса, Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов бастаған Алаш арыстары «Қазақ» газетін ұлттық тәуелсіздікке бастайтын саяси күрес орталығына айналдырды. Бұл екі мерзімді басылым арасында ел мен жер тағдыры, заң-зақон, мемлекеттік Думаға мүше болу және тағы да басқа халық мүддесіне байланысты келелі мәселелерде пікір қайшылығына ұшырады. Оны осы басылымдар бетіне жарияланған мақалаларайғақтайды. 1916 жылғы июнь жарлығына байланысты халық арасындағы наразылық толқулары бұрқ ете қалғанда, бұрындары саяси күрестен бойын аулақ ұстауды мақсат санаған «Айқап» төңірегіндегі қазақ оқығандары саясатпен қалай айналыскандарын сезбей де қалды десе де болады. Олар ұлт азаттық күреске жалғасқан ел ішіндегі наразылықты бірден қолдап, қолына қару ұстап тікелей соғысқа емес, тек окоп қазу

үшін қара жұмысқа алуды нәсілдік кемсітушілік санады. Сол себептен де ақ патша жарлығын орындамауға, ұйымдасқан түрде қарулы қарсылық көрсетуге, өлсе туған жерде өлуге шақырды. Соның салдарынан жер-жердегі 1916 жылғы ұлт азаттық көтеріліс бір мақсаттағы жоспарлы күрестен гөрі стихиялық сипат алып кетті. Ал «Қазақ» төңірегіндегі бүкіл адамзат қоғамындағы және Еуропадағы ұлт азаттық көтерілістердің тарихынан мол хабардар Алаш арыстары ақылдаса келіп, «қара жұмысқа» бару керек» деп шешті және ел арасындағы наразылық толқуларды тоқтатуға шақырды. Олар өз көзқарастарын төмендегі негізде дәйектеді: Біріншіден, әр жерде ұйымдаспаған түрде басталған көтерілістің жалпыхалықтық сипат алуына отарлаушылық саясаты ешқандай мүмкіндік бермейді.

Екіншіден, ел арасына әскери жазалаушы күштер әкелінеді, қарапайым жұртшылық зардап шегеді, жазалау, тонау, зорлық-зомбылық салдарынан қара халық күйзеледі.

Үшіншіден, көтерілісшілердің қару-жарағы әлсіз, шиті мылтық, садақ, найзамен патша пулеметі мен зеңбірегіне қарсы шығу - көзсіз ерлік. Көтеріліс сарбаздары да, ел де босқа қырылады.

Төртіншіден, қара жұмысқа барған жігіттердің ой-санасы өседі, ел, жер көреді, орысша тіл үйренеді.

Бұл тұжырымдар М. Дулатовтың «Қазақ» газетіне жарияланған «Алаштың азаматына!», «Торғай һәм Қырғыз уезінің халқына» атты мақалаларында кеңінен сөз болады. М. Дулатов: «Россия қол астындағы әскерлік қызметінен азат халықтарды, оның ішінде біздің қазақ халқын соғыс жұмысына алуға 25-інші июньде патша жарлығы шыққанан бері бес ай өтті. Содан бері бұл халықтардың көбі көніп, кісілерін берді. Бірсыпыра халықтар, мәселен, Түркістан сарттары, әуелгі кезде шошынып, «бізді жұмысқа алмайды, соғысқа алады» деп көнбей, қарсылық қылды. Бұл қарсылық қылғандарды аз күннің ішінде әскер шығып, қырғынға ұшыратты. Жизак деген шаһардың 20 мың халқы жоқ болды, тірі қалғандары босып кетті, мал-мүлік

шаруадан айрылды. Сөйткенмен де бұл Түркістан халқы да патшаның құрығынан құтыла алмай, ақырында көнді, жігіттерін берді. Жетісуга қараған қырғыз халқы да көнбейміз деп, тау-тасқа, сай-салаға паналап қашты, ақырында бұлар да бүлікшілікке ұшырырап, қырған тауып, бұл күнде көніп жатыр. Бұл елдердің бүлік басшылары военный сотқа беріліп, асылды, атылды» деп жазған болатын.

Бір жыл кейін осы газеттегі «Оян, қазақ!» атты мақаласында бүліншіліктердің зардабы туралы айта келіп: «Жауыз үкіметтің жауыздығы мен былтырғы 25-июнь жарлығынан қазақ халқы қан жылады, бәрімізден артығырақ қырғыз бауырларымыз қырғынға ұшырады. Күні бүгінге шейін сол қырғыз бауырларымыздан көп ел Қытай жерінде босқындықта, ашаршылықта, қырғында: жас балаларын бір шелек бидайға, бір тоятын тамаққа сатып, қатын-қыздарын бір қойдың пұлына айырбастап, естиярлары мойнына дорба салып, тіленші болып кеткендері мағұлым болып тұр» дей келе, оларға көмек қолын созуға шақырды.

Егерде біз 16 жылғы көтеріліс жағдайынан толық хабардар болғымыз келсе, онда Ә. Бөкейхановтың «Күнбатыс майданынан» деген тақырыптағы жасаған мақала, баяндамаларын қарауымыз керек. Рас, онда Тоқырауын болыстығынан қара жұмысқа барғандар туралы мардымды ештеңе айтыла қоймайды. Алайда 1916 жылы 17 желтоқсанда Минск маңайындағы Күнбатыс майданының Земский комитетінің бастығы В. Вырубов дегеннің шақыруымен Әлихан, Мырзағазы, Тел, Мұса, Хасендердің осы қара жұмысқа барған қазақ жігіттерінің хал-жағдайын білу үшін майданға барғанын хабарлай келе, бұнда 12-13 мың қазақ жігіттері 9 қос болып жүргенін айтады. Осы баяндаманың екінші бөлімінде Ә. Бөкейханов: «Біз көрген қазақ бәрі Кіші жүз: Қостанай, Ақтөбе, Орал, Алыбшын, Гүриев, Бөкейлік. Жалғаз-ақ 9-ыншы дружинада Өскемен, Семей бар... Біздің артымыздан бұл дружинаға Қарқаралы үйезінен 147 жігіт келген, бұлар әзір шатырда тұрады. Бұлардың бастығы - Азанбай Сәбекұлы» деп жазады.

Соған қарағанда Тоқырауын болыстығы жұртынан қара жұмысқа Алаш арыстарының ақыл-кеңесіне құлақ асып, ұйымдасқан түрде барған болуы керек. Мысалы, Өскемен төңірегінен алынған жігіттерді орыс тіліне жетік кейбір болыстың өзі бас болып ұйымдастырып, бөлінбестен бір майданға баруына басшы болып, жетекшілік жасағандары туралы тарихи деректер бар. Осы «Қарқаралы үйезінен 147 жігіт келген» дегендегі алынған жастардың ішінде біздің Ақтоғайдағы елдің адамдары болуы мүмкін екені даусыз. Жоғарыдағы Тоқырауын болыстығы туралы дерекке сүйенсек, тура осы науқан тап келген 1914-1916 жылдары болыс Кәрімбек Қосубаев, орынбасары Ғалиахмет Мәмбетқұлов болған. Ендеше олардың Тоқырауын бойындағы елдің жер-жерде бой көрсетін жатқан 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне қатысып, патшаның жазалаушы әскерінің тонауы мен талқандауға ұласқан қанды жорықтарынан елді аман сақтап қалғанын атап айту қажет. Негізінен алғанда ел ішіндегі көне көз қарттардың естеліктерінде, аңыз-әңгімелерде 16 жылғы июнь жарлығы туралы тарихи оқиғалар жайлы көңіл аударарлықтай мағұлымағтар жоқтың қасы.

Тоқырауынның 1917-19 жылдары ел басқарған соңғы болысы - Бекмағанбет Рысбаев. Бұдан кейін ел билігі құл мен күннен туғанын мақтан тұтқан жарлы-жақыбайдан шыққан «Мырқымбайлар» мен атқамінер белсенділердің қолына ауысты. Оның арты аудан жұртшылығының үштен бірі қырылып (анықталмаған дерек. Ж.С.), қалғаны босып кетуіне апарып соқты. Аштықтан шұбырған жұрттың көбі әуірімдеп Балқаштың балығына жетіп жан сақтады. Ол - осы кітаптағы жеке тараудағы бөлек әңгіменің өзегі. «Айтпасак сөздің атасы өлер», шетін сездірелік. Атасына ас бергенде алғаш колхоз құрып басқарма болғанын, яки болмаса бригадир, белсенді, милиция, партия ұйымы хатшысы болғанын айтып мақтанатындардың байқап сөйлегені жөн. Өйткені басқа ұлттан ешкім келіп елдің аштыққа ұшырауы мен «халық жаулары» болып атылып-айдалуына себепкер болған жоқ. «Ә.Алпысбаев - ауданымызда 1930-32

жылдары құрылған жұмысшы-шаруа комитетінің председателі. Серіктіктер ұйымдастырудан бастап, коллективтендіруге дейін қатысып, зор еңбек сіңірді. Осы төңіректің сол кездегі ірі байлары Игенбай, Шаншарбай, Спанбай сияқтыларды жалғанның жарығына шығарып, конфискелеуге қатысқан да сол» деген секілді пікірлер кеңес заманының ықпалымен ерекше мақтанышпен де жазылды (Қараңыз: М.Жарылғапов. «Ақтоғай – алтын бесігім», 1990).

Қазан төңкерісі кезінде біздің елден Уғар Жәнібековтен басқа қызыл революционер шықпады. Оның өзі де Қарқаралы жағында қызмет жасады. Совет өкіметіне беріле жан-тәнімен еңбек еткендер болғаны да рас. Бірақ олар туралы тарих ел шошынатындай ештеңені алға тарта қоймайды. Социализм құруға кіріскен жарлы-жақыбайлардың билігі туған аласаныран жылдарды әрі-сәрі күйде қарсы алды. Ақтар қашып, қызыл қуған дауылды жылдарды да бастан өткерді.

1921 жылдың қыс айларында Есіл-Петропавл жеріндегі Колчак ак гвардияшыларының бір бөлігі, әсіресе, атаман Белов бастаған бандалар өздерінің қанды шеңгелдерін айнала жұртқа қатты батыра бастады. Қызылжар, Көкшетау, Ақмола төңірегіндегі халықты аяусыз сокқыға ұшыратқан олар жолдағы елді қырып-жоя отырып, Қытайға қарай жөңкілді. Оның ішінде, әсіресе өзінің қатыгездігімен, озбырлығымен көзге түскен Токаревтің бандасы болды. Осы топ жол-жөнекей, сәуірдің бас кезінде Қарқаралы жолына түсті. Жолшыбай банда «Цвет жизни» коммунасы шаруашылығының ойран-топырын шығарып, Миньковка селосында үш адамды, Санников (қазіргі Бұқар жырау) селосында он үш адамды, Пролетар селосында коммунист А.В. Пискуновты айуандықпен азаптап өлтіріп, сәуірдің 6-сында құрамындағы 2500 адамы, 700 арбасымен кешке қарай Қарқаралыға жасырын кірді. Уезд, қала басшылары қамсыз, дайындықсыз отырды. Дәл осы кезде Халық үйінде партия, кеңес, комсомол активінің мәжілісі өтіп жатқан. Қарқаралы уезінің түкпір-түкпірінен келіп, бас қосқан халық өкілдері, коммунистер мен комсомол жастар,

партияда жоқ болышевиктер халық, ел қамын кеңінен сөз етуде болатын. Осылайша отырып, олар қалың жаудың қоршауында қалды. Уездік партия комитетінің хатшылары Иван Малашкин мен Әбжан Медеубаев, атқару комитетінің төрағасы Иван Ляпин, ВЧК бөлімінің бастығы Альфред Чигович, оқу бөлімінің меңгерушісі Михаил Хрусталев, соғыс комиссары Герасим Базилевичтер соңғы демі біткенше жаумен айкасқаны, соңғы оқтарына дейін атысқаны кеңес дәуірінде әспеттеле жазылғаны белгілі. Жазықсыз мерт болғандардың жалпы саны 78 адам болды. Қызыл Армияның отрядтары келуден 2 күн бұрын олар қаланы тастап кетті.

Тура осы Токарев бастаған құрамындағы 2500 адамы бар ақтардың әскері Қытайға өту үшін Семей жеріне бағыт алды. Олардың Семейге өтуін Көшкін-Қазыбайдың екінші баласы Отардан туатын Әлікүлдың Қабдолласы деген ақсақал көп әңгімелеуші еді. Ол - Тоқырауын болыстығында ұзақ жылдар бойы №3 ауылдың биі болған Жиенкүл Қожаназаровтың туысы. Қожаназардан Жиенкүл мен Әлікүл туады. Әлікүлдан Қабдолла, Әбдірахман, Әшім туған. Әлікүлов Қабдолла орысша және арабша хат танығандықтан 1930 жылдары сауатсыздықты жоюға байланысты мұғалім болып, одан соғысқа бастан-аяқ қатысып, 1946 жылы елге оралған соң «Бірлестік» бөлімшесінде мұғалім болып, зейнеткерлікке шыққан соң «Қаратал» совхозына келіп тұрды. Бала кезімізде осы ақтар әскерінің аудан жері үстін басып өтіп, Семейге өту тарихын көн әңгіме етуші еді. Оның себебі туған інісі Әбдірахманның тағдырына байланысты екен. Соның кейбір жаңғырығы есте қалғандықтан осы Қабдолла ақсақалдың ұлы Қадырханға әкесінің айтқандарынан есінде қалғаны бар ма деп өтініш жасағанымда, ол мынандай оқиғаны жазып берген болатын.

«Токарев бастаған әскер Семейге бару үшін Тоқырауын болыстығы жеріне ат басын бұрады. Былқылдақ арқылы Қызырарай тауының баурайы арқылы өтуге ерте көктем, сүйреген қару-жарағы мен 700 арбасымен өту мүмкін болмаған соң ескі

жол сорабымен жолдағы мекендердегі елді тонап алып, Шатырша арқылы Сарытеректегі елге келеді. Сонда Қабдолла ақсақалдың інісі Әбдірахманды Семейге қарай жол бастаушы болуға зорлап көндіреді. Ол кісі хат танитын, орыс тілінде сөйлей алатын пысықтау адам болған екен. Әбдірахман ақтың әскерін Семейге барар жолдағы біраз ауылдарға соқтырмай, ал басқаларына алдын ала хабар беріп, қамданып отыруын ескертін қойып отырған. Ондағысы «біз патша жақтамыз» дегенді білдіру үшін есіктерінің маңдайшасына ақ ту іліп кожды тапсырыпты».

Қабдолла ақсақал «әскерді көбінесе төре-төлеңгіттердің ауылдары үстімен алып өтіпті» деп отыратын. «Неге?» деген сұрағымызға «олар патшадан шен-шекпен, сыйлықты көп алды, соларды көрсеткенде тиіспеген болуы керек» деп жауап беріп еді. Рас-өтірігін кім білсін. Сол Әбдірахман 15-20 күн жүріп елге аман-есен оралыпты. Білетініміз Токарев бастаған әскер бірді-екілі оқиға болмаса, Тоқырауын бойындағы елді қырып-жойып ел шулатпаған болса керек. Әйтпесе олар туралы ел аузында ескі сөздің қалмауы мүмкін емес. Кеңестік идеология қанша қаралағанымен, олар кадровая армия ретінде әскери заң мен тәртіпке бағынды. Оған қарағанда «бай-болыстар жау» деген соқыр сенімге бой алдырғанылғи кедей-кепшіктен құралған қызыл армияның салған ылаңы басым болса керек. Ж.Аймауытовтың «Ел қорғаны» драмасына өзек болған оқиғалардан біздің ел де тыс қалмаған болып шығады. «Ол не еді?» дегендердің ынтасын ояту үшін бұл шығарманың мазмұнын баяндап жатпаймыз. Көк жәшік пен ғаламторға телміргенінше, бір уақыт кітап оқысын деген де ойымыз бар.

XI тарау

АҢЫЗҒА АЙНАЛҒАН АҚБИДАЙ

Қазірде не бір ықылым заманнан бері қалыптасқан және тереңге тартқан тамыр қуатынан айырылған, жартылай шөлді аймаққа айналып құрып бара жатқан Ақтоғайдың сайын даласына қарап отырып жанарымызға жас толады, көңілді мұң камайды. Аспанын ғарыш кемелері тілгілеп, жерін оның протонға толы ракеталары құлап улап, өкпек жел мен тасқын сулары шайып, ежелден бері халқына құтты қоныс болған кең байтақ өлкесі XX ғасырдың аяғында сырқат халге тап болды. Қазір бүкіл аймақ аяғат құшағына дайын тұр. Бір кездері төрт түлік мыңғырған малға өріс болған жайылымдар тозып, өзен суы азайып, бұлақтары сарқылып, орман-тоғайы сиреп, жер азды. Түйеден – жампоз, жылқыдан – тұлпар, койдан – бағылан, ешкіден асыл тұқым өсіріп емін-еркін күн кешкен ел-жұрт егемендік алғаннан кейін ертеңіне елеңдей бастады.

Орыс отаршылдығы мен кеңес дәуіріндегі ұзақ уақыт бойы казактар тек қана көшіп жүрумен ғұмыр кешкен жабайы, тағы халық болды деген ұлы державалық астамшылық пен шовинизмге негізделген бәтуасыз пікір орын алып келді. Орыстандыру мен христиан дініне кіргізу мақсатында айтылып, ел-жұртты мәңгірттендіру саясатына негізделген осындай ойлар тұжырымға айналып, оны бас шұлғы қостаумен келдік. Көшпелілік мәдениет мен шаруашылық деген мүлде болмағандай, жер емшегін емген егіншілік дәстүрі жоқтай өткен тарихымызға мұрын шүйіре қарадық. Оның барлығы «қазақ халқы Қазан төңкерісіне дейін сауатсыз, мәдениетсіз, көшіп қана жүрген жартылай жабайы халық еді, революциядан соң орыс халқының арқасында ғана ел болды» деген шовинистік пиғылды ұлт санасына орнықтырудан туғанына назар аударып жатпадық. Біздің ойымызша орыс тарихшылары мен ғалымдары казактардың жартылай отырықшы және көшпелі болып келгенін де осы егіншілікпен

шұғылданғанын жоққа шығару арқылы дәлелдегісі келді. Себебі егін салудағы ғасырлық тәжірибе арқылы дәнді-дақылдардың небір асыл тұқымдарын шығаруда Еуропа мен орыстардан озып кеткендігіне қызғанышпен қарай отырып, мақсатты түрде жоққа шығаруға ұмтылды. Оны кеңестік биліктегі партократтар мен шарлатан ғалым Лысенконың жолын қуушы ғалымдарымыз ерекше қостады. Осы бір астамшылық ойдың кесірі әлі де болса бой көрсетіп қалатыны жасырын емес.

Әрі-беріден соң 1820 жылы Орынбордан Бұқараға елшілік мақсатпен сапар шеккен Негридін тобында белді мүше болған империялық бас штабтың капитаны Е.К.Мейендорфтың Сыр сағасындағы тұрғылықты елдің ергеден отырықшы болып, арпа-бидай, тары өсіретінін тамсана жазғаны де елеусіз қалды. Ендеше сол Сырдың бойынан келген Ақтоғай жұрты өзінің ата-бабадан бері келе жатқан егін салу дәстүрінен аяқ асты қол үзе қалды дегенге кім сенеді?! «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаның» зардабынан басында Қара Нұра бойына, одан соң Тоқырауынға келіп орналасуының да себебі сонда жатыр. Қаракесек Сарымның Өтеміс атасына жататын рулардың Шет ауданы аумағына тоқтамай, егін салуға қолайлы Тоқырауын бойын таңдауының да сыры осында болса керек.

Тоқырауын арнасында сол дәуірден бері егін салып, су дінрмен орнатқан, үйірлеп жылқы, отарлап қой айдаған елдің бүгінгі өкілдері ата кәсіптің қыр-сырына терең үңіле алмай, кеңестік кезеңде күштеп енгізілген «жаңалықтардың» кесірінен дәстүр жалғастығынан қол үзіп қалған жайы бар. Әсіресе тың көтерудің солақай саясаты бүкіл қазақтың мал және егін шаруашылығына ауыр соққы болып тиді. Ол Қазақстандағы барша дихандар қауымын есенгіретіп кетті. Жерге деген жат бауыр, жыртқыштық көзқарастың себеп-салдары көп ұзамай-ақ білініп, жергілікті топырақ мен озен-судың өзіндік ерекшелігіне құрылған дәстүрді тас-талқан етті. Жаппай сыдырта жыртудың салдарынан топырақтың құнарлы қабақтары тозып, бара-бара тозаң болып желге ұшып, рақымсыз қолдан жасалған қу далаға

айналды. Бұл бидай мен тарының, күріштің бұрыннан мирас болып келе жатқан жетілген түрлерінің жойылып кетуіне апарып соқты. Соның тауқыметін тартып, зардабын көрген Арқада аңыз болған **Ақтоғайдың атакты Ақбидайы** да бар.

Қазак елінің өткен тарихынан мол хабары бар орыс ақыны Сергей Марков осы Ақбидай дәуірлеп тұрғанда-ақ «Егер сіз Ақбидай деп аталатын алып бидай туралы әлдене естісеңіз, ол әлдебір шаруақор қолдан жасалған кереметпен кездестім деп ойламағайсыз. Бұл Ақбидай Тоқырауын алқабында ежелден өседі. Оның ғаламат жаратылысының өзі сондай. Сіз қалай ойлар едіңіз. Бұл бидайды бойтұмардай әспеттеп, шағын қалталармен бүкіл елді аралап жүріп, бір-біріне көрсетіп жүріп, егер зауқы сокса дәнді жалғыздап жейді» деп өзінің ерекше таң қалғанын жасырмай жазды. Жер шарындағы адамдар пайдаланған мәдени өсімдік атаулысының тұқымдық тегін, өсу және таралу жолдарын зерттеген атакты ғалым академик Д.Н.Прянишников өзінің «Мөлтек өсімдіктер» атты еңбегінде де Ақтоғайдың Ақбидайы туралы жазып:

«Француз бидайының жүз дәні 4, 55 грамм болса, ост-үнді сорты - 3, 8, америкалық тұқым – 3, 2, ал орыс бидайы – 2, 25 грамм тартады. Ал Қонырат бидайына жататын Ақбидайдың жүз дәні – 6, 2 грамм, Көжебидай – 4, 5 грамм. Ақбидай жетіден 25-ке дейін тармақ шығарып, әр масақта 52-ден 120-ға дейін дән байлап, әр себілген бір пұт тұқымнан орта есеппен 50-60 пұт астық береді. Көжебидай 30-дан 55-ке дейін тармақ шығарып (кейбір түрлері 75-ке дейін бас тартады) әр масақта 30-60-тан дән байлап, бір пұттан орта түсімділік 60-70 пұтка дейін айналады» деген жоғары баға береді. Осындағы «Көжебидай» дегенді біздің елдің ақсақалдары «Қожабидай» деп атайтын. Басында «Қожабидай» орыс тілінде «Көжебидай» деп жазылып кеткен де, бүкіл ғылыми еңбекте бидайдың бұл түрінің атауы осы үлгіде берілетін болды. Ал енді кейбір түрлері дегенін таратсақ, Ақтоғай дихандары «Ақбидай», «Қожабидай», «Бесбас бидай», «Ақбикеш бидай» деген және қазір ұмытылған басқа да түрлеріне будандастыру

арқылы қол жеткізген.

Басқа да генетик ғалымдар айырықша мән бере жазған Ақтоғайлық бидай түрлерінің атақ-даңқы қазақ даласының түпкір - түпкіріне тарап, қадір-қасиеті алысқа жетті. Қазақ даласын отарлаудың белсенді өкілі, Қарқаралы бекінісі әскерінің жүзбасысы Д.Карбышев 1827 жылы Омбыда Тоқырауын болыстығының тұрғыны Тұрсынов деген диханның қол жеткізген керемет табысын аузының суы құри баяндайды. Көжебидай ұнынан быламық, бөкпен және бауырсақ тағамдары жасалатынын айтады. Сол секілді қарқаралы уезі қазақтарының тұрмыс-тіршілігі мен шаруашылықтары туралы жақсы білген және ғылыми жазбалар қалдырған оқымысты офицер М.Красовский 1863 жылы Надан Тобықты болысының 180 егіншісі 310 пұт бидай еккенін жазады. Сол кездің өзінде Тоқырауын бойында бес диірмен, Құсақ өзенінің сағасында екі, Қарабұлақта екі су диірмен сол аймақтағы егін салатындардың пайдасына жарап тұрғанын атап көрсетеді. Егін салатын сүдігер жерағашпен жырттылып, ірі тоғандардан тартылған кішігірім арықтар арқылы суарылатынын, егін салуда жергілікті жер мен судың өзіндік ерекшеліктерін жақсы білгендіктен де мол өнім алатынын жазады. Өкінішке орай ол Тоқырауын арнасында өсетін бидай түрлерінің атауларына көңіл аудармаған немесе қажет санамаған.

Ақтоғайдың Ақбидайы туралы енді бір деректер көбінесе отаршылық саясатқа сай Ресейлік ұлы державалық менсінбеушіліктен туындап отыратын кемсітушілік пиғылдарда кездеседі. 1982 жылы қазақ даласындағы көптеген уәлаяттарда құрғақшылық болып, егін шықпай қалады. Дала генерал-губернаторлығының басшысы, тарихта аты басыбайлы шаруалар мен орыс қазақтарын Жетісуға қоныс аудартумен қалған Г.А. Колпакөвский егіс алқаптарын зерттеу мен тұқым түрлерін асылдандыру туралы бұйрық шығарып, арнайы жұмыс тобын жасақтауға пәрмен береді. Сол себептен де өнім алуда қиындыққа ұшырамаған Арқаға, оның ішінде Тоқырауын бойына генералдың бас кеңесшісі С. Ловицкий аттанады. Оның осы сапары туралы

есептік жазба түрінде келетін баяндамасы бұрынғы Қазақ ССР Орталық архивінде сақталған еді, қазір де бар шығар. Әр парағында менсінбеушілік пен миссионерлік пиғыл аңқып тұратын осы жазбасында біз үшін маңызды мынадай дерек бар:

«Қазақтар (мәтінде Киргизы. Ж.С.) ежелден астық егумен шұғылданып келеді. Бірақ кәсіптің бұл түрімен тек егінші-дихан деп аталатын жарлы-жақыбайлар тобы айналысады. Жатақтардың өз жеке меншігінде малы жоқ. Мойынты болысындағы Шу өзенінің оң жақ жағасы, Нұра болысының - Нұра (Бұл Қара Нұра емес, шет ауданындағы Нұра, Талды өзендері. Ж.С.), Темірші болысының - Қусақ, Баканас болысындағы - Баканас, Кент болысындағы - Талды, Беріккарадағы - Жарлы, Тоқырауын болыстығындағы Тоқырауын өзендерінің саласында егіншілік әбден тарала дамыған. Аталған барша астықты қойнаулардан жергілікті жағдайлар мен ақ егіс көлемі жағынан Тоқырауын, Талды, Жарлы өзендерінің төңірегі ерекше назар аудартады» деп жазады. Олай болса Ақтоғайдың Ақбидайы аталған түрлерінің шығуының тарихы тым әріге кететініне дау болмаса керек. Сонда жүз дәні 6,2 грамм болатын Ақбидайдың, 4,5 грамм тартатын Кожабидайдың және Ақбидай жетіден 25-ке дейін тармақ шығарып, әр масақта 52-ден 120-ға дейін дән байлап, әр себілген бір пұт тұқымнан орта есеппен 50-60 пұт астық беретіндей дәрежеге жетуі ұзақ жылдар бойы жасалған және еңбекпен келген іс-тәжірибенің жемісі болып шығады.

Ақбидай туралы мағлұматтарды іздестіруде 1892 жылы Омбыда Арқаға келімсек переселендерді орналастыру мен қоныстандыру үшін тұрғылықты жер іздеу мақсатында шұғыл ұйымдастырылған экспедиция жасакталғаны туралы мәлімет кездесті. Қарқаралы уезінен патша шенеуіктері қосылған олар Ақтоғай, Тоқырауын бойына да ат басын бұрды. Осы экспедиция есебінде Тоқырауын өзені бойында Батыр, Көшкін Қазыбай, Өрысбай, Шақабай тоғаны аталатын ірі тоғандар мен баска рулардың меншігіне жататын арықтар бар екенін және Бабахан руының Жайдақ өткелінде тоған бөгейтінін анықтаған. Бұл

жергілікті Сарым руынан тарайтын жеке аталар егін салатын жер жағдайын, Тоқырауын секілді өзеннен қырға су шығаруға қолайлы тұсын дәл білген тәжірибеден туатын сұңғыла білгірліктерін танытады.

Экспедиция материалдарында бір ру атын жазуда жаңсақтық кеткен. «Бабахан руының Жайдақ өткелінде» деп отырғаны – алдыңғы тарауда «Бөкей хан әулетінен тарайтын Сұлтанғазы сұлтанның екінші әйелі Апаттан Қанкожа, Бабахан, Дайыр туады» дегендегі Бабахан төренің тоғаны, ол тек экспедиция жазбасында ру атына ауысып корсетілген. «Батыр тоғаны» деп отырғаны - ұлт көсемі Ә. Бөкейханның бабасы. Яғни, туыстары аға сұлтан болып тұрған және мал байлығы жағынан да ешкімнен кем емес, Ақтоғай төрелерінің өзі де екі бірдей тоған ұстаған. Біз де ет пен сүйектен жаратылған адамбыз ғой, «Көшкін Қазыбай, Орысбай, Шақабай тоғаны аталатын ірі тоғандар» мына менің аға-бабама тиесілі екенін айта кетсек, пендешілік айып болмас. Балқаш жағында тобықтының «Бес жындасының тоғаны» да тарихта қалды, оған қарағанда бұл тоғандар сол аймақтағы бүкіл елге бауырсақ шайнатып, нан жегізді.

Сонымен қатар Көшкін-Орысбайдың Саумал атасы тармағының ұрпағы, ел мен жер тарихы туралы бірнеше танымдық зерттеу кітап пен мақалалардың авторы А.Қалымбергеновтің «Орысбай тоғаны» атты еңбегіндегі осы Көшкін руының тоғандары туралы көнекөз қариялардан естіп-жазып алған деректерін «Көшкіннің алжыған шалдары айтқан былшыл» деп жалғанға балап, негізсіз санап күмәнмен қарап жүргендердің көзін ашуға да бұл бұлтартпас деректік тарихи құжат болып табылады. Экспедициядағы осындай материалдар А. Қалымбергенов кітабындағы жазған мына пікірін растай түседі.

«Өзегі талғанды жалғаған, үміті үзілгенге дем салған тоғандар Балқаш-Қоңырат-Ақтоғай ауданында аз болмаған. Солардың ішінен ең кәрілерін Көшкіндердің Қазыбай, Орысбай, Шақабай тоғандарын тілге тиек еттік. Олай деуіміздің себептері жоқ емес. Сарытерек аулында Орысбай-Тоқабай баласы Саумалдың бейіті

тұр. Шамамен 200 жыл. Арқан бойы жерде балалары Күлтебай, Күзембай, Күлшебайдың күмбездері күмбірлеп тұр. Бәрі Орысбай тоғанының бойына салынған. Күні бүгін суармалы жерлердің белгілері сайрап жатыр. Тек жатқан жоқ, көшекеңдер егін салған деп айтып та жатыр.

Енді бір деректерде Русьтан (Орыстан) жатақтар егін салуды үйретті деген пікір бар. Онысы Қарқаралы бекінісі салынуымен байланыстырғаны, ол - тарихта 1824 жыл. Орыс ағайындар кедей-кепшіктерді отырықшылыққа үйретеміз деген әрекеті бекер емес. Тоқырауын бойында суармалы жерлердің ертеден болғаны айдан анық, орыс ғалымдары да, Ә.Бөкейхан да жоққа шығармайды.

Токсан ауыз сөздің түйіні: Көшкін руына кіретін жатақтар Тоқырауын бойында егін салып күн көрген, тірі қалған, ұрпақ жалғаған. Қожабидай, Бесбас бидай, Ақбидай өсірген. Олардың осы кітапта атын атап түсін түстедік. Ақтоғай топырағында бидай да, арпа да, тары да, жүгері де өскен. Су диірмендер жұмыс істеген» дегенді жазуының тарихи негізі бар екені анық болды.

Дәл осы жерде Амантай ағамызды толықтыра кетуге тура келеді. Орыс переселен мұжықтары егін салатын жерді, тоған қазып су шығаратын арнаны жергілікті жердің егінші-дихан адамдарынан артық білді дей алмасақ керек. Ендеше кімнен кім үйренді деген даулы мәселе. XVIII-XIX ғасырдан бері егіншілікпен шұғылданып, сол арқылы мол тәжірибе жинаған дихандар жалғыз көк шолақ атын арбаға жегіп ауып келген орыс мұжықтарына үйретпесе, үйренді деуіміз бекер болар. Рас, темір жер өңдеу құралдарын алмасқан шығар, тұқым айырбастаған шығар, насыбай үгуге шылымдық табак алған шығар, бірақ егін салуды олардан үйренген емес деп кесіп айтқан дұрыс. Себебі орыс переселен-қарашекпендері жергілікті жердің су, ауа, топырақ ерекшеліктері мен табиғи амалдардың сол дихандар қауымынан артық білді дей алмасақ керек. Егінді салуда Арқада болатын көктемгі табиғи амалдарды, мысалы «Құралайдың салқыны» өтуіне қарай ойластыруды келімсек орыстар бірден ескере қойды дей алмаймыз.

Алдағы тарауда 1898 жылғы Ф.А.Щербиннаның экспедициясы материалдарына сүйене отырып, 1920 жылға дейін №3 әкімшілік ауыл болып келген Көшкін руының ауылдарының мекендері мен қыстауларының тізімін келтіреміз. Соған қарап бұл өскен-өнген ру екенін байқау қиын емес. Сарымның ру басшылары болған ақсақалдар мен билер өз руының қамы үшін «Бәрін бірдей қойшы болсаң, құл боларсың, бірін қалмай тойшы болсаң, жыңды боларсың» деген қағиданы берік ұстап, мал мен егін шаруашылығын қатар ұстауды дәстүрге айналдырған. Егіннің ебін білетіндер мен осы саладан таным-біліктік санасы барларды мақсатты түрде жатақ ретінде қалдырған. Жатақ ретінде «жайлауға көшетін малың жоқ» деп тек кедейлерді қалдырған деу ақылға сыймайды. Ел ішінде азын-аулақ мал басын құрауға қабілеті жетпей жүргендер Ақбидайдай жоғары сортты бидай түрін шығаруға өрсі жетті дегенге кім сенеді!? Тоған қазып су шығару мен егін салу секілді істің байыбына бара алмайтындарды қалдырғаннан түк өнбесін білмеді деу мүмкін емес. Олардың малын өздерімен бірге жайлауға әкетіп, бағып қалған. Сарым елі ру басылары «Алтын-күміс тас екен, арпа-бидай ас екенін» ертеден-ақ біліп, егіншілік шаруашылықты мақсатты түрде жүргізуге ден қойған деген қорытындыға келеміз.

Біздің бұл пікірімізді Тоқырауын топырағы мен ондағы егіншілік туралы 1901 жылы шыққан Брокгауз бен Ефронның сөздігіндегі мәліметтер растайды. Ол 1899-1902 жылдары 3 томдық «Брокгауз бен Ефронның кіші энциклопедиялық сөздігі» деген атпен, 1907-1909 жылдары 4 томдық екінші басылымы шықты. «Жаңа энциклопедиялық сөздігі» 1911-1916 ж. шығарылды, жоспарланған 48 томның 29 томы шықты. Бұл басылымға белгілі алаш қайраткері Ә. Бөкейханов автор ретінде қатысқан әрі осы энциклопедияда оған арналған арнайы есімнамалық мақала да берілген. Сондықтан да ондағы Ақтоғайдағы жер-су аттары, топырағы мен егіншілігі туралы мақалаларды берген және жазған Ә.Бөкейханов болып шығады. Мұны ерекшелік айтып отырған себебіміз: осы сөздік арқылы Ақтоғайдың топырағының қасиетті

атак-даңқымен шетелдіктер де таныс болған.

Сол сияқты отаршылдық саясаттарын бүркемелеп, бізді Еуропаға жабайы халық ретінде таныстыруды мақсат тұтып «Описание киргизо-кайсацких Орды» еңбегінде: «Бұл қазақтардың өздеріне тән поэзиясымақ өлеңдері мен әндері бар. Олардың ән айтқаны қойдың маңырағаны секілді жағымыз әсер қалдырады» деп жазған Левшиннің, қазақтың балдай қымызы ішіне жақпай мазасы кеткендіктен: «Бұлар биенің сүгінен арақ жасайды, соны ішемін деп үш күн бойы есімді жинай алмай келемін» деп жазған Янушкевичтің миссионерлік пиғылдағы жазбаларының ықпалында қалам тартқан тағы бір орыс саяхатшысының тура біздің Ақтоғай, оның егінші жатақтары туралы пікірі де бар. Біздің елге 1913-14 жылдар шамасында келген ол да Тоқырауын бойында егіншілік кәсіптің өте дамығаны туралы айта келіп:

«Мезгілінде өзен бойынан көше алмай қалған қазақтар бөгелек, окалақ пен сонадан бірнеше түйе, ондаған жылқы, тіпті қараусыз қалған екі баласын өлтіріп алғанын Қызыларай тауындағы қорықшыдан естідім. Олар тыныс сезімдеріндегі сұмдық ісіктен кейін тұншығып табан астында өмірем қабады. Жыныс талы мен тоғайынан өзеннің арғы бетіне шыққанша бір қазақтың атынан айырылып қалғанының өзі, ажалдың қалай тез келетінін көрсетеді» деп жазады. Оның қорықшы деп отырғаны - егіннің күзетшісі болуы керек, орманшылық қызмет бола қоймаған. Болған күнде оны орыс ұлты өкілі орманшы, яғни лесник деп жазары анық. Бұл қорықшы адам, кім де болса, ақылды азамат екен. Әңгімесінде айтқандарына Тоқырауынның шыбын-шіркейін сылтау ете отырып, орыс мұжықтарын әкеліп орналастыратын жер қарап, саяхатшымын деп келген аңдушы орыс жансызын осындай қорқынышты әңгімелер айту арқылы шошытып жібергені деп түсінген жөн шығар. Себебі ата қонысты орыс алуына біздің елдің қай руы болса да қарсы болғанына дәлел жеткілікті. Әйтпесе «шыбын-шіркейі мол, кез келген уақытта ажал дайын тұратын адам тұрғысыз жер» деп танытқан сол Тоқырауын бойында ата-бабамыз тіршілік етті, ұрпақтары да

тұрып жатыр.

Кеңес дәуірінің соңына қарай Ақтоғай бидайлары туралы одақтық генетик, биолог мамандар да дабыл қаға іздеді. Олар сирек ұшырасатын дәнді-дақылдар тұқымын сақтап отыратын койма мен тіркейтін «Қызыл кітап» жоқтығын тілге тиек ете келіп, солардың қатарында Ақ бидайды ерекше атайды. Академик Д.Д. Брежнев деген ғалым 1974 жылғы 25 шілдедегі «Известия» газетінде үлкен өкінішке толы мақаласында: «Қазақ даласында ертеден бері құрғақшылыққа төзімді, түрлі аурулардан қорықпайтын және сортаң жерге өсе беретін бидайдың көне «Ақбидай» тұқымы кең таралып келді. Бұдан тыс ол оңайлықпен төгілмейді, бұл күшті жел тұратын аудандарда аса қажет қасиет. 1972 жылғы экспедиция бұл керемет өсімдікті таба алмай қайтты. «Ақбидай» масағы тек біздің коллекцияда ғана бар» деп күйінеді. Иә, отаршылдық, одан соң оның жалғасы болған қызыл империяның тың игеруге байланысты жүргізген осы қастандығы тек Ақтоғайдың ғана емес, бүкіл қазақ халқының егіншілік ата кәсібінің асыл жауһары ретінде бағаланатын Ақбидайдың түбіне жетті.

Тағы қайталап айтайық, Ақбидайды орыс коммунистік билігі мақсатты түрде жойды. Ондағы ойлары - қайткен күнде де қазақ халқын тарихи тамыры мен салт-дәстүрінен, діні мен ділінен, ана тілінен және атадан балаға мирас болып келген дәстүрлі жетістіктерінен айырып, мәңгүрттендіру, космополитке айналдыру саясаты. Ол - **Ақтоғайдың атақты Ақбидайының** жер бетінен жойылып кетуіне әкелді. Осы жерде Ақбидай Қазақстанның ірі өзендері бар басқа аймағында неге өспеді, олай болғанда жоғалмайтын да ма еді деген заңды сұрақ туындайды. «Бесбас және қожабидайды біз де өсіріп, мол өнім алайық» деп талпынбады дей аламыз ба? Талпынған, өсіруге тәжірибе жасап көріп арнайы келіп үйренген де. Бірақ ол жақты Ақбидай жерсінбегендіктен де өспеген! Бұл да болса Ақтоғайдың топырағы мен суының қасиетті екеніне нақты мысал. Ендеше барша Ақтоғайлықтар қалай мақтанса да орынды. Тіпті де сол атадан

балаға мирас болып келген егіншілік еңбек дәстүрінен айырылып қалғандықтың соңы 1990 жылдар ортасында басталған жеке шаруа қожалықтарын құру, одан соң кеңестік шаруашылықтарды үлеске бөлудің соңы аудан жұртын жұмыс қуып қалаға қарай үдере көшуіне душар қылған нәубетке тап қылды. Орыс отарлағаннан бері шекесі шылыққан еңбекпен ғана күн көріп, қалың соры арылмаған Ақтоғай халқының бүгінгі таңда да ашығы алшысынан түсе қойған жоқ. Бар тілеуі – «Тәуелсіздігіміз тұғырынан таймаса екен» деген оймен, «айранын ұрттап, қойын құрттап» тұрмыс кешіп отыр.

Қазірде осы Ақтоғайдың Ақ бидайының дәмін татқан қариялардың саны азайып қалды. Солармен осы туралы сөз қозғасаңыз-ақ болды, көруі нашарлап бара жатқан жанарлары жарқ ете түсіп, бидайдың үлкендігі туралы сөзін дәлелдеу үшін алдарындағы мейіздің бір данасын ұстай алып, «міне, ақ бидайдың тұрқы тура осындай болатын, ал қожа бидай оған жетеқабыл еді» деп күрсінеді. Ақ бидай туралы жерлес ақынымыз Ж. Қашкынов пен А.Нысаналин деген журналист те арнайы мақалалар жазды. Олар да біздің елге ғана тән бидайдың осы түрінің қадір-қасиетін сипаттай келіп, тұқым боларлық түрлеріне дейін құрып кеткенін үлкен өкінішпен еске салады. А.Нысаналин «Жас Алаш» газетінде «Атақты Ақбидай қайда?» деп бұл бағытта арнайы журналистік зерттеулер де жүргізген де болуы керек. Оны мына жазған пікірі дәлелдейді

«Аудандағы көнекөздері әдетте Ақбидай және басқа да дақыл түрлерінің Тоқырауынның төңірегінде 20 мамырға дейін егіліп бітіп, орақ маусымы 20 тамызда басталып, арадағы 100-110 күн дәннің көктеп, гүлдеп, масақ сарғақ тартып пісіп үлгеретінін жақсы білген. Осы ғасырдың жиырмасыншы жылдары кейбір қолы береген дихандар бір пұттан 89, тіпті жүз пұтка дейін өнім алған кездері болған. Ол үшін қызыл судан кейін егістікке бір ай өткенде екінші, тағы он күн өткен соң үшінші су беріліп отырған. Соғыстан соңғы жылдары да шығымды Бесбас бидайдың биіктігі 1,2 метрден асып, масақ ұзындығы 15 сантиметрге жетіп, 20

тармак салып, 175-200 дән санлаған кездері кәзір оұл-оұл ұшты. 1935 жылдың өзінде Ақтоғайдағы ауылшаруашылық көрмесінде бір түпке 44 тармағы бар, әр масағында 90 дән кездесетін Қожабидай, 32 тармақты Ақбидай көрсетілген. Сол шақта көзі тірі С. Бекенбаев, (75 жаста), А. Көшекбаев (74 жаста), И. Қойшыбаев (85 жаста) және өзге ауыл ақсақалдары қазақтың егіншілік мәдениеті мен тәжірибесі жөнінде көп мағлұматтар берген еді. 1957 жылға дейін бір жыл ғана Қоңырат ауданында арықпен қамтамасыз етілген 5 мың гектар жер бар еді. Ал оның үш жарым гектары суармалы болатын. Аңызға айналған атақты бұл бидай түрлері Қазан төңкерісінен бұрын (Қапал, Лепсі, Жаркент т.б) Есіл өңірі мен (Атбасар, Қараөткел өңірі) және Ертіс бойының суармалы жерінде егіліп, мол-мол өнім беріп келді. Амал не тың игеру кезінде көлемі шағын егіс алқаптары жойылып кетіп, бұрын құнарлы болған жерлер тозып кетті» деген ой қорытады.

Мақала авторының Ақтоғайдың Ақбидайы егілді деп осында көрсеткен қазақ жерлерінің алқаптарында жаппай себілді пікірін қате демей-ақ қоялық, бірақ ұшқары санаймыз. Аз-маз егілген де болуы керек, әйтсе де бұл өңірлердің өлкетанушылары мен оны зерттеген ғалымдар тарапынан дәлелді тұжырымдардың жоқтығы күдік туғызады. Олай болса Ақбидай қазақ даласының оңтүстік шығысы мен солтүстігіндегі біршама жеріне егілген болып шығады да, оның барлық түрінің жойылып кету мүмкіндігі де азаяр еді. Оның бірден жойылып кетуіне Ақбидайдың тек бір ғана өңірде егілуі себеп болды деп ойлауға еркіміз бар.

А.Нысаналин осы мақаласы арқылы Ақбидай тағдырына араша-сауға сұраған мәселені ортаға салуы үлкен жанашырлық болды. Ақбидайдың жоғалып кетуін ұлттық трагедияға балаған ол: «Бұл - үлкен күйініш. Бұндай-бұндай жағдайлардың бәріне немқұрайлықпен қарауға бола ма?! Олардың жай-жапсары республиканың осы саласымен айналысып жүрген жандарға беймәлім деуге ауыз бармайды. Ендеше неге ешкім селт етпейді? Неге дабыл қағылмайды? Сонда атақты Ақбидай, Қожабидай, Бесбас бидай қайда?» деген проблема көтерді. Амал не,

Қазақстанға хатшы болып келген Г.Колбиннің кезінде мансабы үшін діріл каккан партия шенеуіктері де, ауыл шаруашылығы саласы ғалымдары да үн қатқан жоқ.

Ақбидай мүлде іздеусіз қалды десек, жалған болар. Ол туралы өзім куә болған бірер жайды да айта кетелік. 1990 жылдардың басында ауылдан «Ақбидай табылыпты» деген хабар дүңк ете түсіп, ол қаладағы бізге жетті. Мен туылған «Қаратал» совхозы кезінде «Ұлы Октябрь» колхозы болып тұрғанда, оның басқармасы болған С. Шомақбаев ақсақал бұрыннан тұрған ескі үйінен үкімет берген жаңа үйге көшеді. Көшу барысында қоржын үйдің үш құдық пешінің мұржа шығатын жақтағы үстінен бір дорба бидай табылады. «Бұл не?» деген құмарлықпен үй иесі Сейдіғазым қартқа көрсеткенде «Құдай-ау, бұл Ақ бидай ғой, жоқ, оның қожабидай аталатын түрі ғой. Қалайша пеш үстінде осы күнге дейін ұмыт қалған» деп мұнайыпты. Осы хабарды естіген соң ауылға аттандым да, әкем Қожахметті ертіп барып Сейдіғазым қартқа қолқа салып отырып, сіріңкенің екі қорабы толған бидайды сұрап алдым. Ондағы мақсатым - табылған қожабидайды қалпына келтіруге өз жәрдемімді тигізу еді. Себебі, 1990 жылы мен жұмыс атқаратын КарМУ-ге көрнекті биолог, генетик ғалым, биология ғылымдарының докторы, профессор А. Бигалиев ректор болып келген еді. Сол кісіге қожабидайды көрсетіп, «ғылыми лабораториясында бидайды өсіріп көрсек қайтесіз» деген ой болды.

Қайтып келісімен ректордың қабылдауына жазылдым да, сөзді Ақбидайдың тағдыр-талайы туралы бастадым. Бұл турасында ол кісі де мол хабардар екен, емен-жарқын әңгімелесті. Сонда мен жоғарыда жазған қожабидайдың табылу тарихын қысқаша айтып өттім де:

— 1950 жылдардың басынан бері қыстай үзбей жағылатын пештің үстінде қырық жыл бойы жатып кеуіп, тіпті қуырыла пісіп те қалған шығар. Оны қара жерге сепкенмен өспес, сіз осы сала маманысыз, зерттеу лаборатория арқылы бір әрекет жасап көрсеңіз, - деп бір қорап бидайды ұсындым. Ақбидайдың дерегі

шыққанына, оның қожабидай түрі тұқымы табылғанына ерекше әсерленген А. Бигалиев:

– Ыстық жерде сақталуы қиын болды. Егер де бір клеткасы болса да тірі қалса, онда калыпына келтіремін, - деп қуана қабылдады.

– Бар мүмкіндігін жасаңызшы, - деп Ақбидай туралы бар білетінімді айттым да, сәтін салса екен деп мен кеттім. Содан бір рет арнайы барып сұрап, қалған уақытта кездесіп қалғанда сұрап мазалап жүрдім. А. Бигалиев «болмай жатыр» деп басын шайқайды. Уақыт өте бұл іс көмескі тартты, себебі ректорымыз екі-үш жылдан соң орнынан түсіп Алматыға ҚазМУ-ге ауысып кетті. Осыдан төрт жыл бұрын Алматыдағы бір конференцияда кездескенде тағы сұрадым.

– Болмады, қарағым, ол бидайлар пісіп-кеуіп қалған болып шықты. 40 жылдан бері сақталуы да әсер еткен. Ешбір дәнді тірілте де, өсіре де алмадық, әрине, өкінішті, - деген кесімді сөзін айтты. Ақбидайды қалпына келтірсек деген бұл талпыныс осымен аяқталды. Осы табылған қожабидайды ауылдағы ауыл шаруашылығы маманы З.Құдашбаев арнайы орын дайындап, суармалы түрде қара жерге себін, өсіріп шығаруға ұмтылыс жасады деп те естідім. Одан да ештеңе шықпады.

Табылған қожабидайдың жыры мұнымен біткен жоқ. Тура сол шақта біздің биология факультетінде осы саладан ғылым кандидаты, жерлес жігіт Ерғазы Балабатыров жұмыс жасады. Туған жер десе, бауыры езіліп тұратын жақсы азамат еді, тек тағдыры қиындау болып, марқұм өмірден ерте кетті. Ол біздің совхоздың «Қуаныш» бөлімшесінде туған, Алматыда аспирантурада қатар оқығанда жерлестік рухта дос-жаран болып кеткенбіз. Осы қожабидай туралы, оны ректор бастаған топ зерттеп жатқанын естіген соң болар, бір күні жанында бір Рифхат деген татар жігіті бар үйге келді. (фамилиясын ұмыттым. Ж.С.). Рифхатты Алматыдағы бір ғылыми зерттеу институтының ғылыми қызметкері, ғылым кандидаты, доцент деп таныстырды. Бидай тұқымдарының селекциясы мен оны будандастыру арқылы

жетілдіру бойынша зерттеу жұмыстарымен шұғылданады екен.

Қолка сала келгендері - сол табылған кожабидай, соның мендегі екінші қораптағы тұқымы екен. Маман ғалым ретінде Рифхат екеуі осымен шұғылдануды ойластырып жүргендерін, сол үшін сұрап келгендерін айтты. Қарсы болмадым, тіпті қуана-қуана бердім. Ақтоғайдың Ақбидайы қалыпына келіп жатса, одан артық бақыт бар ма?!

Әңгіме мұнымен де бітпеді. Енді Ерғазы келесі өтінішінің шетін шығарып, аспирантурада жүргенде мен айтқан тағы бір әңгіменің ізіне түсті. Оның жайы былай еді. ҚарМУ-дың белді ғалымы, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор Сағындық Жауымбаев біздің елдің сырттай оқитын бір қызына «Ақтоғай ауданындағы егіншіліктің қалыптасу тарихы» деген тақырыпта диплом жұмысы тақырыбын беріп, ғылыми зерттеуді тапсырады. Ол қорғауға шығарда диплом жұмысына рецензент болатын адам іздегенде, оның Ақтоғайдан болуын ойластырғандықтан, сараптама пікір жазуға мені бекітсе керек. Содан Сәния есімді сол студент дипломын құшақтап маған жұмысқа келді. Мен келісімді берін, диплом жұмысын алып қалдым да түнімен оқып, оңды рецензия жазып бердім. Әдебиетші болғандықтан біле бермейтін көп тарихи жайларға, әсіресе, Ақтоғайдың Ақбидайы туралы көптеген тың деректерге қанықтым. Құнттап бір данасын алып та қалмағаныма енді өкініп отырмын. Қайдан білейін, ол кезде ел тарихы туралы кітап жазамын деп ойлағам да жоқ. Өтген, шіркін, сол кезде кеерокопия болғанда ғой.

Аспирантурада жүргенде түрлі басқосуларда ғылым жолында ізденушілер өз ауданы, облысы бойынша ерекше тарихи оқиғаларды айтуға құмар келетін. Сондайдың бірінде мен Ақтоғайдың Ақбидайы мен осы диплом жұмыс туралы, сол Сәния деген студент қыздың қолында Бесбас бидайдың бес тармағынан сақталып қалған өзім көрген үш тармақты сабағы және қорғауда пайдаланған суреті бар екенін айтсам керек. Осыны ойында сақтаған Ерғазы енді келіп «сол дипломшы қайда екенінен хабарым барма, бар болса, бірге іздеп барсақ» деп қолка

салды. Ол Сәнияның (фамилиясы жадымда жоқ. Ж.С.) Ақтоғайда Калинин сегіз жылдық мектебінде тарих пәнінің мұғалімі екенін, сондағы Алтынбеков Сейіткамал деген жігіттің жұбайы екенін білетінімді айтым. «Жазған құлда шаршау жоқ», бір күнді белгілеп «Жамшы» совхозының Калинин бөлімшесіне жол тарттық. Іздеген адамымызды да, диплом жұмысын да, Бесбас бидайдың суретін де таптық. Бірақ бесбас бидайдың сол үш тармақты тұқымын таба алмадық. Себебі, диплом жұмысына материал іздеген кезде Қоңырат ауданының алғашқы агрономдарының бірі Омаш Байжасаровтың туыстарының бірінен қорғауда көрсету үшін ат-түйедей қалап алған болып шықты. Одан соң уәдесінде тұрып қайтарып берген. Ол адамның аты-жөні қазір жадымда жоқ, қайтарда аудан басынан іздеп үйіне соғып едік, жол жүріп кеткен екен. Ерғазылар кейін келіп жолығамыз деген пәтуаға келді де, қалаға қайтып кеттік. Олар кейін келіп сол үш тармақты Ақбидайды алды ма, жоқ па, одан хабарым жоқ. Білетінім, оны алған күнде де және мен берген бір қорап қожабидай тұқымын тірілтуде де бұлар да ешқандай нәтиже шығара алмағаны анық.

Қазір бүкіл Ақтоғай жұртының өзегін «шіркін-ай, сол егінші болған кісілер Ақбидайды қалай сақтап қалмады екен» деген үлкен өкініш өртейді. Бәрібір де сол дихан әкелерімізді даттау мүлде арту артық, замандары аласапыран болып, олар «тың игеруге қарсы болды» деген жалған жала желеуімен ұсталып, сотталып кетуден қорықты. Сталиннің жеке басына табынушылықтың 1937, 1951 жылдардағы зобалаңынан үрейлері мүлде ұшқан елді түсінуге болар. «Сұм өмір абақты ғой саналыға» деп Мағжан ақын айтқанындай, қазақтың бүкіл даласы түрмеге толған шағында Ақтоғай жұрты алдына бір ғана мақсат-міндет қойды. Ол – қайткен күнде де ұрпақты сақтап қалу. Одан басқасына бас ауыртуға мұршасы болмады. Орыстың діни кітабында «не суди, будешь не судим» деген сөзі бар. Сондықтан біздің де ешкімді мансұқтауға құқымыз жоқ. Ертең ұрпақ ауысқанда олардың бізге де қандай үкім шығарарын кім білсін...

Жұмыр жер мен айды айналып ұшып жүрміз, Марсқа қонуға

талпынып, онда су бар екенін анықтадық. Бірақ ғылым мен техниканың осыншама дамыған шағында Ақтоғайдың Сарытерек елді мекені бойындағы ел-жұрт ғасырлар бойы өндіріп, әлемде теңдесі жоқ бидайдың ең жоғарғы сортын шығаруға қол жеткізген **Ақтоғайдың атақты Ақбидайын** қалпына келтіруге шамамыз жетер емес. Ұлтының өткен тарихын ұмыт қалдырған және оның айырықша саналатын табыстарын сақтай алмаған ата-бабаларына келешек ұрпақтың бетіне түкіретіні рас болса, сол кезде тірі қалғанымыз қарғыс таңбасы басылған бетімізді сүртіп тұрып, бір-бірімізге «сол кезде сен қайда болдың осы» десіп кінә артатын күн де жақын қалды.

Алғашқы кітабымыздағы осы Ақбидай туралы жазылған тарауды шағындай отырып республикалық «Егемен Қазақстан» және облыстық «Орталық Қазақстан» газеттеріне «Аңызға айналған Ақбидай» атты мақалалар жариялағанбыз. Оны санасы ояу зиялы қауым мен ауыл жұртшылығы жақсы қабылдағанын іле-шала хабарласқандарынан байқадық. 2020 жылы 27 тамызда «Орталық Қазақстан» газетінде «Арқаның бренді – Ақбидай тірі!» деген мақала жарқ ете қалды. Авторы – белгілі журналист Қызғалдақ Айтжан. Газет алып оқудан қалған жұрт онымен бәрі бірдей танысты дей алмаймыз. Сондықтан оған тоқтала кету керек.

Қ. Айтжан мақаласын: «Аңызға айналған Ақтоғайдың Ақбидайын Арқаға қайтару – өткенді айтып, тамсанып, таңдай қағып, таң қала бермей нақты әрекет қажет еткелі қашан? Бірақ жазылған мен айтылғанның бәрі, жасыратыны жоқ, тек бидайды жоқтаудан әрі аспады Жоқтаушысы бар, іздеушісі жоқ-тын» дей келе, «Ақбидай тірі! Елге қайтыпты» деген сүйінші хабардан бастайды. Одан соң мақалада Ақбидайдың дәндік сапасы туралы «Кенестік ғалымдар не деп еді?» деген атаумен біз жоғарыда келтірген ғылыми деректерді жазады. Ал «Ақбидайды елге қайтарған кім?» деген бөлімін қаз-қалпында тұтас келтірелік.

«Ақбидай тірі деуіміз – бос айғай-сүрең емес. Кейінгі 3-4 жыл мұғдарында Ақтоғай ауданында ветеринарны ғылымының

кандидаты Шүкірбай Төкеев ак бидайды іздеп тауып, оны зерттеумен айналысып жүр. Ғалымның айтуынша, бүгінде қолға түскен тұқымның зертханалық сараптамасы оның дәл сол Акбидай екенін дәлелдеген.

- Алынған бидайды биыл да ектік. Бұл егісте де Акбидайдың қасиеті қайталанып отыр. Бір дәннен бес бас шықты. Яғни бір дәннен бес масак шығады. Содан халық «Бес бас бидай» деп атаған болуы керек. Егіннің шығымдылығының көп болатыны да осыдан. Жай бидайдың бір дәннен бір сабақ ғана шығады, - дейді Шүкірбай Төкеев».

Мақала авторы Қ. Айтжан одан әрі қарай ғалымның осы тұқымды іздестірудегі қадамдарына тоқтала келіп, табылған дәндік нақылдың тек 100-і ғана тірі болып шыққанын хабарлайды. Тағы да Ш. Төкевке сөз беріп:

- Алынған тұқым тірі ме, тірі емес пе деген мәселе туындады. Зерттей келе ектік. Оның ішінде 100-і ғана тірі болды. Содан 70-ке жуығы өсіп шықты. Енді соны көбейтіп, одан әрі дамыту үшін жұмыс жасап жатырмын, - деген пікірін келтіреді.

Бұл - әлемге айғай сала хабарлайтын зор жаңалық! Егерде шын болатын болса, туған жеріміздің атақ-абыройы ғана емес, тарихының да тірілгені деп ұғу керек. Бұл әрі-беріден соң көшпелі ғана өмір сүрген халық деп мұрнын шүйіре қаратын еуропа жұртшылығының алдында қазақ халқының беделін өсіре түсетініне дау жоқ. Ш. Төкеевтің айтуынша, жүргізілген зертханалық зерттеулердің кезінде осы қолға түсірген тұқымның сараптамасында дәннің гендік құрылымы тарихтан белгілі «Бесбас бидайдың» қасиеттерін қайталайды екен. Мақалада Ш.Төкеевтің қолында аса зор ынтамен іздеп тапқан тұқымды Дүниежүзілік бидай федерациясы мен Ресей ғалымдары атақты Акбидай екенін мақұлдағаны туралы құжаттары да бар екені жазылған. Акбидайды тірілтуші ғалымның: «Мен әуелде ел ішінде «Бесбас бидай» дегенді естігенде, неге олай аталды екен деп ойлайтынмын. Мұны енді түсіндім. Демек, бір дәннен бес масак шығып отырған. Егіннің шығымдылығы көп болатыны содан.

Жай бидайдың бір дінінен бір сабақ қана шығады» деген пікірі әлемде жоқ бидай тұқымын қалыпына келтіруде нақты жұмыс жүріп жатқанын дәлелдейді. III. Төкеев бастаған ғалымдардың бұл еңбегі әлемге әйгілі Гиннесс рекордтар кітабында Қазақстанның атынан жазылуға лайықты ғылыми соны табыс десе де болады. Ол тұралап тұрған экономикамызды көтеруге ғана емес, қаңырап қалған ауылдарды жаңғырту мен еліміздің қамбасын мол өніммен толтыратын асыл қазына да болар еді.

Сөз реті келгендіктен және біліп-тани қоймайтындар үшін бұл ғалым, ветеринария ғылымдарның кандидаты Шүкірбай Төкеев өзіміздің Ақтоғайдың тумасы екенін айта кеткен жөн болар. Ақбидайдың әр түрлі тұқымдарын шығарудағы Көшкіннің ақсақалдарынан бері келе жатқан гендік дарындылық осы бауырымыздың бойында жаңғырып отыр десек те болар. Ол - Көшкін-Орысбай-Атығай ру тармағының ұлапы. Бұл маңызды зор ғылыми жаңалықпен барша Ақтоғай жұртшылығын құттықтай отырып, аудан басшылығы мен ел азаматтары қолдау көрсетеді деп сенгіміз келеді.

XII тарау

ҚОҢЫРАТ АУДАНЫ «ТОҚЫРАУЫН КӨТЕРІЛІСІ» МЕН АШАРШЫЛЫҚ ЖЫЛДАРЫНДА

Барша қазақ даласына, оның ішінде кешегі Қоңырат ауданының халқына қуғын-сүргінді, зорлық-зомбылықты, кәмпескені, 1921-23 жылғы және 1931-32 жылдардағы аштық геноцидін ала келген Қазан төңкерісін біздің ел аса бір қуанышпен қарсы алды деуге болмас. Әрине, ел болған соң жарлы-жақыбайы, тұрмысы нашары мен есікте жалданып жүргендер болмай қалған жоқ емес. Бірақ олардың көпшілігі сырттан келген кірмелер болғанын да ашып айтуға тиістіміз. Себебі, бір рудың жеке ата тармағы ретінде ауыл ауылға бөлініп отырған Әлтеке – Сарымның ішіндегі мал аз, жағдайы төмендері өз ауқатты туыстары төңірегінде болды да, олар өз еңбегін сатқаннан көрі тұрмыс-тіршілігіне байланысты ағайыншылықпен өмір сүрді. Ә.Бөкейханның 15 томдық шығармалар жинағы (2016) III томындағы «Қарқаралы уезінің статистикалық мәліметтер. Ауылдық кестелер» деген тарауының 541-594 беттерінде көрсетілген Тоқырауын болыстығына қарасты ауылдарының орналасу кестесіне қарап отырсаңыз, малы жоқ тақыр кедей болған ешкімді оқи алмайсыз. Туыстық байланыспен ауыл болып мал ұстаған, егін салған біздің елде орыс поселкелері көп орналасқан аумақтарға қарағанда мамыражай өмір сүрді деп кесіп айта аламыз.

«Ақтар қашып, қызылдар қуған» қанды төңкерістің алғашқы жылдарын әуіріммен өткізген елге 1928 жылы ірі байларды тәркілеу, оларды жер аудару науқаны қатты тиді. Ол аса бір науқаншылықпен және қатігездікпен жүргізілді. Дәл осы кезде есікте жүрген құл-құтандар мен тексіздердің «құтырған дәурені» басталды. Кеңес өкіметі оларды «теңдік алдың, сенің күнің туды, бай-бағланды, кожа-молданы қойдай қу қамшымен» деп есіртті. Ел ішінен жаңа өкіметке жаққысы келген «сол заманның

сұркылтай - сұмырайлары» шықты. Олар милиция болды, белсенді болды. Олар ел аузында «белсенді, атқа мініп теңселді» деген мазақ сөзге де ұшырады.

Осы ірі байларды тәркілеуге байланысты 1928 жылғы 27 тамызда «Қазақ Халық Қауіпсіздік Комитеті және Қазақ Орталық Аткару Комитетінің қаулысына сәйкес жер аударылатындардың аудандарын анықтау туралы» арнайы қаулы қабылданған. «ҚАКСР ХҚК 1928 жылы 30 тамыздағы қаулысында жер аударылған байлардың баратын округтері белгіленген. Сол бойынша егер Жетісу мен Сырдария округінің адамдары Орал округіне айдалуы тиісті болса, Орал округінен Жетісуға жіберілген. Гурьев округінен Петропавлға, Қарқаралыдан Қостанайға, Семейден Сырдарияға, Павлодар мен Петропавл округінен Ақтөбеге, Қызылордадан Адай округіне, Ақтөбеден Қарқаралыға, Қостанайдан Семейге жер аударылған». (Қараңыз: «1932-33 жылдардағы ашаршылық ақиқаты». Алматы: Литера-М. 2012. 43-бет). Осы қаулыдағы нұсқауға сай бүкіл Қарқаралы округінен конфискацияға ұшыраған бай-шонжар деп табылған ел жаксылары Қостанай, Торғай жеріне айдалған деп білуіміз керек. Ендеше олардың жер ауғаннан соңғы тағдыр-талайын білу үшін кейін облыс болған осы аймақтың мұрағаттары мен қауіпсіздік комитеттерінің архивін ақтару артық етпейді.

Осыған кейін-ақ іле-шала басталған ел-жұртты еркінен тыс жаппай артельдер мен колхоздарға ұжымдастыру мен біріктіру зорлығы басталды. Біздің ел арасында «Неужели сегіз қошқар бір соқаны тартпайды» деген мәтел сөз бар. Оның мәнісі мынада: «Кәмпескеде байдың малын бөліске салғанда бір кірме тақыр кедейге сегіз қошқар үлеске тиіпті. Енді ол езілген таптан шыққан кедейлігін алға тартып колхозға кірейін десе, басқарма оны ортаға мүшелікке қабылдамай қойыпты. Себебі, егін салуға соқа тартатын күш көлігі, яғни ат, өгіз секілді малы жоқ екен. Сонда әлгі байғұс «неужели сегіз қошқар бір соқаны тартпайды» деп дәлелдемекші болыпты. Бұл сөз содан қалса керек. Күшпен және зорлықпен колхозға қуып кіргізудің салдарынан егіншілікпен

айналысқан Тоқырауын бойындағы ел құрал-жабдықтарынан, малдарынан айрылып, акыры халық аштыққа ұшырады.

Кеңестік дәуірдің отызыншы жылдарында болған саяси озбырлыққа қарсылық көрсеткен көтерілістер қазақ жерінде аз болмаған. Соның бірі – Қарағанды облысының Ақтоғай ауданы аймағында, ел ішінде «уық көтерілісі» деп аталып кеткен Тоқырауын көтерілісі. Бұл туралы кеңес дәуірі кезінде ештеңе жазылмады, айтылмады. Тіпті сол көтерілісті ұйымдастырған тобықтыларды «бұлар бір кезде уық асынып алып, совет өкіметін құлатпақшы болғандар» деп мазақ сөзге де айналдырды. Республика аумағында 1929-1931 жылдары аралығында ұжымдастыруға қарсы 372 жаппай толқулар мен көтерілістер болып, оған 80 мың адам қатысқан. Осы толқулар мен көтерілістерді аяусыз жаншу асқан қатігездікпен жүргізілді.

Кәмпескелік зорлықпен тәркілеу мен ашаршылық кезінде төмендегідей қарсылықтар болды:

1929-1931 жж – Қазақстанда ұжымдастыруға қарсы қарулы қарсылықтар толқыны (Семей округі – халық наразылығының ірі ошағы).

1930 ж ақпанның мамырға дейін – 6 ауданды қамтыған күшті толқу болды (Торғай шаруаларының Батпаққара көтерілісі – «бандиттік-басмашы қозғалысының көрінісі» деп бағаланды).

Қаракұм көтерілісі – 5000 шаруа біріккен көтеріліс. Оны Орынборда орналастырылған 8 -дивизия басып тастады.

Созақ көтерілісі – шебер ұйымдастырушылығымен, табандылығымен ерекшеленеді. Басшысы болған Жакыпов деген азамат. Аудан орталығын басып алып, көтерілісшілер аудан басшыларын өлтірді.

1931 жылы көктемдегі – Қарқаралы округінің Абыралы, Шыңғыстау және Шұбартау аудандарындағы көтеріліске қатысқандар түгелдей қырылды.

2006 жылғы «Қарағанды. Қарағанды облысы» атты энциклопедияда «Тоқырауын көтерілісі» деген шағын мақалада мардымсыз деректер ғана берілген. Онда: «1929 жылы

сол кездегі кеңестік солақай саясатқа қарсы қазіргі Актоғай ауданы жерінде болған шаруалардың бас көтеруі. Оны Жабайдың Сәдуақасы деген адам басқарған. Кейбір деректерге қарағанда көтерілісті басуға Қарқаралыдан (кейбір деректерде Семейден) лейтенант Манохин (Манашкин болуы да мүмкін) бастаған НКВД - нің I взвод солдағы барған. Көтерілісшілер бұл кезде Қарабұлақ және басқа селолық кеңестерді тонап, астығын және ондағы милицияның мылтықтарын тартып алған. Жүзге жуық көтерілісшіні Шатыршаның етегінде тосып алады. Олардың көпшілігі боялған уық асынып алады, шиті мылтық тек бес-алты адамда ғана болады. Оларды пулеметпен атқылап, Балқаш көліне қарай қуады. Жолда басшыларын қолға түсіріп, көпшілік адамды елдеріне қайтарады. Кейін көтеріліс басшылары ату жазасына кесіліп, қалғандары әр түрлі мерзімге жер аударлады. 1931 жылы Тоқырауын көтерілісі ықпалымен Абыралы, Боқты, Шұбартау, Шынғыстау өңірінде де халық көтерілістері орын алды» деп қана жазылған. Бектаутададан Шағыршаға дейінгі жердің барлық елді мекендерінің халқы қатысқан бұл көтерілістің бағасы әлі толық берілген жоқ. Тоқырауын көтерілісі туралы арнайы зерттеулер мүлде аз. Қоңырат ауданы бұған дейін Алматы облысына қарағандақтан архив материалдарын қолға түсіру мүмкін болмады. Сондықтан актоғайлық зейнеткер-ұстаз, рухани мұраның жанашыры Аманкелді Туғанбайдың «Балқантау» газетінде жарияланған «Тоқырауын көтерілісі» атты мақаласын аздап қысқартып отырып, қаз-қалпында беруді дұрыс деп таптық. Себебі бір-Қарағандыда бір-екі жыл ғана шығып тұрып жабылып қалған «Балқантау» газеті аудан тұрғындарының бәрінің қолына тие қойған жоқ. Ал бұл мақаланың «жергілікті «Тоқырауын тынысы» газетіне жарияланғаны туралы дерегіміз жоқ. Сонымен қатар ауданымыздың мерейтойына келген жан-жақтан келген жерлестеріміз де хабардар болсын деп отырмыз.

«Ел басына күн туып, етігімен су кешкен» сол кезеңде жанын шүберекке түйіп, халқының тәуелсіздігі үшін бастарын бәйгеге тіккен аталарымыздың аттары аракідік үлкендер аузынан естіліп

қалады. Солардың бірі 1930-31 жылдары «Тоқырауын көтерілісін» ұйымдастырған, өзі соған бас болған Жабайдың Сәдуақасы екен. Сәдуақас Шаймерденнен туғанмен үлкен әкесінің есімі қоса тіркеліп, ел ішінде Жабайдың Сәдуақасы аталған. Текті атаның қаны мен тәрбиесі арқылы дарыған Сәдуақастың бойындағы бас асаулық, өршілдік, бірбеткей, намысқойлық айналасында болып жатқан жолсыздықтарға сын көзімен қаратып, жаңадан орнаған Кеңес өкіметінің халыққа жасаған қиянат-қыспағына қарсы шығарады.

Қазақстан өкіметінің 1926 жылғы тамыздағы «Декретін» басшылыққа алған белсенділер ауылдағы байларды, тіпті орта дәулеттілерді тәркілеуді қауырт жүргізді. Асыра сілтеуге жол берілді. Тәркілеу науқан қазақты отырықшылыққа айналдыру керек деген ұранға ұласты. Осыны пайдаланған сауаты мені түсінігі төмен елдегі белсенділер халыққа қысым көрсетті. Түрлі салықтар көбейді. Ауыл халқы адам төзбес күйге ұшырады. Осыған орай өкіметке дегені наразылықтар күшейіп, Абыралы, Баканас, Шұбартау т.б. көтерілістері туды. Осылардың жалғасы іспетті Тоқырауын бойында да 1930-жылдың соңы мен 1931-жылдың наурыз, көкеск айларында аудан халқы арасында толқулар басталып, беделді деген азаматтар атқа мінеді. Осы көтерілістің басталуының себеп-салдарын зерттеп, көтеріліс басшыларына үкім шығарған «Үштіктің» екеуімен кездесіп, деректер алған, бұл күндері жасы 82-дегі Балқаш қаласының тұрғыны, Ақтоғай ауданының «Құрметті азаматы» Байсеркин Қайырбек қарияның деректеріне жүгінуді жөн көрдік.

Елдегі жаппай наразылыққа оның ішінде жапсарлас жатқан Семей жеріндегі халықтық толқуға бұрынғы Қоңырат ауданында тұратын сол кездегі ширақ, беделді жігіттер де үн қосты. Олар қысым мен қудалауға шыдамай өз төңірегіндегілерді ішінәра қаруландырып, топтастыра білді. Алғашқы қимылдарының бастау алған жері Орта Дересін болыпты. Қазіргі Ақтоғай деп аталатын аудан 1960 жылға дейін Қоңырат ауданы атанған. Бұл ауданның негізі 1928 жылы қаланады. Алғашқы орғалығы қазіргі Нарманбет

ауылының Дуанши деген жері. Онда шаруалар кооперативі бар екен. Келер 1929 жылы аудан орталығы қазіргі Ақтоғай селосынан 2-3 шақырым оңтүстік-шығыстағы Қарамойынға ауысады. Ол жерді бұрын «Ақ үй» деп атаған. Басқару органдарының барлығы дерлік осы жаңа мекенге көшкен кез.

Наразы топты бастап, тікелей нұсқау берушілер Жабайдың Сәдуақасы, Смайылдың Жақыпбегі және Түбек деген азаматтар болады. Олар алдымен Дуаншидегі кооперативтегі азық-түлікті талап, Тоқырауынды өрлей келе, Сарытеректегі дүкенді де басып алады. Дүкен мүлкінің біразын сол маңдағы ауылдарға үлестіреді. Осы жерде біраз қалыңдар болып, Жекейдің Қанышы, отряд мүшесі Азамбаев деген жігіт оққа ұшады. Екі адам жараланады. Барлаушылар арқылы көтерілісшілердің негізгі тобы Кеңдара арқылы, екінші шағын тобы озенді өрлеп келе жатқандары білінеді.

Көтерілісшілерді аудан маңынан тосып аймақшы болып құрылған қарулы жасақты аудандық ОГПУ-дың өкілі Мехалошин Тимофей басқарыпты. «Ақ үйге» қарай кикүлап ереулей шауып келе жатқан Сәдуақас тобын пештің мойнын паналап дүрбі арқылы анықтаған ол: «Мыналарда мылтық шамалы екен. Көбінің мойнына шошайтып асып алғаны киіз үйдің уығы. Адам шығынын жасамай, астындағы атын атыңдар. Алдымен ту ұстаушыны құлатсандар, көпшілігінің берекесі кетіп, кері қашады», - деп мергендеріне бұйрық беріпті. Мергендер атқан оқ ту ұстап келе жатқан Жәмпейістің Аханының жіліншігі мен астындағы атына қоса тиеді. Алдыңты топтан да біраз адамдардың аттары құлайды. Ереуілші топтың беті қайтып, тосылып қалады. Құты қашқан олар аттары құлаған серіктестіктерін мінгестіріп алып, кері бұрылады. Аудан маңынан ұзап, ауылдарына, тағы басқа жактарға тарап бой тасалай бастайды. Сол шамада Қарқаралыдан қосымша жазалаушы отряд та келіп жетеді. Сәдуақас пен Жақып Керегетасты (Нарманбет ауылындағы "Тасқын" деп аталып жүрген Орта қораның күншығыс жағындағы аласа шоқылы батыс баурайында), Ит құдық деген суы бар жерді

біраз паналайды. Жакын туыстары кешкілік, түнгі мезгілде азык жеткізіп беріп тұрады. Іздеу күшейіп, із кесушілер жиілеген соң, екеуі екі бөлініп, өз беттерінше бас сағалауға көшеді. Сәдуақас елсіз Табақ, Қазық, Меңеш қопасы. Арқар су жакқа бет алады. “Аңдыған жау алмай қоймайды” дегендейін, жер ыңғайын жақсы білетін Керей Төлеңгіт аңшысы Иманбектің дегеннің бастауымен Чутин басқарған жазалаушы отряд Сәдуақасты Қазықтың қолға түсіріп, атып өлтіреді. Астындағы бедеу кара биесімен үстіндегі тұлыбын аңшыға беріп, өлі дененің бетін жасырмай далаға тастап кетеді. Сәдуақастың көзінің жойылғаны туралы заң орындарынан естігенімен іле-шала оның сүйегін тауып, колма-кол жерлеуге жендеттікке негізделген күш туыстарына мүмкіндік бермепті. Біраз күндерден соң мандардың үлкендері: «Азаматымыздың бетін жасыруға шамамыз жетпегені қалай, жасырын іздеушілер шығарайық, сүйегін тауып, мұсылмандық рәсімімен жер койнына берейік», - деген үйғарымға келеді. Жазық қыраттары шамалы маң даланы бірнеше күн сүзген іздеушілер мүрдені табады. Қорқа, сақтана жүріп, Сәдуақастың сүйегін Орта Дересінге жеткізеді. Өзімен 3-4 атадан қосылатын Әбділданың бәйбішесінің бейітіне жерлейді.

Смайылдың Жақыпбегін Қусақтың Қарабұлаққа құяр сағасында, ал Түбекті Сарыөлеңдегі Тас төбе маңында атады. Сөйтіп, бүкіл казак даласы бойынша бастау алған наразылықтың бір бөлшегіндей болған «Тоқырауын көтерілісі» аса бір катігездікпен жаншылады. Көтеріліс басшыларының көзі жойылған соң, осы дүрмекке ілесті деген азаматтар тергеуге алынады. Олардың біразы бертінге дейін ғұмыр сүрді. Көтеріліске қатысты делініп, Ақтоғайдағы түрмеге түскен Нарманбет ауылының тұрғыны, марқұм Шалқарұлы Дәуіренбек қария: «Тергеу кезінде оқымаған қараңғылығымыз, соның салдарынан Кеңестік саясаттан хабарсыз болғанымыз ескеріледі. Аудандағы ОГПУ-дың бастығы Мехалошин деген орыс жігітінің кеңдігі, кешірімділігі арқасында жазадан құтылдык. Басқа бір қаныпезер болғанда бәріміз де «ит жеккенге» кете барар едік», - дейтін.

Аталған қарияның осы сөздерін ел азаматтары мен көне көздер теріске шығармайтын.

Дейтұрғанмен Құрмалақтың екі ұлы Қожабай мен Жабай ұрпақтары сонынан сөз ереді. Өкіметке қарсы пиғылда болған әулет есебіне алынып, ұрпақтары мойнына қоңырау тағылады. Бұл пікірімізді Сәдуақастың немере туысы Алтынбектің үлкені Ғаббасты Алашордашыл болғаны үшін, үшінші баласы Қырманды жан сауғалап жүрген сонау Қызылорда жерінде 1938 жылы «Халық жауы» ретінде атқаны жайлы «Орталық Қазақстан» газетінің 18 наурыз 2006 жылғы санында жерлесіміз Күләш Салдарбектің «Ақ күріштің майталман шебері» деген деректі-зерттеу мақаласы және 28 ақпан 2007 жылы «Егемен Қазақстан» газетіндегі Мейрамбек Төлепбергеннің «Адамға тағзым етпеген тарихқа тағазым етпейді» атпен жарияланған академик Хайдар Арыстанбековпен жасаған сұқбағы айғақтайды екен....

Елі үшін басын құрбандыққа шалған Сәдуақас, Жақыпбек, Тубекке үкім шығарған «Үштік» - сот төрағасы Сүлейменов Кунтуар, прокурор Адамбеков Ілияс, өкілетті өкіл (опер уполномоченный) Асайынов Жоламан екен. Мұны осы деректерді жинақтаған Байсеркин Қайырбек ақсақал растайды. Ол Ілияс пен Жоламанға кездесіп, жоғарыда айтылған тарихи-ұлттық трагедияның Тоқырауын төңірегінде қалай өрістеп, басылғанын өз ауыздарынан естіпті. Сондай-ақ Сәдуақастың жасырынып жүрген жерін тап басып тауып берген Иманбек аңшының Балқаш көлінің оңтүстігіндегі «Социал» совхозының Қарашыған жерінде 1966 жылы дүние салғанын айтады. Осы көтерілістің жай-жапсарын іңдетіп тексерген ОІПУ-дың құжаттары Алматы облыстық мұрағатында болуы мүмкін делінеді.

Шын мәнінде «Тоқырауын көтерілісінің» неліктен туындағаны, қалай өрістегені, шағылып талқандалғаны, қанша адамның қағысқаны жөнінде толық және нақтылы деректер жарияланған емес. Кейбір естеліктер мен ел-жер тарихына байланысты жазылған шағын дүниелерде үзіп-жұлып жалпылама айтылып келеді. Өлке тарихын өркендетуге ниет еткен зерделі

азаматтар болса, Ақтоғай ауданындағы осы көтеріліс, оған басшылық жасаған Сәдуақас, Жакыпбек, Тубектердің айға шауып мерт болған ерлік жолдарынан ғибрат аларлық соны деректер табылуы әбден мүмкін. Тарихшы қауым үшін бұл ғылыми соны тақырып болмақ» деп жазады. Аманкелді Туғанбайдың «Балқантау» газетінде жарияланған «Тоқырауын көтерілісі» атты мақаласы ұзақ жылдар бойғы ізденістің жемісі болғандықтан тарихи негізі ақиқат, сол себептен де келтірдік.

«Тоқырауын көтерілісіне» байланысты материалдар іздестіргенімізде «Орталық Қазақстан» газетінің 2017 жылғы 30 мамырдағы санында жарияланған Қабылбек Рамазанұлының мақаласына тап болдық. Автор «Әкем Рамазан 100-ге келіп, 1994 жылы дүниеден озды. Көп әңгімені кезінде сол кісінің аузынан естіп, қағазға түсірген едім» деген анықтама бере отырып жариялаған. Бұл мақаланы да өзгертпестен қаз-қалпында берелік.

«Еліміз тәуелсіздік алған соң бұрын айтылмай келген шындықтар айтылып жатыр. Соның бірі – Тоқырауын көтерілісі. Тобықтыдан тараған Өмір Дадан тұқымдары Ақтоғай өңірінде Манас, Қалдау рулары, сегіз старшын құрып, «Балқаш болысы» атанғаны белгілі. Манастың төрт әйелінен тараған Базарқұл, Тастемір, Жансары, Кенжебарак рулары Қотана-бұлақ болысы атанды. 1928-1931 жылдар аралығына ел ішіндегі тәркілеудің салдарынан малмен жансақтап отырған ел-жұрттың күн көріс тіршілігі құрдымға тірелді. Алда нәубет, үлкен ашаршылық таянып келе жатты. Әлеуетті адамдар оның ішінде Құбылтайдың Ахметі жанұясымен жер ауып, елден кетті. Босқын көбейді. Дәулеттілердің малын бағып, отын жағып, күнелткен кедейлер баратын жер таппай ашыққан байлармен қоса өліп, өлмегені қанғып далада көмусіз қалды. Бұл кезде Ақтоғай өңірін мекендеген үш болыс елдің «Мойынсерік», «бірлестік», «артелге» бірігіп, он-онбес, жиырма үйден топтаса бастаған кез. «Әлі есімде дейтін» марқұм әкем Рамазан:

«Кезінде Әліхан Бөкейхановтың атқосшысы болып жүріп үйренген азды-көпті орысша білетінім бар. Осының да көп көмегі

тиді. Елдің қолындағы азын-аулақ мал жазғытұры пышакка ілігіп, еріксіз сойыла бастады. Бұған түрткі ауыл белсенділері болатын. Олар «берсең қолыңнан, бермесең жолыңнан» деп малды тартып алып, ішкі Россияға ет жөнелтеміз деп жаппай қырып, сою басталды. Қарашілікте көзім корді, сойылған малда қисап жоқ, тау-тау болып қатталып жатты. Белсенділер ішкі Россияға жөнелтеміз деп елден көлікке ат, түйе сұрады. Бірақ ол жоққа тән еді. Ақырында, қисапсыз малдың еті ешкімге бұйырмай, күн жылып итке жем болуға да жарамады. Қайсы біреулер өзгеге бұйырғанша өзіміз жейік деп белдеудегі бұзауға дейін сойып алып жатты. Ел осылай ашаршылыққа аяқ басты. Ел ішінде наразылық көбейді. Әр жерде толқулар басталды. Сол кезде Мәскеуден екі орыс жігіті Тоқырауын бойымен Балқаш өңіріне келген еді. Қарашіліктен «азды-көпті тіл білесің» деп жолсерік болуды маған тапсырды.

Мезгіл жазғытұры болатын. Тоқырауынның бойымен Балқашқа жол тарттық. Ел ішінде береке жоқ. Әлі жеткендер көлігіңді тарпа бассалып аударып алатын кез. Жол-жөнекей «Тобықтылар үкіметке қарсы көтеріліс жасағалы жатыр» дегенді естідім. Қайсыбіреулер оның бастаушысы Жабайдың Сәдуақасы мен Смайылдың Жакыпбегі дегенде қобалжып қалдым. «Шіркін, екеуі де алмас қылыштың жүзіндей еді-ау!» деп әкемнің көзіне талай жас алғанын көргенім бар. Содан Қарабұлаққа келсек, халық жиналып, ерттеулі ат, жасакталған жасакқа тап болдық. Маған Смайылдың Жакыпбегі: «Үкіметке көтеріліп жатырмыз. Қой-екеш қой да бауыздағанда тұяқ серпеді, соғұрлым болмадық ба? Бізге қосыл» деді. Жасактың ұзын-ырғасы көп екен. Ауылға қайтар жолда Қарабұлаққа соқсам, жасак Дуанга аттанып кетінті. Ақтұмысқа таң ата іліктім.

Сартеректегі Шегірдің үйіне ат басын тіредім (ол кісі әйелімнің туған ағасы еді). Есік-терезесі сынған, үйдің айналасы опыр-топыр. Солдаттардан бір кісі олген, бізден Жекейдін баласы Кәркей окка ұшыпты. Сол күні Қарқаралыдан шыққан 12 солдат көтерілісті баспак болған. Басшысы аудандық милиция бастығы

Т.Махношин деген орыс жігіті. «Тәуекел бастаған біраз жігіттер үйдегі астыққа шабуыл жасап, алып кетпекші болған кезде солдаттар үстіне дөп келеді. Осы арада әжептеуір атыс болды - деп Шекең қысқа ғана түсіндірді. Қалған азық-түлікті, оның ішінде койма деп бір бөлмеге жинаған бидайдың қалдығын түйеге артып, Сартеректен Қарашілікке мені аттандырды. Аймақтың қары әлі қалың екен, омбылап жүре алмай келе жатқанда алдымыздан мылтық асынған біраз адамдар жолығып, айт-ұйтқа қарамай бізді ала жөнелді. Іштерінде өзімнің інім Нұршының Қайдары, Әмірхан қожаның баласы Ырзахан, Тобықты жігіті Иеш, тағы басқа мен білетін азаматтар бар. Бәрі солдат киімін киіп алған. Иықтарына бір-бір мылтық асынған. Сол арада шағын жартас бар екен, солдаттар соны бекініс еткен. Мән-жайды айтқан соң милиция бастығы Махношин маған тиген жоқ. Қайта жаныма Рыстайдың Біләлін қосып, Қарашіліктегі қазіргі Әлиман қорасына шығарып салды. Жол-жөнекей Біләлдан естігенім: «төменгі жақтың тобықғылары көтеріліс жасап, Дуандағы дүкенді, койманы бұзып, халыққа таратып беріпті. Енді өзен бойымен жоғарылап ауданды басып алмақ» дейді. Соған жергілікті жерден жігіттерді зорлап жинап, Махношин бастаған отрядқа көмек беріп жатқанын айтты. Біләл да солардың қатарында екен. Үйге келсем, есік алдында шана үстінде бір жігіт өліп жатыр. Үкіметке қарсы пікірде жүргендер ұйымдасып солдаттарға қарсылық білдіріпті. Қаза тапқан – Қарқаралыдан келген І.Азанбаев деген азамат екен. Сол күні оның денесін ат шанаға салып 5-6 жігіт алып кетті.

Халық ашынып отырған еді. Төменгі жақтан келе жатқан үлкен жасаққа қарсы тұра алмаймыз деген пікірде болса керек. Махношин бастаған отряд ауылдың үстімен кешікпей Ақтоғайға қайтты. Бұл кезде Қарқаралыға арнайы жіберген хабар бойынша қосымша отряд келін жетті. Көтерілісшілер әжептеуір қол жинап, Сартеректегі қоймаларды бұзып, қалған астықты сол жердегі тұрғындарға таратып жатқанын естідік. Оларға жол-жөнекей басқа рулардан да қосылушылар көп еді. Ұзын қарасы 150-200-дей аттылы жасақты көзім көрді. Көтерілісшілерді Ақ үй жақтағы

Қарамойын деген жерде арнайы жасакталған отряд тосып жатты. Ақ үйдің төбесіндегі мұржасына дүрбімен қарауыл қойды. Көтерілісшілер Тоқырауын бойымен келмей, Қасабайдың үстімен тападай талтүсте ауданға қарай қаптап келе жатты. Милиция бастығы көтерілісшілерге дүрбі салып ұзақ қарап отырып «түп» деп езу тартып күліп жіберді. Кейін білдім көтерілісшілердің көбі мылтық орнына уық асынып алған екен.

Кейде Тобықтыларға «үкіметке уық алып шықпандар» деп қалжыңдап жататыны содан қалған. Негізінде бұл үлкен ерлік еді. «Табаныңа тапталмаймыз, біз де халықпыз» деп үкіметке көрсеткен елдің сесі еді. Олар біле тұра, тәуелсіздік үшін өмірлерін ажалға байлады. Көтерілісшілердің ішінде 5-6 адамда ғана бесатар, біразы құс мылтықпен қаруланған. Алдында ақ боз ат мінген адам оқшау келе жатты. Тәрізі, Жабайдың Сәдуақасы болса керек. Милиция бастығы қаптап келе жатқандардың ішінен алдыңғысын – жаңағы ақбоз атқа мінгеннің өзін емес, астындағы атын оққа ұшырды. Бірақ көтерілісшілер одан қайта қойған жоқ. Қаруы барлар қарсыласып көрді. Екі солдат жараланды. Атсыз қалғандары кейін шегінді. Арнайы жасақ оларды өкшелей қуып, Жабай ауылының маңындағы Керегетас деген жерге бекінді. Осы арада біраз адам көтерілісшілерден шығын болса керек. Өзім көрген Қожагүл руынан Ыбыш, Көшкіннен Тәуекелді ұстап әкетті. Көтеріліс сәтсіз аяқталды. НКВД адамдары ел ішін жасырын аралап жүріп, көтеріліске қатысты-ау дегенлерді шетінен ұстап ата бастады. Жазығы жоқ көп адам жапа шекті. Аяусыз сокқыға жығып, еш тергеусіз, сотсыз-ақ жазалап жатты. Солардың ішінде өз халқының тәуелсіздігі үшін жанын пидаеткен Жабайдың Сәдуақасы, Смайылдың Жақыпбегі, Жекейдін Кәркейі, тағы басқа азаматтар бар еді. Езіліп, жаншылған елге 31-32 жылдардағы аштық нәубеті келіп килікті. Ол қасірет – өз алдына жеке әңгіме».

Міне, А. Туганбай ағамыздың мақаласы және көтеріліс оқиғаларын көзімен көрген Рамазан ақсақалдың естелігінде айтылатын оқиғалар желісі бір-бірін толықтырып тұр.

Сарытеректегі елден Көшкін-Қожағұл руларын ұйымдастырып көтеріліске бастаған Қожағұл Ыбыш, Көшкін Тәуекел деген азаматтар болғанын да оқып отырмыз. Ендеше олардың да ұсталып кеткеннен кейінгі тағдыры мен тарихтағы орындарын бағалау жағы қолға алынбай жатыр.

Тоқырауын көтерілісінің жалпы алғандағы тарихы осындай. Бұл туралы осы екі мақаладан басқа толық мағлұмат беретін басқадай дерек көздері қолымызға түспеді. Сондықтан олардағы деректерді жұрт біле жүруі үшін кітапқа қаз-қалпында еш өзгертпестен енгіздік. Бұған біздің алып-қосарымыз: көтеріліс басшыларының жоспарында Қоңырат руднигін басып алу да болған. Ақтоғай селосынан 2-3 шақырым оңтүстік-шығыстағы Қарамойындағы бұрын «Ақ үй» деп атаған жерге жасаған шабуылынан кейін көтерілісшілер осы Қоңырат руднигін басып алуды ойластырған. Оны 1930-31 жылдары Балқаш ГРП-сында басшылық қызметте болып жұмыс жасаған Д.В.Рожественский деген адамның мына бір естелігі дәлелдейді.

«Ақтоғай ауданының казактары көтеріліске шығып, Қоңыратты басып алуға ниеттенді. Қоңыраттықтар амманолмен (жарылғыш зат. Ж.С.) толтырылған бұрғылау штангтерінен гранаталар жасап қорғануға кірісті. Оған шылым шоғымен тұтанатын бикфорлық шнур бекітілді. Екі аптаның ішінде дайын болып отырдық. Винтовкалар аз, барлығы 12 дана ғана болатын. Бір жолдас темір рудасынан тұратын төбе басына жәшік толы аммонолды көміп, көтерілісшілер келген сәтте қорқыту үшін жарып жіберуді ұсынды. Жарылыс өте күшті болды. Көптеген терезе қирап, есіктерді жақтауларымен жұлып әкетті. Банданың шабуылы тоқтап қалды. Жарылыстан соң араларында Қоңыратқа зеңбірек әкеліпті деген сыбыс тарапты. Ол туралы сол жақтағы ауылдан келген жансыз казак айтып берді. Қоңыраттықтар одан сайын қарулана бастады. Бричка дейтін арбаға 3 турбаны бекітіп, оларды жарылғыш жат пен бытыраға толтырды. Көтерілісшілер қайта шабуылдап, арада атыс болды. Қазактар төтеп бере алмады, олар бірнеше жапондық винтовкамен ғана нашар

қаруланған екен. Оларды Балкаш көліне қарай қудық, март айы болатын, мұз жұқарған шақ еді, көтерілісшілердің көпшілігі суға кетті. Балкаштың бір жағасында ЧОН отряды болған еді, көтерілісті басуға олар да қосылды. Чондықтар ол кезде балық аулап жұмысшыларды камтамасыз етумен шұғылданып жатқан болатын». (Ю. Поповтың «Секретные страницы Сарыарки» мақаласы. аударған біз).

В.П. Михайловтың «Үлкен жұттың хроникасы» атты кітабындағы деректерге сүйенсек, Қарқаралыдағы Боқты көтерілісі мен Тоқырауын көтерілісінің арасында тығыз байланыс болған. Осы Ю.Попов жоғарыдағы мақаласында біз үшін қажет тағы бір деректі келтіреді. Қарағанды қаласында тұратын зейнеткер, сол кездегі Қарқаралы ОГПУ қызметкері болған Никита Зиновьевич Червевпен ауызба ауыз сөйлескен сұқбатында, кешегі чекист Боқты көтерілісінің талқандалуы былай деген:

«Қарқаралыға жіберілген чекистердің көпшілігі Семейден болды. Ол ОГПУ начальнигі Казанский, орынбасары латыш Инта, партия мүшелері В.Рыбаков, Матяев, Мөнохин, Жуков және басқалары. Бандиттермен келіссөз жүргізіп, көтерілісті тоқтатып, жергілікті үкіметке берілуін талап ету туралы бұйрық берілді. Келісімге келуге олар көнбей, аяғы атыспен аяқталды. Қарқаралылық Андрей Бердин окка ұшты. Қару-жарак әкелу үшін самолет қонатын алаң әзірледік. У-2 деген самолет ұшып келіп, батыл да қатты қарсылық көрсеткен көтерілісшілердің үрейін ұшырды. Олар қалаға басып кіруге әрекет жасап, маңайында атыс болды. Одан соң біз өз күштерімізді топтастырып Боқтыға шабуыл жасадық. Көпшілігін тұтқынға түсірдік, бірақ көп бөлігі қоршауды бұзып, Ақтоғай ауданы жеріне өтіп кетті. Олар осы аудандағы Керегетас тауына бекінін алып, сол жердегі бандиттермен бірікті. (Әрине, бұлар Тоқырауын көтерілісшілері. Ж.С.) Бұлар Ақтоғайды алуға төрт рет әрекет жасады. Біздің 28 адамнан тұратын атты отрядымыз тез арада көмекке бардық. Көтерілісшілерді бірден талқандай алмадық. Тек қана станковый

пулемет қапа ұрыс бакытын біздің жакка бұрды. Көтерілісшілер жеңіліп, Балқаш жакка кетті, одан Фергана басмашыларына барып қосылды».

Н.З. Червев өз сөзінде А.Туғанбай жазған «Сол шамада Қарқаралыдан қосымша жазалаушы отряд та келіп жетеді. Кейбір деректерге карағанда көтерілісті басуга Қарқаралыдан (кейбір деректерде Семейден) лейтенант Манохин (Манашкин болуы да мүмкін) бастаған НКВД - нің 1 взвод солдаты барған» деген пікірді дәлелдей түседі. Оның айтып отырған «28 адамнан тұратын атты отряды» да осы бір взвод солдат және аудандық ОГПУ-дың бастығы Мехалошин де, Манашкин де, емес, бұрынғы чекист айтып отырған Тимофей Манохин болып шығады.

Ю.Попов «Бокты көтерілісі» туралы ізденісінде сол кезде ОГПУ-дің шаруашылық жұмысында болған 82 жастағы қарқаралылық Құсайын Әлімбеков деген ақсақалға да жолығып дерек сұраған. Ол кісі де көтеріліс басшылары туралы айта келіп: «Көп адам ұрыста қаза болды, бірталайын тұтқынға алды, қалғаны Қызыларай тауына барып бекініп, сол жердегі көтерілісшілермен бірікті» деген деректі айтқан екен. Бірақ бұлар Ақтоғайды алуға төрт рет әрекет жасағаны туралы аудан тарихы туралы жазбалар мен естеліктерде ештеңе айтылып-жазыла қоймайды. Көтеріліске қатысқандардан жазаланғандар туралы да ешбір дерек жоқ. Кеңес дәуірінде жабық тақырыптардың бірі болды да қазір ұмытылды. Ал «Бокты көтерілісіне» қатысқан 20 адам ату жазасына кесіліп, 17 адам 10 жылға, 24 адам 5 жылға, 9 адам 3 жылға сотталған. Ал «Абыралы көтерілісіне» қатысқан 101 адам соғыста қаза тауып, 78 адам өлім жазасына кесіліп, 183 адам 10 жылға сотталған. Оны атақты «Рыжый Алмаздың» әкесі Болатбек Нәсенов жазған «Абыралы көтерілісіне – 80 жыл» деген мақаласындағы деректер дәлелдей түседі. (Қараңыз: Кеңестік Қазақстан тарихы. №4 2010. 4-32 беттер). Сонда басқа көтеріліс адамдары осындай көлемде жазаланып жатқанда «Тоқырауын көтерілісінің» басшы адамдары ғана қуып жүріп атып өлтіріліп, қалғаны аман-сау қалды дей аламыз ба? Жаза алғандар мен көтерілістен соң Балқаштың

қамысын паналап, одан Алматы төңірегi мен оңтүстікке ауып кеткендер әлі де ізделмей жатыр. Бұл да болса қызыл империя саясатына қарсы шыққан талай жерлестеріміздің атаусыз да атаксыз да кетіп бара жатқанын көрсетеді.

Біз осы уақытқа дейін 1931-32 жылғы ашаршылықтың, ұлтымызға жасалған геноцидтің қайғысы мен қасіретін ғана сөз етіп келдік, ендігі жерде оның шынайы тарихын арнайы зерттелген ақиқатпен айтатын кез келді. Оны нақты да архив ақтарып айқын дәлелмен көрсете отырып, тарихтағы сталинизм дәуірінде түскен қарадақтар соңғы кезде аты аталып, түсі түстелмегендіктен тарихи дүниетануымызда орны бос, ұлттық санамыздағы «ақтаңдақтарға» айналып отыр. Бұған ел арасында тікелей кінәлі болғандардың да аты аталып, түрі түстелген жоқ, әзірше «жауырды жаба тұтып» келе жатырмыз. 1970 жылдары, яғни тоқырау заманының тұманы әлі тұтасып тұрған шақта Қазақстан Жазушылар одағының бір пленумының трибунасынан сыншы-философ Мұрат Әуезов «1932 жылы халық трагедиясын сөз етпеу арқылы біздің жазушыларымыз өзінің халық алдындағы парызын да өтей алмай отыр. Сөйтіп, әдебиет өзінің ар-ожданынан айырылды. Ал, ар-ожданын жоғалтқандар әдебиетте әрі қарай өсуі, өркендеуі мүмкін емес» деп айтқан болатын. Ол кезеңде «1932 жыл», «1937 жыл» тақырыптары жұрттың «ат-тонын ала қашатын қатерлі, жабық тақырыптар болатын. Көп жылдар жабық қалған тақырып, сол жылдардағы халық қайғысы, мұң-зары тәуелсіздік келгеннен бері қайға көтеріліп жағыр. 1932 жылы аштық тақырыбын, оның шығу себебін, салдарын терең жіліктеп жазған төл әдебиетімізде нұсқа бар ма десек, өкінішке қарай кібіртіктей береміз. Аға буын ұриакқа, нәубеттің шетін көрген қарттарға 1932 жыл оқиғасының ізін суытпай жазылған акын Жақан Сыздықовтың «Әлі қарттың әңгімесі» поэмасы, Сәкен Сейфуллиннің «Қызыл ат» поэмасы, Бейімбет Майлиннің «Күлпәш» әңгімесі болса, Жақан Мусиннің «Наркомға хат» өлеңі, кейінде Шерхан Мұртазаның «Бесеудің хаты», Олжас Жанайдаровтың «Жұт», Смағұл Елубаевтің «Ақбоз үй», «Мінәжат» романдары дәуір шындығын көркемдік тұрғыда

бейнеленуімен шектелді. Ақын-жазушылар жыр етпеген жер шарының бірде-бір жаралы нүктесі қалмапты, ал, қазақ даласының тұла-бойын қызыл шиідей қан еткен отызыншы жылдардың жаракаты туралы жазылған шығармалар санаулы. Аталған бұл шығармаларды ел-жұрттың көбі оқыды. Жерлес жазушы Жанболат Башардың соңғы уақыттарда жазған «Қабір үстіндегі зұлмат» атты әдеби шығармасында, отызыншы жылдары біздің аудан халқының басына төнген қуғын-сүргін мен ашаршылық құрбандарының жан төзгісіз азабы, зұлмат жылдардағы қайғы-қасіреті ақиқатты түрде суреттелген.

Біз тәуелсіздік алғанға дейін де, кейін де оқырман қауым біле қоймайтын және сол үшін 25 жылға сотталған Жакан Мусиннің «Наркомға хат» өлеңін ғана келтіргенді жөн көріп отырмыз. Кейін Қазақ ССР-інің «Халық артисі» атағын алған Жакан Мусин осындай шерлі өлеңдері үшін 1930-жылдары қуғынға ұшырады. 23 жасында итжекенге айдалып Қолыма лагерінде 18 жыл тұтқын болып, «мұртты шал» өлген соң ғана босады.

Наркомға хат

Сүйініш қып сынған құрық таяғын,
«Қайран өмір, қайда сенің баяғың» -
Деп еңіреп тепсе темір үзетін,
Ер-азамат әрең басып аяғын.
Мінерге ат, ішерге ас жоқ сенделіп,
Ой-арманын әлде кімдер өңгеріп.
Көлге аунатып, күресінге тастаса,
Сен отырсың, қай жеріңді меңгеріп.
Қараңғылық сый-салтанат, сән-сауық.
Қабағыңнан қар емес-ау, қан жауып.
Атамекен алтын бесік елінен,
Әлде қайда жеті түнде жер ауып.
Өзі шегіп ашы азабын аштықтың,
Көзін сүзіп қала берді бастықтың.
Голощекин атындағы жалауы

Ұзын қызыл керуеніне астықтың.
Жұртта қалып жүре алмаған кемпір-шал,
Күңіреніп көкірек қан, көңіл дал.
Құша беріп немересін «кош» - десіп,
Көз жұмысты қу аштықтан құрып әл.
Сәбилерін құрым киізге орасып,
Әке-шеше тағы бірер дөң асып.
Сүлдер құрып Сібірге де жете алмай,
Солай кетті айдалада жал асып.
Күні кеше күн күлімдеп, күн күлген,
Кең далада көмілмеген, көмілген.
Ой да қырда өлген қазақ жемтігі,
О, замана бұл азаны кім білген?!
Талақ болып байлық, дәулет, бақ-мұрат,
Енді зар боп, сыңар тілім нан сұрап.
Әне жатыр Шыңғыстауда Шәкәрім,
Қаныпезер атқан октан кансырап.
Көрші, осыны қаныпезер Наркомың,
Өзің қаздың, көрін тірі әкеңнің.
Баласың деп маған егер сенбесең,
Айтсын анау Голощекин крайкомың.
Естіп жүрсің, көріп жүрсің, білесің,
Көрсендағы көрмеген боп күлесің.
Күйбеңдейсің, жорғалайсың жағымсып,
Дейсің бе әлде, түпсіз түнек түнесін.
Қайран елім, қарапайым Қазағым!
Талтың, міне, ауру, аштық азабын.
Налыма, күт, кезең берген тағдырың,
Сыйлар екен тағы қандай мазағын?!

Кеңес империясы ыдырап, халқымыз тәуелсіздікке жеткен,
рухани өмірге еркіндік, шындық, жариялылық берік орныққан
соңғы уақытта өткен жолымыз ақыл таразысына қайта салынды,
кешіп өткен өмір жолындағы асыра сілтеушіліктер, кателіктер

қайта қаралды. Бүгінгі таңда біз қазақтар дүние жүзінде 18 млнға әрең жеттік. «Егер қазақ даласында алапат аштық болмағанда біз 35 млн. болып отырар едік», - дейді акын Мұхтар Шаханов. Бүкіл ұлт үшін ол бір арман болып тұрған жоқ па? Сонау өз баласының етін жегізген аштық қазақтың сан жағынан да, рухани жағынан да аздырады. 1921 жылғы аштықтағы адамдарды көрген А.Байтұрсынов: «Аштықтан адамның тәні азып еді, жаны да азып, ес кетіп, адамгершілік жоғалып, адам хайуаннан да жаман боп кетті. Қойша қыратындай қазақ Кеңес үкіметіне не жазып еді? - деп жазған еді. Осы сияқты сан мыңдаған сұрақтарға жауап іздеу барысында акын-жазушылардың шығармаларына жүгінгеннен басқа амал болмай тұр. Әйтседе ел-жер тарихына байланысты және жекелеген шежірелік еңбектерде біраз сұрақтардың жауабы табылып, шындықтың пердесі ашыла бастағандай. ХХІ ғасырдың гуманистік талап-тілектерін қанағаттандыра аларлықтай ұлттық сана-сезімімізді шындап, рухани мәдениетімізді қайта қалыптастыру барысында өткен ғасырдағы ұлтымызға жасалған геноцидті өте ыждағаттылықпен қарауды, терең зерттеуді дәуір өзі талап етіп отыр

Ашарлық ақиқатының шындығы көп жылдар бойы бүркемеленіп келді. Кеңес дәуіріндегі көркем шығармалар мен және тарихи еңбектерде жарым-жартылай ғана айтылып, сталиншілдік саясатқа сай ғана бағаланды. Сол себепті шындықты дер кезінде жарияламау, ұзақ уақыттар бойы жасыру орын алды. Сөйтіп, замана шындығы бүгінде толық айтылып бітті ме және қазақ жазушылары зұлмат сипатын және жапа шеккен адамдар бейнесін қазақ әдебиетінде айшықты түрде бейнелей алды ма деген сауалдарға жауап беру кез келген өлкетану саласындағы зерттеулер мен энциклопедиялардың басты мақсаттары болып саналуы керек. Ел-жұрт тағдыры талқыға түскен кезеңнің шындығы қазақ жазушыларының шығармаларында тарихи шындық тұрғысынан айқын бейнелене алмай жүргені жалған емес. Егер олар қазіргі көркем шығармаларда суреттеліп, құрбандар бейнесі сомдалған болса тарих шындығын ашу, сол

шындыққа баға беруі қажет. Ол Мемлекет тарихы институты шығарған ұжымдық «1932-33 жылдардағы ашаршылық ақиқаты» (2012) атты зерттеудің өзінде де толық айтылған жоқ. Тарихшы профессор Талас Омарбеков бұл турасында: «Алайда осындай нақты деректер тарихшы ғалымдардың қолында тұрса да, бүгінгі тарихымызда аштық құрбандықтарын біржакты демографиялық жолмен ғана үстірт есептеп, 1930-33 жылдардағы өлген казактар санын негізсіз бұрмалай көрсету орын алып отыр. Мысалы, Р.Конквест оларды 1 млн. адам көлемінде деп көрсетсе, Р.Дэвис пен С.Уиткрофт казактардың 1931-33 жылдардағы құрбандықтарын 1 млн. адамнан астам, ал басқа ұлттарды қосқанда бұл көрсеткіш тек қана 1,3-1,5 адам шамасында деп ойлайды. Ал казакстандық тарихшылардың бір тобы (Б.Төлепбаев, В.Осипов) осы аштықта 1,5 млн. адам қырылғанын, тарихшыларымыздың және бір тобы (М.Қозыбаев, Ж.Абылғожин, М.Тәтімов) – 1 млн. 750 мың адамның өлгенін айтады. Бұл деректер болжамдар түрінде айтыла тұрса да, олар Казакстан тарихынан жазылған іргелі зерттеулерге ғана емес, мектеп оқулықтарына да нақты көрсеткіштер түрінде еніп кетті. Осылайша, 1931-33 жылдардағы ашаршылықтың демографиялық салдарлары туралы ғылыми қорытындылардың көпе-көрнеу бұрмалануының куәгерлері болып отырмыз, - деп жазады.

Кенес заманындағы зұлматтардың алғаш басталуы үлкендер өкінішпен еске алатын өткен ғасырдың жиырмамыншы жылдарының басы мен 1928-29 жылдардағы кәмпескелік тәркілеу деп аталатын кезең Тоқырауын бойына орналасқан ел-жұртты айналып өткен жоқ. Одан соң кезең-кезеңімен 1931-32 жылғы аштық, 1937-38 жылдардағы жазықсыз жандарды қудалап қысым көрсету, арыстарымызды қойша көгендеп атып-асуға дейін жеткізген зұлматтар жалғаса бергені анық. Оған Ұлы Отан соғысынан оралмаған боздақтарды қосыңыз. XX ғасырдың I жартысындағы казак халқының басына келген нәубеттер «Қоңырат» ауданындағы ел-жұрт тағдырын да трагедияға ұрындырған, айтып-жазып тауыса алмастай апат екені ақиқат.

Міне барша қазақ халқының басына түскен осы ашаршылық нәубаты басым бөлігі тек қана мал шаруашылығымен, ал тек Тоқырауын бойындағы аз ауыл ғана егіншілікпен шұғылданатын Қоңырат ауданы жұртының көпшілігін құрбандыққа ұшыратқаны айтпаса да түсінікті. Анықталмаған деректер бойынша Қарқаралы, Қу, Абыралы аудандарындағы 120 мың тұрғылықты халықтан осы ашаршылықтан кейін 26 мың ғана адам қалған. Олардың көпшілігі Қарқаралыдан бері қарай «Быркылдақ» арқылы «Қызыларай» елді мекені және «Кенасу» арқылы «Сона» аталатын жерлер үстімен бүгінгі «Шабанбай би» ауылы арқылы «Беғазы» тауы, «Жіңішке» өзені бойымен Тоқырауынға құлан, сол бағытпен Балқаштың балығына жетін жан сақтауға жосыған. Олардың көбі жолда қырылғаны айтпаса да түсінікті.

1932-1933 жылдары қазақ халқы басынан өткерген осы ашаршылық зұлматы туралы Сағат Жүсіп құрастырған «Ашаршылық ақиқаты» кітапта ащы шындық былай деп жазылған:

«Тағы бір айтайын дегенім, ашаршылықтан қазақтың жартысы қырылды деп жатыр. Мен өзім Арқаның қазағымын. Мысалы, Қарқаралы ауданында шамамен ашаршылыққа дейін 50 мың адам тұрады да, ашаршылықтан кейін 15 мың адам қалады. Менің ауданым Жанаарқада ашаршылыққа дейін 25 мыңнан аса халық болған екен. Ашаршылықтан кейін 5-ақ мың халықты санаған. Шет ауданында да ашаршылыққа дейін 26 мың халық болса, ашаршылықтан кейін 5-ақ мыңы қалған. Иә, ашыққан адамның психологиясы өте қатты өзгереді. Қанша қиналса да, ең соңғы мүмкіншілікке дейін баласын жемейді ғой. Бірақ жейтін ештеңе жоқ болып, әбден өлуге айналғанда алдымен қыз баланы жейді екен. Ұлым тірі қалса екен деген оймен. Бірақ бәрібір өледі ғой. Сосын босып келе жатқанда, әбден қажыған аштар алқа-котан отырып бір-біріне «сенің балаң бітті, енді адам болмайды, одан да оны жейік те» деп те ақылдасады екен. Осындай келісімге

келеді екен. Бұл - маскара ғой».

Архив құжаттарынан алынған деректерге сүйенсек, 1932 жылдың зобалаңындағы ресми деректерге қарағанда, ашаршылық жылдары емшектегі сәбилердің 72 пайызы, 7 жасқа дейінгі балалардың 60 пайызы қырылып қалған. 1932 жылы қазақтар арасындағы өлім бала туудан артық болып, Орал қаласында 5 есеге, Қостанайда 2 есеге, Қызылжарда екі есеге дейін кеміп кеткен. 1932 жылы балалар үйіне 68 617 жетім алынса, 1933 жылғы 1 қаңтарға дейін 45 100 бала панасыз қалып, оның 1682-сі аштан өлген. Бірақ бұл кезгі ресми мәліметтердің барлығы саналы түрде кемітілін, редакцияланып көрсетілгенін ұмытпайық. Алапат ашаршылық жылдары Қазақстан шекарасынан шығып, босқыншылыққа ұшыраған шаруалардың (қазақтардың) саны – 1 миллион 31 мың. Олардың 165 мыңы бұрынғы Кеңес Одағының шекарасынан әрі асып, Қытайға, Моңғолияға, Ауғанстанға, Иранға, Түркияға өтіп кеткен. Сөйтіп туған жерлеріне қайтіп орала алмаған. Ал көрші республикаларға Ресейге қоныс аударып, орнығып қалғандар саны – 450 мыңдай.

Аудан жеріндегі ашаршылық туралы сол кезде ағайындары «Боқты» көтерілісіне қатысты деген күдікке ілінгендіктен Ақтоғайдағы нағашыларына қарай жылыстап кеткен Бөкеев Нұрбектің қалдырған естелік жазбалары біршама шындықтың бетін ашады. Сонымен қатар ауданның ардагер азаматы Мырзахан Қалиакпаровтың «Орталық Қазақстан» газетіне жариялаған «Тарихымызды таразыласақ» деген мақаласының айтары да бар. Н. Бөкеев өзінің бұл жаққа келуін: «Мен 1930 жылы Қарқаралы окроносының (окургітікооу бөлімі Ж.С) бастығы Түсіп Қияковтың приказы бойынша Ақтоғай районуна мұғалім болып келдім. Район Шатырша тауының баурайында, өзеннің оң жақ қабағында. Районоға тіркелісімен Ақтұмсық, Қарашоқыда отырған нағашыларымды іздеп барып сәлем бердім... Шешемнің үлкен ағалары Әлпай, Смағұл, Үшбай және өлген Смайыл ағасының екі ұлы Шымрбек, Мұқашка аттан түсіп сәлем бердім. Жөнімді айтып таныстым. Үлкен ағасы Әлпайдың Әмірбай, Әбдірбай

есімді екі ұлы бар екен. Үшбайдың Қабдолл, Жүніс деген екі ұлы бар екен. Смағұлдың Төлеубек, Төлепбек, Қожахмет деген үш ұлы бар екен. Ақүй басындағы бастауыш мектепке мұғалім болып тұрып қалдым. Сонда детдом ашылды, мен бастық болып 1936 жылға дейін істедім» деп жазады. (А.Нұрбеков. Мәңгілік тұғыр. 2015. 16-бет).

Осы еңбектегі Нұрбек Бөкеевтің естелігі бойынша, ауданның 1930 жылғы басшылығында болған адамдарды анықтауға болады. «Ақтоғай район болып, Шатырша тауының бауырында постройкa басталды. Шатырсыз екі квартиралық үй салынды, салушы десятник Воровьев, жуас, есті адам. Сол жылы жалғыз мен келген екемің деп ойласам, келушілер көп екен. Бірінші секретарь Әбдірахман Сұлтанов, райисполком Сүлеймен Тасболатов, секретары Керней Әутек Бодаубеков, тағы бір Керней Сыдан Өтепов, прокурор Күнтуар Сүлейменов, милиция начальнигі Махначин (бұл жоғарыда айтылған Т.Монохин. Ж.С.), мал дәрігері Завьялов, адам дәрігері Тарақты Иса Құттымбетов, жер бөлімі бастығы Көлдейбеков, потребсоюздың бастығы Қабдырахман Жүсіпбаев және басқалары алыс жердікі және оқығандар, жауапты қызметтегілер, заготскоттың бастығы Күлік Мәкенбей Нұржанов, оқу бөлімінің бастығы Қоңыр Әбілдин» деп жазағаны нақты дерек. Бұны аудан тарихына байланысты басқаларға да керегі болып қалар деп келтіріп отырмыз. «Қоңырат» ауданынның ашаршылыққа душар болуына және сол ашаршылықтың зардаптарын жоюға олардың қаншалықты «еңбек» сіңіргені тарих тылсымындағы құпия. Қарап отырсақ, «Тоқырауын көтерілісінен» кейін аудан басшылары түгелдей дерлік басқа жактан келген кадрлармен ауыстырылған екен. Ол дегеніңіз, ауқаттыларды кәмпескелеу кезінде көзге түсуімен елді көтеріліске шығуына душар қылған бұрынғы басшылардың көбіне сенімсіздік білдірілді деген сөз.

Әттең, шіркін, сол ашаршылық зұлматын көзі көргендер түгілі, осы детдомдағы өмірді басынан кешіп аман қалғандардың дені басымы қазір бұл дүниеде жоқ. Ақыл-парсағқа азаттық

әкелген тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында да ашып ештеңе айтпай сұм заманның құпиясын өздерімен бірге алып кетті. Ал кеңестік дәуірде олар ащы шындық пен шерлі тарихты жазбақ түгіл, ашық айта алмады. Құғын-сүргін мен қорлық-зорлықтан мүлде жасып қалған ел өз ұрпақтары үшін тілін тістеп, шерменде күйде кетті. Өз сенімді деген құрбы-құрдас сырластары арасында тек сыбырлап қана айтып, шер тарқататын. Қызығып тыңдайын десен, «бұл сен еститін әңгіме емес, құрысын, біз көргенді балалар көрмесін де білмесін, беті аулақ» деп сөзді басқаға бұрып жіберетін. Бала кезде туған нағашым Тобықты-Құланшы Ыскак ақсақалдың аштықтан Көрпетай-Нұртайдан Балқашқа ауғандарында жолда адам етін жейтіндерге кездескені туралы естіген әңгімемді жазуға дәтім бармай отыр. Шынында да құрысын, беті аулақ.

Ақтоғайдағы детдомды басқарған осы Н. Бөкеев баспасөз үшін жазған «Ескіrmес естелік» атты мақаласында таза ақиқатты айта алмады. «Егістің соңы бітпей, райисполкомнан Әбеуов пен Әбділдин шақырып алып, «Ақүйдегі детдом ашылады, соған бастық болып барасың» деді. «Топырақ төгіледі, терезелер салынады, потолок болады, ремонт жүреді, жұмыскер ертен беріледі, соны басқар, жетім балалар 1 сентябрден жиналады, воспитатель, завхоз, саны 20 адамнан кем болмайды» деді. Осы айтқанының бәрі болды, 200-дей бала жиналды. Май, ет пачка-пачка болып келіп жатты, Балқаштан балық жеткізілді, кант-шай жеткілікті, ұнды су дирменге тарттырып, нан жаптық. Детдомның қырыққа таяу сиыры болды. Бір күні начальник Махначин шақырып алып: «Ей, Бөкеев, сені мына халықтың нанасыз детприемына бастық етіп қойдық. Адал ниетіңмен қызмет ет, егер жетім баланың ақша, киім, тамағын беталды шашып, талан-таражға салсаң, онда сені соттаймыз, осы балалардың үйі біздің бақылауымызда, әр он күн сайын өлгендерді білдірні тұр» деді. Сонымен детдомды басқарып жүріп жаттым. Ісім оңып, алға баса берді. Халықтың аузына іліктім, жетім балалардың күтімі жақсы деген» деп жазғанына қарағанда, детдомның жағдайы жаман

болмаған сияқты. Әрине, кеңестік идеологияның ықпалында жазғаны көрініп тұрғанын сезу қиын емес.

Осы детдом бастығы Н. Бөкеев сәл кейініректе, нақты айтсақ 1970 жылдың 14 наурызында жазған «Ашаршылық жылдарында» атты мақаласындағы мына айтқандары шындыққа жақын келеді. «1932 жылы Ақтоғай районының детдомында қызмет еттім, атақты отыз екінші жыл ғой, ойдан-қырдан жиналған 200-300 жетім баланың ауру-сырқауы көп, өліп те жатады. Бір рет 30-40 бала тышқақ, қылшадан ауырып жеке күттік, 7-8 күнде бір бала, кейде оншақты күнде бір бала, кей күні екеуден өліп қалады. Осы өлген балаларды туған ағам Әубәкір дұрыстап көмеді. Өкіметтің жетім балаларға берген азық-түлігі кем емес, бірақ ұқсатып бере алмай жатамыз, ұн жетіспейді, бидайды судиірменге тарттырып нан пісіртесің, баланы шомылдырып, шаш, тырнағын алу, киімдерін жуып кигізу, тіктіру оңай емес, елде шай, қант, кей продуктілер жетіспейді. Сұраушылар да көп, бұл жетім балалардың азық-түлігіне көңілшектік істеп не жақыныма шашпадым, бастық деп басқаға шашпадым. Балаларды күтуде жан-тәніммен тік тұрудың, осы адал еңбегімнің бір қайыры болар деп ойладым» деп жазуы айғақтайды. Детдом директорының бұл жазғаны рас. Өйткені өзінің туған нағашысы Смағұл шал кемпірі Тәтипамен Сырыгеректің Қарашоқысында аштан өліп, менің әкем Қожахмет осы детдомға ілігіп қана аман қалды.

Қалай дегенмен сол детдомнан өткен 200-300 жетім баладан тараған ұрпақ бүгіндегі аудан жұртшылығының денін құрап отырғанын айтсақ та жеткілікті. «1932-33 жылдардағы ашаршылық ақиқаты» (2012) атты ғылыми зерттеудегі архив материалдарынан келтірілген құжаттағы колхоздастыру мен аштық салдарынан басқа елдерге көшкен қазақтар туралы мәліметте біздің ел де аталады. Онда «Қарқаралы окургі Тоқырау ауданынан 20 түтін көшіп кеткен. 100 үй көшуге дайын отыр» деп атап тұрып жазылған (142-бет). Сол көшкен 20 түтін қайда барып жан сауғалады, ал қалғандары көшті ме, жоқ жергілікті қызыл коммунистердің зорлығымен елде қалып қырылды ма, ол

жағы белгісіз Осы «Тоқырауын көтерілісі» мен 1931-33 жылғы ашаршылық жылдарындағы Ақтоғай жұртының бастан кешірген шерлі тарихының өзі зерттеген адамға бірнеше кітапқа жүк болатыны анық.

Біз кітап көлемі көтермейтін болғандықтан 1937-37 жылдардағы сталиндік «жеке басқа табыну» салдарынан Ақтоғай жұртынан «халық жауы» болып айдалып, сотталып кеткен боздақтар туралы жаза алмадық. Оқырман қауым білгісі келсе бұл туралы «Ақтоғай. Энциклопедия» атты кітаптан танысуына болады. Сонда алақандай ғана ауданнан 227 адам сталиндік құғын-сүргін құрбанына айналғанын оқыр едіңіз. Тағы бір себеп: ол тақырыпты көтеретін болсақ, солардың жазықсыз құрбан болуына тікелей себепкер болған адамдардың да есімдерін атауға мәжбүр болатындықтан, олардың қазіргі көзі тірі ұрпақтарының назасына қалмауды да ойладық.

Сондықтан бұл тарауда екінші дүние жүзілік соғыс кезінде біздің елдің Кеңестер Одағының құрамдас бөлігі ретінде жаумен шайқаста қазақстандықтар үлкен ерлік көрсетіп, жеңіс күнін жақындауға өз үлестерін қосқаны туралы мына деректерді айтумен шектелеміз.

«Барлығы майдан үшін, бірі де жеңіс үшін» деген ұранға үлес қосуда Ақтоғай ауданында 36 колхоз еңбек етті. Тыл еңбеккерлері соғыс зардаптары әкелген ауыр қиыншылықтарға қарамастан жан аямай жұмыс жасады. Т.Аршабековтың «Орталық Қазақстан» газетіне жарияланған «Жеңісті жақындатқан Ақтоғай» атты мақаласындағы деректерге сүйенетін болсақ, Ақтоғай өңірінен 3 мыңға тарта сарбаз Отан қорғауға аттанған. Толық емес деректер бойынша, оның 1200-ден астамы фашизмге қарсы күрестегі майдан даласында қаза тапқан. 586 жауынгер жерлесіміз хабарсыз кеткен. Кейінгі деректер бойынша 257 боздақтың сүйегі шетелдерде қалғаны анықталды. Қанды қырғаннан 433 жауынгер ғана елге оралған. Олардан 218 адам мемлекеттік жоғарғы наградалармен, 115-і медальдармен наградталған. Қ.Нұржанов пен Н.Әбдіровтай екі бірдей Кеңес Одағының Батыры шығуы да

зор мәртебе. Қазақстанда бірде бір батыр шықпаған аудандар да бар.

Қазір Қоңырат ауданы сол қан майдан жүріп жатқан 1942 жылы Одақ бойынша тылдағы ерен еңбегі үшін Әскери Қызыл ту мәңгі сақтауға берілген төрт ауданның бірі болған жетістікке жетудегі тарихы туралы да зерттеу жұмыстары жоқтың қасы. Үлкенді-кішілі энциклопедиялар да, мерзімді басылымдар да бұл туралы жұмған аузын ашар емес. Соғысқа жіберілген әр қолғап, әр пима, әр патронның орны туралы статистикалық деректер келтіруге шебер тарихшылар майданға аттанған ұшақтар туралы аса көп айта қоймайды.

Оны Серік Сағынтайдың «Жауға қарсы ұшақ жасатқан Кенішбай ақын неге ескерілмей келеді?» атты мақаласындағы деректерден көруге болады. Осы мақаладан үзінді: «1944 жылы мамыр айының басында Қарағанды облысы Қоңырат ауданының бір топ азаматы Отан қорғау қорына өз қаражаттары есебінен 1 миллион 666 мың сом аударғанын, сол арқылы майданға бір ұшақ, тоғыз танк аттандырғаны туралы тарихшыларымыз осы уақытқа дейін тараға жазып, толық айтпай келеді.

«Иә, Қажымұқан Мұңайтпасовтың ұшағы туралы осы тектес мақалаларда, архив деректерінде 1944 жылдың қыркүйегі деген дата жиі айтылады. Тек кейбір мақалаларда ғана 1942 жыл деп жазылады. Қалай болғанда да, балуан ағамыз жасаған ерлік тек бір адамға ғана емес, басқа да аталарымызға ортақ болғаны анық. Бірақ таңғаларлығы, соғысқа ұшақ жөнелту үшін өз еңбегімен 100 мың сом қаражат жинаған аты әйгілі ақын Кенішбай Жұбандықұлының, танк жасатуға 60 мың сом көлемінде ақша берген балуан Моншақбай Жантулақовтың, Ақантай Алдабергеновтың, Әйнек Әбдіхалықовтың, Әшімхан Ахметовтың, Адамия Әбілдиннің, Қаскен Әмірхановтың, Мәли Жақсыбековтің, Токберген Телібаевтың, Сейдіғазым Шомақбаевтың есімдері елеусіз қалып келе жатқаны. Ал Ақтоғайдағы аудандық археологиялық-этнографиялық мұражайда соғыс жылдары шығарылған «Қызыл Ту» газетінде

жазылған мақаладан өзге еш дерек болмай отыр. Сонау жылы ардагер азаматтар соғысқа қаражат жинап берген тұста – мамырда Сталиннің атынан арнайы алғысхат та келіпті. Тек Сталин жазған жеделхат есімдері аталған ардагер әкелеріміздің отбасыларында сақталмаған. Бәлкім, тарихшылар, мұрағаттанушылар осы мақаламыз арқылы тың ізденістер жасап, дәйекті деректер тауып қалар деген ойдамыз, - деген С.Сағынтайдың бастамасының қолдау таппағаны да өкінішті істердің бірі. .

Негізінен Ақтоғай ауданы тарихындағы 1937-38 жылғы қанды қырғын мен 1941- 45 жылғы соғыстағы қиын кезең мақсатты түрде мұрағат ақтара отырып зерделейтін тақырыптардың бірі екені анық. Ендеше Ы.Алтынсарин айтқандай «Біз болмасақ сіз барсыз, Үміт еткен достарым, Сендерге бердім батамды» дей тұрайық.

XIII тарау

ТОҚЫРАУЫН АРНАСЫНДАҒЫ ШЕШЕНДІК ЖӘНЕ АҚЫНДЫҚ ӨНЕР

Ресей отаршылдығы қазақ даласын жаулап алуды бастағаннан кейін кең сахарадағы көшпелі елдің бүкіл болмыс-бітімі, әдет-ғұрпы, салт-санасы, әнері мен мәдениеті, этнографиясы зерттеу нысанына алынып, оған қызыға да, таңдана да қаралғаны белгілі. Отаршылдық саясатқа негізделген, қазақ даласын тезірек жаулап алып Орта Азияны бағындыруды тезірек жүзеге асыруға ұмтылған әскери экспедициялар оны оңды-солды кезіп, мақсатты ғылыми зерттеу нысанына алды. Қанша еуропацентристік көзқараста және ұлы державалық шовинистік пиғылда болғанымен Ұлы Даланың Демоспендері мен Цицерондары және импровизаторлық қабілетте аяқ астынан суырып салып жыр төгетін ақын-жыраулар өнеріне алғашқы зерттеушілер аса бір таң қалғаны тарихи шындық. Оның басты себебі бір ғана өлке немесе аймақта емес, бүкіл қазақ даласының қай түпкіріне барса да өзіндік ұлттық сипаты айқын сөз өнері үлгілері кездесіп отырды. Миссионерлік пиғылдағы И.Левшин: «бұл киргиз-қайсақтардың өзіндік тұрмысына тән поэзиясымағы бар. Бірақ олардың өлең айтқандары қойдың маңырағаны сияқты жағымсыз әсер қалдырады» деп менсінбесе, атақты ғалым Г.Потанин «маған бүкіл қазақ даласы ән салып тұратындай көрінеді» деп бағалаған болатын.

Еуропа мен Ресейдің ориенталист-фольклорист ғалымдарын ерекше назар аударғаны - сөз өнерінің кейбір түрлерінің әр өңір мен аймақта тән өзіндік ерекшелікпен туып-дамитындық гажайып құбылысы. Мысалы Сыр сұлейлерінің мақамы кең диапозандағы Сарыарқа әншілерінің шығармашылығында орын теппеуі, немесе Бағыстың төкпе күйлерінен көрі Аркада шертпе күйлерге көбірек ден қоятын себебі неліктен?! Біздің ойымызша, бір ғана қазақ өнері дегенімізбен кең даламыздың әр аймағында өзіндік

табиғи ортасына байланысты өнер мектептері қалыптасқан да ол дәстүрлік даму жолында тарихи сабақтастыққа орай жалғастық тауып отырған.

«Арқаға барсаң әншімін деме, Батысқа барсаң күйшімін деме» дегенді дана халқымыз тегін айтпаған. Орталық Қазақстан жерінде ұлт мәдениеті мен әдебиетіне айтарлықтай үлес қосқан Ақтоғай ауданы халқымыз тарихында айтулы тұлғаларды туғызды. «Тақыр жерге шөп те өспейді» дегендей, бұл – «ел іші-өнер кеніші» болғанының белгісі. Салыстырмалық тұрғыдан бағалап, тарихи тұрғыдан таразыласақ, Тоқырауын өзені бойынан төрт бірдей өнер мектебінің үлгісін табуға болады. Олар: әншілік өнер, күй өнері, шешендік және ақындық өнерлер мектептері. Оны сөз еткенде қазіргі әкімшілік-территориялық бөліс бойынша ғана қарастыруға мәжбүрміз.

Күй қазақ халқының өнерінің ішіндегі аса құрметтісі болса, бұл өнер тарихында ерекше аталатын тұлғалар Ақтоғай төңірегінен де шыққан. Тоқырауынның бастауынан Балқашқа құяр сағасына дейінгі өнерлі өлкеде күмбірлетіп күй шерткен Шалғынбай Тұмабайұлы, Әшімтай Қарымсақұлы, Тәнкін Мұқсиын, Ақкыз (Мүгілсім) Ахметқызы, Әшірбек Тілешұлы, Мағауия Хамзин және тағы да басқа айтулы күйшілердің шығуы, күйшілік өнер мектебінің болғанына айқын дәлел. Осы халықтық күй өнері мектебінің дәстүрін бүгінгі таңда «Қаратал» елді мекенінің өнерпаз домбырашы Сейдіғаппар Өмекешов пен «Жамшылық» кобызшы Шәмши Еренбеков ғана жалғастырып жүр. Екеуі де арнайы музыкалық білім арқасында өнерпаз болып жүргендер санатынан емес, қарапайым еңбеккер болса да табиғи тума талантпен күйшілік аталатын киелі өнердің дәстүрін сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізушілер. Аудан орталығы Ақтоғайдан 60 шақырым жатқан «Калинин» елді мекенінде тұратын Ш.Еренбеков өнерін қазір ел ортасында сирек кездесетін кобыз тартудың атадан балаға мирас болып келе жатқан дәстүр жалғастығы демеуге болмас. Ол өзінің өнерін ата-баба жолын жалғастырушымын деп есептемегенімен, кешегі бақсылық

өнерден туындаған кобызшылықтың ел ортасындағы саркыты деген орынды. Ал бақсылық жолын ұстаушылар тек қана емдеуші ғана емес, бойына синкретті өнер түрлерін жинақтаған белгілі бір дәрежедегі өнерпаз да болғаны мәлім. Ендеше Ақтоғай жерінде кобызбен күй орындау өнері де өріс алған. Оған әзірге біз білетін Түсіп бақсы, Омар бақсы, кобызшы Тәңкінің Мұқсиыны мен Әшірбек Тілешұлы күйшілерді атар едік. Бұл жерде елім деп емешегі үзіліп жүретін «Болашақ» университетінің ректоры, заң ғылымдарының докторы Нұрлан Дулатбековтің Тоқырауын арнасындағы шертпе күй дәстүрін насихаттаудағы ерен еңбегін айрықша атай кету орынды болмақ.

Ел арасында «Ақтоғайдың бұзауына дейін ән салады» деген әзіл-оспақ сөз бар. Қызыққаннан айтылды ма, қызғанғаннан айтылды ма, кім білсін, әйтеуір осы сөзде үлкен шындық жатыр. Ол өнердің бүкіл жұртшылықтық сипаттағы дүниетанымда орын алып таралғанына нақты мысал. Өйткені осынау пәни өмірден бақи дүниеге дейінгі адам ғұмырында бесік жырынан жоктауға шейін ән-жырмен аяланған ұрпақтан дүлдүл өнер тарландары шықпауы еш мүмкін емес. Атақты Әсет Найманбайұлы, Шашубай Қошқарбайұлынан бастап «қазақ бұлбұлы» атанған К. Байсейітова, М. Ержановтардың Қазақстан өнеріндегі орындары ерекше. Оларды Ақтоғайдың әншілік мектебінің жұлдыздары десек, сол дәстүрді Абай атындағы опера және балет театрының әншісі Рымкеш Жұмаділова, «Тоқырауын толқыны» ансамблінің әншілері Дариға Ақатаева, Асылмұрат Ахановтар салған жол бүгінде апалы-сіңлілі Бұлбұл және Дана Мақшоновалар және тағы басқалар арқылы жалғастық табуда. Театр саласының актерлері «Халық артистері» атанған А.Ыбыраев, М.Әбдікәрімов, З.Жақыповтардың елеулі өнер иесі болып қалыптасуына ауданның ән және күй өнері мектебінің әсері болмады дей алмасак керек. Бұл айтылғандардың барлығы да Ақтоғай өңірінің өнер ордасы екенін дәлелдеу болса, сөз өнері, оның ішінде шешендік және ақындық өнерлер мектебіне айрықша тоқталу қажет.

«Қасқа айғырдың баласы қасқа тумаса да төбел туады» демекші, үш жүздің сөзін ұстаған, барша қазақ халқының тағдырында корнекті тұлға, от тілді, орақ ауызды би-шешен Қаздауысты Қазбектен бастау алатын шешендік арналары бұл жерден де табылады. Атап айтар болсақ, атақты Қараменде би, әрі батыр, әрі шешен Жидебай, Шабанбай би, Сана би, Күзембай би сияқты әділдігімен қара қылды қақ жарған тұлғалар болған. Осылардың ішінен айтқан биліктері мен шешендік сөздері «Шешендік сөздер» аталатын жинаққа енгізіліп жүргендер Қараменде мен Шабанбай билер ғана. Ол да болса түгел емес, екі-үшеуден аспайды. Бұлардың және Қарағанды облысы төңірегіндегі елге ғана мәлім жоғарыда аталған қалған үш бидің билік, шешендік сөздері әлі де болса ел аузында жүр. Олар толықтай зерттеліп, зерделеніп хатқа түскен жоқ. Мысалы Шабанбай бидің Жанғұтты шешенге берген батасы жиі беріледі. Ел тұтқасын ұстаған, «ердің құнын екі ауыз сөзбен шешкен» биді тек осы шешендік сөзімен бағалау жеткіліксіз екені айтпаса да түсінікті. Бұл би-шешендердің біз білетін азды-көпті ділмар сөздерін мысалға келтіріп жатуды мақала көлемі көтермейді. Қараменде мен Жидебай шешендер туралы бір ғана мысал келтіре кетелік.

Дадан Тобықтыны бастап Қараменде қалың тобықты жайлаған Шыңғыстаудан ауғанда, Сыр бойындағы Жидебайсыңға жетуге Бетбақ- даладан өтуге қыс түсіп кетеді. Амалсыздан Қаракесек Кәрсен-Кернейдің Жарылғапберді батырына тиесілі жері Ақшатау төңірегіндегі Қарашоқыны қыстайды. Ауа көшкен елде қандай жағдай болушы еді, қара күзде қысқа дайындықсыз қонғанмен жердің жайлылығы сондай, ерге көктем науырызда тоқтысына дейін қоздап, айран-қатыққа қарық болыпты. Алғашқыда ел басшыларынан жазға дейін қыстап шығуға рұқсат алғанымен, жерге қызыққан Қараменде би төңірегі осында орнығып қалу туралы сөз шығара бастайды. Сөні сезген Жарылғапберді батыр «жерді босат» деп айтуға келсе, Қараменде ауылда жоқ екен. Ашулы батырдың сұсты түрінен қорыққан әрі саскалақтаған би тоқалы ши ішінен алып бір тостаған қойдың қатығын ұсынғанда,

ернін ғана тигізген батыр канжарын ұшымен қатықты төртке бөліп қайтарып беріп сыртқа шығады. Атына мініп құдық басында қауға тартып жылқы суарған жігіттерге келеді де су толы қауғаны найзасымен үш рет шаншып, үн-түнсіз аттанып кетіпті.

Қараменде би сапардан оралса, үрейлі ел батырдың әрекетін неге жорырын білмей дел-сал болып отыр екен. Мән-жайға қаныққан соң Қараменде би:

- Бұл Кәрсөн-Кернейдің Жарылғапберді батыры болды. Қатықты бекер-ақ көрсеткен екенсіңдер. Оны төртке бөлгені - бұл жерде сендерге қоныс жоқ дегені. Қауғаға үш рет найза салғаны – үш күннің ішінде көш, көшпесең тұрысатын жерінді айт дегені. «Батыр аңғал, ер күдікшіл» деген, беті қатты екен, бір арандату бар шығар, ел шабудан тайынбас. Бұны бастап отырған Жарылғапберді деймісің, артында басқа да ру басшылары бақтап отыр да. Ең құрығанда мал төлі аяқтанғанша шыдамады-ау. Көктемнің кара суығында Бетбақдала өткізбейді, қатын-бала, мал-жанды босқа қырып алармыз. Әзірше Кәрсөн-Кернейдің шеткі жері Қарабұлақты паналай тұрмаса болмас. Бірақ бұл жерде бізге түпкілікті қоныс жоқ. Иен жатқанымен ата-мекенін кім басқаға қиын берсін. Қактығысын қалсақ қарт Шыңғыстауға сыйғызбаған Кенгірбай бізге қорған болар деймісің. Амал жоқ, ел көшуге дайындалсын, - деп назалана сөйлейді.

Бірақ Дадан Тобықты Қарабұлаққа қарай сырғығанымен жергілікті ру басшылары тобықтыларға көш демесе де «бұл жер де біздікі» дегендей, жылқы мен бойдақ қой баққан қостарын Қарабұлақ маңайына орналастыра беріпті. Қараменде шарасыздан өзі тәрбиелеп ел арасындағы дау-дамайға қосып жүрген Сананы жер шолуға жұмсаса керек. Ол көп жүріп жер іздеп, ақыры «Ойы балық, қыры кінк, нағыз кедейдің жан сактар жері екен» деп бүкіл Дадан Тобықты Балқаш бойына құлаған.

Бірақ күні ыстық, өзі шөл, мал үшін тұщы суы аз, масасы мен сонасы көп, қалың ну қамысты Балқаштан ел жайлауға көшпей отырсын ба? Сол үшін кірме болар ел, жайлау болар жер іздеуге кіріседі. Ол кезде Бектауата тауынан бергі жердің несі Әлтеке-

Сарым еншісінде, Балқашты Ұлы жүз бен Орта жүз қыс қатты жылдары қатар қыстайтыны Қаз дауысты Қазбек бидің кезінде шешілсе керек. Сөз реті келгенде айта кетелік, қалың Арғын, оның ішінде Бес Мейрамның игі жақсылары Балқаш бойын бір жолата өздеріне қаратып алу үшін бір «Арғынның баласымыз ғой» деп Дадан Тобықтының көл маңайына қоныстануына қарсы бола қоймаған. Әйтпесе далада жатқан жер жоқ. Ұлы жүзбен жер дауы бола қалған жағдайда «Қарқабаттап» ұран салып бүкіл қалың Қаракесек шыққында өздері сыйғызбай жіберсе де «Даданды қырып-жойып жатыр» деген хабар жетсе, Шыңғыстаудағы төрт болыс Тобықты қарап қалмасы анық. Оның арғы жағында «Ақжолдап» бүкіл Арғын жатыр.

Қараменде би Бектауата тауынан бері өтіп, Тоқырауынды өрлей жайлауға шығу әрі сол арқылы жер алу мақсатымен ел билігін ұстап отырған Жидебай батырға келеді. Тегін келіс емес екенін сезген батыр өзі «Шаппай жүйрік болған, сөйлемей шешен болған Шабаным» деп бағалаған Сарымның Шабанбай биін алдыртады. Қазақта ол кезде ас пен той көп, бұлар сондай жиындарда кездесіп жүзтаныс болғанымен сынасып көрмеген екен. Бір-екі күн әңгіме-дүкен құрысып қонақ болғанда Қараменде би әр үлкен дәм ет жеген сайын «шіркін, Тоқырауын бойына жайылған малдың еті-ай» деп, ал шай үстінде «шіркін, Ақтоғайдың ақ бидайының бауырсағы-ай, қайран Тоқырауынның суы-ай» деп тамсана беріпті. Көреген Қараменде би өзінің негізгі шаруасы мен түпкі ойын осылайша сездірсе керек. Ол Тоқырауын өзенінеің сағасынан егін салу үшін екі-үш тоған су, ал өзі секілді ру жақсыларына жайлау үшін жер сұрағанын тұспалдап білдіргені екен. Ал Тоқырауын сағасы Балқашқа жетпей 30 шақырымдай жерде құмға сіңеді де көлге жер астымен барып қосылады. Ол дегеніңіз - сағаға дейінгі осынша жер және тоған алса оның егіндігін қосқанда 50-60 км. дала Даданға кетеді деген сөз.

Алайда халықтың «жақсының келгені - сұрағаны» деген дәстүрін жақсы білетін, ел ішіндегі бітпейтін дауда әбден сыналған терең ойлы Жидебай батыр да, сұңғыла Шабанбай

да ашыла қоймаған болса керек. Олар қонақ бидің ас үстіндегі мақтауларына қазіргі әкімдердей қосыла кетіп, бірге даурығыса жөнелмеген. Өйткені олай жасаса осынау таулы-өлкелі малға жайлы жерді, жағасы жайлау өзенді «бірге жайласақ қайтеді» деп Қараменде бидің бірден қолқа саларын сезбей отырған жоқ емес.

Сонымен не керек, өзінің тұспалмен білдірген сұранысына жылы ықылас көре қоймаған әрі қайткен күнде де Балқаштың шөліне қамалып қалған елін құтқаруды ойлаған Қараменде би «ертең аттанамын» деген күні ауыл сыртында бірталай адам алқақотан әңгімелесіп отырғанда:

– Жидеке, осы сізді жұрт киесі бар дейді. Сол рас па? – деп сұрайды.

– Е-е, биім, мақтағысы келген ел не айтпайды, болса болар. Естуімше ол жағынан озың де құр алақан емес деп жүр ғой.

– Батыр, мен бұлталаққа салатын Дулаттың шалы да, сіз кеудеге салатын Қуандықтың жуан жұдырық әпербаканы емессіз. Одан да кие салыстырсак қайтеді? – деп Қараменде би ұсыныс жасайды. Дадан Тобықты биінің киесі тегін емес екенін сезген және көрінікел де көрегендігі бар Жидебай :

– «Халық айтса қалт айтпайды» деген де рас, бірақ көмейіңнің көрініп тұрғаны да рас. Салыстырсак салыстырайық. Бірақ соңғы сөз менде қалатын болсын , - десе керек. Сонда бұрын аздықөпті ой бөліскенімен «елдің жақсы-жайсандармен ақылдасып алмадық-ау» деп қауіп ойлаған Шабанбай би:

– Батыр аға, ер жауға ие, би елге ие, ел жерге ие деген бар деген бар емес пе? Кие қасиетті қабілет қой, асығыстық болмас па екен? – деп қалады.

– Тәйірі, Шабанжан-ай! Батырдың ерден несі артық, бірақ оқтық күші артық. Киеден кие несі артық, ел үшін салған ісі артық. Өз қазағың Үйсін-Дулатқа қимай жүрген жеріңді кәпір алып жатыр емес пе. Қарекен бастаған Тобықты жерге сыймай қаңғып жүрген жоқ, басы бірікпеген елге сыймай шұбырып жүр. Қаз дауысты Қазбек бабамыз «Елге ел қосылса құт, елден ел кетсе жұт» дегенді бекер айтпаған,- деп барып, аз-кем үнсіздіктен кейін

сөзін жалғайды.

– Егер қабыл алмасам ертең-ақ мына жұрт Жидебай Қараменденің киесінен қорқып кие сайысына шықпапты деп шулап шыға келмей ме?! Онда қол бастап жау қашырған батыр атым қайда? Әлтекенің би-батыры мен, бүкіл Сарымға ие сен. Екеуміз бірге болсақ, ел шетінде жау болмас, бір шешімге келмесек, жер шетіне ел қонбас. Менен Қарекеннің киесі асса да өзі аспас, елімнен елі аса алмас. Тәуекел!

– Онда ұсыныс менен болғанда, алғашқы жол - сіздікі. Сіз бастаныз, - депті бағанадан үнсіз отырған Қараменде би.

Сонда Жидебай батыр тұлғасына лайықтап тігілген оқалы шапанының қойнына оң қолды салып жіберіп, алпыс екі айталы алтайы қызыл түлкіні жарқ еткізіп суырып алып қоя беріпті. Сол-ақ екен Қараменде иығынан қыран бүркіт алып ұшырыпты. Дадан Тобықтылар бабамыздың бүркіті түлкіні бүре түсіпті деседі, ал Әлтекелер Жидекеннің түлкісі алдырмапты деп дауласады. Біз анығын білмейміз, оны нақты дәлелдеу де мүмкін емес. Қалай дегенмен де атақты екі тұлғаның өз киелерін жұрт көзіне көрсеткені алғаш рет болса керек. Осыдан бастап Тобықтылар бүркітті елінің киесі санаса, Әлтекелер тұз тағысын атпайды.

Ертеңінде аттанардағы Қараменде бидің «Батыр не айтасыз?» деген сауалына Жидебай:

– «Ел бірікпей, жер бөліспес. Ең алдымен ел-жұртпен сыйластыққа жол тапсаң, жер табылар», - деп екі-ұшты жауап береді.

– Елімді егінге, малымды шөбіне үйретсем бе деп едім.

– Қолқа сала келгенің екеу екен ғой. «Тобықты ұры келеді» деуші еді, еліңнің ұрлығын тыярысың, сыйлаассаң сыярысың. Жолың болсын, - деп Жидебай сөз біткенін байқатады.

Кейін екі ел сынаса, сыйласа келіп құдандалы болып, екі би дос-жаран сыйлас гұмыр кешеді. Кие сайысынан соң екі жылдан кейін Жидебай мен Шабанбай еліне ие болып қадіріп өткізген Қараменде биді арнайы қонақ етіп: «Елің Тоқырауын сағасын жайласын, сол жерден үш тоған су алсын. Бірақ бері

аспасын. Жалғыз Дадан-Тобықтыға ғана емес, бүкіл Тобықтының қадірлісінің ғой, өзіне қарайтын атамен жайлауға Көрпетай-Нұртайды жайла» деп жер кесіп берген екен деседі. Ақтоғай жеріндегі екі болыс елдің бірі Балқаш болыстығына негіз болған жер нобайы осыдан бастап құрылса керек.

Біз сөзіміз дәлелді болу үшін ұзаққау болса да бұл мысалды әдейі келтірдік. Аталған екі би арасындағы шешендік сұрау мен арнаудың үздік үлгілері де кездеседі. Ал Шабанбай, Сана, Күзембайлардың билік және шешендік сөздері әлі де болса ел аузында жүр. Олар әрі кетсе соңғы кезде жалпай шығып жатқан шежірелерде шашылып жатыр. Оның ішінде «ағаластың атын оздырып» белгілі билер сөзін өз туысының аузына салып жүргендер де бар. Міне осындай біржақты келенсіздікті тоқтау үшін аталған билер сөзін ғылыми мақсатта жинастырып, салыстырмалық зерттеу жүргізу қажет-ақ. «Ханның сөзін құл да айтады, бірақ аузының дуасы жоқ» демекші, сонда ғана ауыл арасының тапқыр сөзді адамын ел тағдырын шешкен атакты би дәрежесіне апарып теңеу секілді етек алып бара жатқан науқаннан құтыламыз. Ұлы да халық шығармыз, бірақ осыншама өзі ділмар, өзі дана, өзі кемеңгер би-шешендеріміз көп болған болса, атамыздың басына үш ғасырға таяу орысқа тәуелді болып келгенбіз?!

Ақтоғай ауданындағы кез келген адам сөз өнеріне, оның әзіл-қалжың мен астарлы тапқыр сөзіне шебер келеді. Басқа жерлерде де бар шығар-ау, алайда бұл жақта ерекше. Ол да болса, осы шешендік өнердің сарқытының сақталғаны шығар. Бір ғана «жынды» Ысқақ атанған тілі мірдің оғындай адамдар да өткен. С.Жанысбай ағамыз осындай тауып айтар ділмар сөздерді жинастырып «Ақтоғайдың айтқыштары» деген кітап та шығарды. Содан біршама астарлы сөзге қанық болар едік. Оларды қайталап келтіріп жату артық болар. Бірақ осы шешендік өнердің сарқыты деген пікірімізді дәлелдеу үшін мысалдар жазалық.

Менің Қызыр Қалиев деген сабақтас, бір класта оқыған құрдасым бар. «Қой аузынан шөп алмас» момынның момыны.

Мектепте мұғалім сабақ сұрағанда ұялшақтығы сондай, құлағына дейін қызарып біліп тұрғанын айта алмайтын. Мектептен соң шопыр болып жұмыс жасады. Біраз уақыт ескі бір машина жүргізген соң, совхоз басшылары жаңа келген су таситын Газ-53 машинасын беруге ұйғарым жасайды. Совхоз инженері мен гараж менгерушісі гараж жұмысшылары мен шопырларды жинап арнайы түрде кілтті тапсыру шарасын өткізеді. Сонда Қызыр:

– Сенім білдіргендеріңізге рақмет. Бірақ мен бұл көлікті аламын ба, алмаймын ба, қазір бір жүргізіп барып көрейін, - деп машинаға отырыпты. Жері тақтайдай жолмен бір айналып қайта келіпті де:

– Ағайлар, мен бұл көлікті алмаймын, - деп кілтті ұсыныпты. Судай жаңа машинадан бас тартқанына таң қалған басшылар аңтаң болса, қалған жұрт:

– Неге? - десіп шу ете түссе керек. Сонда Қызыр:

– Оның себебі біреу-ақ, машина спидометрінде барлық жылдамдығы 125 км. деп көрсетілген. Мен жаңа газды канша бассам да 120-дан асыра алмадым, яғни бір кемшілігі бар, - деп жиылған жұртты күлкіге қарық қылыпты. Міне ең момын деген жанның өзі осындай тапқыр әзіл айта алса, ол деген шешендік сөздің гендік сипатының жалғасуы дер едік.

Қарапайым еңбек адамдарының өзі тапқыр сөзге дайын тұратынына мысал деген жетіп артылады. Аудандық мәдениет үйінің киномеханигі Кнашин Шөкен деген адам бір тойдың ертеңіне шалабуырыл күйінде ертемен келіп кино афишасын іліп жатса, қасына аупарткомның бірінші хатшысы келіп қалыпты. Амалсыздан сәлем беріпті. Шөкеннің халін байқаған басшы:

– Өй, сен таң атпай ішіп алыпсың ғой. Жұмыс уақытында неге ішесің? – деп ұрсып берсе керек. Сонда Шөкен айылын да жимастан:

– Ол біздің шаруа,- депті. Бұл сөзге шамданған хатшы:

– Тура қазір милиция шақырып, абақтыға жаптыртамын, - деп ашу шақырса, асып-саспаған Шөкен:

– Ол енді сіздің шаруа, - деп қарап тұр дейді. Дымы құрыған

хатшы ауыз аша алмай калыпты.

Ақтоғай жұртының аз сөзге көп мағына сыйғыза сөйлеу машығына таң қалмасқа болмас. Көшкін-Шақабай Рақымберлі Серік мына бір тапқыр сөзді айтып беріп еді: «Бір отбасының келіні жайсыздау болып, оны сезетін туыстары ұлдың шешесінен:

– Шешей қалыңыз қалай? Аманшылықтасыздар ма? – деп сұраса керек. Сонда ол кісі:

– Е. е, хал-жайды сұрап не қыласыңдар. Сваркамен отырмын ғой, – деп ұлы мен келінінің арасына жамау болып отырғанын бір сөзбен-ақ жеткізіпті».

Ақтоғай жұрты Шапибай ағамыздың тапқыр сөздерін әлі күнге дейін айтып жүреді. Осы ағамыз қыс түсе совхоздан бір машина шөп алып келе жатқанында, белгісіз себептен от тұтанып, машина шөбімен қоса өртеніп кетіпті. Айдалада оны сөндіруге еш қауқар жоқ, өртенген машинаға қарап тұрып Шапибай:

– Еңбегің жанбайды деуші едіңдер, ал міне, жанды, – деп қарап тұр дейді. Мәселе болған оқиғаға асып-саспай, сабырлы калыпта тапқыр сөз айта білуде жатыр.

Ақтоғай совхозында Садыков Жұман деген ақсақал бар. Тегі Тобықты, оның ішінде Мандар атасынан. Өзі Көшкінге күйеу болып келеді. Бәйбішесі Нұрбала Байсеркеқызы Көшкін-Қазыбай атасынан. Жұман ақсақалдың мұрыны тым рабайсыз үлкен болып жаратылған адам. Осыны тілге тиек еткен балдыздары:

– Жездеке, мұрның неге сонша үлкен? – деп маза бермейтін болса керек.

– Ой, «ер мұрынды келер» деген, барлық Көшкіннің танауын жинасаң да менікіне жеткізе алмайсыңдар, – деп сөзден ұтып кетеді екен.

Жұман ақсақал бір жылы асыл тұқымды қошқар отарын бағуды басшыларға өтініш айтып сұрап алыпты. Сонда жанашыр жандар:

– Жұмеке, мұныңыз не? Азабы көп қошқар бакканша, саулық отарын алып, жүз қойдан 100 козы алып, озат шонандар қатарына кірмейсіз бе, козы берін. біз де көмектесеміз ғой. – деп тілеуқор

сөз айтса керек. Сонда Жұмекен:

– Сендер не білесіңдер, совхоздағы барлық еркек кіндіктердің ішінде ең бағалысы осы қошқарлар,- дегті. «Ол қалайша бағалы болмақ» дегендерге:

– Ал ата таңнан кара кешке дейін жұмыста жүретін сендердің қайсыңа үкімет жағдай жасап отыр өзі? Жаксы жем де, таңдаулы шөпте, шүйгін жайылым да, керек десеңіз керемет дәрілік витаминдер де осылардікі. Оның үстіне әр басына 1 сомнан төлейді. Мен бағатын 300 қошқарға басқа кірісті айтпағанда, 300 сом жалақы. Кәне, кімнің осынша ақша аласың? Балалар бағады, мен үйде жатып совхоз директорынан 50 сом артық аламын. Көшкін-Рақымберлінің әкесі Сейдіғалы айтпақшы, «тоғыз тиын кір, бір тиын шық» деп осыны айтады, - деп әзілмен жеңіп кетіпті. Ал ол кездегі ақшаның құнын ел біледі.

Бірде тойдан «көңілді» шыққан Жұман түн қараңғысында үйіне келе жатса, алдында бір адам бара жатыр екен. Оны қатты қалжыңдасатын құрдасы Асылхан Таскынбаев деп ойлап соңында келе жатып:

– Үй, жаман неме, өтектеп шалбар киген, қоқайтып шляпа киген сенің не теңің, - деп тисіп, сыпырта боктап салыпты. Алдағы адам тоқтай қалып:

– Жұмеке, осы сіз не айтып келесіз? Кімді балағаттап жүрсіз? – депті. Сөйтсе алдағы адам совхоз директоры Ибраев Жұмағұл екен. Шатасқанына қатты абыржыған Жұман:

– Ой, бұл сіз бе едіңіз? Былай қарағанда менің ана Асылхан итімнен бір аумаисыз-ау, қатты ұқсайсыз десе керек. «Сөз тапқанға колқа жоқ» деген де осы.

Егінбаев Төлеген деген қатарласы Аманбек деген кісіден:

– Осы Жұман ылғи күнде жаңа кастөм-шалбар киіп жүреді. Соны қайдан алады екен? – деп сұраса керек. Сонда Аманбек тұрып:

– Туу, сен білмейді екенсің ғой. Оның көршілерінің бәрі орыстар ғой. Анау Шатин, Зоя, Володялар. Ол күнде соларға намаз оқиды және жаназаға кіреді де жаңа кастюм киеді, - десе

керек.

«Сарытеректе» ағайынды Қиса мен Омаш деген кісілер өткен. Сол Қиса бірде отырып:

– Осы мен өкіметтің бір ісіне қайранмын. Менен алады да Омашқа береді. Оны мен былай да бермеймін бе, - депті. Сөйтсе өзінде бала жоқ болған соң, өкіметтің бездетность деген салық ұстайтынып осылай астарласа керек.

«Бірлестік» бөлімшесінде ғұмыр бойы тракторшы болған Кеуеков Монаш деген жігіт болды. Сол ауылдағы Қабыш деген аксақал бір інаруаға 10 сом беремін деп қос қолының саусағын көтерсе, Монаш:

– Андағынды алмаймын, - деп бұлданады.

– Е, неге? Аз ба? – деген сұраққа:

– Беріп тұрғаның 9 сом 50 тиын ғой, - деп тұрған жұртты ду күлдіріпті. Сөйтсе, Қабыштың бір саусағының жартысы жоқ молақ екен.

Осы Монаш «Беларусь» тракторының алдыңғы шынысына жақсы бір блокнот іліп қояды екен. Жанына отырған адам қызығушылықпен оны ашып қарамай ма? Сонда әдемілеп тұрып қос саусақтың арасынан бас бармақты шығарып қойған сурет, оның астына «Ал не көріп жетістің?» деп жазып қойса керек. Қараған адам ыңғайсызданғанынан не дерін білмей қалады екен. Өзі болса, шек-сілесі ката мәз болады.

Жаза берсе ауданның әр ауылында айтқыш, тапқыр сөзге әзір тұратын алармдар да, неше түрлі сөздер де толып жатыр. Біз тек ой өзегіне алынған мәселеге орай кейбіреуін ғана келтірдік. Тоқырауын бойындағы шешендік ділмар сөздің заман ыңғайына қарай әзіл-қалжың түріндегі сипаты осындай дәрежеде әлі күнге дейін жалғастығын тауып келе жатыр. Уақыт өте келе сондай астарлы сөздердің негізгі авторлары біртіндеп ұмытыла келе, олар халықтық фольклорға айналып кетті.

Ақтоғай өңіріндегі ақындық мектеп Ә.Найманбаевтан бастау алады. Бұдан одан бұрын ешкім болмады деген ұғым тұмауға тиіс. Ел арасында осындай ақындар болған деген сөз ғана айтылып,

накты деректермен дәлелдеуді қажет ететін болғандықтан да құр босқа тізбелей беру қажеттікке жатпас. Ә.Найманбаевтың шығармашылық мұрасы ХІХ ғасыр әдебиетінің тарихында ақын-әнші-композиторлар шығармаларын зерттеген ғылыми еңбектерде сөз болды. Ертеректе кандидаттық диссертация да қорғалған да болатын. Бірақ Әсеттің шығармашылық ғұмырнамасында әлі де болса анықтауды қажет ететін жағдаяттар жоқ емес. Кеңестік идеологияның кесірінен ақынның шет ел жерінде қайтыс болуынан бір жакты бағалауға жол берілді. Оның «Ағаш ат», «Шеризат», «Батыр қыз», «Шақиғабас», «Жамсап» және т. б. қисса, дастандарының шығыс әдебиеті үлгісінде жазылуы дінге және қазақ ұлшылдығына қарсы көзқарастың әсерінен ұлт әдебиеті тарихында әділ бағасын толық алды дей алмаймыз. Ал «Әсет пен Рысжанның айтысы» қазақ жұмбақ айтысының классикалық үлгілерінің бірі десек артық айтқандық емес. Бірақ бұл айтыс қазақ фольклорының көп томдығындағы 1988 жылы шыққан екі томдық «Айтыс» жинағына енгізілмеген. Онда тек «Әсет пен Кемпірбай», «Әсет пен Кәрібай» айтыстары ғана бар. Әсеттің ел ішіндегі көнеқұлақ қарттар білетін және қолжазба түрінде сақталып қалған басқа да айтыстарын жинап-жариялау, зерттеу жұмыстарын жүргізу керек-ақ. ХІХ ғасырдағы әнші-ақындар шығармашылығына тығыз байланыстылықта қарастырып, кешенді түрде зерделеу арқылы «кейінгі ұрпаққа Абайша сөз қалдырмадым» деп өкінген арқалы ақын тұлғасының ұлт руханиятындағы орнын нақтылай түсу керек. Бұл жолда былтырғы жылы ақынға берілген асқа байланысты бірталай шаруалар атқарылды.

2015 жылы Қытай Халық республикасының Шыңжаң өлкесіндегі Іле Қазақ ауданындағы Құлжа қаласына Іле университетіне арнайы шақыртумен бір ай лекция оқуға бардым. Менің бұл аймаққа үшінші ретте келуім еді. Алдында 2012, 2013 жылдары да он күнге ғана қысқа мерзімге келгенмін. Осы жолы сол жердегі әріптес жігіттерге Ә.Найманбаевтың жерленген жеріне бейтіне беріп, аруағына құран бағыштасам деген тілек

білдірдім. Олар Құлжа қаласынан 250 шақырымдық қашықтықта жатқан «Тоғыз тарау» жайлауындағы кесенеге алып барды. Сол жерде Әсет ақынның мәйіті жатқан жерді әкесінің көрсеткен аманаты бойынша тауып берген ақсақалмен кездестім. Осы аймақта тұратын наймандар ақынды кереметей құрмет тұтып, басына дұға оқып отыратындарын білдік.

Негізінде әншілік және ақындық өнер арасына шекара қоюға болмайтыны белгілі. Қазақтың сөз өнері тарихында өнерпаздық тұлғасында бірнеше өнер түрлері табылатын таланттар жетіп артылады. Ақан сері, Біржан сал, Балуан Шолақ, Сегіз сері және т.б. салған жолын жалғастыруда бұл өлкеден Әсет, Шашубайлар шықты. Тоқырауын бойындағы ақындық өнер мектебінің түлегі Ш.Қошқарбайұлыныңда ұлт әдебиеті мен өнеріндегі орны ерекше. Ол қазақ ортасында кездесе қоймайтын цирк өнерінің майталманы, әрі әнші, әрі айтыскер ақын, әрі композитор, яғни синкреттік бірнеше өнер түрі бойынан табылатын тума талант. Ұлттық әдебиеттану ғылымында Шашубай мұрасы да арнайы зерттелген жоқ десе де болады. А.Жұбановтың «Замана бұлбұлдары» аталатын әнші-ақындар шығармашылығына арналған еңбегінде Шашубай ақын туралы ешбір дерек көрсетілмеген. Өзірге бары Орталық Қазақстан ақын-жырауларын ғылыми қарастырған еңбектерде қосақ арасында жүр. Ертеректе жарық көрген «Сөйле, Шашеке» (1942), одан кейінгі «Ақ қайың» аталатын өлеңдер жинағында айтулы ақын мұрасы толық көрініс тапты дей алмаймыз. Кеңес дәуірінде төңкеріске дейінгі шығармалары мен айтыстары саясатқа сай келмей қағаз беріс қалса, енді социализмді жырлады деген желеумен көп елене қоймауда. Қандай да болсын өнер адамы өз заманының жыршысы. Жыр алыбы деп дәріптеп жүрген Жамбылдан Ленин-Сталинді көп жырлаған ақын жоқ. 1936 жылы өткен Қазақстан өнері мен әдебиетінің Мәскеудегі он күндігі қарсаңында Алматыда өткен ақындар айтысына елінен есек мініп келген Жамбыл ақтық сында Шашубайдан жеңілген екен. Бірақ Мәскеуге бәрібір Ж.Жабаев барған. Тегінде қу кедейлігі Шашубайдың тағы да алдынан шыкса керек.

Әр айтыс ақынының өзіндік ұстанған кредосы, ақындық шеберлік қырлары болатын болса, Шашубайдың Майкөт, Қуандық, Сарыбас, Жамбыл, Ажар, т.б. ақындармен айтысуы дарындылығын дәлелдесе керек. Айтыскер ақынның шығармашылық ғұмырнамасының өзі жан-жақты сөз бола қойған жоқ. Шашубайдың ақын Шөжемен бүкіл қазақ, қырғыз даласын аралауы, Қоянды жәрменкесінде Біржан салдан бата алуы, Ұлы Абаймен кездесіп, бірге аң қуысуы, Балуан Шолақпен бірге ел арасында өнер көрсетуі секілді тарихи оқиғалар тың деректер іздестіруге өзі сұранып тұр. Амал жоқ, Шашубай мұрасының зерттелуі кеңес дәуіріндегі деңгейден алға жылжыды дей алмаймыз. Ол да кеңес дәуіріндегі «жерлестікті жетелеу» ауруының құрбаны. Әйтпесе саясатқа сай келеді екен деп жалғыз «Жетім қыз» поэмасымен Алмажан Азаматқызы әдебиет тарихына еніп кете ме?! Қысқасы зерттеушісі табылса Шашубай тұлғасына байланысты бірталай жаңалық табылары сөзсіз. Және ол жалғыз Шашубайға немесе Ақтоғай мен Арқаға ғана қажет емес, қазақ әдебиеті мен өнері тарихы үшін де елеулі болары анық.

Кеңес дәуіріндегі әдебиеттануда жаңа шеккен, саясат салдарынан еленбей қалған, ұлт әдебиеті тарихынан сызылып тасталған тұлға ақын Нарманбет Орманбетұлы еді. Ол Ақтоғайдағы ақындық дәстүрге Абайдың ақындық мектебінің үлгісін орнықтырған талантты ақын бола білуімен қатар, халық ақындары шығармашылығына сыншыл реализм әдісін қалыптастыруға негіз қалады. Алашорда үкіметін жақтағандықтан және оның көсемі Әлиханмен пікірлес брлғандығы үшін ғана емес, өлеңдеріндегі Абай айтқандай «ұлы сия, ащы тіл» мен көп жыл болыс болғандығы ақын мұрасына ұзақ жылдар тыйым салынуына себеп болды. Өз көзі тірісінде жарық көрмеген өлеңдер жинағы алғаш рет 1939 жылы ғана «Нарманбет өлеңдері» деген атпен ғалым Е.Ысмайловтың ыждаһатаның арқасында жарық көрді. Одан соң Е.Ысмайлов пен Т.Ақшولاқовтың мектепке арналған «Әдебиет хрестоматиясына» (1940), Е.Ысмайловтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» (1941) оқулықтарына енгізіліп,

акын шығармашылығы мектепте оқытыла бастаған еді. Бірақ 1947 жылғы «Қазақ ССР Ғылым Академиясының Әдебиет және өнер институтындағы өрескел саяси қателіктер» аталатын қаһарлы қаулы шығып, ұлттық әдебиеттанудағы соны ізденістер талқандалған соң, басқалар мұрасы секілді Нарманбет шығармашылығы «ескішіл, керітартпа» саналып зерттеуге жол жабылды. Тек тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін ғана «Қазақ поэзиясының антологияларында» аздап жарық көре бастады. Қарапайым мұғалім, әдебиеттің үлкен жанашыры Аманкелді Тұғанбаевтың жинастырумен екі рет баспа жүзін көрді. Негізінен акын шығармалары толық жиналды десе де болады, зерттеу жұмыстары да қолға алынды. Алайда біздің айтпағымыз, Нарманбет акындығын қарастырғанда оның Абайдың акындық мектебінің шәкірті, сыншыл реалист және ділмар шешендігі, айтысқа түскен акындығы ерекшелене саралануға тиісті.

Тоталитарлық кеңестік жүйе кезеңінде барлық жердегідей өнер ордасы атанған Ақтоғайда да шындықты жырлауға ұмтылғандардың аузына құм құйылды. Ленинді, партияны жырлаған, идеология талабымен айтысқа шыққан акындар тобы пайда болды. Бірақ халық олардың барлығын бірдей тума талант деп мойындаған жоқ. Өнер десе «аузындағы асын жерге қоятын» аудан жұртшылығы - асылдан жасықты, халтурадан айшықты жырды дөп басып айыра алатын талғамды да талапшыл ел. Содан да шығар кеңес дәуірінде газет-журналдардың бетінен түспейтін акынсымақтарға қарағанда өнер сүйер қауым екі ақынын ерекше құрмет тұтты. Алғашқысы - он бес жасынан «акын бала» атанып көзге түскен Кенішбай Жұбандықұлы. Он сегіз жастан акындар айтысына қатысып, Үйсін, Жалайыр руларының Ақбала, Ажарбике секілді акын қыздарымен айтысып бақ сынайды. Орталық Қазақстандық акын-жыраулармен үзбей араласып, акындық мектептің тәрбиесінен өтеді. Отыздағы орда бұзар шағында Жетісу өлкесін аралап, мақтаулы саналып жүрген акын қыздар Айса және Мақпалмен айтысады. Деректерге қарағанда Кенішбай осы сапарында жеті бірдей акынмен айтысқа шыққан

деседі. Кеңес кезіндегі халық акындары жырлаған тақырыптардан бұл акын да тыс қала алған жоқ. Алайда жұртшылықтың көңілінен шыға білді. 1935 жылы болған республикалық және Ұлы Отан соғысы кезінде ұйымдастырылған акындар айтысында топ жарады. «Шынында Кенішбай ашылмай кеткен кен, алынбай қалған қазына еді. Оның творчествосында өлеңнің әр алуан формасы және айтыстың өте сирек кездесетін жұмбақ түрлері мол», - деп жазады М.Жарылғапов (Ақтоғай – алтын бесігім. Алматы, 1990).

Расында кейінгі М.Жапаков, Д.Әлімбаев, Ж.Байтуов секілді акындармен айтыстарында шеберліктің биік үлгісін көру аса қиын емес. Өкінішке орай акын шығармалары жинақталып жеке кітап болып жарық көрген жоқ. Ол түгіл әр түрлі дәрежедегі айтыс жинақтарына да орын алмаған. Жоғарыдағы М.Жарылғаповтың дерегі бойынша О.Орынтаев деген азамат 1950 жылы сол кезге дейінгі қолға түскен шығармаларын жинастырып Ұлттық Ғылым академиясының сирек кездесетін қолжазбалар қорына тапсырған болса керек. Әзірге бары осы ғана болса да, акын мұрасы өз зерттеушісін күтуде.

Аудан жерінен кеңес дәуірінде танылған екінші акын Жабас Кеңесбаев еді. Кенішбай акыннан көп тәлім алып акындық жолға түскен Жабас өмір бойы ұстаздық етумен қатар, сол кезде жиі ұйымдастырылатын ауданаралық, облысаралық айтыстарда өз талантымен таныла біпген. Сөз бостандығы болмай, кеңес дәуіріндегі саясатқа сай тілі кесулі, аяқ тұсаулы болса да акындық қуатының молдығымен көзге түскен. Жабас акынның мұрасын жинап бастырып шығарып, зерттеу нысанына алынса артық болмас еді.

Ақтоғай ауданының халық шығармашылығының өкілдері тек осы біз сөз еткендер ғана деуге болмайды. Ел арасында түрлі жағдайларға байланысты аталып жүрген, кейбірі мүлде ұмытылған әр дәрежедегі акын, жыршы, жырау, ертегіші, тауып айтқыш қазақи қалжыңның шеберлері толып жатыр. Олардың нақты дерегін анықтау үшін белгілі ғалым фольклорист

Г.Потаниннің еңбектеріне көз салған дұрыс болар еді. Себебі Қарқаралы уезіне келіп бір ай бойы халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинағанда зерттеушіге мол дерек берген халық шығармашылығы өкілдерінің есімдері кездесері анық. Өйткені ғалым өзі материал жазып алған өнерпаздың есімін міндетті түрде жазып көрсетіп отырған. Әзірге бізге белгілісі орыс ғалымына жиырмаға тарта ертегі, көптеген өлең-жыр жаздырған Аяпберген ақсақал ғана. Сол сияқты қазіргі шығып жатқан шежірелерді де назардан тыс қалдырмаған дұрыс болар еді. Олардан бұрын белгісіз болып хатқа түспеген жәдігерлер кездесері хақ. Мысалға С.Кенжеқараұлы құрастырып жазып шығарған «Дадан Тобықты шежіресінде» бұрын аты белгісіз болып келген Жабай ақынның «Тілеш байға жұбату - көңіл айтуы» берілген. Көлемі 169 жолдан тұратын бұл нұсқаны осы жанр түріндегі өлеңдердің классикалық үлгісі десек те қателеспейміз. Басканың «Батыры балпаң, Биі салпаң» болып бара жатқан қазіргі кезде аудан жұртышылығы өз арыстарымызды ардақтамасақ, келер ұрпақ алдында кешірілмес күнәға қаларымыз анық.

Қорыта айтқанда, ән мен жырдың мекені атанған Ақтоғай-Балқаш аймағы халқының ауыз әдебиеті үлгілерін, би шешендерінің даналық сөздерін, халық акындары мен жазба әдебиет өкілдерінің әлі де белгісіз қалып келе жатқан мұрасын ықтиятты түрде жинап-жариялау мен ғылыми тұрғыда саралау қажет. «Ақтоғай ауданы өнерпаздарының антологиясы» атты кітап шығарса да артық емес. Ол секілді жұмыстар алдағы уақытта құрылғанына 100 жыл толатын Ақтоғай ауданының мерейтойына орайластыра қолға алынып жатса, нұр үстіне нұр болары анық.

XIV тарау

АҚТОҒАЙ АУДАНЫНЫҢ ГЕОГРАФИЯСЫ

Айтылар сөзге аңдатпа

2008 жылы бұрынғы Қоңырат, қазіргі Ақтоғай ауданының құрылғанына 80 жыл толды. Аудан тарихының осы мерейтойлық мерекесін лайықты деңгейде атап өту мақсатында аудан әкімшілігі бастауымен ақылдастар алқасы мен ұйымдастыру комиссиясы құрылды. Аудан әкімі М.Жарылғаповтың шақыруымен ақын-жазушылардан А.Бөкен, С.Сағынтай, заң қызметкері М.Ибрахим, мен және тағы басқалар барып алғашқы ақылдасу кеңесіне қатысып, өз ұсыныстарымызды білдірдік. Бірақ кейінде ақылдастар алқасынан шығарып тастағандықтан, ешбір жұмысына араласа алмадық. Басқа да мерекелік іс-шаралар жоспарының құрамында аудан тарихы туралы зерттеу еңбек жазу туралы ұсыныс болған-ды. Кейінгі ұйымдастыру алқасы ақылдаса келіп бұл жауапты жұмысты атқаруға өлкетанушы ғалым, әдеби мұралардың жанашыры, әдебиетші-ұстаз Аманкелді Туғанбаевты, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің білікті ғалымы, география ғылымдарының кандидаты, профессор Мұратхан Қожахметұлы Қожахметовты және өлкетанушы, тарихшы ғалым Темірғали Аршабековтерді бекітеді. Ол еңбектің тура сол ауданның 80 жылдық тойына дер кезінде шықпай қалу себебін келесі беттерде сол авторлардың бірі, көзі тірі куә Аманкелді Туғанбаевтың жазбасынан оқып қанығарсыздар.

Айтпағымыз - осы алғашқы «Арқаның Ақтоғайы» деген атаудағы кітап қолжазбасындағы ғалым ағамыз М.Қ. Қожахметовтің «Ақтоғай ауданының географиясы» аталатын тарауындағы барлық ғылыми жағырапиялық, танымдық өлкетанушылық, жер атауларының топонимикалық материалдарын 2018 жылы ауданның 90 жылдығына арналып шыққан «Ақтоғай. Энциклопедия» атты кітапты шығарушылар

авторлық құқықты бұза отырып, ешбір сілтеме жасамастан пайдаланып кеткендігі. Бұл ғылыми тілде плагиат, яғни басқаның жазған ғылыми еңбегін ұрлап көшіріп алушылар деп аталады. Олар кім еді десеңіз, осы энциклопедияны жинақтап жазып, құрастырушы редактор, шығарушылар алқасының жетекшісі, жауапты редакторын атаймыз. Дәлел үшін «Ақтоғай. Энциклопедиясының» алғашқы бетіне көз салсаңыз да жеткілікті.

Қазақстан энциклопедиясының 2001-2007 жылдар аралығындағы жауапты шығарушылардың бірі Асылхан Мамашұлы «The Qazaq Times» сайтына берген «Қазір энциклопедияны танымал ғалымдар құрастырмайды» атты сұқбағында: «Энциклопедияға бір сөзбен анықтама беру қиын. Жалпылыма айтқанда, адамзаттың ғасырлар бойы жинаған барша білім-ғылымның жиынтығы деуге болады. Энциклопедияның өзі негізінен екіге бөлінеді, бірі әмбебап, екіншісі салалық энциклопедия. Әмбебап энциклопедия осы салалық энциклопедиядағы ірі ұғымдар мен түсініктерден, терминдер мен оқиғалардан құралады. Салыстырмалы түрде айтсақ, қазір энциклопедияны танымал ғалымдар құрастырмайды, бұрын ғылымның немесе өнердің бір саласымен тікелей шұғылданбаған, тек жанама қатысы бар редакторлар да құрастыра береді. Екеуінде айырма бола ма, жоқ па, оны өзіңіз ойлаңыз. Энциклопедия құрастырудың бірінші шарты – қажеттілік. Сіздің еліңізде, сіздің тіліңізде энциклопедияға зәрулік, мұқтаждық бар ма?» деп көрсетеді.

Иә, 90 жылдық мерейтойға байланысты аудан жұртшылығы тарапынан қажеттілік туды. Мәселе - сол қажеттілікті қандай деңгейде атқарып шығуда. Өз басымыз 2018 жылы шыққан «Ақтоғай. Энциклопедиясын» не әмбебап, не салалық энциклопедияға жатқыза алмадық. Бұл басылымның ең басты кемшілігі - энциклопедия жазып шығарудағы әлемдік дәстүрдің бұзылуында. Энциклопедияны арнайы жасақталған бір топ жетекші ғалымдар тобы құрастырады, әр мақала тақырыбына сай зерттеуші ғалымдар мен мамандық иелеріне тапсырыс береді.

Мақала соңында сол автордың аты-жөні жазылады және олар жазғанының дұрыс-бұрыстығына жауап береді. 614 беттік бұл энциклопедиядағы барша тарихи деректер мақалалардың соңында бірде-бір автор көрсетілмеген, мұрағаттарға сілтеме жасалмаған. Неге? Энциклопедия жазудағы әлемдік дәстүр мен жүйе ұсталатын болса, кітаптың өне бойында 2008 жылы шығарылмай қалған қолжазба кітапты жазған А.Туғанбаев, М.Қожахметов, Т.Аршабековтің есім-сойлары әр бет сайын лықып тұрар еді. Сонда «өзі бұл энциклопедияны жазған кімдер» деген заңды сұрақ туар еді. Энциклопедиядағы кейбір кәте берілген деректер туралы ешкім де жауап бермейді. Себебі ешбір мақала соңында автор жоқ. Ал Т. Мұқан - жинақтап жазушы, құрастырушы редактор, шығарушылар алқасының жетекшісі ғана.

Плагияттарын білдірмеу үшін, қара сызықпен қоршап қойып, о дүниелік болып кеткен М.Қ.Қожахметов пен «оу, мен бармын ғой» дей алатын А.Туғанбаевты «шығарушылар алқасына» емес, «ақылдастар алқасына» кіргізе салған. Тегінде М.Қ.Қожахметовтің «ғылыми мұрасын неге рұқсатсыз пайдаландыңдар» деген іздеуші сұрақ туып жатса, «міне, аты-жөні тұр ғой» деп көрсете салуды ойластырып қойған. Шығарушылар алқасының жетекшісі – Т.Мұқанның қайтыс болып кеткен адаммен қалайша хабар алысып, не туралы ақылдасқанын кім білсін. Абай айтқандай, «ар ойламай, пайда ойлау» басым түскен. Ең құрығанда мақалаларын айтпағанда, 2 монографиялық зерттеу, 5 оқулық, 250-ден астам ғылыми мақала жазған ғалымның бірде-бір еңбегі 609 беттегі «Пайдаланған әдебиеттер» тізімінде де жоқ.

«Ақтоғай. Энциклопедиясы» шығар алдында Тұңғышбай Мұқанның өзіме тура жолығып, «Мұратхан ағанның бүкіл еңбегін пайдалануға мәжбүр болдық. Одан басқадай тілге тиек етер ештеңе таппадық» деген сөзі де себепкер болды. Халқымыздың «Жақсының көрінгені - сұрағаны» деген ұлағатты сөзіне ден қойдық. Онда да авторлық құқықты сақтай отырып, әр мақала соңында есім-сойын көрсетіп пайдаланған шығар деп ойлағанмын. Энциклопедия шыққан соң ашық жасалған

плагиаттық ұрлыққа наразы болғанымызбен, ашуды ақылға жеңдірдік. Шығарушылар құрамындағы тобықтылар өзара айтыс-тартысып жатқанында, «Ақтоғайлықтар өзара қырқысып жатыр» деп шыға келер «көре алмайтын көп дұшпанға» аудан намысын жығып бермеу үшін, ел-жұрт атына сөз келтірмеу үшін тілді тістеп үндемедік. Ағайымыздың ғылыми мұрасының ел-жұрт пайдасына жарап жатқанына шүкіршілік айттық.

Энциклопедия жазуды мал табарлық кәсіпке айналдырып, бүкіл бір аудан ел-жұртының тарихын бұрмалаған деректер келтіріп, кешегі тоталитарлық-әкімшілік жүйеде кемелденген социализмді құруда атақ-бедел үшін жанталасқан партократтарды әспеттеп, қазіргі билік басындағылар мен руластық пиғылда өз аталастарының жақсы-жаманын тықпалай беру, қажетсіз деректерді орынсыз келтірілу салдарынан еңбек бүкіл оқырман көңілінен шықпады. Осы кемшіліктерді жасыру үшін 2008 жылғы шықпаған алғашқы кітаптағы А.Туғанбаев пен М.Қожахметовтің шежірелік, жылнамалық тарихи және ғылыми еңбектерінен ұрланған материалдармен бүркемелеу жолында көп еңбектену қажет емес, тек айла-құлық мол болғанына көз жеткіздік.

«Сырт көз сыншы» дегендей, осыған орай «Қудың» бір қуы (бұрынғы Қу ауданы) мені екі ауыз сөзбен «отырғызып» кетті. Энциклопедиямен танысқан болуы керек, бір күні:

– Осы сіздердің Ақтоғайдан ғалымдар көп шыққан, ә? – деп сұрады. Сөз туған жерге келіп тірелсе, бәріміз де мақтана бастайтын пендеауи әдетпен:

– Иә, баршылық, - деп атакты Әлиханнан бастап санай бастадым.

– Жок, сіз маған қазір көзі тірілерін айтыңызшы, - деп қадалды.

– Ә, олар мыналар, - деп ғылыми атақтарымен санамалаптағы айтып бердім де, - мен біле бермейтін жастар да көп, - дегенді қостым.

– Қызық, онда ауданға арналған энциклопедияны неге зейнеткер шалдар мен өгірікші журналистер жазған? - деп

төбеден тоқ еткізді. Мен жөн сөзге ауыз да аша алмай, мелшидім де қалдым.

Үйге келе сап «шығарушылар алкасы» дегенге көз салсам, қарасам сондағы «атақты энциклопедист» 12 адамның біреуі – әкімшілік қызметкері, төртеуі – зейнеткер, төртеуі – журналист, Қ. Жолдасов пен А. Токтыбаев деген «білімдарларды» мүлде оқып-естімеппіз. Қ. Сәденовтің жөні бір бөлек. Тоқырауын арнасында Тобықтылардан басқа ел-жұрт болмағандай санайтын «білгіштерге» еріп, бұл да Құлық руынан басқа елді көрмей, азды көпті болса да өз руының намысы деңгейінде танымдық жолда қалам тартып жүр. Энциклопедияны жинақтан жазып, құрастырушы редактор, шығарушылар алкасының жетекшісі «Қой бірдей жүргеніміз, ел-жұрттан ұят болар» демей, «шығарушылар алкасына» туыс ағасын да кіргізіп қоюы төленетін қаражаттың аз болмағандығынан шығар. Иә, шымшық торғай айтқандай «кім сойса да, қасапшы соймаған соң» солай болды. «Іс бітті, қу кетті». Шығарушылар алкасындағы тобықтыларға өз бабасы Абайша баға берелік: «Алдамшы болмай атак жоқ, Арамза болмай бак қайда!?»

«Ақтоғай. Энциклопедиясын» шығарушылардың ел тарихын танытуда бірлік пен ынтымақтылықта болмауының салдары тек оның сапасының төмен болуына ғана әсер етпеген сынайлы. Әрқайсының «жініктің майлы басын» өз жағына тартудан туындаған пендешілік пигылдың соңы энциклопедиясы жарыққа шыққан соң дауға ұласты. Дау-дамайдың негізгі сипаты қарапайым халыққа белгілі болғандықтан ежіктеп жату артық, сондықтан қайталап жаппаймыз. Т.Мұқан мен С.Сағынтайдың өзара кінәласуының ақыры аса шарықтай келіп, фейсбуктық әлеуметтік желінің жазбаларында жарияланып, кітапты шығарушы тобықтылар Құнанбай мен Бөжейдің текетірссіне дейін бара жаздап әрең қайтты. Дерек айттық, ал оған дәйекке Тұңғышбай Мұқанның фейсбук желісінде жарияланған жазбасы мынау:

«Ақтоғай энциклопедиясының» оқырмандарының назарына!

Ақтоғай энциклопедиясы 1917 жылдың 11 қаңтар айынан бастап 2018 жылдың маусым айына дейін жинақталып құрастырылды. Энциклопедияның талаптары мен оған енетін басты тұлғалардың тізімі аудандық «Мәдени мұра» қоғамдық кеңесінде 3 рет қаралып, шығарушылар алқасының қатысуымен бекітілген. Бұл нұсқау барлық округтарға таратылған. Энциклопедияны жинақтау үшін мәдениет үйінен арнайы орын мен 2007 жылғы ескі бағдарлама қойылған компьютер берілді. Компьютер интернетке қосылмаған, электронды почтасы жұмыс жасамайды, жұмыс орнына байланыс телефоны бір жыл өткеннен кейін ғана қойылды. Энциклопедия нұсқасы «Ақылдастар алқасының» мүшелерінің біразына және төрағасына алдын-ала танысуға жіберілді. Нұсқа жазылып біткеннен кейін аудандағы 10 қоғамдық ұйымдардың төрағаларының қатысуымен өткізілген комиссия отырысында қаралып мақұлданып, мамыр айының 24-де баспаға дайындау үшін жауапты редактор ретінде енгізілген Серік Сағынтайға тапсырылды. Алайда ескі бағдарламамен терілген электронды нұсқа Серіктің жаңа бағдарламалы компьютеріне салғанда әріптер бірінің үстіне бірі шығып сөздердің арасы ашық қалып әбден бытысты. Бұған Серік те, мен де кінәлі емеспін. Осы мінгескен сөздерді ажырату үшін Серіктің көп уақыты кетті. (Мың қате деп отырған осы). Шілде айының 22, тамыз айының 2-не дейін мен еңбек демалысымен Шымкентке кеткенімде Серік ауданға келіп әкіммен бірлесіп, нұсқаны қарап шығып өзгерістер еңгізген. Ережеге сәйкес келмейтін адамдарды, өздерінің жақындарын еңгізген. 20 шақты адам. Оның орнына Қазыбек баба мен Әнет бабаны, Тоқтамыс батырды т.б. бірнеше танымал тұлғаларды алып тастаған. Комиссияның ұсынысымен энциклопедияға республикалық деңгейдегі тарихи тұлғалар мен (бабалар, батырлар, Еңбек ерлері, мемлекеттік сыйлықтың лауреаттары, республикаға еңбек сіңірген қызметкерлер

мен қайраткерлердің суреттері ғана енгізілсін) деген шешім қабылданған. Соған карамастан Серік қоғам қайраткерлері Арыстанбеков Қайдардың, Арыстанбекова Акмаралдың және Нәубат құрбаны әйгілі күйші Сарымантайдың Ахметжанын т.б. танымал адамдардың суреттерін шығарушылар алқасының келісімінсіз және жетекшісі маған ескертпестен, менен жасырып алып тастаған. Қатардағы көп адамдардың бірі емес, аудан әкімі Салтанаттың інісін алфавитті бұзып ең басына шығарып бірінші ретке қойып жазған. Ережеге сәйкес келмейтін Салтанаттың анасын да энциклопедияға кіргізген. Энциклопедияны бастан аяқ нүктесіне дейін жазып жинап құрастырған авторы менімен санаспағандығы қиянат емей мемене? Осыған байланысты наразылығымды жұртқа жаю мақсатында емес, өкпе-наз ретінде Абылайға телефонмен жеткізгенмін. Менің ол пікірлерім төртеуіміздің ортамызда ғана қалады деген ұстанымда болдым. Алайда Серік сен бүкіл жұртқа жарияладың. «Ұрының арты қуыс деген осы емес пе?» Мен энциклопедия құрастырумен қатар мұражайда өз міндетімді қоса атқардым. Тарихи экскурсияларды ұйымдастырдым. Мұражай үшін аудан тарихына байланысты тағы екі кітап жазып бердім. Ауданның 90 жылдығына арналып түсірілген деректі фильмнің кенесшісі болдым. Аудан әкімінің мерекеде жасаған баяндамасын жазып бердім. Ақша туралы айтыпсың. Ал мен бір жарым жылда алып отырған еңбек ақымның тең жартысынан астамын телефон байланысына жұмсадым. Оны менің әр адаммен бірнеше дүркін сөйлескендігім айғақтайды. Ол азаматтар қанша рет сөйлескеніндігімді осы хабарламаны оқыған соң айта жатар. Нұсканың мәтініндегі қателіктерді айтыпсың. Аудандық газеттің корректоры мен Шашубай мектебінің тіл пәнінің мұғалімі тексерістен өткізген. 600 беттік туындыдағы ішінара кеткен қателіктерді тағы бір текспен салыстырайық. 2016 жылы Алаш көсемі Әлиханның туған жеріне қойылған ескерткіш тас тақтада жазылған 12 - ақ сөздің екеуі, яғни Әлекеннің әкесінің арғы тегі мен шешесінің арғы тегі гранит тасқа қашалып қате жазылған. Бүгінге дейін сол бетінде тұр. Оған ұйымдастырушылар

кінәлі. Сен сол ескерткішті әлі көрмеген шығарсың. Ал Әлихан туралы айтыпсың. Алаш қайраткерлерінің рухының алдында менің арым таза. 1992 жылдан бастап Алаш қайраткерлері Әлихан, Жақып, Әлімхан бабаларымыздың алдындағы парызымды өтеген сияқтымын. Энциклопедияға бұрын аттары көп аталмаған тұлғалар мен әр саладағы еңбек озаттарын еңгізуді басты назарда ұстадық. Архив құжаттарынан алынған 1940 жылдан басталатын деректер енгізілді. Алайда уақыттың әлі де тар болғандығынан 90 жылдыققа үлгеру үшін асыққандықтан аттары аталмай қалған жерлестерімізден кешірім сұраймын. Оған деректерді алу үшін бір жарым жылда ауылдық округ әкімдерімен мені бетпе бет бір ретте кездестіре алмаған аудан әкімдігі кінәлі. Серік інім, ашуға мініп асығыстық жасадың. «Менің өзгерткеніме әкімнің кінәсі жоқ» депсің. Онда өмірбаяндарын қайдан алдың? Ауданның арда туған екі азаматы Қайдар мен Рақымжан ағаларымызды неге бөлдің. Бұл екеуіміз үшін де жарастықсыз әрекет болды. Энциклопедия мінезі жараспаған екі адамның арасындағы дауға айналдыратын шаруа емес. Ол - халықтық мұраға жататын рухани дүние. Ендеше дау-дамайды осы жерден тоқтатайық. Рас, сенің бар жасағаның дайын болған ынығарманы түзету ғана болды. Жаксы түзетіп маман ретінде жүйеге келтірдің. Ал мен күн түн демей, ұйқы кормей елдің рухани байлығын тірнектеп жинадым. Денсаулығымды да жоғалттым. Мүшел жас кінші сенен орынсыз сөз естідім. Сен қызметтік мәртебеңе сенген шығарсың. Ал мен өмір бойы қызметшісі болған халқымның кең пейіліне сенемін. Бағасын халық өзі берер».

Міне, Тұңғышбай Мұқанның ақталу мен айыптауға құрылған осы жазбасынан-ақ көп жайды аңғаруға болар. «Ақтоғай. Энциклопедиясы» мен оны шығарушылар туралы жоғарыдағы тұздығы ащы пікіріміз біреулерге жағар-жақпасында шаруамыз жоқ. «Піскен астың күйігі жаман» демекші энциклопедияны шығарушылардың «қайнатқан көжесінің татымсыз сұйық болғанын» ашық айттық. Өз сөзім – өзімдікі. Енді «өзі ащы сорпаға тұзды құрт қосып отырғандай» малтамызды неге езіп

отырған себебімізді айтайық.

Ауданның 90 жылдығына арнаған 2018 жылғы «Абыз дала, аңыз дала - Ақтоғай» аталатын еңбегіміз аудан азаматтарының қаражат демеушілігімен шықты. Ол үшін оларға Алланың нұры жаусын! Сапалы болып басылуы үшін сонау Алматы қаласындағы «Арыс» баспасымен келістік. Жасыратыны жоқ, Қарағандыдағы баспалар шығарған кітаптардың көбінесе түбі сөгіліп, беттері шашылып қалатыны бар. 25 кітап шығарған өз басымыз оның қырсырын әбден біліп қалғанбыз. Алматыдағы «Арыс» баспасына қолжазбаны тапсыру, алғашқы нұсқасымен (сигнальный вариант) танысу және оны түзету, тағы басқа шаруасына барып-келу жол қаражаты, 500 дана кітапты поезбен Қарағандыға, одан елге жеткізу біршама қаражаттың басына су құйғаны да рас. Ол айтуға ғана оңай. Кітап шығатын болып, түзетілген соңғы нұсқасы баспаханаға жіберілетініне қол қойылған соң, аудан әкімінің орынбасары Абылай Аманжоловқа хабарласып, мерейтойға перзенттік парыз ретіндегі қосқан үлесіміз деп, осы «Абыз дала, аңыз дала - Ақтоғай» еңбегіміздің 100 данасын тегін сыйға тартатынымызды мәлімдедік. Ондағы ойымыз тойға келген сырт елдің адамдарына беретін сыйлықтарына қосса, елімізді кеңінен тани түссе екен деген тілек еді. Той өтерден бірер күн өзіміз апарып қолына тапсырдық, қуана қабылдады. Өзімді қойшы, пайғамбар жасына келгенше ештеңе дәметпеген басым, тіленген жоқпын. Осы кітапты шығаруға демеушілік жасаған азаматтарға әкімдік тарапынан «Алғыс хат» болса деген емеурін де жасадық. Бірақ «иттің итақайына дейін» таратылған сол бір жапырақ қағаз оларға бұйырмады.

Мерейтой өткен соң өз зерттеу еңбектеріндегі барлық деректердің «Ақтоғай. Энциклопедиясында» көшіріліп пайдаланғанына наразы болған және «өз шынтағын өзі тістеуге аузы жетпеген» Аманкелді Туғанбаев ағамыз батыл шешім жасады. «Қарағанды облысының мәдениет, архивтер және құжатнама басқармасы» мен «Тарихи мұраны сақтау орталығы» секілді құзырлы мекемелерге жол тауып, бастамасы олардың

қолдауына не болды. Сол жанқинар тірліктің нәтижесінде Темірғали Аршабеков, Аманкелді Тұғанбаев, Мұратхан Қожахметовтың авторлығымен «Арқаның Ақтоғайы. (Ақтоғай ауданының тарихы мен географиясы)» деген кітап Қарағандының «Полиграфист» баспасын 2018 жылы бар-жоғы 70 ғана данамен жарық көрді. Титулдық бетінде жарыққа шыққан жылы 2018 деп көрсетілгенмен, оны басуға рұқсат қол осы жылдың 18 желтоқсанында қойылған. Ендеше кітап оқырман жұрт қолына 2019 жылы ғана тиді деген сөз. Және тағы қайталап айтамыз – аудан тарихын монографиялық тұрғыда қамтыған тарихи – терең, ғылыми – нақты, танымы – жоғары 514 беттік бұл еңбек 70 дана ғана. Оның үшеуін мен өз ақшама сатып алдым. Ендеше бұл кітап аудан жұртшылығында санаулы адамдардың қолында ғана бар. Кітап ұсақ шрифті әріппен терілген, оқылуы қиын. Бұның үстіне өте сапасыз шыққандығы сондай, айқара ашсаңыз, беттері шашылып түседі.

Таң қаларлығы сол – авторлар кітаптың ішкі титулдық бетінде оған «Монографиялық зерттеу» деп ат қойып, айдар таққан. Дұрыс, оған келісеміз, ғылыми еңбек ретінде негізгі желісі соған татырлық. Сондықтан да Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің Ғылыми кеңесі талқылап бекіткен. Алайда біз осы ғылыми зерттеудің дәл сол титулдық бетінде жазылған «Ақтоғай ауданының әкімшілігі» мен «Редкология алқасы: Ақпанбаева Т. – өлкетанушы, Қазақстанның оқу-ағарту үздігі, Мұқанов Т. Ө. – Аудандық «Қазақ тілі қоғамының төрағасы» деген анықтаманың не үшін берілгенін түсіне алмадық. Монографиялық зерттеу - жеке адамдардың ұзақ жылдар бойы жазған зерттеуінің нәтижесі. Оның әкімшілік пен ғылыми атағы да жоқ адамдар редкологиясы мен талқысынан өтуі шарт емес және талап та етілмейді. Ғылыми ортада мойындалған үш бірдей ғалым зерттеушіге баға беретін олар кімдердің шікірәсі?

Бұл жерде осы іргелі зерттеуді шығаруға табанын тоздыра еңбек сіңірген Аманкелді Тұғанбаев ағамыз қателік жіберген. Зерттеушілік қабілеті кез келген ғалымнан ешбір кем түспейтін

кадірлі ағамыз көңілжықпастық пен жалпақшешейлікке тап болған.

- Біріншіден, ғылыми монографиялық зерттеулерге қойылатын негізгі ғылыми талаптарды сақтамаған.

- Екіншіден, осындай мазмұнды зерттеу еңбектің жарыққа шығу тағдыры құр демонологиямен жүрген аталастарының талқысынан өткеннен соң барып қана жарық көру құқығына ие болды деп көрсеткен. ҚарМУ-дың Ғылыми кеңесі бекіткеннен артық не керек еді!?

- Үшіншіден, басқасы басқа-ақ болсын, олар ауданның экономикалық және физикалық географиясын, фаунасы мен флорасын осы ғылым саласы бойынша Орталық Қазақстандағы географияның білімдары М.Қожахметовтен артық біледі дей алмасак керек. Біз де «қанына тартпағанның қары сынсын» деп отырған шығармыз, алайда ақиқаты осы. Яғни, Т.Аршабеков пен А.Туганбаев және марқұм М.Қожахметов өздеріне орыстың И. Крыловының мысалындағыдай «бұлбұлдың талантына есектің бағасын» айтқызған болып шыққан да қойған.

Ерекшелеп айтып отырғанымыздың басты себебі - «Ақтоғай. Энциклопедиясының» (шыққан жылы мен баспасы титулдық бетте көрсетілмеген. Ж. С.) мазмұндық жүйесіндегі қысқартыла берілген барлық дерек «Арқаның Ақтоғайы. (Ақтоғай ауданының тарихы мен географиясы)» (2018, «Полиграфист») атты зерттеудің 2008 жылы жарық көрмей қалған алғашқы қолжабасынан алынғаны. Сол қолжазбаны бұрынғы әкім болған М.Жарылғапов тұп-тура он жыл қолында ұстады. Оған екі кітапты салыстыра қараған кез келген адам еш қиындықсыз-ақ көз жеткізеді. Сондықтан да «Арқаның Ақтоғайы. (Ақтоғай ауданының тарихы мен географиясы)» монографиясының X тарауы ретінде 381-456-беттерінде берілген профессор М.Қожахметовтің «Ақтоғай ауданының географиясы» аталатын зерттеуін осы кітапқа жариялауды ұйғардық. Оған қандас бауыр ретінде құқымыз да бар. Ол үшін сол тарауды кітапта берілген мазмұн бойынша сілтеме жасаған әдебиеттерін де сақтай отырып

қаз-қалпында алдық. Ондағы мақсатымыз:

1. Ғылым әлемі адалдықты сүйеді және қуаттайды. Заман түзеледі, ұрпақ өседі. «Замана илегендер мен оған күйлегендер» кетеді. Сонда келешек ұрпақ аудан тарихы мен географиясын зерттеудің басы-қасында кателіктерге толы шала энциклопедияны шығарушылар емес, жоғарыда аталған ғалымдар тұрғанын түйсінеді.

2. Демеушілер көмегімен біршама таралыммен шығатын болған соң, бүгінгі ұрпақ өз туған жерінің жағырапиялық әлемімен тереңдей танысады;

3. Профессор М.Қожахметовтің білместіктен емес, парықсыздықпен қолды болған ғылыми зерттеуі өз авторлық құқығына қайтарылады;

4. «Ақтоғай. Энциклопедиясында» алфавиттік ретте шашылып кеткен ауданның экономикалық және физикалық географиясын, фаунасы мен флорасын бір жүйеде оқып танысуға мүмкіндік туады.

2018 жылы жарық көрген «Абыз дала, Аңыз дала - Ақтоғай» еңбегіміздің осы толықтырылған екінші нұскасына М.Қожахметовтың «Ақтоғай ауданының географиясы» аталатын зерттеуінің енгізілуінің себеп-салдарлары осында жатыр. Осы аңдатпада айтылған ойларымызға дәлел үшін, төменде арнайы өтінішпен жаздыртып алған А.Туғанбаев ағамыздың мақаласын қоса беруді жөн санадық.

СҮЙЕР ҰЛЫҢ БОЛСА...

Аманкелді Туғанбаев
тарихшы-өлкетанушы ғалым

Ұлы Абай «Сүйер ұлың болса, сенде сүй, сүйсілерге жарар ол» деген. Белгілі ғалым Мұратхан бауырымыз 2017 жылдың 17 сәуірінде фәниден бақиға озды. Сынаптай жылжыған уақыт ағымыда қайтқанына үш жылдан асыпты. Жолыққанда жымия қарап, жарқылдай амандасатын жайдары жан бүгінде рухқа айналыпты. «Жазымыштан озымыш жоқ», Алла ісіне не шара. Өзі жоқ, көңілімізде елесі қалған азамат жайлы ой толғап, естелік жазу көңілге кірбең түсірер жайт. Солай дегенмен дүниеден қайтқан бауырларымыздың тіршілігінде, ел алдында өздері борышым деп санаған қызметтері мен кең ұғымдағы адами келбетін, бітім-болмысын кейінгі буын ұрпаққа тәпсірлеп жеткізу ісіне қатар жүріп аралас-құралас болған тумалары, әріптестері мен шәкірттері қатысса, сауапты іс атқарған болар еді демекпін.

Марқұмдардың аттары жиі аталып жатса, рухтары риза болып, келер ұрпақ жадына жетпекші ғой. І. Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасында Ақан жайлы:

Тегінде тегін бе екен Ақан сері.

Бұл да бір емес пе екен елдің ері.

Өз ұлы, өз ерлерін ескермесе,

Ел тегін қайдан алсын кемеңгерді, - деп жазған.

Ақынның осы ойын келтіргендегі мақсат Мұратхан марқұмды кемеңгер ретінде таныту емес, қайта оның елге таныла қоймаған, бір қыры болып саналатын 2018 жылы жарық көрген (Қарағанды, 2018. «Полиграфист» баспасы) «Арқаның Ақтоғайы» атты авторлы жинағына жеке тарау болып енген «Ақтоғай ауданының географиясы» аталатын ғылыми зерттеу еңбегі жайлы ой түйіндеу еді.

Аталған еңбек жайлы ой толғамдарымнан бұрын, Мұратханды алғаш көруіме оралсам, елден естігендерімді еске түсірсем деймін. Бұл 1960 жылдың қыс айларының бірі. Мен

немере туысым Шәйкен әкеміздің үйінде жатып, 10 класта оқимын. Қолым босаған сәттерде интернаттағы досым Серікбай мен Қайыркенге сирек те болса соғып кететінмін. Кешкі ымырт жабылып, ел орынға отыра бастаған кезде, солардың бөлмесіне толықтау денелі, бойшаңдау кара бала жарқылдай келіп амандасты. Интернаттағы жазылмаған тәртіп пе, әскердегі сияқты күш көрсету ме, біле бермеймін. Осы балаға Қайыркен ауырлау сөз айтып қалды. Іле сөзге келісіп, екеуі ұстаса кетті. Бірін-бірі ала алмаған текетіресті, «қой-қойласын» біздер ажыраттық. Келген бала – Мұратхан, 8 класс оқушысы, оның да мекені осы интернат. Өзінен ағасындай екі жас үлкен Қайыркеннің астамшылығына төзбей, қарсылық көрсеткеніне, жүрегінде оты бар ожет бала екен деп таңданыс білдірдік. Кейін сала екеуі ағалы-інілі болып татуласып, сыйласып кетті. Осы бір шағын көрініс Мұратханның жастайынан намысшыл болғанын, жағасын әркімдерге бейсауат ұстата бермейтін жігерлілігін танытса керек. Оның кейін сала Орал педогогикалық институтында оқып жүрген кездеріндегі көзсіз ерлігін өзімен бірге оқыған Шұбартаулық, қазір Қарағандыда тұратын Тұрсынқызы Амантайдан естіп таңырқағаным бар. Ол оқиға туралы Амантай былай деп еді: «1962 жылы Ақтоғайдан аздаған балалар Оралдағы институтқа түскенбіз, ішінде Мұратхан да бар. Ол бізден екі жас кіші, жасы 16-да. Оралдың күні ыстық және адам шыдап болмайтын қапырық. Бір күні бірге оқитын студент жастар ыстықтан қашып, солық басу үшін Жайық өзеніне суға түсуге келдік. Іле-шала баршамыз суға күмп-күмп қойып кеттік. Біраздан соң жағаға шығып, құмға аунадық. Бір кезде бізден алшақтау жерде жүзіп жүрген бір қыздың «құтқарындар» деген жан дауысын естідік. У-шу болды да кетті. Ешбір жігіт қызды құтқаруға ұмтыла қоймады. Боса болмаса, біз қыздар шулағаннан басқа ештеңе жасай алмадық, деібіріміз қалмады. Сәл кешіксе, қыз суға батпақшы. Өлдікталдық дегенде, шеткері жатқан бір жігіт өзенге түсіп құлаштай жөнелді. Қызға жетіп, аман-есен жағаға алып шықты. Қыздың бір аяғы тартылып қалған екен. Алғашқыда шуылдап жүріп, сол

жігіттің кім екенін аңдамағанбыз. Оны құтқарған өз бауырымыз Мұратхан болып шықты. Қатерлі іске бас тігіп, қызға екінші өмір сыйлағаны үшін баршамыз бауырымызды қуана құшақтап, сансыз рақмет жаудырдық. Осы жайт институт ректорына да жетіп, оған алғыс білдірді. Өзі де институтта өте қадірлі болды» деп көзі көргендерін есіне алады Тұрсынқызы Амантай апасы.

Келтірілген екі дерек - Мұратханның балалық, бозбалалық шағының үзінді елесі ғана. Осындайда ұлы Мұқанның, М. Әуезовтің адамда екі түрлі қасиеттің жолы бар, бірі – тіршілік қамы, екіншісі адамшылық қамы деп айтқандай, адамшылық пен кең ұғымдағы азаматтықты мұрат тұтқан қасиет Мұратхан бойына жастай дарыған ба деп ойлаймын. Өйткені қазақта «әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» деген мақалмен коса қабат айтылатын жеті тек деп аталатын тұқым қуалаушылық нұсқа да бар. Ондағы айтпағым, Мұратханның өмір есігін ашып, дүниеге келуі, кейіннен азамат болып ер жетуі туған топырағы мен әулетке ұйытқы да пана бола болған ата-бабасының алтын босағасынан ба деп танырқаймын. Арғы аталарын біле бермеймін, өзінің туған әкесі Ұлы Отан соғысына катысып, бір қолын жау жерінде қалдырған, ардагер де қадірменді Қожекең қартты көрдім. Ара-тұра Қараталға барып жүргенімде, көп ішінде сөйлеп отырған кешенді сөздерін құлағым шалған. Ол кісі ғұмырының көп жытын ағарту саласына арнады. Жарты ғасырға жуық ұрпақ тәрбиелеп, олардың бойына білім нұрын құйған шын мәніндегі халықтық мұғалім еді. Алдындағы шәкірттеріне Абайдың «Ғылым таппай мақтанбасындағы»:

Орын таппай бағтанба,
Құмарланып шаттанба.
Ойнап босқа күлуге
Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеңіз.
Тілеуің, өмірің алдыңда,
Оған қайғы жесеңіз.

Өсек, өтірік, мақтаншак,
Еріншек, бекер мал шашпак –
Бес дұшпаның білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым ойлап қой –

Бес асыл іс көнсеңіз, - дейтін өшпейтін, өлмейтін ізгілікті рух тұрғысында тәрбие берді. Олардың бойына шын мәніндегі адамилық қасиеттердің орнығуына күш салды. Иншалла, алдынан білім мен тәрбие алып шыққан сандаған шәкірттерінің барлығы да ел алдына түсіп кетпегенімен, ат атандырып, сүйекке таңба түсірмей, аулының, аймағының гүлденуіне қал-қадірінше үлес қоса алды.

Осындай ұлағатты ұстаздың өз кіндігінен жаралып, бастауыш білімді алдынан алған ұрпақтары да айтулы азаматтарға айналды. Осы отбасын білім қорыған, шаңырақтарына қарлығаш ұя салған ба деп те таңырқаймын. Үлкен ұлы Мұратхан - география ғылымдарының кандидаты, доцент (1986), профессор (2006), «Қазақстан Республикасының білім беру ісінің құрметті қызметкері» (2005), Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Жоғары оқу орындарының үздік оқытушысы» (2007), «Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ-ге еңбегі сіңген қызметкер» (2009) атақтарына ие болды.

Ортаншы ұлдарының бірі Жандос-филология ғылымдарының докторы (2009), Қарағанды мемлекеттік Е.А.Бөкетов атындағы университеті қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры (2005), Халықаралық Ақпараттандыру Академиясының (МАИН) академигі (2011), әдебиеттанушы ғалым, сыншы. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Жоғары оқу орындары үздік оқытушысы» мемлекеттік гранты иегері (2013), Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ-дың «Еңбек сіңірген қызметкері» (2016). Қытай Халық Республикасы Құлжа қаласындағы Іле педогогикалық университеті (2014), мен Пекин қаласындағы Орталық Ұлттар университетінің (Минзу) (2016) Құрметті профессоры. Республикалық «Өрлеу» ғылым-білім орталығының

«Ұлагатты ұстаз» (2016) атағы берілген.

Қожекен әулетінің немерелері де ғылым жолында. Тағы бір ұлы Тайкеннің үш қызы да ғылым иелері.

– Ләззат Таймырқызы Қожахметова - Е. А. Бөкетов атындағы ҚарМУ журналистика кафедрасының аға оқытушысы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, қазір Л.Гумилев атындағы Еуразия университетінің докторанты, ҚР Президенті жанындағы Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің мүшесі. «Талбесік» көп балалы аналар одағы» қоғамдық бірлестігінің жетекшісі, республикалық «Айқын» газетінің Қарағандыдағы меншікті тілшісі.

- Ләйла Таймырқызы Қожахметова - Қарағанды мемлекеттік Е.А.Бөкетов атындағы университеті география кафедрасының аға оқытушысы, экология ғылымдарының магистрі.

- Әсем Таймырқызы Қожахметова - Қазтұтыну одағы Қарағанды экономикалық университетінің аға оқытушысы, педогогика ғылымдарының магистрі.

Мен үшін Мұратханның жөні тіптен бір бөлек, өйткені бүкіл педагогикалық: ғылыми жолының бір үзігі болып саналатын «Ақтоғай ауданының географиясы» біздер үшін, жалпы ақтоғайлықтар үшін баға жетпес үлкен еңбек, рухани байлық. Автор аталған еңбегін алғы сөз ретінде берілген сипаттамасында: «Қазақстанның ауылдық-әкімшілік аудандарының ішінде Ақтоғай ауданы аумағы жағынан ірі өңірлердің бірі болып есептеледі. Оның кешенді географиялық сипаттамасын осы уақытқа дейін ресми баспалардан кездестірген жоқпыз. Сондықтан, авторлар қолда бар мәліметтер мен мағлұматтар негізінде ауданның табиғат жағдайы мен ресурстарына, халқына, шаруашылығына қысқаша түрде сипаттама жасауға мақсат қойды. Кітаптағы керекті ақпараттар мен мәліметтер Ақтоғай ауданы әкімшілігінен, Қарағанды облыстық статистикалық басқармасынан, ҚР Білім және Ғылым министрлігінің география институтынан алынды және жергілікті авторлардың (әсіресе ауданының экологиясы бойынша) мақалалары пайдаланылды» деп көп жылғы ізденісінің сұлбасын қысқаша келтірген. Яғни, кітаптың көлемі шағын

болғанмен, қамтылған деректер ұшан-теңіз деп айтуға болады. Енді осыларға тоқталудың реті келген сияқты.

Адамзат баласының негізгі мекені жер планетасы екені мәлім. Соның кішкентай ғана нүктесі іспетті (нүктелік мөлшерге жетсе, тәубә келтіруге болар) Ақтоғай аймағындағы топырақ, су көздері, тау-тас, орман-тоғай, өлкедегі шөп-бұта, дәрілік өсімдіктердің түрлері тағы басқалар. Біздерді мектепте оқытқан кездегі ұғымша алсақ, өлі табиғат пен тірі табиғатқа жататын түрлі жануарлар, бақа-шаян, құрт-құмырсқа, шыбын-шіркейлердің түрлері мен ерекшеліктері ғылыми тұрғыда негізделіп хатталған. Табиғи жыныс қазба байлықтары, ашылған кен орындары, халықтың өсіп-өну көрсеткіші, әлеуметтік топтары, ауа райы, шаруашылық түрлері дейсіз бе, бәріне анализ жасалған. Біздерге беймәлім ұсақ шоқылар, адыр-белестер, қорым-бейіттер, қыстақтар бұрынғы ата-баба мекенінде ғұмыр кешкен ортасына тән есімдер мен атаулар да тізбектеліп беріліп, ыждағаттылықпен хатталыпты. Яғни, ауданымыздың табиғи көріністерінде елене бермейтін, елеусіз, ұмытыла бастаған деректеріне дейін талданып, энциклопедиялық сипатқа келтірген.

Осыған орай тағы бір ерекшелігі - топонимика ғылымына негіздей отырып, Ақтоғай ауданының географиялық атауларының мемлекеттік каталогын дайындауы. Онда 1500 атау қамтылған. Сондай-ақ бүгінгі экологиялық жағдай- күйіміздің жантүршігерлік деңгейдегі жағдайға жетіп, үлкен қатер тудыру қауіпінде екенін ашына баяндайды. Осы тақырыптағы талдауларында экологиялық жағдайдың нашарлауына әсер ететін төрт фактор бар екенін көрсетеді.

Біріншісі - бұрынғы Семей полигоны.

Екіншісі - Байқоңыр ғарыш айлағы. Зымырандар ұшатын космостық және баллистикалық жолдары.

Үшінші – ашық рудниктер мен табиғи радиациялық белсенді көздер.

Төртінші – Тоқырауын, Қаршығалы, Жамшы, Еспе тағы басқа өзендер алқабы мен су жолдарындағы күл-қоқыстар деп келеді

де, Семей ядролық полигонының, Байқоңыр ғарыш айлағының, ашық уран рудниктерінің экологиялық әсеріне байланысты алынған эксперттік талдау, анализ қорытындыларына сүйене отырып, бұлтартпас деректерді келтіреді. Бір сөзбен айтқанда, өзі геолог-географтық екі мамандықты қатар игергендіктен шығар, мекеніміздің ерекшеліктерін жымдастыра, салыстырмалы түрде жүйелеп шыққан.

Тарихшы Т. Аршабеков екеуміз жоғарыда аты аталған жинақ толық мәніндегі деректерді қамтуда көп қиналдык. Жинақтың алғашқы нұсқасы ауданның 80 жылдығына арналып, 2008 жылы дайын болғанмен, жекелеген азаматтардан туар кеңестерімен толықтыра түсу мақсатымен баспаға ұсыну мүмкін болмады. 2009 жылы ғана толықтырылып, дайындап бітірдік. Бірақ сол жылдан басталған әкімдердің ауыс-түйісі жиілеп, қаржы жоқ деген сылтаулармен кешіктіріле берді. Алғашқы қолжазба мен оның электронды нұсқасы қолдарына тиген кейбір азаматтар біздің жинақтаған деректерді найдаланын кетті. Кей жайларда өткен басшылардан қисынсыз ұсыныс болғаны да еске түседі. Тек қана 2018 жылдың соңына таман облыстық мәдениет басқармасына менің жазған өтінішім негізінде шағын 70 данамен жарық көрді. Бірақ кітаптың түптелуі көңіл көншітпейді. Бір таң қалатын жайт, ауданның келген-кеткен әкімдер ауданды өздері басқарған кездегі көрсеткіштерінің ұсақ-түйектерінің баршасын кітапқа енгізуді талап етеді. Сірә, сол азаматтар орысшасы - еженедельник, қазақшасы – апталық, жазба және жылнама (бұл біздің аудан үшін қиялдағы ой ғана) текті айтылатын жазбалардың жалпы тарихтан айырмашылықтарын түсіне бермейді-ау деймін. Олар біздің жылдар бойғы зерттеген ғылыми деректерімізді тарихи-өлкетанушылық бағыттағы жнындар мен конференцияларда сойлеген сөздері мен мақалаларында найдаланғанын айтпағанда, «Ақтоғай. Энциклопедиясында» біздің 2008 жылғы қолжазба түріндегі, 2018 жылғы «Арқаның Ақтоғайы. (Ақтоғай ауданының тарихы мен географиясы)» (2018, «Полиграфист») атпен

шыққан зерттеуіміздің мазмұндық желісі жатыр. Тарих шөлақ деректерді жөнді-жөнсіз тізбектей беру емес. Қажеттісін сұрыптап, ықшамдап, құнды дегендері молынан жинақталса, қысқаша берілетін энциклопедиялық сипатта хатталады ғой.

Біздер көптеген кедергі, бөгеттерге ұрынып жүргенде, Мұратхан қысылып-қымтырылмай жазбасынын электронды нұскасын сол 2008 жылы дайын күйінде ұсынып еді. Бүгінгі күні осындай қадамға ертерек барып, баталы істі сәтті аяқтаған-ау деп таңдана-сың, сүйсінесің. Абайдың сөзімен «Сүйер ұлың болса, сенде сүй, сүйсінерге жарар ол» дегім келеді. Оның көп қырлы ғылыми ұйымдастырушылық еңбектерінің бірі ҚарМУ-дегі география факультетінің ашылуына косқан үлесін қалыс қалдыруымыз қиянат болар еді. Ол университеттегі Әбдірахманов Ортаы, тағы басқа алдыңғы буын ағалары тұстас азаматтардың демеп-ғалым қолдауымен ректораттың ғылым және білім министрлігіне ұсыныс-тілектерін өткізе алғанын айту парыз.

Ой-толғауымды қорытындылай келе, төмендегі жайларға назар аударуды міндет- борыш санадым. Оның біріншісі - география факультетіне өзі 18 жыл басқарған кафедрасында М. Қожахметов атындағы мұражай кабинет ашқан ғалым әріптестері мен ректорат басшыларына аудан халқы атынан ризашылық білдіру. Олардың осы игілікті қадамдарының тереңдей беруіне тілектеспін.

Екінші. Мұратханның «Ақтоғай ауданының географиясы» аталатын зерттеуін «Абыз дала, Аңыз дала – Ақтоғай» атпен басылатын осы кітаптың толықтырылған нұскасында жеке бөлім етіп беруді ұйғарған ағайындарға мың алғыс. Өйткені осы еңбек жетімді данамен жарық көрсе, ол әрбір ақтоғайлықтардың өз өлкесінтануда қолынан түспейтін қойын кітапшасына айналатыны ақиқат. Және де осы еңбек аудан мектептеріне жеткізілсе, ондағы шәкірттердің туған өлкесінің ұңғыл-шұңғылын танытағын адастырмас компасы болар деп үміттенемін.

Қарағанды, 25 шілде, 2020 жыл.

АҚТОҒАЙ АУДАНЫНЫҢ ГЕОГРАФИЯСЫ

1 тарау. Ақтоғай ауданының географиялық орны

1.1. Географиялық орны.

2 тарау. Ақтоғай ауданының табиғат жағдайы мен ресурстары.

2.1. Жер бедері, геологиялық құрылымы, таулар.

2.2. Пайдалы қазбалары

2.3. Климаты.

2.4. Су ресурстары, өзендер.

2.5. Топырағы.

2.6. Өсімдіктері, дәрілік өсімдіктер.

2.7. Жануарлары.

2.8. Қаумалдары.

3 тарау. Халқы және әлеуметтік-демографиялық жағдайы.

3.1. Халқының саны, өсу қарқыны, табиғи өсімі және көші-қоны.

3.2. Ұлттық құрамы.

3.3. Халқының орналасуы, елді мекендер.

3.4. Еңбек ресурстары және оларды пайдалану.

3.5. Әлеуметтік жағдайы, инвестициялық және құрылыс қызметі.

4 тарау. Шаруашылығының дамуы мен орналасуы.

4.1. Ауыл шаруашылығы.

4.1.1. Мал шаруашылығы.

4.1.2. Егін шаруашылығы.

4.2. Өнеркәсібі.

4.3. Көлігі және байланыс.

4.4. Шағын бизнес.

5 тарау. Ақтоғай ауданының экология жағдайы.

5.1. Семей ядролық полигонының экологиялық әсері.

5.2. Байқоңыр ғарыш айлағының экологиялық әсері.

5.3. Ашық уран рудниктерінің экологиялық әсері.

6 тарау. Географиялық атауларының мемлекеттік

каталогы.

- 6.1. Алғы сөз.
- 6.2. Топонимика (географиялық атаулар) туралы түсінік
- 6.3. Елді-мекен, жер-су атауларының түсініктеме сөздігі
- 6.4. Географиялық атаулардың мемлекеттік каталогы
- 6.5. Қысқартылған сөздер тізімі
- 6.6. Қолданылған әдебиеттер
- 6.7. Қосымшалар. (Ақтоғай ауданының таулары)

Автордан

Қазақстан Республикасының аумағының көлемі – 2724,9 мың ш.км., яғни дүние жүзі елдерінің ішінде тоғызыншы орынды алады. (Ресей – 17075, Канада – 9976, Қытай – 9600, Бразилия – 8512, Австралия – 7682, Үндістан – 3288, Аргентина – 2767 ш.км.). Көлемі жағынан салыстырып қарасак ТМД елдерінің. Ресейден басқа, он мемлекетінің аумағы, немесе Еуропалық Одақтың алғашқы он екі мемлекетінің барлық аумағынан асып түседі. (1).

Еліміздің әкімшілік – аумақтық бөлінісінде 1 қаңтар 2007 жылдың мәліметі бойынша 168 әкімшілік, оның ішінде 160 ауылдық және 8 қалалық әкімшілік аудандар бар. (2).

Қазақстанның ауылдық - әкімшілік аудандарының ішінде Ақтоғай ауданы аумағы жағынан ірі өңірлердің бірі болып есептеледі. Оның кешенді географиялық сипаттамасын осы уақытқа дейін ресми баспалардан кездестірген жоқпыз. Сондықтан, автор қолда бар мәліметтер мен мағлұматтар негізінде ауданның табиғат жағдайы мен ресурстарына, халқына, шаруашылығына қысқаша түрде сипаттама жасауға мақсат қойды. Кітаптағы керекті ақпараттар мен мәліметтер Ақтоғай ауданы әкімшілігінен, Қарағанды облыстық статистикалық басқармасынан, ҚР Білім және Ғылым министрлігінің география институтынан алынды және жергілікті авторлардың (әсіресе ауданының экологиясы бойынша) мақалалары пайдаланылды. Ақтоғай ауданына кешенді географиялық сипаттама алғашқы рет беріліп отырғандықтан, кемшіліктер кездесуі мүмкін.

1 тарау Ақтоғай ауданының географиялық орны

1.1 Географиялық орны. Ақтоғай ауданы Еуразия материгінің 46,1⁰ с.ендігімен 48,9⁰ с.ендігі аралығында және 73,3⁰ ш.бойлығымен 77,5⁰ ш.бойлығы аралығында орналасқан. Әкімшілік карта бойынша Қарағанды облысының және физикалық-географиялық карта бойынша Сарыарқаның (Қазақтың ұсақ шоқылары) оңтүстік шығысында құрғақ дала, шөлейт және шөл табиғи зоналарында орналасқан. Аумағы 52,0 мың шаршы км., яғни облыстың жер көлемінің 11,68 пайзын құрайды.

Ақтоғай ауданы Қарағанды облысының тоғыз ауылдық - әкімшілік аудандарының ішінде жер көлемінен үшінші орынды алады (Ұлытау – 122,9; Шет – 65,7; Жаңаарқа – 50,9; Нұра – 46,3; Қарқаралы – 35,5; Бұқар – Жырау – 14,6; Осакаров – 11,2; Абай – 6,5). Аудан аумағында облыстық деңгейдегі басқаруға қарайтын Балқаш қаласының әкімшілігі орналасқан. Оның жер көлемі 5,9 мың ш.км (Балқаш қаласы әкімшілігіне Қоңырат, Саяк, Шығыс Қоңырат кенттерінің әкімшілігі бағынады).

Аудан шекарасының барлық ұзындығы 939 км тең, оның ішінде 225км. Балқаш көлінің жағалауын құрайды. Батысында Шет ауданымен, (220 км), солтүстігінде Қарқаралы ауданымен (210 км), шығысында Шығыс Қазақстан (208 км) және Алматы (61 км) облыстарымен, оңтүстігінде Жамбыл облысымен (15 км) және Балқаш көлімен (220 км) шектеседі.

Географиялық орнының басты ерекшелігі - темір жол көлігі мен халықаралық автомобиль көлігі желістерінен және өнеркәсіп тораптарынан алыс жатқандығы. Орталығы Ақтоғай ауылына ең жақын темір жол стансалары – Жарық 170 км, Бертіс 210 км, Қарағанды – 250 км., облыс орталығы Қарағанды қаласынан 250 км, Балқаш өнеркәсіп торабынан – 200 км. қашықтықта орналасқан. Бұл жағдай ауданының кеңестік дәуірде де, қазіргі нарықтық экономика құрылған қоғамда да әлеуметтік – экономикалық дамуына біраз кедергі жасайды. Дегенмен, жерлесіміз акын Абзал Бөкен басқаша көзқараста: «Байтақ қазақ

даласында Ақтоғай атты жер көп, бірақ біздің Ақтоғайдай қайдан болсын! Бұл күретас жолдар түске де кірмеген, темір жолдар тұсына да маңайламаған, әуе жолы теріс айналып кеткен және содан еш жамандық көрмеген, керісінше, әлгіндей жолдармен ілесіп келер бейәдеп атаулыдан ада, жомарт, елі мәрт мамыржай мекен» (5).

Ақтоғай ауданы 17 ауылдық әкімшіліктерден тұрады, оның ішінде екеуі бір ғана дербес елді мекендерден құрылған. Олар: Ақтоғай, Абай, Айыртас, Жидебай, Кежек, Қарабұлақ, Қараменде би, Қусақ, Қызыларай, Нұркен, Орта Дересін, Сарытерек, Тасарал, Торанғылық, Шабанбай би селюлық округтар және Сарышаған, Шашубай кент әкімшіліктері (Сурет 1)

Ақтоғай ауданында 46 ауылдық елді-мекендер тіркелген, оның ішінде Шашубай және Сарышаған кенттері бар. Халқының саны 1 қаңтар 2007 жылда 18,9 мың адам, оның ішінде қала халқы – 5,7 мың адам, ауыл халқы – 13,2 мың адам, яғни ауылдық - әкімшілік аудандардың ішінде сегізінші орынды алады. (Бұқар Жырау – 60,7; Абай – 54,6; Шет – 46,5; Қарқаралы – 42,5; Осакаров – 36,8; Нұра - 30,6; Жанаарқа – 28,4; Ұлытау – 14,3). Қарағанды облысы халқынан (1339,3 мың) өзіндік үлесі 1,4%- ға тең. Халқының 1 ш. км –ге орташа тығыздығы 0,4 адам. (6).

Ақтоғай ауданының әкімшілік картасы

ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР:

МАСШТАБ 1:1 350 000

---	Аудан шекарасы	—	Озен
—	Теміржол	■	Көл
—	Автомобиль жолы	●	Қалалар
—	Автомобиль жолы	○	Ауыл типтес елді мекендер

2 тарау Ақтоғай ауданының табиғат жағдайы мен ресурстары

2.1 Жер бедері және геологиялық құрылымы, таулар. Ақтоғай ауданының жер бедері Сарыарқаның оңтүстік-шығыс бөлігін құрайды. Бұл каледон мен герцен геологиялық дәуірлері кезеңдеріндегі жер бедері құрылудың интенсивті үрдістері нәтижесінде түзелген қуатты таулы жүйелердің қалдығы.

Жер бедері ұзақ уақыт бойы әртүрлі геологиялық, үгілу және эрозия үрдістерінің әсерінен тегістеліп, қазіргі келбеті – ұсак шоқыларға айналған. Тау жыныстары біршама бұзылып, қыраттар мен таулы массивтер жұмырланып, немесе тегістеліп жер бедерінің қазіргі түзілімдер қабаты қалыптасты. Жер бедерінің көп бөлігі палеозой жыныстарының, әсіресе силур, девон және карбон конгломераттарынан, метаморфтанған тактатастардан, кварциттерден, әктастар мен құмтастардан, сонымен қатар сазды такта тастардан, қоңыр саздардан, порфиттерден және т.б. құралған. (сурет 2)

Қазіргі уақытта аудан аумағының жер бедері өзіндік ерекшеліктері бойынша 3 бөлікке бөлінеді. (сурет 3)

Солтүстік Қызыларай және Қызылтас таулы-шоқылы аймақ.
Орталық ұсак шоқылы аймақ.

Оңтүстік – сирек шоқылы, шағын қыркалы жазықты аймақ.

Ақтоғай ауданының таулары бір-бірінен терең шатқалдармен бөлінген үлкен және кіші жоталардан тұрады, олар көбінесе жартасты жондар мен шыңдардың шырмалған жүйесін құрайды. Сарыарқаның аса биік нүктелері (теңіз деңгейімен алғанда) : Қызыларай таулары (Ақсоран шыңы – 1565 м, Қызылтас таулары (Құшоқы тауы – 1283 м, Бектауата тауы – 1214 м осы ауданда орналасқан. Салыстырып қарасак: Қарқаралы таулары (Комсомол шыңы – 1403 м), Кент таулары – 1400 м, Шыңғыстау таулары (Қособа шыңы – 1304 м), Баянаул таулары (Ақбет шыңы – 1022 м), Көкшетау таулары (Кокше шыңы – 947 м), Ұлытау таулары -793 м. Ақтоғайдың таулары жазықтардан күрт көтеріледі.

Қызыларай мен Қызылтас тауларының басты айдарлары және негізгі сілемдер әсем жартастармен ұштасқан. Аса бөлшектенген жер бедері ауданның батысында, солтүстік-батысында және оңтүстік-батысында ерекшеленеді. Қызыларай тауларының шығыс бөлігінде төбелі шоқылы жер бедері қалыптасқан. Мұнда бірқалыпты, немесе толқынды аңғарлар кең таралған. Таулы аймақтарда үңгірлер, қазан шұңқырлар және қуыстар кездеседі. Солтүстік Балқаш өңіріндегі Бектаута тауында ұзындығы 80 м «Әулие» үңгірі орналасқан. Ол кең кіре берістен басталып аяқ жағында қабырғалары бұрышпен үйлеседі. Үңгірдің жоғарғы жағында тесік, ал түбінде су бар. Бұл үңгір қасиетті деп есептелінді және адамдар сиыну орнына айналдырған. Ауданның басқа тауларында да үлкенді – кішілі үңгірлер кездеседі.

Таулы аймақта көп жағдайда ирелендеген құрғақ арналар және бұлақтармен дараланатын шоқы аралық аңғарлар жиі кездеседі. Шоқыаралық жазықтар әлсіз толқынды, кейбір жерлерде микрорельефтер топырақтың кешенділігін сипаттайды, яғни кәдімгі қызғылт, ақшыл қызғылт, толық дамыған және аз дамыған әр түрлі дәрежедегі сортаңды топырақтардан тұрады. Әр түрлі төмендеулерде сор мен сортаң топырақтар, дамитын саздақтар, ауыр және орташа саздақтар, тұзданған топырақ құраушы жыныстарға тән.

Ақтоғай ауданының геологиялық картасы

ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР

МАСШТАБ 1:1 350 000

Кейінгі таскөмірлі гранитоидтар	Пермь жүйесі, бөлінбеген шөгінділер
Девон гранитоидтары	Кембрий жүйесі, бөлінбеген шөгінділер
Ортаңғы кембрий жүйесі	Жоғарғы силур жүйесі
Девон жүйесі, төменгі бөлімдер	Ортаңғы силур жүйесі
Жоғарғы девон жүйесі	Докембрийлік интрузивті жыныстар
Ортаңғы девон жүйесі	Қышқыл жанартаулы шөгінділер

Ақтоғай ауданының физикалық картасы

Ақтоғай таулы массивтерінің шегінде бірнеше геоморфологиялық элементтер бөлінеді: денудациялық жазықтар мен өзен аңғарларының участоктері бар биік ұсак шоқылар, орташа ұсак шоқылар, төмен ұсак шоқылар және қыраттар. Олар биікемес шоқылармен, тобелермен көрсетіліп, өзен аңғарларымен дараланып абсолюттік биіктігі 700-750 метрге жетеді. Ал жалпы алғанда ұсак шоқылардың орташа биіктігі теңіз деңгейінен 400-500 метр жазық қырат түрінде сипатталды.

Өзен аңғарлары аллювиальды-пролювиальды төрттік дәуірдің шөгінділермен жабылып, тұздануға ұшыраған жартылай гидроморфты топырақтар дамыған, сондықтан бұл аумақтар

жайылымдық жерлер ретінде пайданылады. Өзендер бойында жайылма террасалар дамыған.

Ауданның оңтүстік және оңтүстік-шығыс бөлігі аса тегістелген, мұнда ақшыл қызғылт топырақтармен қатар, қоңыр топырақтар дамыған. Ұсақ шоқыларда түпкі жыныстардың шығулары байқалмайды.

Ауданның солтүстік және солтүстік-шығыс бөлігіндегі таулар мен жоталы массивтер: оңтүстігінде Балқаш көліне (Тоқырауын, Жәмші, Қаршығалы және т.б.) және солтүстік-шығысында Ертіс маңы тобындағы ұсақ көлдерге бағытталған су айрықтың бір бөлігі болып табылады. Аудан өзендерінің басым бөлігі бастауын осы таулы массивтерден алады. Оңтүстікке қарай жер бедері төмендей бастайды. Мұнда ұсақ шоқылар шағын қырқаларға ауысады. Бұл қырқалар солтүстіктен оңтүстікке және солтүстік-батыстан оңтүстік шығысқа жазылады да, Балқаш көліне таяу жакындап, оның абсолюттік биіктіктері 150-400 метр болатын жарлы солтүстік жағалауын қалыптастырады. Мұнда аласа таулар да кездеседі. Мысалы, тегіс жазықта арал тәрізді өрлеп тұрған жалғыз – Бектауата тауын (1214м) алуға болады.

Жер бедерінің әркелкі болып келуі, аласа таулар мен ұсақ шоқылардан біріндеп тегіс жазықтарға айналуы, жер асты ағысының қалыптасуына, таулы қатпарлы облыстарда қырқалы және жазық жерлерде әлсіз су айналу үрдісіне алып келеді. Тау жыныстарының литологиялық-петрографиялық өзгешеліктері, су сақтайтын және су өтпейтін жиектерінің пайда болуына әсер етеді және оның сүзгіштік, жинағыштық қасиеттері байқалып тұрады, яғни жер асты суларының химиялық құрамына және минералдануына әсерін тигізеді. Ауданның ұсақ шоқылы аймағының алып жатқан аумағының басым бөлігі негізінен алғанда жарық сулары және жарықтың карстық сулары таралған біртұтас гидрогеологиялық облыс болып табылады. Жер бедерінің барлық белгілерінің жиынтығы бойынша ірі көтерілулермен және ішкі иілулер ажыратылып тұрады, олардың арасында өтпелі зоналарда бар. Жалпы бұл зоналар жер асты суларының

транзиттік таралуын көрсетеді.

Жер бедерінің жазықты сипаты және оның онша үлкен емес еңкіштігі жер асты ағысының баяу ағатынын аңғартады. Бұл жағдай судың минералдануының өсуіне алып келеді, тағы да бұған жамылғылық шөгінділерден келіп түсуші ерігіш тұздардың араласуы әсерінен тигізеді.

Ақтоғай ауданының тауларының биік нүктелері теңіз деңгейімен алғанда 382 м (Бактай), 1565 м (Ақсоран) – аралығында болады. Олардың тізімі төменде берілген. (кесте 1)

Кесте 1

Солтүстік және Орталық өңірлердегі таулар:

№ Тау атаулары биіктігі, метр есебімен	Теңіз деңгейімен алғандағы
1. Айыртас	1063
2. Айыртас	872
3. Ақбұйрат	958
4. Ақдебай	1092
5. Ақсоран	1565
6. Ақтоғай	1031
7. Ақшоқы	1000
8. Ақшоқы	735
9. Аралтөбе	780
10. Арқарлы	1114
11. Аулие	1274
12. Аюлыөзек	1012
13. Әмірхан	1188
14. Байбосын	893
15. Байман	979
16. Байты	919

17. Балабосаға	1043
18. Бегазы	1169
19. Босаға	1023
20. Бұйрат	756
21. Бұртысерек	1250
22. Былқылдақ	1024
23. Дуактас	1027
24. Жайнақпай	794
25. Жалаңаш	1138
26. Жалпаққайың	990
27. Жаман Қызылтарай	1283
28. Жаңақойтас	860
29. Желтау	1016
30. Жетімшоқы	823
31. Жорға	1090
32. Жүндіқырған	1016
33. Жыланды	1155
34. Жыланшық	839
35. Кеңбұрат	1108
36. Керегетас	991
37. Күңгей	832
38. Кіші Желтау	740
39. Қарағандыөзек	997
40. Қаражұмақ	999
41. Қарамойын	900
42. Қарамойын	900
43. Қараоба	860
44. Қаратас	839
45. Қаратоғанбай	1140
46. Қарашоқы	1051
47. Қарашоқы	832
48. Қарашоқы	893
49. Қарашоқы	977
50. Қоғалыбай	903

51. Қойтас	1118
52. Қойтас	878
53. Қойтас	880
54. Қойтас	886
55. Қошкаршоқы	819
56. Қушоқы	1238
57. Қызыл	755
58. Қызыладыр	1025
59. Қызыладыр	755
60. Қызылжал	1034
61. Қызылшоқы	977
62. Медеубай	843
63. Нұртай	1172
64. Саймантау	1029
65. Сарыбұйрат	913
66. Сарыжел	846
67. Сарытұмсық	1029
68. Сона	909
69. Тастыбұлақ	961
70. Тасшоқы	990
71. Тоқсай	1260
72. Шойбай	928
73. Шокпартас	980

Солтүстік Балқаш өңіріндегі таулар

1. Ақшаадыр	586
2. Бақтай	382
3. Бектауата	1214
4. Бөрібай	624
5. Бірқара	646
6. Жалғызтас	500
7. Итмұрынды	557

8. Кішкене Табаққалған	661
9. Қазық	686
10. Қалмақкемел	870
11. Қалмақжатқан	689
12. Қызылтас	447
13. Қотанбұлақ	740
14. Сарыоба	591
15. Төретай	616
16. Тышқан	766
17. Ұзынжал	876
18. Үлкен Табаққалған	676
19. Шат	563

Ақадыр Сарыарқаның солтүстігінде, Балқаш қаласының солтүстік – шығысында 40 км жерге, Тоқырауын өзенінің жағасында, батыстан шығысқа қарай 17 км – ге созылып жатыр, ені 5 км. Ең биік жері – 583 м. Беткейлері жайдақ, түпкі жыныстары жалаңаштанып жер бетіне шығып жатыр. Ерте ортаңғы тас көмір дәуірі гранитоид жыныстарынан түзілген. Сортаңды сұр қоңыр топыраққа жусан, бұйырған, баялыш өседі. Оңтүстік беткейінде бұлақтар және тұщы сулы құдықтар (Манса құдығы) бар. Күзгі, көктемгі жайылым.

Ақсоран Қызыларай тау массивінің оңтүстік бөлігінде, бүкіл Сарыарқаның биік нүктесі. Ақтоғай ауданы жерінде, Шылым ауылынан шығысқа қарай 12 км – ге созылып жатыр, ені 7 км, биіктігі 1565 м. Солтүстікке қарай еңістеу келген аласа таудан тұрады. Пермнің граниттерінен, төменгі перм, орта тас көмір дәуірі жыныстарынан түзілген. Қаратал, Жіңішке, Сарыөлен зендері басталады. Тау беткейлерінде қарағай орманы, тауаралық аңғарлардағы қызыл қоңыр топырақта қайың, көктерек, тал, арша, қараған, ойпаңдау жерінде тобылғы, астық тұқымдасты әр түрлі шөпті шалғы өседі. Таудың табиғи көркі мен табиғат байлығы шаруашылық әрекеттерге көп ұшырай қоймауы мұнда болашақта қорық ұйымдастыруға толық мүмкіндік береді.

Ақшаадыр солтүстік Балқаш маңындағы ұсақ шоқылы тау массиві. Солтүстік – батыстан оңтүстік – шығысқа қарай 15 км созылып жатыр, ені 4 км. Ең биік жері 586 м. Шатқал, сайларен тілімденген бірнеше ұсақ шоқылармен жеке тау массивтерінен (Ақшаадыр – Бесапан, 528 м) тұрады. Силур жүйесінің жыныстаынан түзілген. Сортаңды сұр қоңыр топырақ жамылғысында жусан, баялыш, көкпек өседі. Орталық бөлігінде тұщы сулы Сорбак құдығы бар. Баурайы күзгі – көктемгі жайылым.

Арқарлы Ақтоғай ауданы жерінде, Тоқырауын өзенінің оң жағасында. Солтүстік – батыстан оңтүстік - шығысқа қарай 30 км – ге созылып жатыр, ені 8 – 10 км, ең биік жері – 1184 м. Сай, шатқал, қарқаралық аңғарларға бөлінген, беткейлері бірнеше ұсақ шоқылардан тұрады. Солтүстік және батыс тау етектерінде көп мөлшерде қорымтас жиналған. Тас көмір жүйесінің орта және жоғарғы бөліміндегі тау жыныстарынан түзілген. Қоңыр топырақ жамылғысында жусан, бетеге, селеу, аңғарларда бидайықты шалғын өседі. Жазғы, қысқы мал жайылымы.

Беғазы Ақтоғай ауданы жерінде, Қаратал өзенінің сол жағында, Ақтоғай ауылынан шығысқа қарай 27 км жерде. Солтүстік – батыстан оңтүстік – шығысқа қарай 8 км-ге созылып жатыр, ені 4.5 км. Ең биік жері – 1169 м. Беткейлері жайдақ, оңтүстік және батыс бөлігі сай және аңғарлармен тілімделген, оңтүстік беткейлерінде қорым тастар жиналған. Тас көмір жүйесінің ортаңғы бөлім тау жыныстарынан түзілген. Қоңыр топырақ жамылғысында жусан, селеу, бетеге, боз, қараған, арша, аңғарларда астық тұқымды шалғындар өседі. Бұлаққа бай, оңтүстік – шығыстан Шұбарөзек өзенінен басталады. Беғазы өңірінде көне заманда өркендеген Беғазы – Дәндібай мәдениетінің орталығы таралған.(сурет 4, 5).

Бектау ата (Әулиетау) Балқаш маңының солтүстігіндегі қос шоқылы тау. Балқаш каласынан солтүстікке қарай 60 км. Ең биік жері – 1214 м. Жоғарғы палеозойдың қызғылт гранитінен түзілген. Тау басы сүйірленіп, тік беткейі тасты – тастақты –

лавалы келеді. Кей жерінде бірен – саран бұта өседі. Беткейаралық аңғарларындағы қоңыр топырағында қайың, терек, тал мен кияк аралас шалғын өседі. Арқар, елік мекендейді. Пьезооптикалық минералдардың шағын кендері және үңгірлер кездеседі. Бектау ата үңгірі осында. Балқаш кен – металлургиялық комбинатының демалыс орындары бар. Бектау атаға апаратын жолдың бойына акын Шашубай Қошқарбайұлы жерленген.

Бектауата үңгірі Бектауата тауының батыс беткейінде. Биотиптік гранит қабатындағы жарық бойымен солтүстік, солтүстік – батысқа созылып жатыр. Үңгір аузы (биіктігі 3 м, ені 1,5 м, бірте – бірте кеңейе береді) тау етегінен 100 – 150 м жоғары, оған қорым тас үйіндісі арқылы көтеріледі. Үңгірге кіре берісте ұзындығы 6 – 7 м, ені 4 – 5 м гранитті алаң бар. Бектауата үңгірінің жалпы ұзындығы 45 – 48 м. Түбінде су бар, суы өте суық, түбі саздақ, лайлы. Үңгір бірте – бірте тарылып барып жер бетіне шығады. Туристік маңызы бар.

Берікқара Ақтоғай ауданының солтүстігіндегі Қызылтас тауының солтүстік сілемі. Ең биік жері – 1093 м. Солтүстіктен оңтүстікке қарай 8-10 км-ге, батыстан шығысқа қарай 5 км-ге созылып жатыр. Жоғарғы палозойдың эффузиялық жыныстарынан түзілген. Ашық қызыл қоңыр карбонатты топырағында бетеге, селеу өседі, тауаралық ойпаңдарда қалың тал кездеседі. Көптеген бұлақ көздері шығады. 19 ғасырдың 2-жартысында Берікқара тауынан кәсіпкер С.И. Поповтың руда іздеушілері ежелгі қазбалардың орнынан Берікқара түсті металдар кенін ашты. Оның негізінде 19-ғасырдың 70-жыларының аяғында Николаев (Богословский) корғасын және мыс қорту зауыты жұмыс істеді.

Дуактас Қызыларай тау жүйесінің солтүстігінде орналасқан. Солтүстіктен оңтүстікке 20 км – ге созылып жатыр, ені 7 км. Ең биік жері 1207 м. Беткейлері көлбеу, сай, жыра, аңғарлармен тілімденген бірнеше ұсақ шоқылықтардан тұрады. Кембрий жүйесінің жыныстарынан түзілген. Қызыл қоңыр топырақ жамылғысында боз, сұлыбас, бұталар, арша өседі. Бұлаққа бай. Ащыөзек, Найманбай өзендері басталады.

Аудан территориясындағы соңғы қола
(Бөгеу) дәуірінің ескерткіштері

Бөгеу-Дәндібай мәдениетінің орталықтары.

Бөгеу-мәдени орталықтар.

Елтайқора Ақтоғай ауданы жерінде. Солтүстіктен оңтүстікке қарай 15 км – ге созылып жатыр, ені 8 км. Ең биік жері 883 м. Беткейлері көлбеу, сай, жыра, аңғарлармен тілімделге бірнеше ұсақ шоқылардан тұрады. Тас көмір жүйесінің ортаңғы бөлігінің жыныстарынан түзілген. Қоңыр топырақ жамылғысында жусан, сұлыбас, бұталар өседі. Бұлаққа бай, таудың оңтүстік етегінде құдық (тереңдігі 1м, су шығымдылығы 144 л/сағ) бар.

Жаман Қызыларай Қызыларай тау жүйесінің шығысында орналасқан. Солтүстік – шығыстан, оңтүстік – батысқа қарай 27 км – ге созылып жатыр, ені 8 км. Ең биік жері – 1283 м. Беткейлері жайдақ, сай, жыра, аңғарлармен бөлінген бірнеше ұсақ шоқылықтан тұрады. Пермь жүйесінің жыныстарынан түзілген. Аласа таулық қызыл қоңыр топырақ жамылғысында боз, сұлыбас, жусан, әр түрлі бұталар, арша өседі. Бұлаққа бай, Қаршығалы, Қарасу, Ақсай өзендері бастау алады. Шөбі шүйгін жайылымдықтар мен шабындық жерлер бар, тау аңғарларында қыстаулар (Байғазы, Сона, Кенасу және т. б.) орналасқан.

Жантау ауданның солтүстігінде орналасқан. Солтүстіктен оңтүстікке қарай 15 км – ге созылған, ені 8 км. Ең биік жері – 1217 м. Сай, жыра, аңғарлармен тілімденген бірнеше ұсақ шоқылардан тұрады. Кембрий жүйесінің жыныстарынан түзілген. Аласа таулық қызыл қоңыр топырақ жамылғысында жусан, сұлыбас, бұталар өседі. Бұлақтарға бай, Қараменді, Найманбай өзендері бастау алады.

Жауыр Айыртау ауылының солтүстік – шығыс жағында 10 км жерде. Негізгі тау жотасы батыстан шығысқа қарай 7 км – ге созылып жатыр, ені 5 км. Солтүстік беткейі жайдақ, оңтүстігі – тігірек, ең биік жері – 1090 м. Оңтүстік – батысында мол қорымтас бар. Тас көмір жүйесінің жыныстарынан түзілген. Қоңыр топырақ жамылғысында жусан, сұлыбас, боз, бұталар өседі. Бұлаққа бай, Еспе өзеніне құятын шағын өзендер бастау алады. Күзеу және қыстау ретінде пайдаланылады.

Итмұрынды Солтүстік Балқаш маңында. Ақжайдақ шығанағынан солтүстік – шығысқа қарай 15 км – ге созылып жатыр.

ені 6 км. Ең биік жері – 557 м. Бірнеше жекелеген массивтер мен ұсақ шоқылықтардан тұрады. Силур жүйесінің жыныстарынан түзілген. Сорғандау сұр қоңыр топырақ жамылғысында жусан, баялып, көкпек т.б. өседі.

Қалмақжатқан Солтүстік Балқаш маңында. Саяк кенішінен оңтүстік – батысқа қарай 10 км жерде, ені 4 км. Ең биі жері – 589 м. Солтүстік беткейі жайдақтау келген. Девон жүйесінің жыныстарынан түзілген. Беткейлері бұлаққа (Сарықамыс, Арқарсу және т. б.) бай. Сорғандау сұрқоңыр топырақ жамылғысында жусан, баялыш және т. б. өседі. Көктемгі, күзгі мал жайылымы.

Қаракенелі Ақтоғай ауылынан оңтүстікке қарай 65-70 км жерде. Солт.-батыстан оңт.-шығысқа қарай 25 км-ге созылып жатыр, ені 8-10 км. Ең биік жері – 1,0 мың м. Сай, шатқалдармен тілімделген бірнеше ұсақ шоқылықтардан тұрады. Ортаңғы және жоғ. тас көмір кезеңінің жыныстарынан түзілген. Қоңыр топырақ жамылғысында жусан, сұлыбас, бұталар өседі. Бұлақтарға бай. Қаракенелі атырабында жазғы жайылымдық пен мал қыстаулары (Ақшағыл, Төкіш) бар.

Қара Тоғанбай Қызылтас тау жүйесінің батысында. Оңтүстік – батыстан солтүстік – шығысқа қарай 30 км – ге созылып жатыр, ені 3 – 5 км. Ең биік жері – 1140 м. Сай, шатқалдармен тілімделген бірнеше ұсақ шоқылардан тұрады. Силур жүйесінің жоғарғы бөлім жыныстарынан түзілген. Аласа таудың қызыл қоңыр топырақ жамылғысында жусан, боз, бетеге, бұталар өседі. Мал жайылымдығына және қыстауға (Тоғанбай) пайдаланылады.

Керегетас Ақтоғай ауданы жерінде Жыланды, Ақсай, Қаршығалы өзенінің аралығында. Солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа 20 км созылып жатыр, ені 12 км. Ең биік жері – 991 м. Беткейлері сай, жырамен тілімделген бірнеше ұсақ шоқылардан тұрады. Таудың шығыс етегінде қорым тастың мол үйіндісі бар. Силур жүйесінің жыныстарынан түзілген. Қоңыр топырақ жамылғысында жусан, бетеге. Сұлыбас, бұталар өседі. Жайымдылық және шабындық жерлер мен қыстаулар бар.

Қотанбұлақ Жаңаорталық елді-мекенінің солтүстік батысында 25 км жерде. Солтүстік – батыстан оңтүстік – шығысқа қарай 25 км – ге созылып жатыр, ені 5 км – ге дейін. Абсолюттік биіктігі 740 м. Сай, жыра, аңғарларымен тілімделген бірнеше ұсақ шоқылардан тұрады. Тас көмір кезеңінің ортаңғы және жоғарғы бөлім жыныстарынан түзілген. Қоңыр топырақ жамылғысында жусан, сұлыбас, бұталар өседі. Бұлаққа (Айнабұлақ, Қойлыбай) бай.

Қызылсеңгір Ауданның солтүстік бөлігінде (Тоқырауын өзенінің бойында) жатқан тау массиві, аудан орталығы Ақтоғайдан 25 км. Тастары қызыл түстес болған соң Қызылсеңгір атаған. Тастарда мүк, басында тобылғы, етегінде қараған өседі. Жусан, көде сияқты шөптерге де аса бай.

Қызыларай Ауданның солтүстігінде, Сарыарқаның Ертіс – Балқаш су айрығындағы тау. Ұзындығы 45 км, ені 30 км. Биік жері Аксоран 1565 м – Сарыарқа тауларындағы ең биік шың. Пермьнің граниттерінен, төменгі пермь, орта тас көмір жыныстарынан түзілген. Қызыларайдан Тоқырауын өзенінің Қосыбай, Қаратал, Жіңішке салалары. Қаршығалы өзенінің Сарыөлең, Қарасу, Ақсай салалары басталады. Беткейлерінде қарағай орманы, қызыл қоңыр топырақ жамылғылы тауаралық аңғарларында қайың, көктерек, тал, қараған, ойпаң жерлеріндегі ашық қызыл қоңыр топыраққа тобылғы, астық тұқымдасты әр түрлі шөпті шалғын өседі. Қызыларай қарағай өскен Қазақстанның жазық бөлігіндегі, оңтүстіктегі ең аласа тауы. Таудың табиғат жағдайлары мен ресурстары шаруашылық әрекеттерге көп ұшырай қоймауы, мұнда алдағы болашақта қорық ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Қазақстанның табиғаты көркем жерлерінің бірі.

Қызылсоран Сарыарқаның шығысында, Кенубай жотасынан Қалақтас аңғарымен бөлініп жатыр. Солтүстіктен оңтүстікке қарай 10 км-ге созылып жатыр, ені 7-8 км. Оңтүстікке қарай біртіндеп аласаратын аласа тау жұрнағынан тұрады. Ең биік жері – 1320 м. Төменгі тас көмір, орта және жоғарғы девон жыныстарынан, аллювийлік – делювийлік шөгінділерден

түзілген. Қызыл қоңыр топырағында мысыққұйрық, селеу т. б. шөптер, караған, тобылғы сияқты бұталар өседі, ойпаң жерлерінде тал аралас қайың кездеседі. Данабұлақ, Ақтайлақ өзендерінің салалары бастау алады. Қызылсоран шөбі шүйгін мал жайылымы, атырабында қыстаулар (Қарамола, Қалақтас) бар. Шығыс етегінде Сарыобалы ауылы орналасқан

Қызылтас - Ақтоғай ауданындағы таулар мен шоқылардың жалпы аты. Бұлар Керегетас, Соран, Қиматас, Берікқара, Сарыжал, Жантау, Қызыладыр, Көрпегай, Нұртай, Жыланды, Ақшоқы, Ақкемер, Қызылтас және т. б. 4 мың ш. км жерді алып жатыр. Тауаралық аңғарларға күшті тілімделген. Карбон граниті және пермь, карбон, силур және девонның эффузивті – тұнбалы свиталарынан түзілген. Қызылтас бұлаққа бай, Тоқырауын, Нұра, Жарлы, Жәмші өзендерінің бірнеше салалары осы таулар бұлақтарынан басталады. Таудың ашық қызыл қоңыр топырақ жамылғысында ойдым – ойдым қайыңды – көктеректі шоқ талды орман, әр түрлі шөпті - астық тұқымдасты шалғын өседі.

Тарғыл Ақтоғай ауданы жерінде, Гулшат елді мекенінің оңтүстік-шығысында 3 км жерде. Ұзындығы 3,5 км, ені 2,5 км. Оқшауланған тау массивінен тұрады. Абсолюттік биіктігі 554 м. Оңтүстік беткейі тіктеу келеді. Тас көмір жүйесінің ерте, орта бөлімі гранитоид жыныстарының түзілген. Сортаңдау сұр қоңыр топырақ жамылғысында көкпек, қара жусан т.б. өседі.

Ұзынжал Солтүстік Балқаш маңында, Саяк кенішінен солтүстікке қарай 10 – 12 км жерде. Батыстан шығысқа қарай 15 км-ге созылып жатыр, ені 4 км. Абсолюттік биіктігі 678 м. Бірнеше аласа ұсақ шоқылықтармен жеке тау массивтерінен тұрады. Карбонның карбонатты – терригенді шөгінді жыныстарынан түзілген Шала дамыған сұрқоңыр топырақ жамылғысында жусан, баялыш, көкпек т. б. өседі. Ұзынжал атырабында құрамында Саяк I, II, III, IV, Тастау, Батыс Жанбас, Шығыс Жанбас кеніштері бар Саяк мысты кен орыны орналасқан.

Шұбарайғыр Оңтүстік – батыстан солтүстік – шығысқа қарай 20 км-ге созылып жатыр, ені 10 км. Абсолюттік биіктігі 1063 м.

Беткейлері тегістеліп өңделген бірнеше ұсақ шоқылардан тұрады. Солтүстік және шығыс тау етегінде қорымтастың мөл үйінділері шоғырланған. Тас көмір жүйесінің жыныстарынан түзілген. Сортандау қоңыр топырақ жамылғысында жусан, сұлыбас, боз, бұталар өседі. Бұлақтарға бай. Атырабында жайылымдық жерлер мен қыстаулар бар.(6).

2.2. Пайдалы кен орындары

Ақтоғай ауданы пайдалы қазбалары бойынша Орталық Қазақстанда аудандарының арасында аса бай аймақтардың бірі болып табылады. Аудан аумағының ертеде болған күрделі геологиялық үрдістер, оның қойнауындағы әр түрлі пайдалы қазбалардың ірі қорларының болуын әсер етеді, ал ежелгі таулы жоталарды тегістеген денудациялық үрдістер қазба байлықтарды жер бетіне жақындатты. Пайдалы қазбалар, әсіресе әр түрлі металл рудалары негізінен мардымды лықсымалар, бастырмалар, жарықшақтар мен лаваның төгілуі орын алған каледон қатпарларының қалыптасуында құрылған.

Ақтоғай ауданының аумағы Бетпақдаладан Алтай тауларына дейін созылып жатқан Сарыарканың оңтүстігі мен оңтүстік – шығысындағы Өспен кеніштік белдеуінің құрамына кіреді. Мұнда жүзден астам үлкенді –кішілі кен орындары ашылған. Оларды игерудің экономикалық тиімділігі біріншіден, көлік жүйесінің нашар дамуына, екіншіден, су тапшылығына байланысты. Сондықтан, Ақтоғай өңірінің пайдалы қазбаларын халық игілігіне жарату болашақтың мәселесі деп қарау керек.

Пайдалы қазбалары ішінде мыс кен қорларымен ерекшеленеді. Оның рудалары құрамында 1-1,6 % мыс және 1% -ға дейін мырыш бар. Сонымен қоса, молибден мен қорғасынның, сирек және өте сирек кездесетін металдардың қоспалары бар, қымбат метал рудалары (алтын, күміс), уран рудалары кездеседі.

Құрылыс өнеркәсібіне керекті шикізат пен табиғи құрылыс

материалдары және әртүрлі кымбат тастардың түрлері кездеседі. (Қызғылт және жасыл агаттар, аметист, хризопраз, опал, кварц және т.б.). Бірақ әлі толығымен зерттеліп пайдалануға берілмей отыр.

Актоғай ауданының аумағында пайдалануға жарайтын және қазіргі пайдаланылып жатқан кен орындары.

Қоңырат мыс кені, Балқаш қаласының солтүстігіндегі (14 км) кен орны. 1928 жылы ашылды. Геологиялық барлау жұмыстары 1928-1970 жылдарда жүргізілді. 1934 жылдан бері Балқаш тау-кен металлургия комбинатының бірден – бір шикізат базасы. Кен алаңында гранодиорит-порфир интрузиясымен қиылған эффузиялық шөгінді жыныстар (липариттердің, андезиттердің, андазит – базальттардың туфтары мен лавалары) тараған. Гидротермалдық процестер нәтижесінде әлгі аталған жыныстар (әсіресе гранодиорит-порфирлер) туынды кварциттерге айналған. Қоңырат мыс кеніндегі гидротермалдық әрекеттер шеңбер және сакина тәріздес келген жарылыстар бойында дамыған; олардың арасында, әсіресе, төрт бағыттағы (солт.-шығ., солт.-бат., субенді, субмеридиандық бағыттар) жарықшаларда мол түзілген. Желілі сеппелі рудалар 600 м тереңдікке дейін байқалатын штокверк құрап түзілген. Солтүстік-шығысқа қарай созылған жаға пішіндес штокверк тереңдеген сайын тармақтана береді; оның жоғарғы қимасының ауданы 700 мың ш.м, төменгі қимасының ауданы 130 мың ш.м. Рудалардағы пирит, халькопирит, молибденит жұқа сеппелер мен желішелер түрінде кездеседі. Рудадағы мыс мөлшері 1%-дан аспайды және кен штокверкінің ортасынан шетіне қарай оның мөлшері кемі береді. Руданың қосымша құраушылары ішіндегі ең маңыздылары молибден, күкірт, рений. Қоңырат мыс кені ірі кенге жатады.

Жәкет молибден кен орны. Балқаш қаласынан солтүстікте 90 км жерде орналасқан 1954 ж. ашылып, 1957-1964 жылдары геологиялық барлау жүргізіледі. Штокверк сипатты қалыңдығы 1 мм-ден 3,5 см-ге дейін жететін әр түрлі бағытта созылған молибденді желішілер 30-300м тереңдікте кездеседі. Негізгі

руда минералдары: молибденит, вольфрамит, шеелит, бейруда минералдар, кварц, мусковит, дала шпаттары. Рудадағы пайдалы компоненттер мөлшері төмен, өңдеу технологиясы күрделі. Кеніш рудасын ашық әдіспен өндіруге болады.

Қушоқы мыс кен орны – мыс өндірілген көне мыс кен орны. Берікқара полиметал кен орнынан батысқа қарай 20 км жерде орналасқан. Кен орнының жанынан гранит тастан каланған тоған тәріздес кен байығатын құрылыс орны және кен өндіретін құралдар табылды. Қушоқыда б.з.б. 2 мыңжылдықтың жартысында кен өндіре бастаған. Бұл Қушоқы маңындағы тұрғындардың мыс қорыта білгенін аңғартады.

Шығыс Қоңырат кен орны Балқаш көлінің солтүстігінен 30 км жерде орналасқан. Қоңырат кенді аудан сілеміне жатады. 1942 жашылған негізгі рудалар компоненті өндірістік мәні бар вольфрам, молибден. Руда минералдары: молибденит, пирит, вольфрамит, галенит. Алынатын негізгі металдар: молибден, вольфрам, аз мөлшерде рений, селен, теллур, скандий. Кеніш молибденге сұраныстың кемуінен 1996 жылы жабылды.

Саяқ кен орнында 1960 – шы жылдары геологиялық кен барлау жұмыстары жүргізіліп қазіргі уақытта Балқаш тау-кен металлургия комбинатының екінші шикізат базасына айналып отыр. Мыс рудасы құрамында молибден, алтын, темір, кобальт және т.б. сирек кездесетін түсті металдар бар. Мыстың құрамы 0,4 – 20% - дейін ауытқиды. Кеніш халькопирит, кавелит, борнит, малахит, азурит, хризокол мыс минералдарынан тұрады. Мұнда 1 – ші Саяқ, 3-ші Саяқ ашық карьері және кеніш шахтасы жұмыс жасайды.

Гүлшат кен орны Балқаш қаласының оңтүстік батысында 62 км жерде, Тарғыл тауының етегінде Қарқаралы көпесі Бекметов қорғасын кен орнын тауып, оған өзінің қызы Гүлшаттың атын қойған. 1834 жылдан бастап мұнда қорғасын рудасы өндіріле бастады. Жер бетінде 1885-1992 ж.ж. таяу жатқан қорғасын кенін балқытатын қорғасын-күміс зауыты жұмыс жасады. Кейін экономикалық тиімсіздігінен зауыт жабылып қалды. Балқаш кен

металлургия комбинаты салынған соң Гулишат қайта өркендей бастады. XX ғасырдың 70-жылдары кен қопарудың техникалық жағдайының қиындығына байланысты мұнда кен өндіру мен өңдеу тоқтатылды.

Берікқара кен орны Ақтоғай ауданының солтүстігінде Қызылтас тауының солтүстік сілемінде XIX ғасырдың екінші жартысында кәсіпкер С.И. Поповтың руда іздеушілері ежелгі қазбалардың орнынан Берікқара түсті металдар кенін ашты. Оның негізінде XIX ғасырдың 70-жылдарының аяғында Николаев (Богословский) қорғасын және мыс қорыту зауыты жұмыс жасады. Қазір Балқаш тау – кен металлургия комбинаты шикізат ретінде пайдалануда.

Уран кен орындары Ақтоғай ауданында уран кенін алу мақсатында 1950-1960 жылдары Волхов геологиялық экспедициясы зерттеу жұмыстарын жүргізген. Соның арқасында бірнеше уран кен орындары ашылған. Оның ішінде ірі уран кен орындарына: Қарасиыр, Молдашілік (Октябрьская), Майтас, Аксай (Қызыл), Нұртай, Милы, Берікқара (сурет 3) уран кен орындарын атауға болады. Қарасиыр кен орны Қызыларай ауылдық аймағының солтүстігінде орналасқан. Аудан орталығы Ақтоғай аулынан шығысқа қарай 60 км жерде Ақтоғай-Қарқаралы жолының бойына таяу маңда. Қарасиыр бұлағының желкесіндегі Дауыл тас төбешігінен 100 метрдей үңгір қазылған. Үңгірдің биіктігі 2-3 м шамасында. Осындай қазған жерлерде басқада уран кен орындарынан кездестіруге болады.

2.3. Климаты

Ақтоғай ауданы шөл және шөлейтті табиғи зоналарда орналасқандықтан, көп жылдық метеорологиялық мәліметтер бойынша салыстырмалы тұрғыда қар аз түсетін, қатаң ызғарлы қысымен, жазғы және қысқы ауа температурасының жоғарғы ауытқуларымен, жауын-шашынның аз мөлшерімен сипатталатын

шұғыл континентальды климатымен ерекшеленеді. Қыс аса суық, қаңтар айының орташа температурасы солтүстігінде 16°C, оңтүстігінде –12°C минималды температурасы - 40°C-ға дейін төмендеуі мүмкін. Жазы ыстық, құрғақ, шілде айының температурасы – солтүстігінде орташа 16°C, оңтүстігінде 24°C. Абсолютті максимум +46°C. Жауын-шашынның жылдық орта мөлшері солтүстікте 250 мм-ге дейін жетіп, оңтүстік бөліктерінде 150 мм шамасында түседі. Жыл маусымдары бойынша, жауын-шашын біркелкі түспейді. Олардың ең жоғарғы деңгейі көктемгі кезеңдерге тура келеді. Жауын-шашынның ең көп мөлшері жазғы айларда түседі.(мамыр-шілде), ал ең аз түсетіні ақпан-наурыз, қыркүйек айларында және жауын-шашынның түсуі жылдан жылға өте әртүрлі таралады: бір жерлерде қар жамылғысы қалың болса, екінші бір жерлерде мүлдем қар болмайды. Ақтоғай ауданының метеорологиялық көрсеткіштер 2.3 кестелерде берілген.Қардың ери бастауы ақпан айының соңғы 10 күндігінде байқалады. Қардың еріп бітуі Тоқырауын бассейнінің жазық жерлерінде наурыздың екінші 10 күндігінде, ал тауларда көкек айының басына тура келеді.Қар жамылғысының максималды нүктесі наурыз айының бірінші 10 күндігінде байқалады. Өзеннің жоғарғы ағысында 50-55 см-ге, ал жазығында 30-40 см-ге дейін жетеді. Қар жамылғысының орташа қалыңдығы тұрақты өлшеуіш бойынша 13-тен 25 см-ге дейін, ал қар қабағтары бойынша 15-тен 30-см – ге дейін жетеді. Қатқақ және аязсыз мерзімдердің көрсеткіші 4 кестеде берілген.

**Қатқақ болатын календарьлық мерзімі және
аязсыз мезгілдердің орташа ұзақтығы**

Метеостан- циялар мен пункттер	Көктемгі соңғы катқақ		Күзгі алғашқы катқақ		Аязсыз күн саны		
	Ең ерте	Ең кеш	Ең ерте	Ең кеш	Орташа	Ең азы	Ең көбі
Қарағанды	23.IV	13.VI	26.VII	9.X	126	88	157
Ақтоғай	-	15.VI	23.VIII	23.IX	89	66	136

Радиациялық баланс. Жылдық радиацияның жалпы көлемі 140-130 ккал/ш, ол жазығында өзеннің төменгі ағысында бұлттылықтың азаюына байланысты 150-170 ккал/ш .м түседі.

Тоқырауын өзеннің аңғарында жыл бойы 90-95 күн бұлтсыз ашық болады, және де көбеюі солтүстіктен оңтүстікке қарай ұлғайып отырады. Таулы аудандарда тік және жалпы радиацияның түсуі қыстың күні, жылы мезгілге қарағанда көп, ал шашыранды радиация керісінше наурыздан мамыр айларында көп. Бұл бұлттану режимінің жыл бойы ауысып отыруында байланысты болады. Радиациялық баланстың жылдық жалпы мөлшері 55-57 ккал/ш. м тен. Аудан аумағын агроклиматтық аудандастыру бойынша I,II а және III аудандар типіне жатады. Агроклиматтық аудандастырудың негізіне ауылшаруашылық дақылдары ылғалмен және жылумен қамтамасыз етілу деңгейі алынады. Ылғалмен қамтамасыз етілудің ылғалдылық көрсеткіші - Семениевтің гидротермалдық коэффициентімен бағаланды, мұнда 10⁰-тан жоғары белсенді температуралар кезеңдегі жауын-шашынның қосындысы, осы кезеңдегі 10 есе кемітілген температуралар қосындысына бөлінеді. Жылумен қамтамасыз етілу көрсеткіші ретінде 10⁰- тан жоғары белсенді температуралар кезеңіндегі оң температуралар қосындысы алынған.

I агроклиматтық аудан Ақтоғай аумағының солтүстігін

камтиды. Аудан климаты қоңыржай жылы, гидротермалдық коэффициенті 0,7-0,8, 10° – тан жоғары, белсенді температуралар қосындысы 2000° төмен. Тұрақты қар жамылғысы мұнда 130-150 күн жатады, орташа қалыңдығы 25-30см. Өсімдік дақылдарының вегетациялық кезеңдегі жауын-шашын мөлшері 105-125 мм.

Топырақ жамылғысы негізінен қоңыр топырақ түрінде. Егіншілік нашар дамыған, мал шаруашылығы негізгі сала болып табылады. II агроклиматтық ауданы Ақтоғайдың орталық аумағын камтиды. Ауданның климатының гидротермалдық коэффициенті 0,5-0,7, 10° –тан жоғары, белсенді температуралар қосындысы $2000-2200^{\circ}\text{C}$ болатын қоңыржай жылы және құрғақ. Тұрақты қар жамылғысы мұнда 120-125 күн сақталып, қалыңдығы 20-30 см-ге жетеді. Вегетациялық кезеңде жауын-шашын 75-125 мм шамасында. 10° -тан жоғары температуралар кезеңі 130-135 күнге, ал аязсыз кезең 95-120 күнге созылады. Топырақ жамылғысы ақшыл-қызғылт топырақ түрінде. Бұл агроклиматтық ауданның жылумен камтамасыз етілуіне байланысты қоңыржай белдеудің дақылдарын өсіруге болады, алайда ылғалдылықтың жетіспеуінен суармалы егіншілікті ғана дамытуға мүмкіндік бар. Сонымен қатар аудан жерлерінің көп бөлігі жер бедеріне байланысты егіншілікке қолайсыз, сол себепті олар жайылым ретінде қолданылады. (7,8).

III агроклиматтық аумақ Ақтоғай ауданының оңтүстік бөлігін камтиды. Аудан гидротермалдық коэффициенті 0,3-0,5, 10° – тан жоғары, белсенді температуралар қосындысы $2000-3100^{\circ}\text{C}$ болатын жылы, құрғақ климат. Қар жамылғысы 16 қараша – 1 желтоқсан аралығында қалыптасады. Тұрақты қар жамылғылы кезеңнің ұзақтығы 105-140 күнге созылып, қалыңдығы 20-35 см-ге жетеді. Желдің орта жылдық жылдамдығы 4-4,5 м/с. Желдің күші 15 м/с асады, осы кезеңде сәуір мен қазан аралығында қайталанып отыратын шаңды тұмандар болып тұрады. Қатты шаңды тұманды күндердің саны 22-ге жетеді. Желдер негізінен солтүстік, солтүстік-шығыстан соғады.(сүрет 6) Жазғы уақытта желдер әсері топырақтың құрғақталуы жыртылған жерлердің

дефляциясына әкеледі. Бұл агроклиматтық аймағының вегетациялық кезеңі қысқа, құрғақшылыққа төзімді дақылдарды өсіруге қолайлы. Мұнда ылғалды жинау және сақтау шаралары бірінші орындағы мәселе болып есептеледі.

Су ресурстары, өзендер

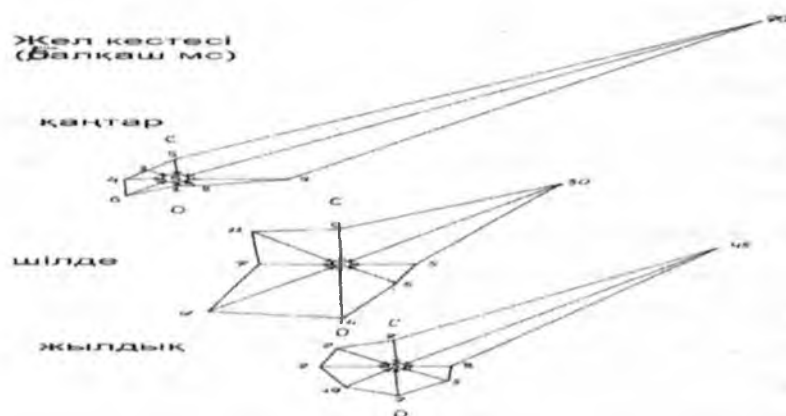
Ақтоғай ауданы аумағының гидрографиялық жүйесінің даму сипаты мен дәрежесі біртекті емес. Өзендердің негізгі бөлігі ойпатты және ұсақ шоқылы аймақтың солтүстік және орталық бөлігінде шоғырланған.

Сәуірдің алғашқы он күндігінде басталатын көктемгі су тасу аудан өзендері су режимінің негізгі ерекшелігі болып табылады. Су тасуының ұзақтығы 19-39 күн, осыдан кейін үлкен өзендер біршама тола түседі. Су ағындарының көпшілігі жазғы уақытта жекелеген қарасуларға бөлінеді. Аудандағы су ағындарына жауын-шашынды су тасқындар тән емес, сондықтан өзендердің жазғы-күзгі арнасының өзгеруіне әсері аз. Өзен ағындарынан сағаларына қарай судың минералдылығы жоғарылайды. Минералды тұздар құрамы жыл мезгілдеріне қарай ауысып тұрады, қар ерігенде су біршама тұщыланады. Өзен суларының минералдану дәрежесі атмосфералық жауын-шашын мен температуралық режимге ғана тәуелді емес, негізінен су жинау аумағының топырақ құраушы жыныстарының тұздылық дәрежесіне байланысты. Топырақтың құралуына жату тереңдігі әр түрлі (1,5 метрден 10 метрге және одан да терең) грунт (еспе) суларының әсері мол. Ақтоғай ауданында жер асты суларын пайдаланылады. Ауданның жер асты суларын болжау, қамтамасыз етілуі мен пайдалануы 7,8 суреттерде берілген.

Еспе суларының жату тереңдігі территорияның беткі түзіліміне және геологиялық құрылымының ерекшеліктеріне тығыз байланысты. Шоқыаралық жазықтардың көтеріңкі бөліктеріндегі еспе сулар 6-10 метр тереңдікте таралып, топырақ құраушы

процестерге әсер етпейді. Осы жағдайларды зоналық толық кескінді топырақтар (қара, -орта ақшыл қызғылт және қоңыр) қалыптасады. Шоқыаралық аңғарлардың еспе суларға жақын (3-6 метр) төменгі бөліктерінде жартылай гидроморфты топырақтар қалыптасады. Еспе сулары 1,5-3 метр тереңдікте таралған. Өзен аңғарларында, шоқыаралық және тауаралық сай-салаларда гидроморфты қатардағы топырақтар ұшрасады. Сонымен бірге, еспе сулардың минералдану дәрежесіне байланысты сор топырақтар қалыптасуы мүмкін.

Ойпатты және ұсақ шоқылы аудандарда тығыз жыныстар арасынан таралу тереңдігі 10 метр және одан да асатын жарылымдарда тұщы су кездеседі. Олардың минералдылығы жоғары емес (тау жыныстарының құрамына байланысты) және де топырақ құраушы процестерге әсерін тигізбейді. Мұнда топырақтың кәдімгі түрлері қалыптасқан. (9)

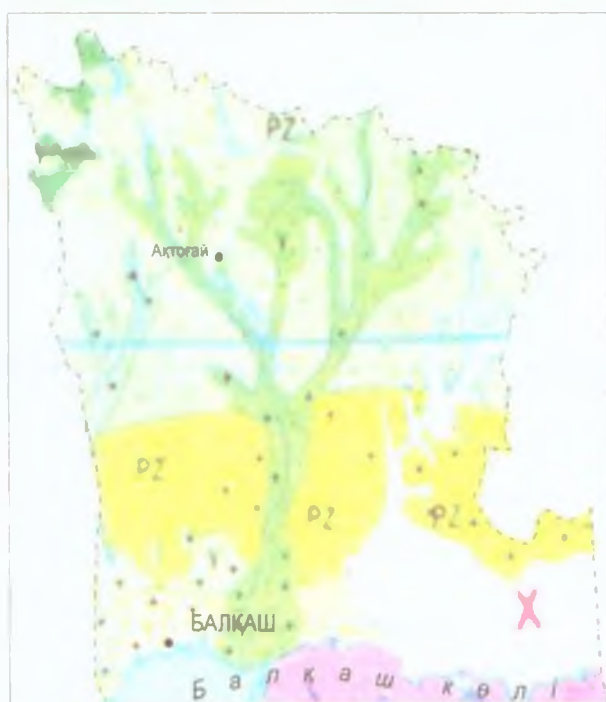

Тілімделген жер бедері жағдайларындағы солтүстік жәнсоргалық бөліктерде, шоқылардың етектері мен шоқыаралық аңғарларда бұлақ көздері кездеседі. Бұлақ сулары тұщы, сирек жағдайларда ғана тұзды болып келеді. Аудан аумағында кіші-гірім көлдер кездеседі, олардың көпшілігі жаздың басында кеуіп қалады, көбінесе сулары ащы болып келеді.

Ақтоғай ауданының өзендері. Балқаш су алқабына жатады басты өзендері:

Тоқырауын, Қасабай, Қаракемер, Ұзынбұлақ, Ахмет еспе, Жіңішке, Шұбарөзек, Теренөзек, Майөзек, Қаратал, Қараменде, Найманбай, Сарыөлең, Қаршығалы, Дәндібұлақ, Сүттібай, Шолақ, Жыланды, Қусак және т.б. Кейбір өзендерінің сипаттамасы төменде берілген:

Ақтоғай ауданының жерасты суларын болжау картасы

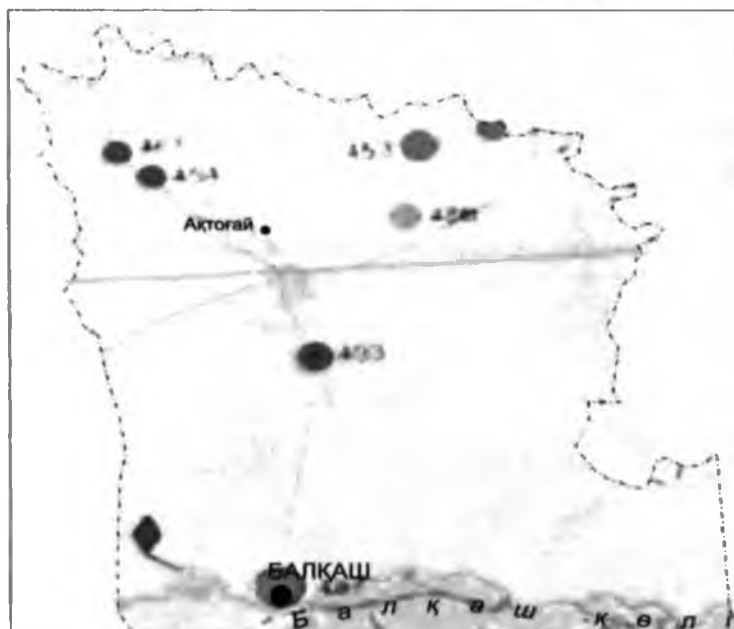
ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР:

МАСШТАБ 1:1 350 000

Жерасты сулары ресурстарын болжау модулі

- 0.1-0.2
- 0.2-0.3
- 0.3-0.5
- 0.5-1.0
- минерализациясы 10 г/дм³ жер асты суларының таралған аудандары
- минерализациясы 1 г/дм³ дейін жер асты суларының таралған аудандары
- Орталық Қазақстанның блоқты және пластты бассейндер жүйесі

Ақтоғай ауданының жерасты суларымен қамтамасыз етілу және пайдалану картасы

ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР:

МАСШТАБ 1:1350 000

Жерасты су қорларымен қамтамасыз етілуі

- Жаксы қамтамасыз етілген (коэф. > 1,5)
- Жартылай қамт. етілген (коэф. > 0,5-1,0)
- ◆ Жерасты су қорымен жаксы қамт. етілген қала

Жерасты суларының мақсатты жеткізілуі

- Тұрақтылық шарты суымен қамт. етілген
- Тұрақ. ауыл су шығ. өндіт. қамт. етілген
- Тұрақ. ауыл су шығ. өндіт. қамт. етілген және жер суы
- Жер суы

Ескерту: белгі қасындағы сандар - кен орны нөмірі, ішіндегі нүкте осы кен орнын эксплуатациясын көрсетеді.

Тоқырауын өзені

Елдің тарихы да, шаруашылығы да ең басты Тоқырауын (Тоқырау) өзенімен байланысты, ол Солтүстік Балқаш алқабының ең ірі су аңғарларының бірі болып саналады. Өзен Қызыларай-Қарқаралы тауларының Қызылтас сілеміне жататын Қушоқы биігінен бастау алып, Егізқойтас пен Тұрақам (Нұрланша) өзендерінің қосылуынан құралады. Өзен арнасы солтүстіктен оңтүстік бағытта Балқаш көлі алабына қарай бағытталады.

Ұзындығы 298 км. Өзен аңғары кей жерінде (жоғарғы ағысында) 10 км., тар жерінде 75 м. Жайылмасының ені 1,0-1,2 км. Арнасы тар жерде 50 м. Жауын -шашын суларымен көктемде қар және жер асты суларымен қоректенеді. Тоқырауын алқабындағы өзендердің жер асты сулармен қоректенуі, Орталық Қазақстанның басқа өзендерімен салыстырғанда 20 пайызға дейін жоғары болып келеді, бұл ұсақ шоқылы аласа таулардың гидрологиялық жағдайларымен түсіндіріледі. Жоғарғы ағыстың түзілуі қар мен қоректенуіне байланысты. Тоқырауын алқабындағы барлық өзендердің мерзімдік негізгі күрт ерекшелігі көктемгі су тасу болып есептелінеді .

Жылдық орташа су шығыны Ақтоғай ауылы тұсында секундына 2,55 текше м. болады. Ірі салалары: Қараменде, Жіңішке, Косабай (Қасабай), Қаратал, Жалаңаш және т.б. Тоқырауын алқабының өзендерінің негізгі гидрографиялық сипаттамасы 5 кестеде және 9, 10 суретте көрсетілген

Кесте 5.

Тоқырауын алқабындағы өзендердің негізгі гидрографиялық сипаттамасы (Тұрақам, Егізқойтас, Тоқырауын)

№	Өзеннің аты	Құятын орны	Саласы	Өзеннің Ұзындығы км
1	Жаманкөлтас	Тоқырауын	оң	15
2	Бидайшы	Тоқырауын	сол	17
3	Қарағаш	Тоқырауын	оң	18
4	Тескенбау	Тоқырауын	оң	14
5	Балықтыбұлақ	Тоқырауын	сол	12
6	Қарағанды	Тоқырауын	оң	14

7	Жаланап	Тоқырауын	оң	38
8	Алтыбай	Тоқырауын	оң	14
9	Жиенбай	Тоқырауын	оң	11
10	Шалшы	Тоқырауын	оң	24
11	Қараменді (Ақтас)	Тоқырауын	сол	72
12	Керуенбай	Тоқырауын	оң	29
13	Ахметеспе	Тоқырауын		25
14	Қасабай	Тоқырауын	сол	50
15	Қаратал (Шылым)	Тоқырауын	С сол	45
16	Қаракемпір	Тоқырауын	оң	20
17	Ұзынбұлақ	Тоқырауын	сол	13
18	Тұмарөзен	Тоқырауын	сол	20
19	Жінішке (Шабан)	Тоқырауын	сол	66
20	Жыланшыкеспе	Тоқырауын	оң	58
21	Қусак (Қарамола, Қаражан)	Тоқырауын	сол	138
22	Ащықарық	Тоқырауын	сол	33
23	Қойқалған	Қараменді	сол	13
24	Қожақүлөзен	Қараменді	сол	18
25	Найманбай	Қараменді	сол	28
26	Былкылдақ	Найманбай	сол	11
27	Найзатас	Қараменді	оң	34

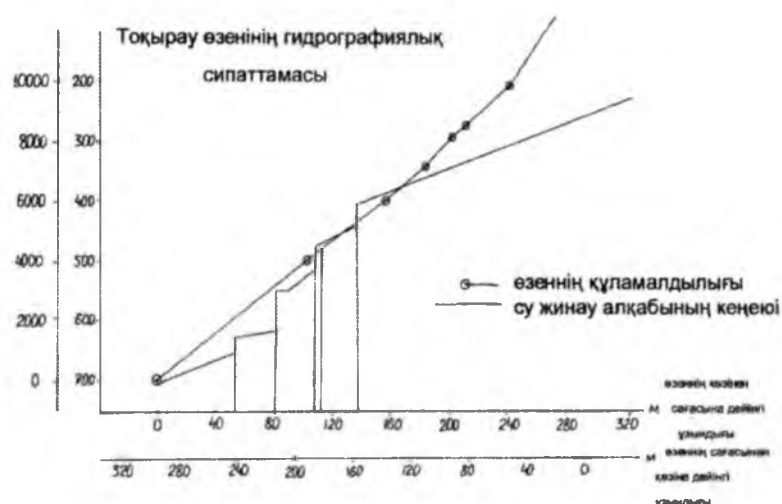
28	Кеншіеспе	Керуенбұлак	оң	16
29	Шолакеспе	Қасабай	сол	20
30	Қарағаш	Жіңішке	оң	9
31	Найөзен	Жіңішке	оң	26
32	Тайбұлак	Қусак	сол	28
33	Қүрөзек	Қусак	сол	38
34	Шакабай	Қусак	оң	47
35	Ақтайлак (Қазанғап)	Қусак	оң	85
36	Қаршығалы	Қусак	оң	113
37	Жыланды	Қусак	оң	88
38	Данабұлак	Ақтайлак	оң	66

Тоқырауынның су жинайтын алқабы (21000 ш.км.) аудан аумағы көлемінің 40,4 пайызын камтиды. Бұған Қаршығалы (1940 ш.км.), Еспе (1100 ш.км.), Жәмші (1550 ш.км) өзендері алқабын қосқанда Ақтоғайдың 47% аумағын құрайды.

Тоқырауын өзенінің көзінен бастап Жіңішке өзенінің саласына дейінгі аралықта озен аласа таулы аймақтан ағып жатады. Өзеннің жайылмасының ені 1 км-ден 3 км-ге дейін, ал кейбір жерлерінде одан да аз. Өзеннің аңғары, жайылмақ аллювиальды шөгінділеріне еніп жатады да, жағалары құламалы келеді және биіктігі 3 м-ге дейін болады. Осы участкісінде Тоқырауын өзенінің барлық негізгі салалары құяды. Өз бастарын Қызыларай тауларының оңтүстік беткейінен алатын оң жағадан Жаланап, Қараменді, Қасабай, Беғазы және Жіңішке өзендері, одан кейін, Тоқырауынға оң жағадан онша үлкен емес сала келіп қосылады (Жыланкеспе), ал одан, сәл төмен ең үлкен саласы Қусак (Қосак) өзені келіп қосылады.

Өзен аңғары созылықы болып жатуына байланысты оның

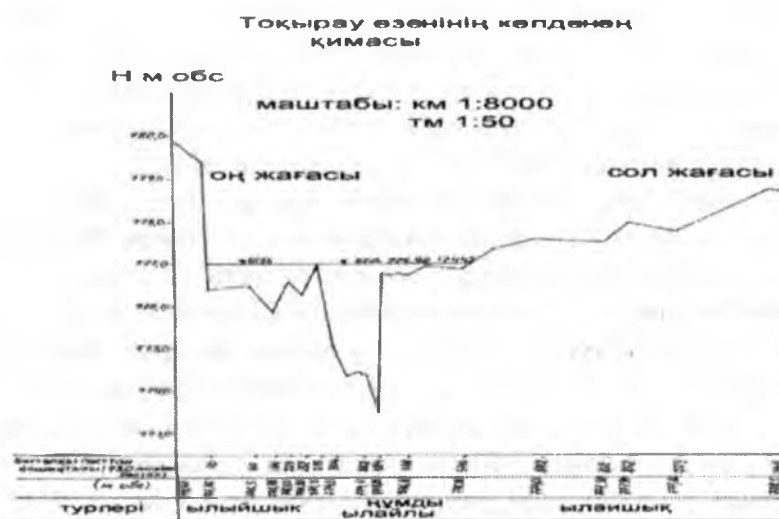
бастауымен суқұяр аймақтарында әр түрлі климат жағдайлары қалыптасқан. Өзен бастауында суы тұрақты болып келеді де, оңтүстікке қарай ауа ылғалдылығы біртіндеп азая түсіп, құрғақшылық климат қалыптасады. Осыған байланысты топырақ қабатының таралуы да әркелкі болып келеді. Өзен ағысындағы жер бедері көбінесе денудациялық төбелі жазықтар болса, кей участкілерінде аккумулятивті болып ауысып отырады, ал солтүстігіне қарай ұсақ шоқылы, аласа тауларға ұласып кетеді. Жалпы жер бетінің еңкіштігі Балхаш көліне қарай ауысып отырады. Өзеннің өзіндік ерекшелігі өзен ағысында жер асты суларының мол болуы.

Тоқырауын өзені Балхаш көліне Орта-Дересін елді-мекенінің жанында құяды, бірақ көлге тікелей құюы өте сирек құбылыс. Бұл көктемгі қар суының көтерілуі нәтижесінде, қар жамылғысы мол және тоң қабаты қалыптасқан жылдары, яғни 5-7 жыл аралығында 4-рет құяды. Ал көпшілік жылдары арна суы жартылай тартылып қалатын кездері де болады. Сондықтан өзен суы тұрақты егіншілікті дамытуға келмейді, тек мал шаруашылығына және

осы өңірдегі халықты ауыз сумен қамтамасз етуде маңызы зор (сурет 11)

Бұл өзен алқабының жер бедері ұсақ шоқылы ойыстармен, өзен аңғарларымен, су арнасы құрғаған кең сайлармен, еспе сулардың жер бетіне шыққан жерлерімен, ағыссыз аймақтармен, көлдің қазаншұңқырлармен құрылған. Тоқырауын өңірінің өзіне тән ерекшелігі қатты жыныстардың жартастар ретінде шығып жатуы.

Өзен алқабында екі ландшафты – топырақты табиғи зона ерекшелінеді: құрғақ далалық және шөлдік зона. Құрғақ далалық табиғи зона қоңыр және шөлдік ашық қоңыр топырағымен айрықшалаынады. Құрғақ далалар қоңыр топырағымен бірге қыйыршық тасты, аллювиальды – деллювиальды су өткізгіш лайшықтардан тұрады.Бұл аймақтардың өсімдіктері кәдімгі жусанды - бетегелі, акселеулі, көделі әртүрлі шөпті өсімдіктер болып келеді де, бұларды мал шаруашылығына жайылым ретінде пайдаланады. Бұлақтардың маңайларында қайын және

көктерек тоғайлары өсіп тұрады. Жер жыртуға пайдалану үшін тек қана жер бедерінің тегістелген жерлері пайдалануға жарайды. Бұл жерлерге еспе сулардың деңгейі жеткілікті түрде тереңде жатқандықтан топырақтың сорлануы болмайды. Сондықтан, кейбір жерлерде қоңыр лайшықтар, жай сортаңды топырақтар түзеледі. Бұлар кейде жусанды – тұзды өсімдіктермен жамылған. Ауыл шаруашылығында қоңыр топырақтар зонасы негізінде мал шаруашылық бағытында пайдаланылады.

Сұр-қоңыр топырақтар жусанды - тұзды және әр түрлі эфемерлі өсімдіктермен жамылып жатыр. Олардың өзіндік ерекшеліктері топырақ қабатының бірқалыпты таралмауы және сортаңды түрлері жиі кездесіп отыратыны байқалады. Осының барлығы өсімдіктер дүниесінің және еспе сулардың химиялық құрамдары әркылы болып қалыптасуына әсер етеді.

Тоқырауын өзенінің климаты шұғыл континентальды, ыстық, құрғақ және де әр жылдары өзгеріп тұрады. Жылдың жылы жарты жылдығында алқаптың оңтүстік бөлігінде ауа – райы жоғары температура жағдайында болып келеді және де салыстырмалы түрде жылы жерлер өзеннің жоғарғы ағысында да байқалады. Қыста көбінесе таулы аудандарда қар жамылғысы көп түседі де, ал жазық жерлерінде азырақ, оның себептерінен тез ақпалы тасқындар болып тұрады. Ауа – райының жылдық орташа температурасы өзеннің жоғарғы ағысында 13, 15°C. Ең суық айдың (қаңтар) орташа температурасы бассейннің солтүстік бөлігінде -18°C, ал оңтүстігінде – 14°C аяз. Минимум ең төменгі температура кей кезде -50°C-ке дейін төмендейді, ал Балхаш көлінің жанында -40°C-қа дейін байқалған. Қыста алқаптың оңтүстік бөліктерінде әр кезде жылымықтар болып тұрады, сол күндері температура 6-8°C жылылықты көрсетеді. Көктем кездерінде орташа тәуліктің температурасы 0°C-қа дейін төмендеп, ал төменгі ағысындағы наурыздың бірінші 10 күндігінде күн жылынып, ал алқаптың бастауында наурыздың соңғы күндеріне сәйкес келеді. Тоқырауын өзені бассейндегі желдің режимі суық кезеңдерде сібір ауа массасының әсері басым

болады және де оңтүстік – шығысқа қарай оның әсері күшейе түседі. Жыл бойы соғатын желдер қолайсыз климаттық факторға жатады, қыста желдер, бұран, жазда – шаңды тұмандар мен аңызак түрінде болады.

Тоқырауын озені алқабында атмосфералық жауын-шашын өте әр келкі түседі. Солтүстік алқабында барлық жауын-шашынның 50-60%-ы, ал оңтүстік 30-40%-ы түседі. Жауын-шашынның ең көп мөлшері жазғы айларда түседі. (мамыр – шілде), ал ең аз түсетіні ақпан – наурыз және қыркүйек айларында. Жауын – шашынның түсуі жылдан жылға өте құбылмалы болып отырады. Ылғалды жылдары жауын – шашынның мөлшері 350 – 370 мм-ге дейін түседі. Ал қуаңшылық жылдары 100 мм-ге дейін жауын-шашын түседі. Қар көп түскен жылдары жауын-шашынның мөлшері 200-250 мм-ге дейін жетеді, ал аз қарлы қыстары жауын – шашынның жалпы мөлшері барлығы 20-30 мм көлемде ғана болады. Тәулігінде кейбір жылдары ең көп жауын – шашынның мөлшері тауда 50-60 мм және жазықта 30-35 мм түседі. Жаңбырсыз мерзімдер негізінен тамыз – қыркүйек айларында болады, бірақта пілде айында жауын-шашын жиі болмай қалатын жылдары кездеседі.

Тоқырауын өзені бойындағы шаруашылықтар.

Табиғаттың Тоқырауын өзеніне берген бір сыйы оның тұщылығы және тазалығы. Себебі, жер бетімен өзен арнасы бойынша ағатын су бірнеше жерде құрымға кеткендей жоқ болады да, 200-300 метрден кейін қайта шығып арнасын жалғастырып кетеді. Осылай жер бетімен, жер астымен алма-кезек шығып ағатын қасиет-өзен суының тазалығын бұзбайды. Өзінің тоқырап ағуына орай оны халық Тоқырауын деп атап кеткен.

Тоқырауын өзенінің арнасының ағыны жоғары

болғандықтан, оның суын құдықтар және су қоймалары арқылы ауыл шаруашылығында пайдалануға мүмкіндік бар. Дегенмен, соңғы кезеңдерде Тоқырауын алқабында ауыл шаруашылығына пайдаланылатын жер көлемі кеміп кетті. Оны 12,13 суреттерден көруге болады.

Тоқырауынның суын Балқаш қаласы, Саяк кенті, Қоңырат кенті, Ақтоғай, Үшарал, Сауле, Сарытерек, Жаңаорталық және т.б. үлкенді-кішілі елді мекендер тұрғындары ауыз суға, мал және жер суаруға пайдаланады. Мысалы Балқаш қаласы тұрғындарын тұщы ауыз сумен қамтамасыз ету үшін Тоқырауын өзенінің Балқаш көліне құятын арнасында Тоқырауын-Балқаш құбыры салынды (1964-1967 жж), ұзындығы 29 км. Мұнда бұрғыланған 18 скважинаның суы қаланың солтүстік-шығысындағы Тектұрмас тауының теңіз деңгейінен 425 м. биіктігіндегі әрқайсысы 10 мың текше метрлік 3 су қоймасына жиналады. Су қоймалары тазартылып, қала тұрғын үйлерінің су құбырларына өз ағысымен жеткізілді.

Тоқырауын-Саяк құбыры 1972 жылы салынған. Саяк кентін ауыз суымен қамтамасыз етеді. Ұзындығы 180 км. Саякқа су жеткізу үшін 5 скважина бұрғыланып, үш деңгейдегі биіктікте суды айдайтын үш насос орналасқан. Саяктағы су қоймасы теңіз деңгейінен 50 м. биіктікте орналасқан. Сондықтан Саяк тұрғындарының пәтерлеріне ауыз су өз ағысымен келіп жетеді. (10,11).

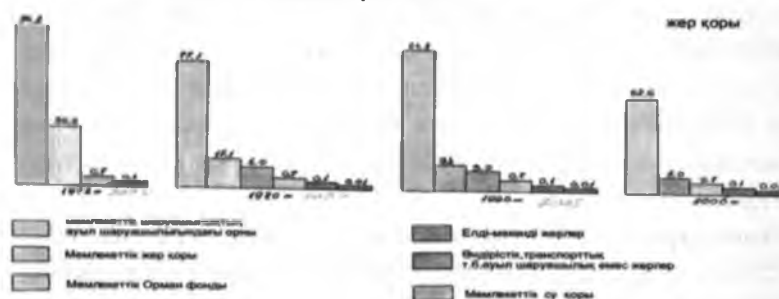
Ащықарын, өзен, Тоқырау өзенінің алабында. Ұзындығы 30 км. Сарыоба тауынан солтүстік – батысқа қарай 10 км жердегі сордан басталып, Қотыр тауы маңында Тоқырауын өзеніне құяды. Орта ағысында ұзындығы 3 км, ені 1 км – дей Ащықарын көлі бар. Өзен суы сәуірде тасып, жазғы ыстық айларда карасуларға бөлініп қалады. Көктемгі еріген қар суы және жер асты суымен толысады. Суы кермектеу, мал суаруға пайдаланылады.

Жалаңаш Тоқырауын өзенінің оң саласы. Сарыөзек қыстауы маңындағы Қызылтас тау массивінің батыс беткейінен ағып шығатын бұлақ суларының қосылуынан түзіліп, Қарақой

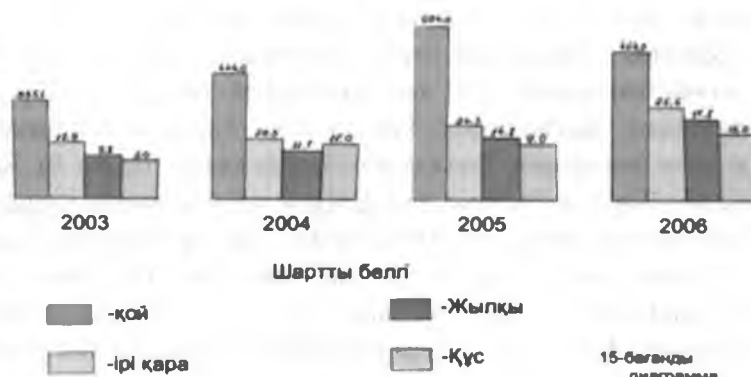
ауылынан 5 км төменірек Тоқырау өзеніне қосылады. Ұзындығы 38 км Жоғарғыжағасы тік жарлы, биік, төменірек аласарақ, жайдақ келеді.(сурет 14). Қар және жер асты суымен толысады. Сәуірде тасып, шілдеде төменгі деңгейге орнайды. Кінігірім 6 саласы бар. Суы тұщы, ауыз суға және мал суаруға пайдаланылады. Өзен алабында жайылымдық және шабындық жерлер бар, мал қыстатылады.

Еспе Солтүстік Балқаш алабына жатады. Үшқайың тауының шығыс беткейінен басталып, Тышқан тауынан 10 км батысқа таман Байтақ мекенінде құмға сіңіп кетеді. Ұзындығы 75 км, су жинайтын алқабының ауданы 1100 ш.км. Жоғары ағысының жағасы жарқабақты, орта және төмен бөлігінде жайдақ, құмдауытты келеді. Көктемгі еріген қар суы және жер асты суымен толысады. Сәуірде тасиды, 3 саласы бар. Суы тұщы, ауыз суға және мал суаруға пайдаланады, алабында шабындық жерлер бар.

Тоқырауын өзі бойындағы шаруашылықтардағы және оны пайдалану тиімділігі.

Тоқырауын өзені бойындағы шаруашылықтардағы мал басы (мың бас) және құс саны.

Жәмші Жаман Қарасай, Солтүстік Балқаш алабында. Ұзындығы 117 км, су жинайтын алқабы 1550 шаршы км. Әрқайсының ұзындығы 10 км-ге жетпейтін 30 саласы бар. Қызылтас тауының оңтүстік баурайындағы бұлақтардан басталып, Көкдомбак тауының батысында 10 км-де тартылып қалады. Жәмші аласа төбелі өңір арқылы ағады. Аңғарының ені 0,4-1,0 км; су жайылмасы еңсіз (10-50м). Арна жағасы жарлауытты, өзен бойында бірнеше қарасу бар. Қар суымен молаяды. Көп жылдық орташа су шығыны сағасында 0,30 текше м/с. Өзен алабы жайылымға қолайлы.

Кебенекеспе, Еспе алабында, Ақтоғай ауданы жерімен ағады. Ұзындығы 41 км. Сарыоба тауының батыс беткейінен ағатын бұлақтар суының қосылуынан түзілген. Малдыбай тауынан шығысқа қарай 5 км жерде құмға сіңіп кетеді. Жоғары ағысында жағасы жарқабақты, төмен ағысында жайдақ, құмдауытты. Көктемгі еріген қар және жер асты суымен толысады. Сәуірде тасиды, жаздың ыстық айларында қарасуларға бөлініп кетеді. Суы мал суаруға пайдаланылады.

Қарамеңде Тоқырауын өзені алқабында. Ұзындығы 73 км, су жиналатын алабы 1,1 мың шаршы км. Жантау, Дуадақтау, Қушоқы,

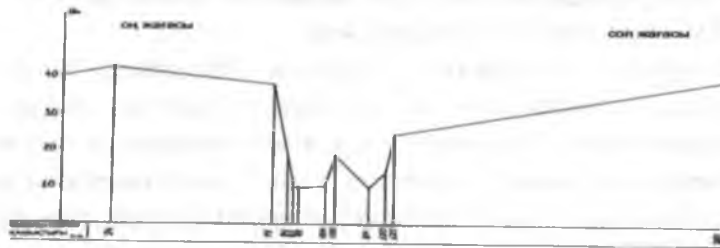
Қиматас таулары беткейлеріндегі бұлақ суының қосылуынан түзіледі, Ақтоғай ауылы тұсында Тоқырауынға құяды. Арнасы кең, ағыны баяу.(сурет 15,16). Көктемде су деңгейі көтеріледі. Алқабы – шабындық. Егін суаруға пайдаланылады.

Қаратал Тоқырауын өзені алабында. Ұзындығы 40 км, су жинайтын алқабы 380 км². Қызыларай тауының солтүстік беткейіндегі бұлақтардың қосылуынан басталып, Қарақұла ауылынан жоғарырақ Тоқырауын өзеніне құяды. (сурет 9). Қар және жаңбыр суымен толысады. Сәуірде тасиды, төменгі деңгейі шілде-тамызға сай келеді. Өзен суы мал суаруға пайдаланылады.

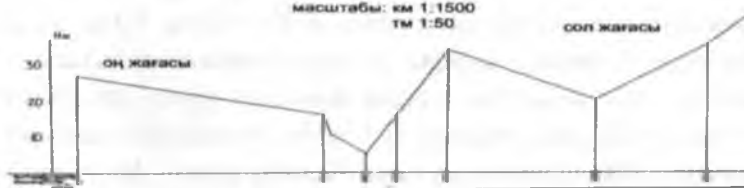
Қаршығалы Солтүстік Балқаш алабында. Ұзындығы 111 км, су жиналатын алқабы 1940 шаршы км. Қара Бүйіртас, Жаман Қызыларай, Қызыларай тауларындағы бұлақтардан басталып, Жыланды өзенінің сағасына 6 км-дей жетпей тартылып қалады. Аңғары кең, жағасы тік жарлы. Жер асты, жауын-шашын суымен көректенеді. Көктемде 5-10 күндей ғана су деңгейі көтеріледі. Жылдық орташа су шығыны 0,10 текше м/сек. Жайылмасы – шабындық.

Құсақ Қаражан, Құрөзек, өзендері қосылысынан құралады.. Солтүстік Балқаш алабында. Ұзындығы 184 км, су жиналатын алқабы 1080 шаршы км. Қарқаралының оңтүстік шығысындағы Қоңыртеміріп және Көкшетау таулары беткейлеріндегі Көкшетау бұлақтарынан басталып, Жаңаорталық ауылы тұсында Тоқырауын өзеніне құяды. Аңғары кең, арнасы жарлы. Көктемде 10-15 күндей ағын болып, жазда тартылып қалады. Алқабы жайылым.

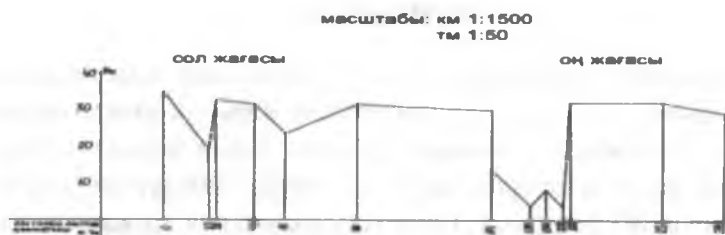
Жалаңаш өзенінің қимасы
/сағасынан 100м алыста/
масштабы: км 1:1000
тм 1:50

Қараменді өзенінің қимасы
/сағасынан 150 м алыста/
масштабы: км 1:1500
тм 1:50

Қараменді өзенінің қимасы
/сағасынан 200 м алыста/
масштабы: км 1:1500
тм 1:50

Сарыөлең Тоқырауын алабында. Дуактас тауының беткейіндегі бұлақтар суының қосылуынан түзіледі. Қаршығалы өзеніне құяды. Ұзындығы 35 км. Жоғары ағысында тау өзені, төмен бөлігі жазық өзені сипатын алады. Жағасы жайдақ, түбі құмдауытты. Көктемгі еріген қар және жер асты суымен

толысады. Сәуірдің аяғында тасиды, шілдеде төмен деңгейі орнайды. І саласы Кеңасу өзені бар, ұзындығы 15 км. Акжарык және Кеңасу ауылдарын ауыз сумен жабдықтауға пайдаланылады. Өзен алабында шабындық жерлер мол.

Талдыөзек Тоқырауын алқабында. Үшқайың, Көктас, Қызыладыр тауларының беткейіндегі бұлақтар суынын қосылуынан түзіледі. Қошқар тауының солтүстік-шығыс етегіне жетер-жетпестен жерге сіңіп кетеді. Ұзындығы 40 км. Өзен суы шамалы келеді, 3 саласы бар. Көктемгі еріген қар суы және жер асты суымен толысады. Сәуірде тасиды, жаздың ыстықайларында қарасуларға бөлініп қалады. Мал суаруға пайдаланылады, өзен алабы ынабындыққа бай.

Шолақеспе Еспе өзені алабында. Ұзындығы 30 км. Ұрынқай тауының оңтүстік беткейінен басталады, Ұйтас мекені атырабында тартылып қалады. Жоғарғы ағысының жағасы тік жарлы, төменгі ағысында жайдақ. Көктемгі еріген қар суымен және жер асты суымен толысады. Сәуірде тасиды, жаздың ыстық айларында жекелеген қарасуларға бөлініп кетеді. Мал суаруға пайдаланылады, алабында жыйылымдық жерлері бар.(6).

2.6. ӨСІМДІГІ

Өсімдіктер дүниесінің өзіндік аймақтық ерекшеліктері бар: біріншіден, өсімдіктер жамылғысы сирек, құрғақшылыққа төзімді, жазықтардан тауларға ауысқан сайын өсімдік түрлері өзгереді. Ақтоғай ауданында булану мүмкіндігі түскен жауын-шашыннан 6-7 есе артық. Сондықтанда, өсімдіктер жамылғысы солтүстіктен оңтүстікке қарай сирейді. Ылғалдың аз болуына байланысты өсімдіктер «ылғалды үнемдеп жұмсауға» бейімделеді. Өсімдіктердің тамыры жетілген, буландыратын жапырақтары жалпақ емес, таспа тәрізді жіңішке не тікенекті болып келеді. Ақтоғай ауданының өсімдіктерінің 92-сі шөптесінді, 7-сі бұталы, 3-і ағаштар құрайды. Ұсақ шоқылар беткейлеріндегі

жусанды – бетегелі өсімдіктер тобы түрлері /ширенк жусаны, майкара, тамыр жусан/ құрайды. Шоқылар арасындағы ойпаңдар арасында қараған, тобылғы аралас өседі. (сурет 11) Ауданның орталық кең алабында дала мен шөл өсімдіктерінің араласуынан шөлейт түрлері дамыған. Құрғақ даламен салыстырғанда, өсімдік жамылғысы сирек. Маусымдық өзгеріс айқын білінеді. Ерте көктемде (топырақта ылғал барда) өсімдік қаулап өседі. Жазға қарай құрайды. Күзде ыстық басылып, жаңбыр қайта жауғанда, біраз өсімдіктер көгеріп, қайта көтеріледі.

Ақтоғай ауданының топырақ картасы

ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР

МАСШТАБ 1 : 1 350 000

Ашық каштан топырақ	Шөлін сұр-қоыр топырағы
Ашық каштан ксероморфты	Сортан жерлер
Шөлін қоыр топырағы	Ашық каштан сортан топырақ
Шөлін сұр-қоыр сортан топырағы	Таулы каштан топырақ

Ақтоғай ауданының өсімдіктер жамылғысы картасы

ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР:

МАСШТАБ 1:1 350 000

Боялыш тектес өсімдіктер жамылғысы	Бетегелі-бұталы өсімдіктер жамылғысы
Боялыш-көкнекті тектес өсімдіктер жамылғысы	Бұталы-шалғынды тектес өсімдіктер жамылғысы
Бетеге-боз жусанды тектес өсімдіктер жамылғысы	Бұталы-көгалды тектес өсімдіктер жамылғысы
Еркекшөп-боз жусанды тектес өсімдіктер жамылғысы	

Өсімдіктердің көпжылдық түрлерден: тырсық, бетеге, боз, тарак бидайығы; жусандардан: сирек бас, сұр жусан; соранды жерлерде соран қара жусан, көкпек итсигек басым. Өзен аңғарларында, көлдер бойында, шалғынды – сортаңды топырақта ақмамық түрлері, шн мен су оты өседі.

Аудан аумағында бұталардан жиі өсетіні – қараған, тобылғы, долана, үшқат итмұрындар. Өзен аңғарларының бойында тал мен жидеден тұратын өте сирек /реликт/ тоғайлар сақталған. Өзен суының тарылуына байланысты аңғарлар құрғап, ағаш-бұталар жағдайлары нашарлап кетті. Жалпақ жапырақты және қылқан жапырақты ормандар аласы таулар бойында өседі. Ұсақ жалпақ

жапырақты ормандар көктерек пен акқайындардан тұрады, олар жергілікті жердің табиғатына маңызды қорғаныштық қызмет атқарады. Яғни, топырақты шайылудан, ылғалды сақтау т.б. Ормандар сондай-ақ жабайы аңдар мен құстардың, көптеген жәндіктердің тіршілік ортасы. Қылқан жапырақты ағаштарға қарағай мен арша жатады. Қарағайлардың етегінде және олардың көлеңке түскен жерлерінде шөл сұлыбасы, дала қоңырбасы, қандыгүл, жалпақ сабақ көкнәр, бұдыр масақ сияқты шөптесінді өсімдіктер биік және қалың болып өседі. Аудан аумағындағы ағаштарының кәсіптік маңызы жоқ. Ормандар суға, топыраққа, өсімдікке, жануарларға қорғаныш қызметін атқарады. Аласа таулардағы өзен бойындағы ормандар жергілікті халықтың демалыс орындарына пайдаланылады.

Өсімдіктер күрт маусымдылығы мен және топырақтың түрлерінің ауысуына байланысты сипатталады. Мысалы: Қара және орта қызғылт топырақтар зонасында толық емес және аз дамыған топырақтардың өсімдік түрлерінің арасынан тобылғы мен қарағанның бұталары кездеседі. Тау беткейлерінің жоғарғы бөліктері мен шоқылардың шекарасында өсімдік жамылғысы төмен, тілімделген болады, мұнда кәдімгі бетеге көп өседі. Сортан топырақтарда аралас шөптердің біраз бөлігі жоғалып, теңіз жусаны, изен, Ситников қияғы пайда болады. Аз дамыған қара және орта қызғылт топырақтарда өсімдіктер шымды дәндермен қатты кескінделген. Мұнда қынаның саны көбейіп, суық жусан, Кузмичев шөбі, селеу, тырса пайда болады. Шоқылы жағдайларда селеу мен тырса Лессинг селеуіне орын береді. (сурет 18)

Ауданның орталық бөлігі акшыл қызғылт топырақты шөлді – дала зонашығында орналасқан. Өсімдік жамылғысында ксерофильды шымды дақылдар (бетеге, селеу, сұлыбас) және жусанның әр алуан түрлері, аралас шөптер (қоңырбас, дала тікенқурайы, шисабак, ебелек) басым. Акшыл-қызғылт сортан топырақта жусанды аралас шөптер, кейбір жерлерде бұйрығын, қара жусан мен көкпектің дара түрлері пайда болады.

Қиыршық тасты толық дамымаған және аз дамыған

топырақтардың өсімдік жамылғысы алуан түрлілігімен, күшті кескінделуімен, аз өнімділігімен ерекшеленеді. Шоқыларда өсетін өсімдіктердің негізгі түрлері: суық жусан, өте сирек селеу, кылша, жусан, таспашөп, шайқурай. Өсімдік жамылғысы 20-30% - дан аспайды. Шалғынды жерлер өсімдік қалдықтарының көп мөлшерін құрайды. Жазғы жоғарғы температураларда және ылғалдың жетіспеген кездерінде олар топырақты байытпай азобты жағдайда ыдырайды. Сондықтан ақшыл қызғылт топырақтардағы қарашіріктің мөлшері шамалы, ал гумус қабатының қуаттылығы әлсіз.

Шабындықтың қызғылт топырақтарында селеу мен бетеге аз кездеседі, алайда аралас шөптесін дәнді өсімдіктердің түрлері көп. Мұнда қияқ сияқты ылғал сүйгіш өсімдіктер басым. Ауданның оңтүстігіне қарай климаттың құрғашылығының өсуіне, жер бедерінің, топырақ жамылғысының өзгеруіне қарай өсімдіктер жамылғысы азая түседі. Осы жерден қоңыр топырақты шөл зонасы басталады. Бұл аймақтарда кәдімгі жусанды - бетегелі, ақ селеулі, көделі әртүрлі шөпті өсімдіктер кездеседі, бұларды мал шаруашылығына жайылым ретінде пайдаланады.

Бұлақтардың маңайларында кайың және көктерек тоғайлары өсіп тұрады. Жер жыртуға пайдалану үшін тек қана жер бедерінің тегістелген жерлері пайдалануға жарайды. Бұл жерлерге еспе сулардың деңгейі жеткілікті түрде тереңде жатқандықтан топырақтың сор басуы болмайды. Әр жерлерде осылардың арқасында қоңыр лайшығы, сортаңды топырақтар түзеледі. Бұлар кейде жусанды – тұзды өсімдіктермен жамылған. Ауыл шаруашылығында қоңыр топырақтар зонасын тек қана мал шаруашылық бағытында пайдалануға болады.

Сұр – қоңыр топырақты зона Тоқырауын алқабының ең оңтүстік бөлігінде таралған, оның көлемі онша үлкен емес. Сұр - қоңыр топырақтар жусанды - тұзды және әр түрлі эфемерлі өсімдіктермен жамылып жатыр. Олардың өзіндік ерекшеліктері топырақ қабатының бірқалыпты таралмауы және сортаңды түрі тез өсіп отыратыны байқалады. Бұл өсімдіктер дүниесінің әр

түрлі болуына және еспе сулардың аса химиялық құрамды болып қалыптасуына алып келеді.

Құрғақ далалық зонада ашық қоңыр топырақтар Балхаш - Нұра су айрығының бөліктерінде таралған. Жер бедері басым бөлігі ұсақ шоқылы, кей жерлерде аласа таулы болып келеді. Топырақ түзуші жыныстардың негізгі бөлігі су өткізгіш лайшықтар болып келеді. Олар жақсы дамыған ашық қоңыр топырақ түзу үшін ақ селеулі – бетегелі жусанды өсімдіктер, әсіресе лессинг жусанының бірнеше түрі кездеседі. Кең сайларда тобылғының, қарағанның шоғырланып өсуі байқалады. Тұздалған топырақтардың алып жатқан территориялары үлкен емес, бірақта олар аздаған учаскілермен зонаның барлық территорияларында кездеседі. Мұнда мал шаруашылығы дамыған, кейбір жерлерде суландыратын жерлерге егіншілік жүргізуге болады.

Шөл зонасы солтүстік тұзды – жусанды шөп таралған, қоңыр топырағымен және солтүстік жусанды – тұзды шөп, сұр – қоңырлы топырақтар түрлерін біріктіреді.

Шабындықтар Тоқырауын өзенінің солтүстік және оңтүстік бөліктерінде аса үлкен емес алқапта, топырақ қабатының құнарлы аймақтарында кездеседі. Шабылатын шабындықтың жартысынан жуығы жаз айларының басында / маусым, шілде / шабылып жиналады. Шабылатын шабындықтың түсімділігі әр жылдары атмосфералық жауын-шашын мөлшеріне байланысты өзгеріп отырады. Жайылымдық жерлер Ақтоғай ауданының барлық территориясында кездеседі. Дегенмен олардың таралуы біркелкі емес, шығым мөлшері де әр түрлі. Топырақ жамылғысының әр түрлігімен және физикалық-географиялық жағдайдың бір қалыпты болмауы себебі-бұл аймақтың көптеген бөліктерінде көп мөлшерде жусанды-бетегелі шөптер кездесуіне әсер етеді. Ақтоғай ауданы территориясында негізінен мынандай ағаштар өседі: қарағай, қайың, тал, терек, қарағаш, жиде және бұталы өсімдіктердің бірнеше түрлері кездеседі. Орман алқабының өндірістік маңызы жөк. Олар санитарлық-гигиеналық қызметті атқарып, орналасқан жерлерде Тоқырауын өзені бөктеріндегі

және тау бөктеріндегі микроклиматты қалыптастырады. Орман алқабы Ақтоғай ауданы халқының демалыс орындарының қызметін атқарады

Бұталы өсімдіктер өзен жағаларында, ұсақ шоқылы аймақтарында өседі. Ең көп кездесетін қараған бұталары, тобылғылар, жабайы түйежапырақтар, итмұрын, қарақат, мойыл, ұшқат тағы басқа өседі. Бұталар өзен бойындағы ылғалдың жиналуына ықпал етеді. Сонымен қоса топырақты жел және су эрозиясынан сақтайды. Біршама деңгейде өзен су режимінің жақсаруына да ықпалын тигізеді. Жер асты сулары негізінен Балхаш көлінің батыс бөлігін, оның 200 мың га жерін құрайды. Аудан аумағындағы бұталы өсімдіктер мен өзен аңғарларындағы бұталы ағаштар көлемі 2,8 мың га, Төқырауын алабының жерін алып жатыр.

Жусанды-бетегелі, жусанды-соранды өсімдік жамылғысы ауданның құнды мал жайылымы. Ауыл шаруашылығын, оның ішінде мал шаруашылығын дамытудағы ұзақ жылдардағы саясат табиғи жайылым саласын тоздырып жіберді. Біріншіден, Арқа жерінде ғасырлар бойы жайылымды маусымдық пайдалану жүйесі қалыптасқан еді. Екіншіден, біздің ата -бабаларымыз уақыт пен кеңістікті игеру арқылы, табиғаттарының ішінде жайылымның табиғатын түсіну негізінде, бойлық бойынша шырқай көшіп, жыл құсы сияқты ұдайы табиғаттың қолайлы оңірлеріне көшіп конатын. Тіршілігінің тірегі төрт түлік малын мәңгілік көктемге ілестіріп, қайырымы мол Жер ананы тіршілікке қолайлы өндіріс құралы ете білген. Ауданға, тіпті шаруашылыққа (бұрынғы совхоздарға) жерді әкімшілік жолмен бөліп беру нәтижесінде тиімділігі жоғары көшіп кону жүйесі бұзылды. Яғни, бір кеңшарлар тек жайлаулық жерде, екіншілері қыстауды, үшіншілері көктеу, немесе күзеу төңірегімен шектеліп қалды. Бұл үрдіс қазіргі шаруа қожалығына (фермер) да тән болып қалды. Мал санын жоспарлау, көбейту саясатын жүзеге асырмақ болып, жайылым мүмкіндігін ескермей, мал басы өсті. Малдың 1 гектар жайылымға есептелген ғылыми нормасы есептелмегендіктен

жайылым малдың тұяғымен тапталып, істен шығуына әкеліп соқты.

Өзендер мен бұлақтар Балхаш көлінің бассейніне жатады. Олардың табиғатына тән қасиет болып гидрологиялық режимінің үнемі қозғалыста болуы тән. Көктем кезінде оларда қысқаша су тоқтату бөгеттері жасалады да, ал жазғы уақыттарда бұл бөгеттер белгілі бір учаскілерде ғана сақталады. Судың минералдану деңгейі жаз аяғына қарай көтеріледі.

Шөлейтті зона ауданының солтүстік бөлігінің 57 % -ін қорын алып жатыр. Бұл зонаның жер бедері Қазақтың ұсақ шоқысына сәйкес келеді. Қазақтың ұсақ шоқысы өте көтеріңкі жерде орналасқан жазық / абсолюттік биіктігі 400-900 м /. Олардың ішінде ауданның солтүстік-батыс бөлігіндегі Қазақтың ұсақ шоқылары қатпарлы-жақпарлы болып келеді. Бұлардың ең үлкені және биік тау жүйесі – Қызыларай тауының орташа биіктігі-1386 м, Аксораң шыңы-1565 м, Әулие тауы-1274 м. Бұл таулардан Тоқырауын өзенінің жекелеген салалары: Қараменде, Қаратал, Қасабай, Жіңішке, Қарасу тағы басқа өзен салалары басталады.

Өзен бойының климаттық жағдайында солтүстік бөлікте алғашқы қар жамылғылары мен қара суық қараша айының екінші жартысында басталады, ал оңтүстік бөлігінде сол қараша айының аяғы желтоқсан айының басында орнығады. Негізгі қар жамылғысының биіктігі орташа есеппен 26-36 см-ге жетеді. Олар өздерінің тұрақсыздығымен ерекшеленеді.

2.7. Дәрілік өсімдіктер

Ақтоғай ауданында өсетін медицина фармацевт өнеркәсібіне керекті, сонымен бірге халық медицинасында белгілі дәрілік өсімдіктер түрлері кездеседі. Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ-дің ботаника кафедрасының жүргізген далалық экспедициялық зерттеулер (Аксораң тауы маңында,

«Бегазы» қыстағы, Сарыбұлақ жайлауы, Тоқырауын өзені

бойында жүргізілді) барысында қазіргі медицинада кең түрде қолданып жүрген дәрілік өсімдіктерге анықталды.

Зерттеудің нәтижесінде Ақтоғай ауданынан 80 түрлі дәрілік өсімдіктер анықталды. Бұл дәрілік өсімдіктер 2 бөлімге бөлінеді: ашық тұқымды және жабық тұқымды өсімдіктер. Ашық тұқымдыларға: 1 класс –кылша, екі тұқымдастар – қарағай және кипаристер, екі туыс –қарағай және арша және екі түрлі кәдімгі қарағай, қазақ аршасы жатады. Жабық тұқымдыларға: екі класс- қосжарнақтылар және дара жарнақтылар жатады. Қосжарнақтыларға 24 тұқымдас жатады: сарғалдақтар, калақай, көкнар, қайыңдар, қарамұқтар, раушангүлдер, қорғасыншөптер, крестгүлдер, талдар, ұшқат тұқымдастар, бұршақ тұқымдастар, күрең от, қазтамақтар, шатыргүлдер, күлқайыр, шырмауықтар, айлаулықтар, ерінгүлдер, алқалар, сабыкөк, бақажанырақтар, күрделігүлдер, шегіргүлдер. Бұларға 63 туыс және 75 түр жатады. Дара жарнақтыларға бір тұқымдас астық тұқымдастар, бір туыс-бидайық және бір түр-жатаған бидайық жатады. Дәрілік өсімдіктер Ақтоғай ауданындағы 30 тұқымдасқа жатады. Бұлардың ішінде кең тараған дәрілік өсімдіктер мынандай тұқымдастарға жатады: күрделі гүлділер -14 түр, раушангүлдер – 15 түр, ерінгүлдер 10-түр, қалған тұқымдастар аздап кездеседі.

Зерттеу барысында табылған, тіркелген өсімдіктердің көпшілігі күрделі гүлділер тұқымдасы - Asteraceae L. Бұл тұқымдастан 14 түрлі дәрілік өсімдіктер анықталды, олар 11 туысқа жатады. Барлығы шөптесін өсімдіктер. Олардың ішінде ең көп тараған түрлері мыналар:

Кәдімгі мыңжапырақ – *Achillea millefolium*.

Биіктігі 60 сантиметрге дейін жететін көп жылдық шөп тектес өсімдік. Сабақтары түзу, жанама бұтақтары аз. Жапырақтары кезектесіп орналасқан, жіңішке бөліктерге бөлініп тілімденген жай жапырақ. Гүлдері майда, сабақтың жоғарғы жағында күрделі гүл шоғын жасап шоғырланып тұрады.

Ащы жусан – *Artemisia absinthium*

Биіктігі 125-150 сантиметрге жететін, шөп тектес, көп

жылдық өсімдік. Сабақтары түзу, жанама бұтақшалары көп. Жапырақтарының сабақтары қысқа, сабағының ұш жағындағы жапырақтары отырмалы түрде орналасқан.

Кәдімгі Түймешетен – *Tanacetum vulgare*

Көп жылдық шөптесін, биіктігі 110-120 см-ге дейін жететін өсімдік. Сабағы түзу, ұзына бойына созылатын жыралары бар, бас жағына таман бұтақтанып, жайыла өседі. Сопақша жапырақтары құстың қауырсынындай тілімденген, шеттері тегіс емес, сабаққа кезектесіп, жарыса орналасады. Жапырақтың үстіңгі беті жасыл түсті, ал астыңғы беті сұрғылт жасыл түсті болады.

Кәдімгі Бакбак – *Taraxacum officinale*

Көпжылдық шөптесін өсімдік. Тамырына жақын орналасқан жапырақтары ұзынша, сопақша олар әртүрлі формада түкті болып келеді. Сабағының жоғарғы жағында бір ғана гүл зембілі болады. Ал гүл оралғысы көптеген сұрғылт жасыл түсті екі қатарлы жапырақтардан тұрады.

Екінші орында Раушангүлділер тұқымдасы. Бұл тұқымдасқа 10 түрлі дәрілік өсімдіктер кіреді, олар 8 туысқа жатады. Бұлардың біреуі ағаш тектес, 2 түрі бұта тектес, қалғандары шөптесін өсімдіктер. Осылардың ішінде ең көп кездесетіні:

Дәрі шелна Дәрілік қандышоп – *Sanguisorba officinalis*

Көп жылдық, сабағының биіктігі 1 метрге дейін жететін шөптесін өсімдік. Сабағы тік өседі, қолмен ұстағанда оның 2-3 қырлы екені бірден білінеді. Тамыр жапырақтары ұзын сағақты, 7-25 см-ге дейін жапырақшасы бар. Гүлдері майда, шымқай қызыл түсті, гүл шоғы шоқпарбас.

Орман бүлдіргені – *Fragaria vesca*.

Биіктігі 5- 20 см-ге дейін жететін, көпжылдық өсімдік. Тамыры қысқа, көлбеу өседі. Сабағы тік және жатаған болып өседі, қабығын түк басқан. Тамыр мойынан тікелей өсін шыққан жапырақтар үш құлақ күрделі, жапырақ сабақтары ұзын, төселмелі. Гүлдері ақ түсті, гүл сабақтары ұзын.

Шегіртненің жапырақ үркегүл – *Filipendula ulmaria*.

Биіктігі 1-2 метрге жететін көп жылдық шөптесін өсімдік.

Сабағы тік, жоғарғы жағында жайыла өседі. Жапырақтарының жиегі қауырсын тәрізденіп, бөлінген, жәй жапырақ, олар 2-4 тен жұпталып сабаққа карама-қарсы орналасқан. Жапырақтарының төменгі жағында акшыл көк түсті, қалың түгі бар. Гүлдері майда, ак немесе сары түсті, өсімдіктің жоғарғы жағында шоғырлана өскен.

Итмұрын – *Rosa canina*.

Биіктігі 1,5- 2 метрге жететін көп жылдық, бұталы өсімдік. Бұтақтары қызыл қоңыр түсті, қабығы жылтыр. Вегативтік өркендердің көптеген жіңішке өткір тікенектері бар. Қосалқы жапырақшалары бар, гүлдері ірі, ашық қызыл түсті.

Дәрілік түйе жоңышқа- *Medicago officinalis*.

Сабағы тік өседі, гүлі ұсақ, сары түсті, жиналып күрделі шашақ гүл шоғырын құрайды. Жапырағы үш құлақ күрделі болады. Ол сабаққа түптеліп жабысып өседі.

Ақ түйе жоңышқа – *Medicago medic*.

Биіктігі 50- 125 см, екі жылдық шөп тектес өсімдік. Сабағы тік өседі, өн бойында нашар жетілген түктері болады. Гүлдері ак түсті, күрделі шашақ.

Шалғындық беде – *Trifolium pratense*

Биіктігі – 50 см-ге дейін жететін, көп жылдық, шөп тектес өсімдік. Сабағы жіңішке, тік өседі, бұтақшалары көп. Үш құлақ күрделі жапырақ. Гүлдері топтасып, ірі гүл шоғырын құрайды, түсі қызғылт.

Еріндігүлділер тұқымдасы. Бұл тұқымдастан 8 түрлі дәрілік өсімдік табылды, олар 6 туысқа жатады. Оның 4-і бұта тектес, қалғандары шөп тектес. Солардың ішінде көп кездескені.

Тасшөп – *Thymus serpyllum* L.

Жартылай бұта тектес, көп жылдық өсімдік. Оның биіктігі 15-20 см болады. Жапырақтары сарғыш түсті, пішіні жұмыртка тәріздес бір-біріне қарсы орналасқан. Гүлдері майда, күлгін түсті сабағының бойына шоқ-шоқ болып орналасқан шашақ.

Атқұлақ – *Rumex crispus* Willd.

Биіктігі 120 см, көпжылдық шөп тәріздес өсімдік. Сабағы

түзу өседі. Оның ұзына бойына созылған салалары болады, жапырақтарының ұзындығы 20 см, ені 10-12 см. Олар үшбұрышты ұзын, ұштары доғал келеді. Гүлдері майда, көкшіл жасыл түсті, сыпыртқы сияқты шоғырланып тұрады.

Қайыңдар тұқымдасы. Бұл тұқымдасқа ағаш тектес бір түрлі дәрілік – сүйел қайың жатады.

Қайың - *Betula pendula roth.*

Ол биіктігі 20 метрге дейін жететін тегіс, жылтыр ак қабықты ағаш. Жапырақтары тықыр, кезектесе орналасқан, үш бұрышты немесе ромбы тәрізді жай жапырақ. Сағақтары ұзын. Гүлдері гүл шоғына жиналып, сырғаға ұқсап салбырап тұрады.

Көк терек – *Papulus tremula L.*

Биіктігі 30 метрге дейін жететін ақшыл сары діңді ағаш. Жапырақтары ұзын сағақты, дөңгелек, ойыс жиекті, жәй жапырақ.

Қарағайлар тұқымдасы – *Pinacial Lindl.* Қарағай биіктігі 35-40 метрге дейін жететін, көп жылдық ағаш. Қылқандары жұптасып орналасқан, мәңгі жасыл түсті, ксерофиттік өсімдік.

Негізгі дәрілік өсімдіктердің қолданылуы.

Ғылыми әдебиет деректерінен алынған жабайы өсетін дәрілік өсімдіктер туралы, олардың халықтық және ғылыми медицинада қолданылуы және олардан дайындалатын препараттар туралы мәлімет ұсынамыз.

Кәдімгі мыңжапырақ - *Achillea millefolium.*

Химиялық құрамы: эфир майы 0,8% /негізгі компонент – азулин/, камфора, туйон және құмырска, сірке, валериан, аконит аскорбин қышқылдары, С, К витаминдері, спориттер бар. Мыңжылдықтың қан тоқтататын, қабынуға, аллергияға қарсы әсер ететін, жаракаттардың жазылуын тездетін, қан тамырларын кеңейтетін, ауырған жерлерді тыныштандыратын қасиеттері бар. Тұнба және экстракт ретінде қолданылады.

Ащы жусан – *Artemisia absinthium L.*

Химиялық құрамы: эфир майы 0,5-2%. Гликозидтер, авсинтин, С витамині, смола, крахмал бар. Препаратымен микробтарды жоятын, қабынуына қарсы әсер ететін, ішек құрттарын түсіретін,

несеп айдайтын, өт жүргізетін. денедегі ауырған жерлерді және нерв жүйесін тыныштандырады. Онымен бүйрек және қуық, бауыр, тамақ ауруларын, сары ауруларды емдейді. Дәрілік препараты тұнба түрінде қолданылады.

Дәрілік қандышөп – *Sanguisorba officinalis*.

Химиялық құрамы: өсімдік тамыры мен тамыр бұтақшаларының құрамында 25%-ке дейін илік заттар, 30%-ке дейін крахмал, 3-% жуық қымыздық қышқылы, кальций тұзы, С және А витаминдері, аз мөлшерде эфир майлары бар. Медицинада сұйық экстракт ретінде асқазан мен ішекті емдеуге, жатыр мен бүйректен аққан қанды тоқтатуға қолданған.

Орман бүлдіргені - *Fragaria vesca* L.

Медицинада жемісі мен жидегі қолданылады. Құрамында: қант 15%-ға дейін, аскорбин қышқылы 50 мг%, каротин 0,5 мг%, алма-лимон қышқылы 1,5%, минерал тұздар, илік заттар бар. Медицинада жемістің тұнбасын ас қорыту жұмысын жақсартып, тамаққа тәбетін аштыратын, жүрек бауыр және бүйрек ауруларына, асқазанға жара түскенде, қан қысымы көтерілгенде емдеу үшін пайдалануға болады.

Түймешетен - *Ranacetum vilgaris* L.

Дәрілік шикізат ретінде түймешетеннің гүлі және гүл тостағаншалары пайдаланылады. Өсімдіктің гүл тостағаншаларында және жапырақтарының құрамында эфир майлары, камфора, флавоноидтар, алколоидтар, илік және ашы заттар, қант бар. «Тафлон» препаратын дайындауға пайдаланады. Препараттары өт және оның жүру жолдары қабынғанда, асқазан сөлінің қышқылын арттыру үшін беріледі.

Сүйелді қайың – *Betula pendula* L

Қайыңның жас жапырағы мен бүршігінде микроб өлтіретін заттар бар. Сонымен бірге оның құрамында эфир майлары, смола, сапониндер, витаминдер бар. Қайыңның бүршігі мен жапырағы несеп пен өт айдайтын дәрі ретінде қолданылады.

Дәрілік өсімдіктердің өнімділігі.

Жергілікті халықтың пайдалануына және өндірістік мақсаттар

үшін 10 түрлі кең тараған өсімдіктердің өнімділігінің нәтижелерін көрсетуге болады. Өнімділігін анықтау туралы мәліметте дәрілік өсімдіктердің өмір сүру ортасын кездескен ассоциациясын және әрбір өсімдіктер қауымының құрамындағы ассоциациялардағы өнімділігінің әртүрлі екендігіне көз жеткізілді.

Ақбас түйе жоңышқа – *Melilofus albus*.

Жайылым жерлерде, тау етектерінде. Жол жиегінде, бұта тектес өсімдіктер арасындағы өсімдіктер қауымында, арамшөп ретінде кездесетіндігі анықталды. Ол көбіне дәрілік түйежоңышқамен бірге өседі, бірақ аз кездеседі. Оның шикізат қорының өнімділігі $147 + 12,9$ кг/га

Орман бүлдіргені – *Fragaria vesca*.

Орманның ашық алаңдарында, шалғынды жерлерде, шабындықтарда, бұлақ маңайында және жабайы бұталардың арасында өседі. Сөйтіп шөптесінді-бүлдіргенді ағашты ассоциация құрамында, субдоминант болып есептеледі. Оның шикізат қорының өнімділігі /жапырағы/ $118 + 10,2$ кг/ га шамасында болады.

Ашы жусан – *Artemisia absinthium*.

Далалы, орманды аймақтарда, ескі мал қораларының маңында, жол бойында кейде егістіктің арасыда арамшөп ретінде өсе береді. Сонымен қатар шөптесін астықты-жусанды, жусанды-астықты ассоциацияда кездеседі. Кептірілген құрғақ шикізатының өнімділігі /жер үсті бөлігі/ $3,2 + 0,169$ кг/га

Қандышөп – *Sanguisorba officinalis*.

Орман шеттерінде, өзен жағалары мен батпақты жерлерде, шалғындықта аралас ормандарда өседі. Астықты қандышөпті шөптесін, шөптесін-қандыағашты және қандышөпті-шөптесін ассоциациясын құрайды. Кептірілген шикізатының өнімділігі $84 + 7,9$ кг/га.

Шегіртін жанырақты жұлдызгүл – *Filipendula ulmaria Maxim*.

Шегіртін ылғалды шабындықтарда, орманның шөптесіндерінде, сайларда, өзен жағасында, бұталардың арасында

өседі. Шөптесінді-шегіршінді –ағашты ассоциация құрамында кездеседі. Өнімділік қоры шикізаты- 48+-3.9 кг/га.

Бақбақ – *Taraxum officinale web*

Бақбақ шабындықтарда, тау етектерінде, өзен жағалауларында, орманды жерлерде өседі. Бақбақты шөптесін ассоциациясы құрайды. Шикізатының өнімділігі – 12+-0,9 кг/га.

Түймешетен - *Ranacetum vilgaris L.*

Түймешетен жолдардың жиегінде, егістік жерлерде, шабындықтарда, өзен жағаларында, далалы аймақтарда кездеседі. Түймешетенді шөптесін, бұталы-түймешетенді, шөптесін ассоциациясын құрайды. Шикізат құрамының өнімділігі -8 +-0,7 кг/га

Кәдімгі мыңжапырақ – *Achillea milleffidium.*

Шабындықтарда, орманның шеттерінде, төбелердің етектерінде, бұталардың арасында, егістік жерлерде өседі. Көбіне шөптектес-мыңжапырақты-астықты, мыңжапырақты-астықты ассоциация құрайды. Көбінесе жайылымдық жерлерде тұтасып өседі. Қорының өнімділігі 19+-1,3 кг/га.

Қымыздық – *Rumex confertus willd.*

Шабындықтарда, орманның шеттерінде, мал жайылымдарында, шалғынды жерлерде, жолдардың етектерінде өседі. Бұл өсімдік ылғалы аз жерлерде, ылғал мол жерлерде өседі. Қымыздықты-шөптектес ассоциациялар жасап кездеседі.

Сонымен, қорыта келгенде Ақтоғай ауданында кең таралған дәрілік, тамақтық өсімдіктердің ішінен шикізатының өнімділігі жоғарыға мыналар жатады; орал миясы, орман бүлдіргені, ақбас тұйе жоңышқа, қандышөп, жатаған жебіршөп, кәдімгі мыңжапырақ, ал өнімділігі төменге; ащы жусан, бақбақ, қымыздық жатады. Зерттеу нәтижесінде өсімдіктердің таралуы, өнімділігі олардың өсу ортасының ерекшелігіне тікелей байланысты екендігіне көз жеткізілді.

Далалық зерттеу нәтижесінде ауданның жоғарыда аталған өңірлерінен ғана 80 түрлі дәрілік өсімдіктер анықталды. Олар 24 тұқымдасқа 40 туысқа жатады. Қазақстанның Қызыл кітабына

енген өсімдіктерден; сүйел шөп, шай құрай, кнік оты, ұйқы шөп, далалық жалбыз және кара аңдыз бар екені анықталды. Бұл өсімдіктер қорғауды және алдағы уақытта жан-жақты зерттеуді талап етеді.

Жоғарыда келтірілген дәлелдерге қарағанда қазіргі таңда табиғи өсімдік қорын тиімді пайдалану және оны қорғау өте үлкен орын алады. Осы мәселені шешуде бірден-бір әсер ететін тиімді жол жабайы өсетін өсімдіктерді мәдени түрге айналдыру. Бұндай жұмыстарды жүргізу өте қиын, көп еңбекті қажет етеді және ұзақ уақытты талап етеді, бірақ жақсы нәтиже береді.

2.8. Қаумалдары

2.8.1. Бектауата мемлекеттік табиғи - зоологиялық қаумалы.

Бектауата мемлекеттік табиғи – зоологиялық қаумалы 27.06.2001 жылы ҚР Үкіметінің №877 жарлығымен құрылды. Республикалық маңызы бар. Қарағанды облысы, Ақтоғай ауданының аумағында, Сарықұлжа тауларының солтүстік сілемінде орналасқан Қаумалдың жер көлемі 500 гектар, шаруашылық әрекеттерге тиым салынған, қаумалды қорғауға жататын қоршаған өңірді қосқанда жер көлемі 49500 гектар болады. Балкаш каласынан солтүстікке. Табиғи аудандастыру жүйесінде **географиялық орыны** Жезқазған – Аягөз физикалық – географиялық провинциясына, яғни қоңыржау белдеудің шөлейтті ландшафтық зонасына жатады.

Жер бедері: Солтүстік Балкаш ұсақ – шоқылы, адыр – бұдырлы, төбелі денудациялық тұғырлы жазықтығына жатады. Қос шоқылы Бектауата тауы орналасқан. Ең биік шыңы – 1213 м. Тау басы сүйірленіп, тік беткейі тасты – тастақты – лавалы келеді.

Қаумалда Бектауата үңгірі бар. Биотиттік гранит қабатындағы жарық бойымен солтүстік, солтүстік – батысқа созылып жатыр. Үңгір ауызы (биіктігі 3 м., ені 1,5 м, бірте – бірте кеңейе береді)

тау етегінен 100-150 м жоғары, оған қорымтас үйіндісі арқылы көтеріледі. Үңгірге кіре берісте ұзындығы 6 - 7 м, ені 4 – 5 м гранитті алаң бар. Бектауата үңгірінің жалпы ұзындығы 45 – 48 м. Түбінде суы бар, суы өте суық, түбі сазды, лайлы. Үңгір бірте – бірте тарылып барып жер бетіне шығады.

Геологиялық құрылымы: Бектауата каумалы Балқаш – Ертіс күмбезді – шоқылы оңтүстік еңісінде орналасқан. Төменгі және ортаңғы палеозойдың құмдақтары, кварциттері, аргалиттер және әртүрлі эффузивті жыныстардан тұрады. Бектауата тауы жоғарғы палеозойдың қызғылт гранитінен түзелген.

Климаты: шұғыл - континенталдық. Қантар айының орта температурасы - 14°C., маусым айы + 20°C. Жылдық жауынның орта мөлшері 200 – 250 мм.

Су режимі: Жер беті сулары: Балқаш көлінің және ішкі ағынсыз алабы аумағында және Тоқырауын мен Жәмші өзендерінің су айрығына жатады. Жер асты суларының жарықшақтағы орташа тереңдігі - 15 м., суы аз минералданған.

Топырағы: тастақты құмдақты – сазды төбелер мен шоқылардың бөктерлерінде және беткейлерінде құралады. Шөлдік сұр – қоңыр және құмдақты топырақтан құралады. Ойыс жерлерде сортаң және сортаңды топырақтар кездеседі.

Өсімдіктері ағаш, бұтақ және шөп тектес өсімдіктерден құралады. Олар кайың, көктерек, бұталы тал, қараған, татар және ұсақ жапырақты ұшқат, жыңғыл, жиде, итмұрын, тастак қаракат, алтай доланасы, серепті және шығыс бетеге, арпабас, шайқурай жапырақты тобылғы, акжусан, сүттеген жуа, ши, көкпек, боялыш, теріскен, арша, шалғынды түлкі құйрық шөп, бозкілем лакса, мыңжапырақ, татар және ергежейлі сепкілгүл, түтікті қалампыршөп, солтүстік қалампыршөп, кәдімгі қырықаяқ, киікоты, ақсуоты, бұқтарма шатырбасы, түйесіңір.

Қызыл кітапқа енгізілген: арша

Жануарлары: арқар, қасқыр, түлкі, аққоян, құмқоян, борсық, сабаншы, дала күзені, далатышқан, сұр суыр, сұртышқан, теңбіл ергежейлі тышқан, монғол шикылдауығы

, далашиқуылдауық, қалқан тұмсықты жылан, жасыл бақа, суытқан, кәдімгі атжалман, эверсман жалманы, винограды жалманы, сұр атжалман, ергежейлі шұбар қосаяқ, тілеміш, сұңқар – болабан, дала бүркігі қара ләйлік, шіл, сұрқұр, акбас тырна, қараторы қызыл құйрық (әдемі құйрықты торғай), жылан жегіш қыран, кәдімгі және шығыс кептер, кәдімгі және үлкен шұбар тоқылдақ, шөлшымшық, кәдімгі және дала бөктергі, қарақарлығаш, қылқұйрық, бұлдырық, жағалтай, қараұзынқанат, кәдімгі құралай, сарғалдақ, торғай.

Хұқықтық режимі: қаумалдың жеке жағдайына, тәртібіне байланысты, яғни өсімдікті шабу, кесу, аң аулау шектелген Қаумал аумағының арнайы жерлерінде мал бағу, шөп шабу, аң аулау, жер жырту, жүйесіз демалыс орнына айналдыруға рұқсат етілмейді.

Қызыл кітапқа енгізілген арқар, қараторы қызылқұйрық (әдемі құйрықты торғай), сұңқар – болобан, теңбіл ергежей тышқан.

2.8.2. Тораңғы мемлекеттік табиғи – ботаникалық қаумалы.

ҚР Үкіметінің 27.06.2001 жылы № 877 жарлығымен құрылды. Республикалық мәртебесі бар. Ақтоғай орман және жануарлар қорғау мемлекеттік мекемесіне қарайды.

Географиялық орны. Қарағанды облысы Ақтоғай ауданының аумағында, Балқаш қаласының шығысында. Жер көлемі 48 гектар.

Табиғи аудандастыру жүйесіндегі географиялық орны Каспий маңы – Тұран аймағы, Жезқазған – Аягөз физикалық – географиялық провинциясы, Мойынты өңіріне жатады.

Жер бедері және геологиялық құрылымы. Тоқырауын (Токрау) өзенінің көне ағысындағы аккумулятивтік жыныстардың жазықтық формасынан құралған. Тоқырауын өзені ағысының орта және төменгі алқабында екі аккумулятивтік террастардан тұрады. Өзеннің ені 50 м құрғақ атырауды құрайды және тізбекті

– төбелі құмдардан тұрады. Атыраудың жағасы төмен, батпақты келеді. Геологиялық құрылымы Балқаш – Ертіс күмбезді – үйінді көтерілімнен тұрады., Құмдақтар, кварциттер, аргилиттер басым келеді.

Климаты құрғақ, күрт шұғыл континенталдық климат, жазы ыстық қаңтар айының орта температурасы - 15°C, шілде айының орта температурасы +24°C. Жауын – шашынның жылдық мөлшері 150 мм.

Су режимі: Жер бетіндегі сулар: Тоқырауын (тоқырау) өзені. Балқаш қаласынан 28 шақырым жерде құмға сіңіп кетеді. Жер асты сулары: Метоморфолық жыныстағы жарықшақтарда сулары жоғарғы деңгейде минералданған. Тоқырауын өзені аңғарларында су тереңдігі 5 – 10 м.

Топырақ жамылғысы. Құмтасты толық құрылмаған сұр – қоңыр және кәдімгі сұр – қоңыр топырақтан тұрады.

Негізгі өсімдігі биік діңгекті тораңғы және әртүрлі жапырақты терек (қызыл кітап).

Хұқықтық режимі, қаумалдың жеке жағдайына байланысты жұмыс ережесімен реттеледі. Орманды және жануарлар дүниесін қорғау мемлекеттік мекемесі тораңғы ағашын сақтау және қалпына келтіруге міндетті. Ағаш кесу, (санитарлық кесуден басқа) мал бағу, шөп шабу, жер жырту және т.б. қажетке пайдалануға рұқсат етілмейді.

2.8.3. Қызыларай мемлекеттік табиғи – зоологиялық қаумалы.

Қызыларай мемлекеттік табиғи – зоологиялық қаумалы ҚР Үкіметінің 27.06.2001 жылы № 877 жарлығымен құрылды. Республикалық мәртебесі бар және уақыты шектелмеген. Ақтоғай ауданының мемлекеттік орман және жануарлар дүниесін қорғау мекемесіне қарайды.

Географиялық орны Қарағанды облысы Ақтоғай ауданының

аумағында, Қызыларай және Жаман Қызыларай тауларының орталық бөлігінде орналасқан. (Жіңішке ауылынан шығысқа қарай ұзындығы 24 шақырымға, ені 8-9 шақырымға созылып жатыр)

Қызыларай қаумалының жер көлемі 18200 га: Шаруашылық әркетіне тиым салынған буферлік зонаны қосқанда жер көлемі 311200 гектар болады.

Физикалық – географиялық аумақтандыру жүйесінде географиялық орны қоңыржай белдеудің шөлейттік ландшафтық табиғи зонасына жатады, яғни Жезқазған – Аягөз физикалық – географиялық провинцияға енеді; Сарыарканың Ертіс – Балқаш су айрығында орналасқан.

Жер бедері және геологиялық құрылымы. Қызыларай таулы массивінде Сары-Арканың теңіз деңгейімен алғанда ең биік шыңы - Ақсоран орналасқан. Ақсоран тауының ұзындығы 12 км, ені 7 км, биіктігі 1565 м. Солтүстікке қарай еңістеу келген аласа таудан тұрады. Пермінің граниттерінен төменгі пермь, орта тас көмір дәуірі жыныстарынан түзелген. Қаумалдың аумағы Солтүстік Балқаш герцендік қатпарлы синклинарлық облысқа жатады.

Климаты шұғыл – континентті, жазы ыстық. Қаңтардың орта температурасы – 15°C, шілденің орта температурасы + 24°C. Жылдық жауын мөлшері 195 мм.

Су режимі Жер бетіндегі сулар Балқаш көлі алқабына жатады. Қызыларай тау массивінен бастау алатын өзендер. Тоқырауын өзенінің салалары: Қасабай, Қаратал, Жіңішке; Қаршығалы өзенінің салалары Сарыөлең, Қарасу, Ақсай. Жерасты суларының жарықшақтағы тереңдігі 10 – 50 м, су тұщы болып келеді. Топырақ жамылғысы: ашық күлгін, қара күлгін, таулы қара топырақтарынан түзелген. Жер бетіне шығып жатқан тау жыныстары көп кездеседі.

Өсімдіктері: ағаш, бұта және шөп тәрізді тұқымдастардан тұрады. Олар: кәдімгі қарағай, көктерек, қотырқайың, ұшталық тал, қаракөктал, Вильгельм талы, емарша, шайқурай, татар және

ұсақ жапырақты ұшқат, тікенек итмұрын, қаражеміс ырғай, аз гүлді бөріқарақат, сібір бөріқарақат, теріскен, алтай доланасы, мойыл әңгіш, түтікті қызылкия, ашықгүлді қызылкия, қысқа сабақты қызылкия(қызыл кітап), тасшүйгін, княкөлең, нәзік көкнар, бөзкілем, гибридті бөзкілем (қызыл кітап), қыржуа, тікенекті ақселеу, қызыл ақселеу, солтүстік қалампыршөп, бұқтарма шатырбасы, ұсақ жапырақты дазифора, мыңжапырақ, киікоты, түйесіңір, кәдімгі қырықаяқ, арнабас, ақсуоты, жартасты ескек (қызыл кітап), таумасақ, тасшыгүл (қызыл кітап)

Жануарлары арқар (қызыл кітап), елік, бұлан, қабан, сабаншы, ақкіс, ақ қалақ, сілеусін, қасқыр, қарсақ, сұрсуыр, далаалақоржын, сұрқоян, борсық, бүркіт (қызыл кітап), қара ләйлік, ақбас үйрек, жапалақ (қызыл кітап) батбақ үкісі, күр, сұршіл, ақшіл, бөдене, қара кезқұйрық, сүйірбасты тоқал тіс, сары тоқалтіс, кіші және орта жерқазған, дала алақоржын, тарғақ, жорға дуадақ, байғыз, кәдімгі күйкентай, жағалтай, ителгі.

Хұқықтық режимі. Өсімдіктер және жануарлар дүниесінің ерекшелігіне байланысты қаумалдың жеке міндеттері мен максаттарына байланысты сирек кездесетін аңдар мен өсімдіктердің және жануарларды сақталуына көп көңіл бөлінеді. Оларды аулауға, арнайы жерлерді пайдалануға шектеу салынған. Шөп шабу, мал бағу және т.б. шаруашылық жұмыстар бекітілген норма бойынша шекте және белгілі бір жерлер бөлініп беріледі. Ағаш кесу, аң аулау, дәрі-дәрмек, өсімдіктерді жинау, мал бағу, шөп өртеу сияқты әрекеттерге тиым салынған.

3.3 Халқының орналасуы. Елді – мекендер

Халықтың орналасуындағы ерекшеліктер: аудан бойынша орташа халықтың тығыздығы 1 шаршы км-ге 0,4 адамнан келеді. (Қарағанды облысы бойынша – 3,1, Қазақстан бойынша – 5,6)

Ақтоғай ауданында 1999 жылғы халық санағы бойынша қала халқы – 5,7 мың адам (30,2%), ауыл халқы – 13,2 мың адам

(69,8%), ал 2006 жылы осыған сәйкес бұл көрсеткіштер 6,7 мың адам (29,1%) және 16,3 мың адам (70,9%) тең болды. Ең ірі елді-мекендері Балқаш көлі маңына орналасқан Шашубай кенті (2,1 мың адам, 2005) Торанғылық – (0,6), Орта Дересін (0,8) Сарышаған кенті (4,3) Сонымен бірге Тоқырауын алқабына орналасқан Ақтоғай (3,6 мың) Жаңа – орталық (1,0), Сарытерек (1,1), Нүркен (1,1), Шабанбай би (Шылым) 11,2 Сәуле (1,6), Ақши (0,5), Ақжарық (0,8).

Елді-мекендердің қысқаша сипаттамасы төменде берілген:

Абай Ақтоғай ауданындағы Абай ауылдық округінің орталығы. Қаршығалы, Қусак өлкесінің аңғарында, Желтау тауының оңтүстік – шығысында – 14 км, аудан орталығының оңтүстік – шығысында – 87 км, Қарағанды қаласының оңтүстік – шығысында 435 км жерде орналасқан. Ауыл ұсақ адырлы жазық жерде орналасқан. Округ аумағында 1930–32 жылы Таң, Бидайық ұжымшарлары болған. 1984 жылы «Нарманбет», «Шұбартау», «Айыртас» кеңшарлары негізінде Абай атындағы кеңшар және ауылдық кеңес болып құрылған. Халқының саны – 0,4 мың (2005). Жерінің жалпы ауданы – 265,2 мың га. Шаруашылықтың мамандандырылған негізгі бағыттары – қой шаруашылығы, қосымша ірі қара, жылқы өсіру болды. Округ Ағашкөл, Таскын елді мекендерін қамтиды. Мектеп, ФАП, мәдениет үйі, кітапхана басқа да мәдени – тұрмыстық мекемелер бар. Кеңшар негізінде 26 шаруа қожалығы құрылған. Ауыл басқа елді мекендермен автомобиль жолдары арқылы байланысады. Ең жақын Балқаш темір жол стансасы 165 км жерде.

Айыртас Ақтоғай ауданындағы Айыртас ауылдық округінің орталығы. Аудан орталығының оңтүстік – шығысынан – 185 км, Қарағанды қаласынан 430 км жерде. Айыртас тауының етегінде орналасқан. Округ 1932 жылға дейін Семей облысы, Шұбартау ауданына қарап, орталығы Өгізәу (қазір қыстақ) болған. Іргесі 1965 жылы қаланған. «Айыртас» кеңшары, ауылдық кеңесінің орталығы болған. Халқының саны – 0,5 мың (2005). Шаруашылықтың мамандандырылған негізгі бағыттары – қой

шаруашылығы, қосымша саласы жылқы, ірі кара өсіру болды. Кеңшар негізінде 1995 жылы 21 шаруа қожалықтары құрылды. Жерінің жалпы ауданы- 308.6 мың га. Округте Еспе өзені, Ойран, Ешкіөлмес, Тазқызыл, Күлқора, Долағай, Желдікара таулары, Жорға, Жауыр тарихи орындары бар. Мектеп, ФАП, клуб, пошта басқа да мәдени – тұрмыстық мекемелер жұмыс істейді. Ауыл басқа елді мекендерден автомобиль жолдары арқылы байланысады.

Ақжарык Ақтоғай ауданындағы Қызыларай ауылдық округінің орталығы. Орталық Қазақстанның ең биік тауы Аксоранның (1565 м) етегінде, аудан орталығы – Ақтоғай ауылының солтүстік - шығысында - 60 км, Қарағанды қаласының оңтүстік – шығысында 330 км жерде орналасқан. Іргесі ұжымдастыру кезеңінде 1926 жылы құрылған. Халқының саны – 0.8 мың (2005). Округ аймағында 1930 – 1940 жылы «Мәдениет», «Жұмыскер», «Кенасу», «Үміт», «Бесата», «Қалмақбас» ұжымшарлары ұйымдастырылған. 1950 – 1990 жылдары «Қызыларай» кеңшарының және ауылдық кеңесінің орталығы. Округ аумағында Қарасиыр кен орны болған. Кенасу, Тесіктас таулары, Мамай асуы, мәдени – мұралар – балбал тастар бар. Шаруашылықтың мамандандырылған негізгі бағыттары – қой шаруашылығы, қосымша саласы – егін шаруашылығы болды. Жерінің жалпы ауданы – 256.0 мың га. Мектеп, ФАП, клуб, кітапхана және басқа да мәдени – тұрмыстық мекемелер бар. Кеңшар негізінде 57 шаруа қожалығы құрылған (2006 ж). Ауыл басқа елді мекендермен автомобиль жолдары арқылы байланысады. Ең жақын Балқаш темір жол стансасы 270 км жерде.

Ақтас Ақтоғай ауданындағы Қараменде би ауылдық округінің орталығы. Ақтас өзенінің аңғарында, Қызылшоқы тауының етегінде, аудан орталығының солтүстік – шығысында – 45 км, Қарағанды қаласының 290 км жерде орналасқан. Іргесі 1982 жылы «Еңбек» кеңшары болып қаланды. Халқының саны – 0.7 мың (2005). Жерінің жалпы ауданы – 147.0 мың га. Шаруашылықтың

мамандандырылған негізгі бағыттары – ірі кара өсіру, егін шаруашылығы болды. Округтің елді мекендерінде (Қуаныш, Ыстыбұлақ, Ақтас ауылдары) 3 мектеп, ФАП, 2 клуб, кітапхана басқа да мәдени – тұрмыстық мекемелер бар. Кеңшар негізінде 48 шаруа қожалықтары құрылған. Округ көлемінде Берікқара ескі кен орны бар. Ауыл басқа елді мекендермен автомобиль жолдары арқылы байланысады. Ең жақын Балқаш темір жол стансасы 240 км жерде.

Ақтоғай Ақтоғай ауданының орталығы. Тоқырауын өзенінің бойында, Шатырша, Жосалы, Қаражұмақ тауларының етегінде орналасқан. Солтүстік – шығысында Қарағанды қаласынан – 250 км, оңтүстігінде Балқаш қаласынан 210 км жерде орналасқан. Іргесі 1929 жылы қазіргі Нарманбет ауылдық округіне қарасты Дуанши елді мекенінен көшіріліп, алғашқыда «Басшы» деген атпен қаланды. 1930 жылдан Ақтоғай ауылы болып аталды. Халының саны – 3.6 мың (2005). Жерінің жалпы ауданы – 66.5 мың га. Негізі мал шаруашылығымен айналысалды. Жалпы білім беретін 2 орта мектеп, №14 кәсіптік мектеп, өнер мектебі, жасөспірімдер спорт мектебі, балабақша жұмыс жасайды. Ауылда орталық аурухана, 2 саябақ, археологиялық – этнографиялық мұражай, «Тоқырауын толқыны» халықтық эң – би ансамблі, Ақтоғай халық театры, «Балбырауын» би ансамблі, «Арман» эстрадалық ұжымы, «Сәуле» АҚ, «Энергия», «Су жүйесі» ЖШС, 187 жеке кәсіпкер жұмыс жасауда (2006). Ә.Бөкейханов, Ә.Ермеков, Ж.Ақбаев, жез таңдай әнші К.Байсейітова, Кеңес Одағының Батыры Қ.Нұржановтың ескерткіштері орнатылған. Басқа елді мекендермен көтерме тас жол арқылы қатынасады. Ең жақын Жарық темір жол стансасы 190 км жерде.

Ақши Ақтоғай ауданындағы Кежек ауылдық округінің орталығы. Нұра өңірінің аңғарында, тау етегінде, Ақтоғай ауданының солтүстік – батысында – 100 км, Қарағандының оңтүстік – шығысына қарай 180 км жерде орналасқан. Балқаш көліне құятын Тоқырауын және Шерубай – Нұра өзендері осы өңірдегі аты аңызға айналған Қайдауыл – Шерукеден бастау

алады. Сондықтан бұл жер «Сарыарқа белі» деп аталады. Тарихи аңыздарға бай жер. Іргесі 1942 жылы Алғабас, Нұра, Сталин ұжымшарларының фермасы болып қаланды. 1975 жылы Шет ауданы Ақши мамандандырылған шаруашылық бірлестігі, 1979 жылы Ақтоғай ауданы, Ақши шаруашылығы бірлестігі болып құрылды. 1995 жылдан бастап Ақтоғай ауданы, Кежек ауылдық округі. Халқының саны – 0.5 мың (2005). Жерінің жалпы ауданы- 85.7 мың га. Шаруашылықтың мамандандырылған негізгі бағыттары – егін шаруашылығы, қосымша мал өсіру болды. 49 шаруа қожалығы бар. Округте мектеп, кітапхана, клуб, пошта, АТС басқа да – мәдени – тұрмыстық мекемелер бар. Ауыл басқа елді мекендермен автомобиль арқылы байланысады. Ең жақын Жарық теміржол стансасы 150 км жерде.

Береке Ақтоғай ауданындағы Қусак ауылдық округінің орталығы. Қусак өзенінің бойында, аудан орталығының оңтүстік-шығысында 130 км, Қарағанды қаласының шығысында 380 км жерде орналасқан. Іргесі ұжымдестыру кезінде 1933 ж. қаланған. 1936 ж. Таң, Молотов, Береке, Қопа ұжымшарлары ұйымдастырылып, атқа рушы орган Қусак ауылдық Кеңесіне қараған. 1951 жылы ұжымшар – артельдер біріктіріліп Бидайық ұжымшары, 1963 жылдан «Шұбартау» кеңшары болып ұйымдастырылды. Халқының саны – 0.8 мың (2005). Жерінің жалпы ауданы – 192.5 мың га. Шаруашылықтың мамандандырылған негізгі бағыттары – қой шаруашылығы, қосымша – еттік ірі қара, жылқы өсіру болды. 2000 жылдан «АБС Балқаш» тау – кен компаниясының «Еңбекшіл» алтын кен орны жұмыс істейді. Ауылдық округте мектеп, ОДА, клуб, кітапхана, басқа да мәдени – тұрмыстық мекемелер бар. Кеңшар негізінде 22 шаруа қожалығы бар. Ауыл басқа елді мекендермен автомобиль жолдары арқылы байланысады. Ең жақын Балқаш темір жол стансасы 210 км жерде.

Гүлшат Ақтоғай ауданындағы елді мекен, қалашық. Балқаш қаласының оңтүстік – батысында 62 км жерде, Тарғыл тауының етегінде орналасқан. 1834 жылдан мұнда қорғасын өндіріле

бастады. Қарқаралы көпесті Беметовтың осы өңірден қорғасын кенін тауып, оған өзінің қызы Гүлшаттың атын қойған.

4 тарау Шаруашылығының дамуы мен орналасуы.

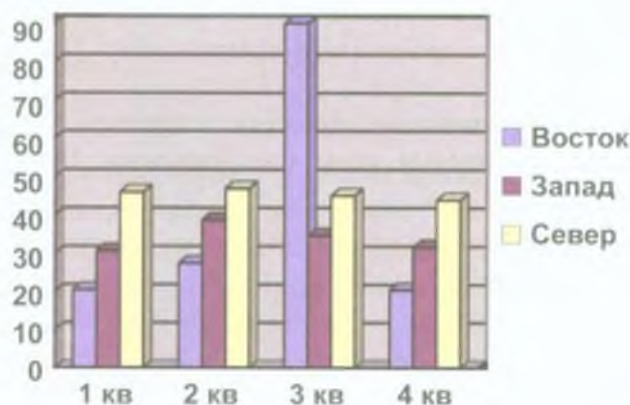
4.1 Ауыл шаруашылығы.

Ақтоғай ауданының экономикасының құрылымында ауыл шаруашылығы басым келеді. Оның ішкі жалпы өнімдегі үлесі 90%-ға тең, 10% өнеркәсіп және халыққа қызмет ету салаларының үлесіне тиеді.

Ауданның табиғат жағдайы: жер бедері, жер қоры мен құрылымы агроклиматтық ресурстары, су ресурстары, топырағы және т.б. факторларға байланысты ауыл шаруашылығында мал шаруашылығы жетекші роль атқарады.

Ауыл шаруашылығы 2006 жылдың аяғында 1709,9 млн. теңге өнім өндірісе, оның 130,9 млн. теңге (8,3%) егін шаруашылығы үлесінде, 1579,0 млн. теңге (91,7%) мал шаруашылығы үлесіне тиеді. (Қарағанды облысы бойынша осыған сәйкес егін шаруашылығы 32,1% және мал шаруашылығы 67,9 %. Қазақстан Республикасы 50,7 және 49,3 %. (сурет19)

Ауыл шаруашылығы өнімдерінің құрылымы, % есебімен, 2006 ж. (16,17)

Ақтоғай ауданы Қарағанды облысы Қазақстан Республикасы

Аудан бойынша жалпы жер алаңы 1343994,5 гектарды құрады, оның ішінде 1300969,5 гектары (96,8%) ауыл шаруашылығына пайдалы жерлерге (егіндік, жайылым, шабындық), ал 43025 гектары (3,2%) ауыл шаруашылығына жатпайтын жерлерге тиеді. Ауыл шаруашылығына пайдалы жерлердің құрылымында жайылымның үлесі -1244286,6 га. (95,6%), егіндік – 12385,9 га. (1,0 %), табиғи шабындық – 40567,9 га. (3,1 %), тыңайған жерлер – 372,3 га. (0,3 %), жеміс-жидектер – 1,8 га. Ауыл шаруашылығына жатпайтын жерлер ішінде – 639,0 га. (1,5%) орман алқаптарын құрайды. (15)

Ауыл шаруашылығына пайдаланатын жерлер құрамында 95,6 жайылым болғандықтан мал шаруашылығы құрылымында кой және жылқы шаруашылығына мамандалған.

Ауыл шаруашылығымен айналасатын субъектілер: ауыл шаруашылығы кәсіпорындары (заңды тұлғалар, барлығы 671), оның ішінде: шаруашылық серіктер (4), шаруа (фермер) қожалықтары (667), және халықтың жеке қосалқы шаруашылықтары (3887) айналасады. (2006 ж.) (16)

Жер алаңын пайдаланушылар бойынша 86,7% (164860,0 га) шаруа (фермер) қожалықтарында, 13,3% (17881,0 га) ауыл шаруашылығы кәсіпорындарына тиесілі, қалған жер алаңы – 303,5 га үй шаруашылықтары мен саяжай учаскелері пайдаланады. Орташа есеппен бір кәсіпорынға 22353,9 га., бір шаруа (фермер) қожалығына 1831,5 га. әрбір үй шаруашылығына 0,1 га жер алаңы тиесілі.

Аудан жер алаңының ауылдық округтары бойынша географиялық орналасуын және үлес салмағын 10 кестеден көруге болады.

Кесте 10.

**Ақтоғай өңірлері бойынша жер алаңының
орналасуы (2007 ж) (16)**

Аудандық округтер	Жер алаңы – барлығы га	Ауданның жер алаңында ауыл округтары жер алаңының үлес салмағы, % есебінен
Ақтоғай ауданы	1343994,5	100,0
Соның ішінде:		
Ақтоғай а.о.*	9898,1	0,7
Абай а.о.	76371,9	5,7
Айыртас а.о.	91201,0	6,8
Жидебай а.о.	90502,5	6,7
Кежек а.о.	43226,3	3,2
Қарабұлақ а.о.	133623,4	9,9
Қараменде би а.о	64217,3	4,8
Қусак а.о.	104943,0	7,8
Қызыларай а.о.	89945,3	6,7
Нүркен а.о.	152808,6	11,4
ОртаДересін а.о.	130286,5	9,7
Сарытерек а.о.	118207,2	8,8
Сарышаған .ә.**	3191,0	0,2
Тасарал а.о.	46044,9	3,4
Торанғылық а.о.	38464,6	2,9
Шабанбайби а.о.	115521,4	8,6
Шашубай к.ә.	35541,5	2,6

*а.о – ауылдық округ, **к.ә - кент әкімшілігі,

10 кестеге карасак, жер алаңы үлес салмағы Нүркен, Қарабұлақ, Орта Дересін, Сарытерек, Шабанбай би, Қусак ауылдық округтар үлесіне тиеді. Олардың 17 ауылдық округінің ішінде өзіндік үлесі 56,2 % га жетеді.

**АУДАН МЕТЕОСТАНЦИЯСЫНЫҢ ДЕРЕКТЕРІ
БОЙЫНША КӨП ЖЫЛҒЫ АУАНЫҢ ОРТАША
ТЕМПЕРАТУРАСЫ**

Метеостанциялар мен пункттер	Орташа жылдық температура	Соның ішінде ай сайын											
		қантар	ақпан	наурыз	сәуір	мамыр	маусым	шілде	тамыз	қыркүйек	қазан	қараша	желтоқсан
Қарағанды	2,0	-6,2	-15,0	-8,8	-2,4	12,8	12,9	20,5	19,0	11,4	2,8	-6,4	-14,4
Ақтоғай	0,5	-18,7	-17,0	-10,0	1,4	11,8	17,5	19,8	17,2	10,0	1,2	-8,9	-16,9

**Ауданның жауын-шашынның мөлшері жөніндегі
көп жылдық деректер**

Метеостанциялар мен пункттер	Орташа жылдық жауын-шашын	Соның ішінде ай сайын											
		қантар	ақпан	наурыз	сәуір	мамыр	маусым	шілде	тамыз	қыркүйек	қазан	қараша	Желтоқсан
Қарағанды	315	22	20	24	22	27	41	42	28	21	23	24	21
Ақтоғай	215	13	15	13	22	19	32	24	22	12	14	13	16

**Қатқақ болатын календарлық мерзімі және аязсыз
мезгілдердің орташа ұзақтығы**

Метеостанциялар мен пункттер	Көктемдегі соңғы қатқақ		Күзгі алғашқы қатқақ		Аязсыз күн саны		
	Ең ерте	Ең кеш	Ең ерте	Ең кеш	орташа	Ең азы	Ең көбі
Қарағанды	23.IV	13.VI	26.VII	9.X	126	88	157
Ақтоғай	-	15.VI	23.VIII	23.IX	89	66	136

ҚОСЫМШАЛАР

Географиялық орналасуы 48-49 бойлық, 75-76 ендік

1. Желтау -1016 м
2. Кіші Желтау -740 м
3. Қызыл – 755 м
4. Арқарлы – 1114 м
5. Қараоба -860 м
6. Байты – 919 м
7. Қоғалыбай –903 м
8. Қарашоқы – 832 м
9. Қаратас -839 м
10. Бұйрағ – 756 м
11. Аралтобе – 780 м
12. Күнгей – 832 м
13. Қошқаршоқы – 819 м
14. Шойбай – 928 м
15. Қарашоқы – 893 м
16. Керегетас – 991 м
17. Жыланшық – 839 м
18. Акшоқы – 735м
19. Қойтас – 878 м
20. Айыртас – 872 м
21. Жетімшоқы – 823 м
22. Қызыладыр – 755 м
23. Қарашоқы – 977 м
24. Беғазы – 1169 м
25. Қойтас – 880 м
26. Жайнақпай – 794 м
27. Қарамойын – 900 м
28. Медеубай – 843 м
29. Байман – 979 м
30. Тастыбұлақ – 961 м

31. Қарамойын – 900 м
32. Қызылжал – 1034 м
33. Сона – 909 м
34. Қаражұмақ – 999 м
35. Ақтоғай – 1031 м
36. Жаман Қызыларай – 1283 м
37. Ақсоран – 1565 м
38. Кеңбұрат – 1108 м
39. Аюлыөзек – 1012 м
40. Босаға – 1023 м
41. Қарашоқы – 1051 м
42. Аулие – 1274 м
43. Қойтас – 1118 м
44. Қарагандыөзек – 997 м
45. Шокпартас – 980 м
46. Бұртысерек – 1250 м
47. Токсай -1260 м
48. Қызыладыр – 1025м
49. Қызылшоқы – 977 м
50. Байбосын – 893 м
51. Ақдебай – 1092 м
52. Әмірхан – 1188 м
53. Сарыбұйрат – 913 м
54. Жүндіқырған – 1016 м
55. Былкылдақ – 1024 м
56. Сарыжел – 843 м
57. Ақшоқы – 1000м
58. Балабосаға- 1043 м
59. Жаңакойтас – 860 м
60. Қойтас – 886 м
61. Саймантау -1029 м
62. Дуактас – 1027 м
63. Ақбұйрат -958 м
64. Сарытұмсық – 1029 м

65. Тасшоқы - 990 м
66. Жалпаққайың – 990 м
67. Нұртай – 1172 м
68. Жыланды – 1155 м
69. Жалаңаш – 1138 м
70. Қушоқы -1238 м
71. Қаратоғанбай – 1140 м
72. Айыртас – 1063 м
73. Жорға – 1090 м

Солтүстік Балқаш. өңірінің таулары

1. Қотанбұлақ – 740 м
2. Бектауата – 1214 м
3. Жалғызтас – 500 м
4. Акшадыр – 586 м
5. Сарыоба – 591 м
6. Бөрібай – 624 м
7. Торетай – 616 м
8. Итмұрынды – 557 м
9. Қалмақжатқан – 689 м
10. Ұзынжал – 876 м
11. Бірқара – 646 м
12. Шат – 563 м
13. Қазық – 686 м
14. Қызылтас – 447 м
15. Қалмақемел – 870 м
16. Кішкене табаққалған – 661 м
17. Үлкен табаққалған – 676 м
18. Тышқан – 766 м
19. Бақтай -382 м

Өзендер

1. Тоқырауын
2. Қасабай
3. Қаракемер
4. Ұзынбұлақ
5. Ахметеспе оң сапарлар
6. Жіңішке
7. Шұбарөзек
8. Терсеөзек
9. Майөзек
10. Қаратал
11. Қараменде
12. Найманбай
13. Сарыөлең
14. Қаршығалы
15. Дәндібұлақ
16. Сүттібай
17. Шолақ
18. Жыланды
19. Қусак
20. Жамшы
21. Қаратал
22. Түякілі

6.5. Қысқартылған сөздер тізімі:

- а. – ауылының
- т. – тауының
- шығ. – шығыс
- оңт.-шығ. – оңтүстік – шығыс
- оңт.-бат. – оңтүстік – батыс
- бат. – батыс
- солт.-шығ. – солтүстік – шығыс

солт.-бат. – солтүстік – батыс
оңт. – оңтүстік
тау. – тауларының
өз. – өзенінің
о.с – оң саласы
с.с – сол саласы
сол. сал. – сол. саласы
оң. сал - оң саласы
Қаз. т.ж – Қазақстан темір жолы
ІІІ. Қаз – Шығыс Қазақстан
кұр. - құрғақ

Сілтеме жасалған әдебиеттер:

Абросов А.В., Губайдуллин Р.А., Альшаев Н.А. и др. «Отчет по доразводке нижнетокраусного месторождения подземных вод для водоснабжения Балхаш / переоценка эксплуатационных запасов по состоянию на 01.01.77 г.» Центрально-Казахстанский Территориальная Геологическая управлени /ЦКТГУ/ /рук/.

Агроклиматический справочник по Карагандинской области. Гидрометеиздат, Л., 1962 г. – С. 120-134.

Агроклиматические ресурсы. Жезгазганской области. Республика Казахстан. Гидрометеиздат, Л., 1976. – 56 с.

Гидрометеорологический очерк. Генсхема орошения и освоение земель по р. Тоқырау институт «Центрказгитроводхоз» Караганда. 1975 г. /рук/. – 142 – 149 с.

Государственный водный кадастр. Многолетние данные режиме и ресурсах поверхностных вод суми. Том. 5. казахский ССР. Вот. 4. Бассейны рек оз. Балхаш и Восточных районов Центрального Казахстана. Гидрометеизд, Л., 1988 г. – 132 с.

Водные ресурсы Казахстана. Алматы. 1957 г. – 45 с.

Гидрогеология СССР. IV том. Карагандинская область

- Редактор тома Фалевич И.Е. Изд-во «Недра» М., 1970 г. – 32 с.
- Водохозяйственный паспорт бассейна р. Тоқырау /с р. Кусак/ институт «Центрказгитроводхоз». Караганда 1976 г. /рук/. – 74 с.
 - Государственный водный кадастр. Основные гидрологические характеристики /за 1971-1975 гг. И весь период наблюдений/ Том 13. Центральный и Южный Казахстан. Вып. 1. Бессточный район - Центрального Казахстана Гидрометеиздат, Л., 1978 г. – 67 с.
 - Құрманов Қ. Физикалық география терминдері мен ұғымдарының орысша – қазақша анықтамалық сөздігі. Баспа. Алматы «Рауан» 1993 жыл. – 25 с.
 - Лебедев В.В. Гидрологи и гидрометри в задачах. Гидрометеиздат. - Л., 1961 г.
 - Лучшева А.А. Практическая гидрология. Гидрометеиздат, Л., 1976 г. Научно-прикладной справочник по климату СССР. Серия – 3. Многолетние данные части 1-6. Вып. Казахская ССР книга 1-3. Гидрометеиздат, Л., 1989 г. – 28 с.
 - Объединения научная сессия по проблемам развития производительных сил - Центрального Казахстана производительных сил. Изд-во Академий Наук Казахской ССР. Алматы – 1958 г. – 44 с.
 - Отчет о результатах разведки эксплуатационных запасов грунтовых вод долины р. Тоқырау для обоснования проекте хозяйственного водоснабжения г. Балхаш. Госплан. СМ. РСФСР «Геотех контора». М-1959 г. – 31 с.
 - Ресурсы поверхностных вод СССР. Основные гидрологические характеристики. /за 1963-1970 гг. И весь период наблюдений/ Том 13. Центральный и Южный Казахстан. Вып. 1. Бессточный район – Центрального. Л., 1977 г. – 23 с.

6.6. Қолданылған әдебиеттер

1. М.Кожакмет. Қазақстан Республикасының экологиялық және әлеуметтік географиясы. Қарағанды: КарМу баспасы, 2006. -480 б.
2. Қазақстан өңірлері-2007: Статистикалық жинақ. Астана, 2007.
3. Н.Ақбайтегі. Аудан болып қашан құрылды. – Тоқырауын тынысы, қыркүйек, 2000 ж.
4. Қарағанды, Қарағанды облысы: Энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 2006. - 584 б.
5. А.Бөкен., Дәуітәлі Стамбеков (1947-1999 жыл), Жалын, №2, 2004 ж.
6. Қарағанды облысы: Статистикалық жылнама. - Қарағанды, 2007. -144 б. Агроклиматический справочник по Карагандинской области. Гидрометеониздат, Л., 1962 г. – С. 120-134.
7. Н.А.Конюхов. Агроклиматические ресурсы. Жезгазганской области. Казахской ССР – Л.; Гидрометеониздат, 1976. – 107 с.
8. Гидрометеорологический очерк: Генсхема орошения и освоение земель по р. Тоқырау. Караганда: Институт Центр Казгидроводхоз, 1975: (рук.,) –С. 142-149.
9. Отчет о результатах разведки эксплуатационных запасов грунтовых вод долины р. Тоқырау для обоснования проекте водоснабжения г. Балхаш. – М.: Геотехконтора, 1959. – С. 31.
10. Государственный водный кадастр. Основные гидрологические характеристики. /за 1971-1975 гг. И весь период наблюдений/ Том 13. Центральный и Южный Казахстан. Вып. 1. Бессточный район – Центрального Казахстана - Гидрометеониздат, Л., 1978 г. – 67 с.
11. Қарағанды облысы аудандарының әлеуметтік-экономикалық дамуы: Статистикалық жылнама. - Қарағанды, 2002.
12. Қарағанды облысы аудандарының әлеуметтік-экономикалық дамуы: Статистикалық жылнама. - Қарағанды,

2007.

13. Қарағанды облысының демографиялық жылнамасы: Статистикалық жинақ. - Қарағанды, 2007. –Б. 6-19

14. 2000-2006 жылдардағы Қарағанды облысы бойынша еңбек және халықтың жұмысымен қамтылуы. – Қарағанды, 2007, Б. 7.

15. Бірінші ұлттық ауыл шаруашылығы санағының алдын ала қортындылары:

Қарағанды облысы, Ақтоғай ауданының өсімдік шаруашылығы. - Қарағанды 2007, Б. 17-18

16. Қазақстан өңірлері: Статистикалық жинақ. – Алматы, 2007.

17. Ауыл (село) дамуының мониторингі: Статистикалық жинақ. –Қарағанды, 2007.

18. С.А. Талжанов. Ір түрлі қоғамдық жүйе жағдайында Орталық Қазақстан жер ресурстарын мал шаруашылығының жайылым ретінде пайдалануын экономикалық-географиялық тұрғыда бағалау. - Автореферат – Алматы, 2005.

19. Бірінші Ұлттық ауыл шаруашылығы санағының алдын ала қортындылары: Қарағанды облысы Ақтоғай ауданының мал шаруашылығы. – Қарағанды, 2007.

20. Нечаев. Динамика пастбищной растительности Каракумов под влиянием метеорологических условий. –Ашхабад: 1966. – 23 с.

21. Б.Н.Клок, А.И.Дроздов. Ауыл шаруашылығын өркендету жүйесі жөніндегі ұсыныстар. – Алматы, 1968. – 368 б.

22. А.П.Федосев. Агрометеорологические условия произрастания пастбищных растений в Казахстане. – Ашхабад: Изд-во АН Туркменской ССР, 1963. – С. 16-23.

23. Қарағанды облысының өнеркәсібі: Статистикалық жинақ. - Қарағанды, 2007.

24. Қарағанды облысының шаруа (фермерлік) қожалықтарының қызметі Туралы. - Қарағанды, 2007.

25. Қарағанды облысындағы шағын бизнестің дамуы.

Қарағанды, 2006.

26. А.Ноғазев. Ақтоғай радиациялық аймаққа жатуға құқылы. – Арқа Еңбеккері, 4 сәуір 1998 ж.

27. А.Әбіл. Халық экологиялық жағдайдың кейбір мәселелерімен қорытындылары. – Тоқырауын тынысы, 22 шілде 2000ж.

28. М.Калиакпар. Ақтоғай да апат аймағы. - Тоқырауын тынысы, 5 тамыз, 2000 ж.

29. А.Әбіл. Сынақ жарылыстарының жаңғырығы. - Тоқырауын тынысы, 14 маусым, 2000 ж.

30. Е.А.Керімбаев. Атаулар сыры. – Алматы: Қазақстан, 1984. – 119 б.

31. Э.М.Мурзаев. Очерки топонимики. – М., Мысль, 1974. – 382 с.

32. Афанасьев А.В. Зоогеография Казахстана. Алма-Ата, 1960

33. Афанасьев А.В. и др. Звери Казахстана. Алма-Ата, 1953

34. Банников А.Г. и др. Жизнь животных. т. 6. М., 1971

35. Беляев А.М. Список грызунов Казахстана. – «Труды ЗИН АН СССР», 1934, т. 2, вып. 1.

36. Бобринский Н.А., Кузнецов Б.А., Кузякин А.П. Определитель млекопитающих СССР. М., 1965

37. Виноградов Б.С. Руководство к определению грызунов Средней Азии. Самарканд, 1930

38. Виноградов Б.С. Грызуны СССР. Определитель по фауне СССР, издаваемые Зоологическим институтом

39. Академии наук. Т.10. Млекопитающие СССР. Л., 1933

40. Виноградов Б.С., Громов И.М. Грызуны фауны СССР. М. – Л. 1952

41. Гепнер В.Г., Наумов Н.П., Юргенсон П.Б. и др. Млекопитающие Советского Союза. Т.2. ч1. М., 1967

42. Гепнер В.Г., Чалский К.К. и др. Млекопитающие Советского Союза. М., 1976

43. Громов И.М. Млекопитающие фауны СССР. Ч. 1-2. М. –

Л. 1963

44. Долгушин И.А. Птицы Казахстана. М., 1962-72
45. Карасева Е.В. Материалы к познанию географического распределени и биологии некоторых видов мелких млекопитающих Северного и Центрального Казахстана. – В кн.: Биологи, биогеография и систематика млекопитающих СССР. М., 1963 ж.
46. Картешев Н.И., Соколов В.Е., Шилов И.А. Практикум по зоологии позвоночных. М., «Высшая школа», 1969
47. Кузнецов Б.А. Млекопитающие Казахстана. М., 1948
48. Новиков Г.А. Хищные млекопитающие фауны СССР. М. – Л., «Наука», 1956
49. Панченко С.Г. О некоторых редких птицах Центра Казахстана. – В кн.: Редкие и исчезающие звери и птицы Казахстана. Алма-Ата, 1977
50. Параскив К.П. Пресмыкающиеся Казахстана. Алма-Ата, 1956
51. Паспорт Бектауатинского ГПЗЗ.
52. Паспорт Кызыларайского ГПЗЗ.
53. Паспорт Турангового ГПЗЗ.
54. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983.
55. Алампинов П.М. Экономическое районирование СССР. М., 1959. Балхашпром / Балхаш, 1996. – 115 б.
56. Баранский Н.Н. Экономическая география СССР. М., 1948. БГРК «АБС» / Балхаш, 2000. – 95 б.
57. Двоскин Б.Я. Экономико-географическое районирование Казахстана. – Алматы: Наука. 1986. – 248 б.
58. Двоскин Б.Я. О внутриобластном районировании // Изд. АН СССР. Сор. Геогр. 1964. №4
59. Ердаuletов С. Экономическая и социальная география Казахстана - Алматы: КазГУ, 1998. – 287 б.
60. Информация о социально-экономическом развитии Актогайского района на 01.01.2002.

61. Итоги переписи населения 1999 года по Карагандинской области. Т.2: Алматы, 2001.
62. Казахская ССР: Экономическо- географическая характеристика. М., 1957.
63. Казгипрозем. Схема землеустройства Актогайского района Жезгазганской области. – Карагандинский филиал: 1973. -119 б.
64. Казгипрозем. Схема создани высокопродуктивных кормовых угодий Актогайского района Жезгазганской области. – Карагандинский филиал: 1973. -61 б.
65. Қалиакпар А.С. Актоғай ауданы: 1928 жылы құрлған // Тоқырауын тынысы, 1998 жыл, 28 тамыз. – 3 б.
66. Кистанов В.В. Комплексное развитие и специализация экономических районов СССР. М., 1968.
67. Колосовский Н.Н. Теория экономического районирования. М.: Мысль, 1969.
68. Кутафьев С.А. Казахска ССР. М., 1983.
69. Лобова Е., Хабаров А. Почвы. – М.: Мысль, 1983. – 303 б.
70. Нургалиев Р. Карагандинская область. – Караганда: 1986. – 608 б.
71. Отчет акима Актогайского района за 2003 год.
72. Паспорт Актогайского района, 2002.
73. Прохоров А.М. Большая Советская Энциклопеди. М.: 1976.
74. Республика Казахстан: информационный паспорт. А.: Жети Жаргы, 1998 112 б.
75. Хайрлиев И.Н., Кожаметов М.К. Экономическая и социальная география Казахстана - Караганда: КарГУ, 1997. – 130 б.
76. Шарыгин М.Д. Социально-экономическое микрорайонирование – Пермь: Пермский университет, 1990. – 76 б.
77. Экологиялық апаг аймағы болсақ та, дауысымыз жоғарыға жетер емес // Тоқырауын тынысы, - 12000. 3 маусым. 2– 7 беттер.
78. Ярмухамедов М., Конкашпаев Г. Экономическая

география Казахской ССР. Алматы, 1961.

79. Гурман Э.В., Катин И.А. Растение и наше здоровье. Алма-Ата. Кайнар – 1987

80. Ахметжанова А.И., Гурр Р.В. Ресурсы лекарственных растений в некоторых районах Центрального Казахстана. В сб: Морфологические и экологические особенности растительного мира Центрального Казахстана. Караганда., 1986.

81. Красная книга Казахской ССР., – Алма-Ата., Наука. 1981.

82. Куприянов А.Н., Калякина П.И., Адекенов С.М. Редкие и исчезающие растения Карагандинской области.. Караганда. 1985.

83. Карамышева З.В., Рачковская Е.И. Ботаническая география степной части Центрального Казахстана. Изд-во Наука. Ленинград. 1973.

84. Кожобеков М., Кожобекова Г. Дәрілік өсімдіктер. Алматы. 1982.

85. Арыстанғалиев С.А., Рамазанов Е.Р. Қазақстан өсімдіктері. Изд-во Наука Алма-Ата. 1977.

86. Қалиев Б. Өсімдік атаулары. Алматы. Ана тілі. 1993.

87. Халық депутаттары Ақтоғай аудандық Кеңесінің сессиясы туралы Қазақстан сессиясы туралы «Арқа еңбеккері» 28.11.1992ж.

88. Қазақстан Республикасының депутаттарының сессиясына қатысушыларға Жезқазған облысы Ақтоғай ауданының еңбеккерлері мен тұрғындарынан «Ашық хат». «Арқа еңбеккері» 05.12.1992ж.

89. А.Туганбаев «Полигон бізге не берді?». «Арқа еңбеккері» 12.12.1992ж.

90. А.Туганбаев «Зұламағтың зардабы». «Егеменді Қазақстан» 01.11.1994ж.

ҚОРЫТЫНДЫ СӨЗ

Құрметті оқырман қауым! Сіз мектепте білім алып жүрген оқушы, білім-ғылым жолына енді ғана қадам басқан студент, бәлкім жас ұрпақ оқытып-тәрбиелеп жүрген мұғалім, болмаса басқа мамандық иесі болсаңыз да, ұлттық руханияттан молынан хабардар, ой-санасы ояу, ел тарихын түсіне білетін намысы қалғып кетпеген зиялы жан шығарсыз. Осы тарихнамалық еңбекті оқып шыққан соң, сіздің «апырым-ай, ә» деп қойып, сан түрлі ойларға бататыныңызға ешбір дауым жоқ.

Қазақта «тойшы атым болмаса да, қойшы атым бар» деген бір аталы сөз бар. Бүгінде Халықаралық Ақпараттандыру академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор ғалым атанып жүрсем, ол аспаннан түскен жоқ шығар. Маған да Ақтоғай десе қатар аталатын Тоқырауындай туған жердің киелі топырағы қалам ұстап жазуға деген қабілет, ғылым жолына түсуге талап берді. Ата-бабам аруағы колдап, біреу қызығатындай, біреу қызғанатындай атақ-дәрежеге ие болыппын. Содан да болар, аяғым жеткен жерге жүрдім, тілім жеткенше сөйледім, ақыл-ойым шегіне дейін жаздым. Сол талпыныстың бір парасы ретінде осы кітапты назарларыңызға ұсынып отырмын. Артық айтып, кем жазған жерлері болса, алдын ала кешірім өтінемін. «Қарашада өмір тұр, қараласаң көнер ме» деп Ұлы Абай айтқандай енді бұл тақырыпқа қалам тартар-тарпасымды бір Көк Тәңірісі біледі.

«Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аласың» деген рас па, әлде Көк Тәңірінің маңдайға жазғаны сол болды ма, әйтеуір әдебиет аталатын «сөз өнерінің дертімен» (Абай) бала шағымнан ауырып, жалықпастан соңына түстім. Сондықтан туған жер туралы әрбір аңыз-әпсана, әңгіме-хикаятпен мақалалар, мұрағаттық құжаттарды жинастырумен болдым. Сонда Ақтоғайдай тарихы қатпар-қатпар құпияға толы ел-жұрттың бастан өткерген дәуірлерін жазуға бір адамның таланты да, ғұмыры да жетпейтінін ұқтым. Ендеше бұл жазылғанды сол ғажайып тарихтың бүгінгі жалпы оқырманға

түсінікті үстінгі қабаты деп қана қабылданыңдар. Біздің мақсат - туған жер тарихы туралы азды-көпті жазылған зерттеулерге аз болса да үлесімізді қосу.

Қазіргі жаһандастырудың ықпалымен өз тарихи тамырынан ажырап, рухани мешеулікке ұшырап бара жатқан жас ұрпаққа ой сала алсақ, ол дәл біз үшін жеткілікті. Кітаптағы айтылатын, әрі салғастырмалық тұрғыда талданатын оқиғалар туралы көзқарасымыз - бұзылмайтын қағида немесе тұжырым емес. Мен жаздым – бітті, кестім – үзілді деуден аулақпыз. Өйткені елдің ауызша тарихнамасында сақталып келген аңыздық асыл сөздер бастапқы нұсқасынан түрліше өзгеріске түсе таралатынын еске ұстау қажет. Сонымен қатар олар айтып-жазып жеткізушілердің өзінің «қанына тартпаса, қары сынатын» субъективті көзқарасына толы болатынын түсінеді ғой деп білемін. Олардың осындай айтылар ойдың өзегіне айналып отырғанының себебі де кітапқа кіріп, тасқа басылып, білмейтіндер танысып, білетіндер санасында жаңғыртса екен деген тілектен туды. Көкірегі – көмбе, ақыл-ойы – алтын, сөздері - інжу-маржандай шежірешіл карттарды табудың өзі мұңға айналып бара жатқан шақта, ел-жұрт санасын бір сілкіндіріп, өз өткен тарихына басқа көзбен қарай бастаса деген үмітпен қолға қалам алған едік. Сондықтан сол қариялардың саркыты болып қалған жандардың қолына осы кітап түсе қалғандай болса, өз пікірлері мен толықтырулар қосатын жайттары туралы хабарласып жатса, қуана қабылдай едік. Ол да болса ел үшін жасалатын игі істерге қосылар бір үлес болар еді. Ел іші болған соң, оқырманның талғам-тілегі де әртүрлі болары анық, кейбір пікірімізге қарсы көзқарас туындап жатса, оған да құқылы. Тек «пілге үрген қанден» секілді болмай, туған жер тағдыры мен ел мүддесі үшін болып жатса, барлық сынды қабылдаймыз және түзетуге талпынамыз.

Себебі ғылым тек қана күдіктен туады. Біз алдағы уақытта тың ізденістер жасауға болатын басты бағыттардың негізгі желісін ғана салдық. Кеңестік дәуірде көбінесе ақиқаттың ауылынан алыс жатса да, сол заман талабына сай біршама жазылған соңғы

кезеңдерден саналы түрде бас тарттық. Ел үшін тоталитарлық заман болған, партократтар үшін «тамаша дәурен» болған ол дәуірдің де шындығы де кейін жазыла жатар. Кеңестік идеология ол жолда коммунистік идеяға шын берілген фанатиктерді ғана емес, заман ыңғайына жығылған «малтабарларды» да шеберлікпен пайдаланды.

Өркімді заман сүйремең,
Заманды қай жан билемең?
Заманға жаман күйлемең,

Заманы оны илемек, - деп хакім Абай айтқандай, іріп-шіріп құрыған социализм дәуірінде ұлт, халық мүддесінен гөрі жеке басы немесе аталас туыстың камынан аса алмағандар елдің ой-санасын мәңгірт дәрежесіне дейін төмендетті.

Мысалы, райкомға жоғары қызметке барған бір партократ өз естелігінде бүгінгі күні «Бір айдың ішінде 9 бірдей аталасын лауазымды қызметке орналастырганын» мақтанышпен айтып-жазды да. Олардың барлығы ел, халық үшін емес, социализм үшін деп «аталастың атын оздыру» мақсатында қызмет жасағанына айтар дау жоқ. Айта берсе, мысал көп. Оны аудан тарихынан хабары бар кез келген санасы ояу адам қалауын тапсаң, ұзақ түнге жырлап беруге бар. Мемлекетке өткізетін ет жоспарын асыра орындап, сол арқылы көзге түсіп партия съезіне делегат болу, атақ алып «сылдырмақ» орден тағыну үшін халықтың ақ адал малын қамап, күшпен етке өткіздірту секілді елге жасалған зорлық-зомбылықты да көзіміз көрді. Шіркін-ай, ең өкініштісі, солар кара орманды қалың елге обал болады-ау демеді-ау!

Біреулер малының киесі санаған айғырын шілденіңыстығында сойып сатты. Ер азамат жұмыста, мал иесі болғандықтан себепсіз шыға алмайды, әйтпесе күдік туады. Соның салдарынан бұғанасы қатпаған мектеп оқушысы ауылдық кеңес тіркеуіндегі тізімнен артық малды сақтау үшін «мал қамау» науқаны өткенге дейін таудың сай-саласында жылқысын кісендеп күзетіп, далаға түнеді. Қарапайым халықтың күн көріп отырған малын қамап, ауылдық кеңестің тіркеу книгасындағыдан артық малды етке өткізуге

мәжбүрлегендер де сол - «заманына күйлегендер». Қазір олар туралы «ел басшысы» болды деп мақтау естелік айтып-жазып жүргендер де сол – бір кезде «заманы илегендер». «Тура осылай жаса, қара халықты зар илет» деп партия да, үкімет те нұсқау берген жоқ еді ғой. Оған дәлел республика түгілі, осы облыстың дәл іргедегі басқа аудандарында осындай келеңсіздіктер орын алмағаны белгілі. Оның атын басынғандық дейді. Сөрі арылмаған қайран момын ел демеске амал да жоқ. Ақтоғайдағы Әлтеке-Сарымнан тарайтын ұрпақтың әрбір ақсақал-қарасақалы білетін ол жайларды айтып-жазып жатуды артық санадық. Оған біріншіден, кітап көлемі көтермейтін болды, екіншіден, шынайы шындыққа сай материалдарды жинақтау қиынға түсті. Ендеше, әзірге осыған риза болыңыздыр, қадірлі жерлестер! Туған жер топырағына арнаған зерттеуімізді қалай қабылдап, қалай бағалау өз еркінizde.

Бұл еңбек негізінен алғанда осыдан тура он жыл бұрынғы ауданның құрылуының 80 жылдық мерейтойына арналып жазылған 30 шақты беттік мақала дәрежесінде қалуға тиісті де еді. Алайда мақаланың алғашқы беттері аудандық «Тоқырауын тынысы» газетінің екі санында жариялана бастап еді, неге екені белгісіз сол кездегі аудан әкімі тыйым салып, сол үшін редактор сөгіс естіді. Облыстық газеттің редакторы да басамын деп алғанмен, ол да белгісіз себептермен жарыққа шығармады. Тегі ащы ақиқаттың ашық айтылуынан сескенген біреулер өтініш жасаған болуы керек. Еріксіз тағы да қосымша ізденіп, толықтырып жеке кітап етіп бастыруға бел байладық. Соның нәтижесінде 2018 жылы Алматының «Арыс» баспасынан шыққан 216 беттік кітап ел-жұрттың қолына тиды. Сондықтан бір күндік газет бетінде қалар мақала деңгейінен жоғарылап, кітап дәрежесіне жетуіне кедергі келтірулері арқылы мен сияқты ерегіске келгенде қисық та қыңыр адамға «көмек» жасаған лауазым иелеріне зор «алғыс-қарғысым» бірдей екенін білдіремін.

Енді сол алғашқы кітапқа енбей қалған деректерді толықтыра отырып, осы еңбекті назарларыңызға ұсынып отырмыз. Ел

тарихының барлығын қамтитын еңбек жазуға бір адамның шамасы да келмейтіні түсінікті. Біз Арканың Ақтоғайының тайпалық-рулық, өлкелік ғылыми тарихын тануда ертендері үлкен бір салтанатты сарайға айналатын ғимараттың ірге тасын ғана қаладық. Дана халқымыз айтқандай, бәрі де өткінші. Ал халық, оның ұрпағы - мәңгілік. Сталин шалдың «Гитлер келеді де кетеді, ал неміс халқы қалады» деп айтқанындай, кешегі кеңес дәуіріндегі «құдайдың құлағын ұстағандай болғандар» кетті. Олардан «пәленбайыншы жылдары ауданға бәленбай деген адам басшы болды» деген жалғыз сөйлемнен басқа ештеңе де қалған жоқ. Кейінгілер де сол бағадан аса алмай отырғанына халық куә. Ал халық қалды, олар жақсы-жаман болсын келешек ұрпақ іздейтін өз тарихын жасау үстінде.

Мен білетін және көзім жеткен бір шындық бар. Ол - қарапайым халықтың қарғыс-наласына ұшыраған адамның түбі қайырлы болмайтыны. Айтып жатсақ, оған көп әңгімеге арқау болар мысал жеткілікті. «Елу жылда ел жаңа» дегендей, кейінгі буын өкілдері өз туған жері туралы тарихи деректер іздестіретініне ешбір дау жоқ. Олай болса соларға келешекте табан тірерлік мағұлмат алуға жарап жатса, еңбегіміздің еш болмағаны.

Уа, менің туған жерінің тарихы дегенде ешқандай ұстанымдар мен қағидаларға бағынбайтын оқырман халық атты - Ұлы Сыншым! Әзірге бар айтарым осы. «Ғұмыр жолында өзіне кейінгі ұрпақтың келешекте қандай үкім шығаратынын ойламаған адам қауіпті» деген бір қанатты сөз бар екен. Оны кім біледі.... Келешек ұрпақ сын таразысына тартқан кезде, біз де талқандалып қалмасaq болды.

«АҢЫЗ ДАЛА, АБЫЗ ДАЛА – АҚТОҒАЙ» аталатын бұл тарихи танымдық еңбектің осы жолғы толықтырылған осы нұсқасының баспадан жарық көруіне демеушілік жасаумен қолдау көрсеткен азаматтарға алғысым шексіз. Ел тарихына арналған кітаптың жарыққа шығуына білдірген Атымтай Жомарттық пейілдеріне Алданың нұры жаусын!

Амантай Қалымбергенов
Руы- Қошкін-Орысбай-Саумал

Аманжол Нұрбеков
Руы - Қара (Қожас)-Кейкі

Садықов Айдын Жұманұлы
Руы - Тобықты-Мандар

Рахымбердіұлы Серік
Руы -Қошкін-Шақабай

Мәжінов Өмірсерік пен Жақан жеңгей
Руы - Көшкін-Орысбай-Атығай

Елдос Жандосұлы Смағұлов
Руы -Көшкін-Орысбай-Атығай

Бұлардан басқа да осы кітаптың баспадан жарық көруіне азды-копті қолдау көрсеткен Азат Максұтбекұлы Бабашов, Салтанат Мағұзұлы Жүнісов, Қамаш Төлеубаева секілді жанашыр жандарға ыстық ықыластары үшін зор ризалығымызды айтамыз.

МАЗМҰНЫ

Сөз басы немесе аңыздан ақиқатқа	4
I тарау. Ақтоғай ауданындағы елдің тайпалық және рулық құрылымы	12
II тарау. Ұрпаққа ұран болған Қарқабат Ана.....	49
III тарау. Еркіндік аңсаған қайран ел	70
IV тарау. Ақтоғай ел-жұрты және Кенесары-Наурызбай көтерілісі	84
V тарау. Елеусіз қалған есіл ерлер.....	125
VI тарау. Танылмай қалған бір тұлға.....	157
VII тарау. Тоқырауын болыстығының құрылу тарихы.....	171
VIII тарау. Ұлылықтар ұштасуы	217
IX тарау. Тоқырауын болысындағы переселендер.....	244
X тарау. Ақтоғай халқы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс кезінде.....	256
XI тарау. Аңызға айналған Ақбидай	263
XII тарау. Қоңырат ауданы «Тоқырауын көтерілісі» мен ашаршылық жылдарында	282
XIII тарау. Тоқырауын арнасындағы шешендік және ақындық өнер.....	310
XIV тарау. Ақтоғай ауданының географиясы.....	329
Қорытынды сөз.....	435

**АБЫЗ ДАЛА, АҢЫЗ ДАЛА –
АҚТОҒАЙ**

Тарихнамалық зерттеу.
Толықтырған екінші
басылым.

Мұратхан Қожахметұлы Қожахметов
Жандос Қожахметұлы Смағұлов

Пішімі 60x84 1/16 Офсеттік басылым.
Көлемі 40,5 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс № 22691